

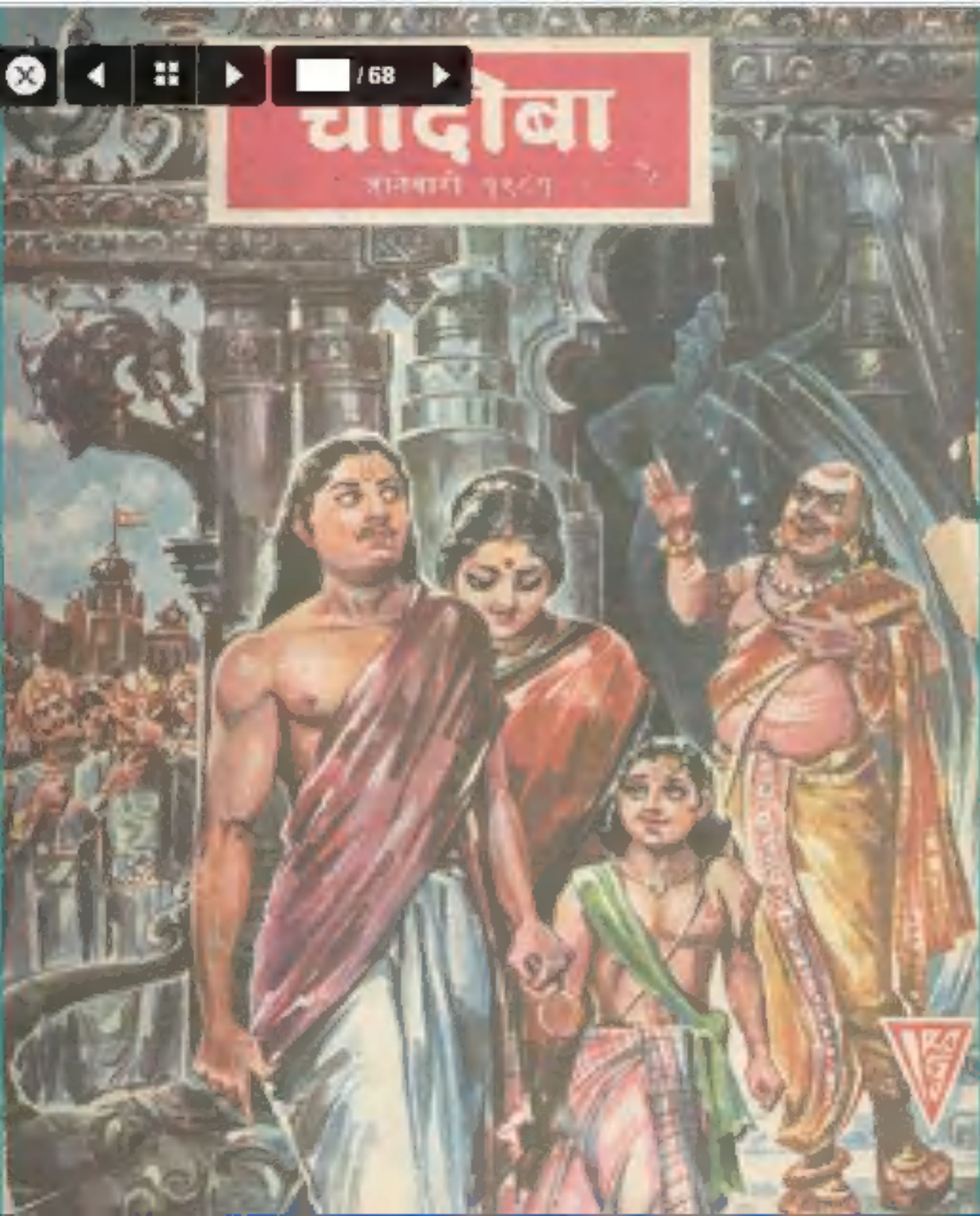

/ 68

चांदीबा

जानेवारी १९८१

एम. वामुदेवभूति, चम्पम् (आंध्र)

प्र. : रविवार, सोमवार, मंगळवार इत्यादी सात धातू हे मूळ झाले कसे ?

उ. : सप्त दिवसांचा आराध्यता हा सप्तकी झालेला आराध्यता आहे. सर्व सप्तकीच्या सप्तकीने हे सप्त दिवस एका सप्तकीसुद्धा आराध्यता आहे. याची कारणे अनेक असण्याची शक्यता आहे. आपले पूर्वेज सात ही संख्या मानित-सप्तर्षी, सूर्याच्या सप्तर्षी सात अर्थ. सात समुद्र वगैरे याची उदाहरणे होत. दुसरे कारण प्राचीन खगोल शास्त्रज्ञांनी सात ग्रह-रवि, बुध, मंगळ, वृष, शुक, शनि हे ओळखले. त्यांनी सात दिवसांना म्हणून ही नावे दिली असावीत. आज आपण ग्रहांच्या कक्षेचे केन्द्रस्थान सूर्य व ग्रह उपग्रह असल्याचे मानतो. तरी काराची ही श्रद्धा नाहीत. (सात हा संख्याचा हारा वर्षे दिवस, सप्तकी वार झालेले तो सात दिवसांचा झालेला.)

भीमबा, बंगळूर (कर्नाटक)

प्र. : आकाशगंगा (जीरपथ, दुग्धचारेचा मार्ग) म्हणजे काय ?

उ. : आकाशगंगा नारे क्षुण गर्दी असून आकाशगंगा असतात आपण सूर्यमंडळात आहे. सूर्यसिंहासने नारे अक्षावधी आकाशगंगा आहेत. नीच जीरपथ, आकाश सूर्य या जीरपथापासून नारे दूर जाते. आपण त्या अक्षावधी सूर्य तुल्य प्रकाश असलेल्या आकाशगंगा समूहाकडे पाहिली तेव्हा आपल्याला प्रकाशाचा प्रवाहसा भासतो. तीच आकाशगंगा होय.

सुकुमार जैन, शिवमोगा (कर्नाटक)

प्र. : चंद्र आकाशगंगा गोल दिसतो व आकाशगंगा चांदणे देतो, तसेच चंद्र गोलावरून दिसते का पृथ्वी ?

उ. : दिसते. आकाशगंगा बाजूने पृथ्वीचा रंगीत फोटोमुठा काढलेला आहे. पृथ्वी ही चंद्राच्या मोठी आहे. म्हणून चंद्रावरून पृथ्वी पाहिली तर फार मोठी दिसते. आकाशगंगा जेव्हा अंतराळाच्या अंतरात तेव्हा आकाशगंगा पॉजिमा असते. म्हणजे चंद्रावरून पृथ्वीचे पूर्णदिव व अंतराळाची काही दिसते.

[८९]

मेघवर्ण व इतर कावळ्यांनी 'काव काव' करून जो ओरडा केला त्यामुळे आकाशगंगा जळून सर्व जलपक्षी किल्ल्याबाहेर पळून गेले व संदकात जमा झाले.

चित्रवर्णाचा सेनापती हिरण्यगर्भावर व त्याचा सेनापती करकोचा दोघांच्यावर तुटून पडला. सारस हिरण्यगर्भाचे करायला घावला तेव्हा हिरण्यगर्भ त्याला म्हणाला- "मला स्वतःच रक्षण करायला नु सोड, माझे माझे मुलगा चंद्रावणी याचा व राज्याभिषेक करून घे!"

"माझ्या जिवात जीव असे पर्यंत शत्रु तुमच्या केसालाही घबका लावू शकणार नाही!" त्या म्हणत करकोच्याने कोंबड्याचे सर्व आवाज निष्फळ केले आणि हिरण्यगर्भाला संदकात बाबूला साहून व कोंबड्याची हुंदळ करून त्याला साहू केले.

परंतु जमिनीवरच्या पक्ष्यांनी एक जुट होऊन करकोच्याला ठार केले.

चित्रवर्णाचा सप्त झाला आणि मुद्ध संघले. आकाशगंगा करीत तो किल्ल्यात शिरला. झाली

"आपल्या किल्ल्यातील घरांवर जळती लाकडे आणि आकाशगंगा आणून टाकल्या त्या कोणी? वानूने जी वानूने नेमलेल्या हेरांनी?" हिरण्यगर्भाने आपल्या अनुयायांना विचारले.

"आपले घनिष्ट मित्र मेघवर्ण व त्याचे अनुयायी दिसले नाहीत. त्यांनीच ही काम केले असले पाहिजे" सर्वज्ञ म्हणाला.

"हे सर्व आपल्या प्रारब्धात होतं तसं झालं! आपलं दुर्दैव!" राजा म्हणाला.

"दुर्दैवाला नावं कशांना ठेवायचाची? वांगलं हिताचं सांगितलं असून ऐकत

नाहीत त्यांनाच असे कष्ट भोगावे लाग-
तात." सर्वज्ञ म्हणाला.

इतक्यात एका दूताद्वारे एक बातमी
कळली की कर्पूरद्वीपाचा पराभव करण्या-
साठी मेघवर्णाने मदत केली म्हणून चित्र-
वर्ण त्याला राजा करू लागला तेव्हा दूर-
दर्शनाला ते मान्य झाले नाही व म्हणाला-
"नौबाला कोणत्याही जबाबदारीच्या पदा-
वर नेमू नये; त्याला सोने, चांदी व इतर
भेटवस्तू देऊन निरोप द्यावा." तरी चित्र-
वर्ण म्हणाला की त्याला राजा केले तर
तो आपल्याला काश्मीरी शाली, केशर व
फळफळावळ देईल. परंतु दूरदर्शनाने असली
आज्ञा बाळगून फसू नये, असे सांगून
राजाला सावध केले.

"तरमग मी काय करू म्हणतोस?"
असे चित्रवर्णाने दूरदर्शनाला विचारले.

"हंसराजाशी शांतीची वोलणी सुरू
करावी व विध्यपर्वतात परत जाऊन रहावे!
पावसाळा सुरू होईपर्यंत आपण येथेच
राहालो की पुन्हा युद्ध होईल व आपण जे
मिळविले तेही घालवून बघू. किल्ला सर
केला, ही कीर्ती आपल्याला लाभलीच आहे
ती कां घालवून बसावी, म्हणतो? दोन्ही
समजल असले की कधीकधी दोन्हींचा
एकदम नाश होऊ शकतो. म्हणून आता
आपल्यासमोर हारलेल्या हिरण्यगर्भाशी
संधी करून घेऊ या." दूरदर्शन म्हणाला.
चित्रवर्णाला विजयगर्व चढला होता.
हारलेल्या शत्रूशी संधी करून घेऊन शापवत

शांती व मुक्त मिळेल हे मुरवातीला पटले
नाही.

म्हणून हिरण्यगर्भाच्या मंत्र्याने जंबू-
द्वीपाला आपल्या नवीन सेनापतीला म्हणजे
तारसपत्न्याचा मुलाला पाठवून तेथे बड
घडवून सिंहलद्वीपाला जंबूद्वीपावर चालून
यायला प्रोत्साहन दिले.

तेव्हा घारीने (दूरदर्शनाने) मयूरराजाला
या बाबतीत मेघवर्णाचा, म्हणजे काव-
ळघाण सल्ला घ्यावा असे भुचविले. हंस-
राजाशी संधी घ्यायला सांगून
कावळा म्हणाला-"तो राजा व त्याचा
संधी दोघे बुद्धिमान आहेत!"

"तरमग काय रे, तू त्या राजाला
व त्याच्या मंत्र्याला काय फस-

विलेस?" मयूरराजाने कावळघाला विचारले.

"प्रभो! आपल्यावर पूर्ण विस्वास कर-
णाऱ्या थोर महात्म्यांना फसविण्यात मोठे-
पण असे काय आहे? आपल्या कुशीत
किंवा मांडीवर ओपलेल्याला ठार करण्या-
सारखेच तर आहे! सज्जन व्यक्तीने कुष्ट
माणसाला आपल्यासारखाच मानून त्याच्या-
वर विस्वास केला ही त्याला फसविणे
सोपे असते. इतके असूनही मी दिलेला
सल्ला चांगला नाही, असं होऊ
नाही." कावळा म्हणाला.

"मेघवर्णा! तू त्यांच्यामध्ये इतके दिवस
त्यांच्याशी नम्रपणाने कसा तळमळ राहू
नाहीस रे?" मयूरराजाने कावळघाला
पुन्हा विचारले.

"आपले शांत पुरे व्हावे यासाठी तसे राहत्याशिवाय चाललेच नसते. माझा अल्ला ऐका. हिरण्यगर्भाशी संधी करून घ्या!" कावळा म्हणाला.

सर्वजने त्या गोष्टीस होकार दिला.

"माझा हातून वारलेल्या त्या कुंज-राजाने मला कर्मात काही खंडणी तर द्यावी व मी आज्ञा करीन तसे वागण्याचे कबूल तरी करावे!" मयूरराजा म्हणाला.

इतक्यात जंबूद्वीपातून आलेला पोपट मयूरराजाला म्हणाला—"सिंहलद्वीपाच्या दुष्ट राजाने जंबूद्वीपावर हल्ला केली आहे."

"सर्वज्ञा! तू चांगलं काम केलेस!" धार उत्साहाने म्हणाली.

"मी लगेच निघतो व विषयपर्वतावर जाऊन त्या दुष्टाचा खंड करतो." मयूरराजा म्हणाला.

"प्रभो! असं संतापून काय फायदा? विचार केल्याशिवाय काही शांत केले तर

त्यामुळे जास्त आपत्ती ओढवून घेण्यासारखं आहे!" सर्वज्ञ म्हणाला.

मयूरराजाला हे पटलं. त्याने धारोला शांतिस्थापनेसाठी संधी करून घ्यायला सांगितले. दूरदर्शन तेव्हा शांतीची बोलणी करण्यासाठी हिरण्यगर्भाकडे शिष्टाई साठी गेला. हिरण्यगर्भ म्हणाला—"ओहो! ही आपली काही लजाही दिसते आहे!"

सर्वज्ञ म्हणाला—"तसं नाही! धार दूरदर्शनी आहे. तिला भेटवस्तू देऊन तिचं शांत करणेच योग्यस्कर!"

धार सर्वज्ञाला म्हणाली—"आपण दोघां शांति व समेट घडवून आणू या! एक सहस्र अवयवेषापेक्षा शांतता आधारलेली शांती खोलावी होय!"

सर्वज्ञ आनंदाने त्या गोष्टीस कबूल झाला. दोन्ही शांतिस्थापना झाली. त्यानंतर कोणत्याही प्रकारे घरस्थांशी भांडणे न करता चित्रवर्ण जंबूद्वीपात व हिरण्यगर्भ कर्पूरद्वीपात व मेघवर्ण सिंहलद्वीपात सुखाने शांत शांत लागले. (संपूर्ण)

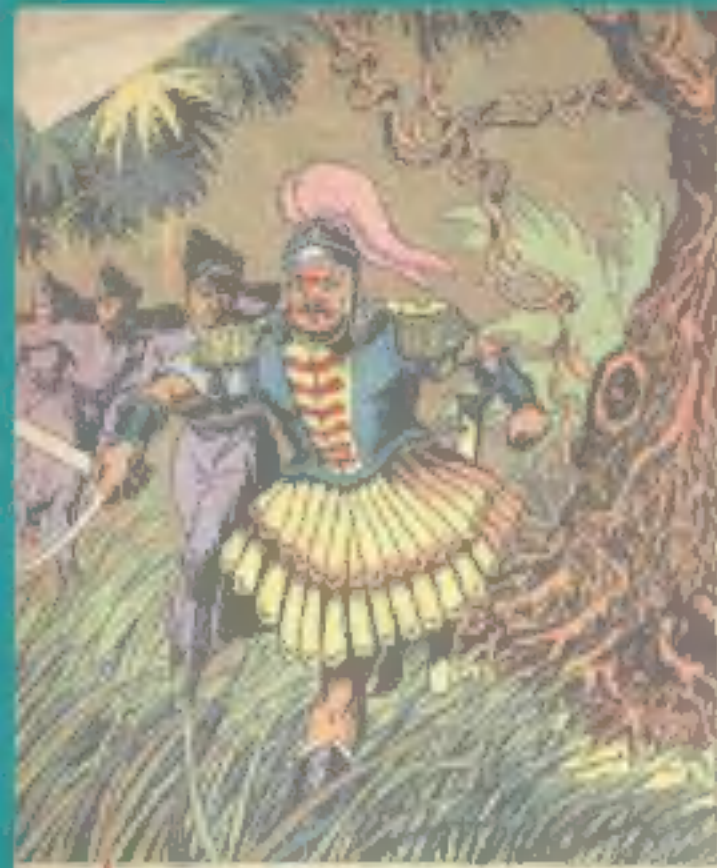
[७]

[समरसेन व त्याचे शांत यांच्या शांततेकडे जाण्यासाठी ज्वालामुखीचा ताप असल्या सात्वाने दुसऱ्या शांततेचा वाट काढला. त्यांना त्या वाटेवर आढावा उभता टांगलेला एक रानटी बाणूस मृतावस्थेत दिसला. जिथे त्यांना एक पाऊलवाट दिसली. परंतु दुसऱ्याचा एक कलम त्या वाटेने चालून गेल्यामुळे ती वाट त्यांना दिसनायची झाली. पुढे—]

समरसेनाने आपल्या अनुयायांना धीर दिला व त्याने मार्ग पाहिला होता त्या जंगल खडकाळ टेकडीवर चढून गेला. त्या उंच जागेवरून दूरवर पाहिले तर कदाचित रानटी लोकांची वस्ती कोठे आहे हे दिसेल असे त्याला वाटले होते. परंतु किती लक्ष देऊन पाहिले तरी लक्षा एकाद्या वस्तीचे चिन्ह सुद्धा त्याला दिसले नाही.

मग पुढे काय? कोणत्या वाटेने पुढे जायचे? समरसेन व त्याच्या अनुयायां-समोर हेच प्रश्न होते. समरसेन एका झाडाच्या वृंशाला टेकून पुढे काय करावे या विचारात बराच वेळ उभा राहिला. परंतु त्याला एकही मार्ग सुचला नाही. अशा परिस्थितीत त्यांना आश्चर्यचकित करून सोडणारा एका माणसाचा आतंदाद ऐकू आला. तो आवाज एकाक्षाचा नव्हता

चतुराक्षाणाही नव्हता. त्यांचा सांघडलेल्या माणसाचाच होता.

सैनिक निश्चेष्ट होऊन आपल्या नायकाकडे पाहू लागले. समरसेनाने चटदिशी ध्यानेतून आपली तलवार तपसली व म्हणाला—“या, पण सावधाने!” आणि आवाज आला त्या दिशेने चालू लागला.

सैनिक मुद्धा आपापल्या तलवारी उपसून आपल्या नायकाच्या पाठीपाठ निघाले. ते पुढे जात होते तसतसा तो आवाज ऐकू शकत नव्हता. थोड्याच वेळात ते सर्व त्या जागी येऊन पोचले. तेथे त्यांनी जे दृश्य पाहिले ते पाहून त्यांना आश्चर्याविरोवर भीती मुद्धा वाटली. परंतु

दुसऱ्याच क्षणाला आकाशायक परिस्थिती असल्यासारखे वाटले. कारण त्या मंत्रद्वीपावर त्यांना अगदी पहिल्याने एक जिवंत माणूस दिसला. तो फार मोठ्या संकटात सापडलेला होता.

कोणीतरी त्याचे दोन्ही हात झाडांना बांधून त्याला रांगून ठेवले होते. अशा निःसहाय स्थितीत सापडलेल्या त्या विचान्याला खाण्यासाठी काही पाच कांडगे तेथे ठेवले होते. त्याने वेळी एक भुकेला वाचही तेथे येऊन पोचला. त्या विचान्या माणसाच्या अंगाचे लचके तोडण्यासाठी कांडगे आणि वाच यांचे भांडण सुरू झाले. तो माणूस जखमी झाला थोड्याच वेळात तो मरून गेला.

समरसेनाने एका क्षणार्धात सर्व परिस्थिती ओळखली. त्याने पंजा कायताच झुकून कांडगे जमिनीवर लोळू लागले. त्या कांडग्यांना वाटेला लावून नंतर माणसाचे मांस निश्चितपणे खाण्याच्या विचारात वाच असावा, उशीर झाला तर त्या माणसाचा जिवला धोका होता. समरसेनाने वेळ उ दवडता चटदिशी धनुष्यावर हात चढवून तो त्या वाचावर झोडला. तो कायताच झुकून ओरडत जमिनीवर लोळू लागला.

सगळे सैनिक पुढे वावले. परंतु कांडगे त्यांच्यावर धावले. सैनिकांनी आपल्या

तलवारी भोसकून त्यांना वाटेला लावले. इतक्यात समरसेनाने पुढे येऊन त्या माणसाला सोडविले.

“मला जीवदान देणारे तुम्ही कोणी थोर पुरुषच आहा! तुमचे हे उपकार मी वायुध्य भरात कधीही विसरणार नाही.” असे म्हणत त्या माणसाने समरसेनाला व सैनिकांना नमस्कार केला.

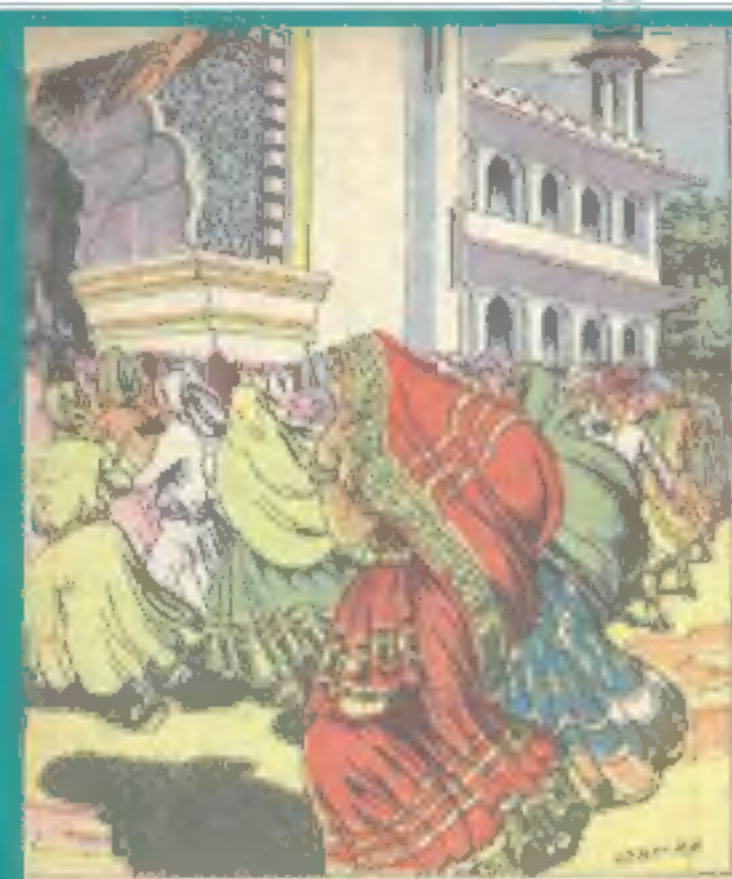
त्या माणसाचा रुपरंग व बोलण्याची रीत पाहून समरसेनाला तर आश्चर्य वाटले. हा या मंत्रद्वीपात राहणारा नाही ह्याबद्दल त्याच्या मनात थोडीदेखील शंका उरली नाही. एवढेच नव्हे तर हा माणूस कुंडलिनी द्वीपात राहणाराच नसेल अशीही एक त्याच्या मनात आल्याशिवाय राहिली नाही.

समरसेनाने त्याला तसे विचारलेही—“तू कोणत्या देशाचा राहणारा रे?”

“मी कुंडलिनी बेटावरचा एक सैनिक आहे. त्या राज्याचे सेनापती समरसेन आपणच नाही का?” त्या व्यक्तीने समरसेनाला तो प्रश्न विचारला.

समरसेनाला व सैनिकांना तो प्रश्न ऐकून जे आश्चर्य वाटले ते एवढे तेवढे नव्हते. तो सैनिक आपल्याबरोबर अहाजातून आलेला सैनिक नाही, हे सर्वांना माहीत होते. तरयग हा या बेटावर केव्हा व कसा काय आला?

त्या नव्या सैनिकाने समरसेन व त्याच्या अनुयायांच्या मनात उद्बुधवलेली पांका ओळखल्यासारखे दिसले. तो पुढे म्हणाला.

“तुम्ही सर्व दिवशी निघाला तेव्हा धूमकेतू दिसला होता, होय ना? ज्योतिष्यांनी व जायला सांगितले तरी तिकडे दुर्लक्ष निघालात. त्यानंतर थोड्याच वेळाने एक फार मोठे वादळ आले. समुद्र थार थार भिती एवढ्या मोठमोठ्या लाटा उसळू लागल्या. चित्रसेन महाराज फार काळजीत पडले. लागोपाठ चार पांच दिवस कुंडलिनी देवीवर अभिषेक करून तिची कृपा संपादन करणाऱ्या त्यांनी प्रयत्न केला.

“परंतु तुम्हाला एक मोठ्यामोठ्याची बाजू होते. तुम्ही कोणत्या परिस्थितीत असाल या काळजीत महाराज व प्रजेला काही काम सुचत नव्हते.”

“गोवटी महाराजांनी दरबारी ज्योतिष्यांना बोलावून त्यांच्या करवी तुम्ही कोठे, काय दिशेला, काय परिस्थितीत असाल, बहुवशा पाहून सांगितले. ज्योतिष्याने पंचांग पाहिले. उम्मा माडव्या रेघा काढून पाहिले व म्हणाले—“काही गलबते व त्यावरचे सैनिक बुडाले आहेत. उरलेले सैनिक व सेनापती कोणत्यातरी बेटावर पोचले आहेत.

“ते कळल्यावर चित्रसेन महाराजांनी प्रधान व इतर जाणांचा सल्ला घेतला. त्यांनी काही सैनिकांना तुमच्या शोदाचे राठवायला काढली कुंभांडाला सैनिकांचा नायक नेमले कोणत्यातरी अज्ञात बेटाला तुम्ही सर्व लागलेले असणार व त्यामुळे तुम्हांला फार सहन करावे लागणार असे समजावून सांगून फार लक्षपूर्वक तपास करायला सांगितले.”

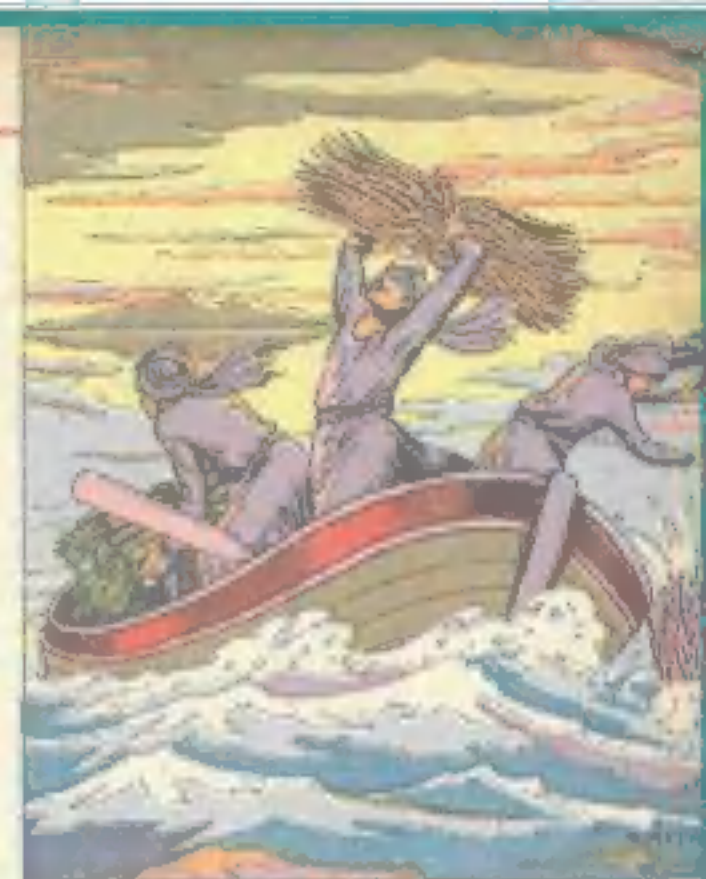
त्या नव्या सैनिकाने सांगितलेले कृत ऐकून समरसेन विचारात पडल्यासारखा दिसला, ‘हा कुंभांड कोण वरे असावा?’ नंतर वाठवल्यासारखा म्हणाला—“ओहो, कुंभांड सामंत होय?”

“होय, तोच! त्याच्याच मुले मी या भयंकर संकटात सांपडलो आहे!”

समरसेन सैनिक म्हणाला ते ऐकून शक्तिच आला. बाजूला उभे असलेल्या सैनिकांना काही कळलेच नाही. परंतु तो सैनिक पुन्हा पुढे बोलू लागला.

“आम्ही जहाजातून निघालो आणि काही दिवसांनी आम्ही हे बेट पाहिले. बेटाच्या दक्षिणेला आम्ही जहाजातून उतरलो. कुंभांडने आम्हा सर्वांना किनाऱ्यावर यात्रायला सांगितले आणि दोघां सैनिकांनाबरोबर घेऊन बेटावर आतल्या बाजूला निघून गेला.

“आम्ही दिवसभर तो परत येईल म्हणून वाट पाहिली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी कुंभांड एकटाच परतला आणि गंमत अशी की, कारण वगैरे काही एक सांगता, त्याची आज्ञा आहे असे सांगून त्याने आमच्या जे अनुषंगबाण वगैरे होते ते सर्व एकत्र बांधून आमच्याकडून समुद्रात टाकविले. किती विचार करून पाहिले, परंतु कुंभांडाने हा विक्षिप्तपणा कशासाठी केला, त्याचे कारण मात्र आम्हांला मुळीच कळले नाही. शिवाय त्याच्याबरोबर जे दोघे सैनिक गेले होते ते कां परतले नाहीत व त्यांचे काय झाले, आम्हांला मुळीच

कळले नाही. आम्ही खोदून खोदून काही विचारल्यावर कुंभांडाने त्यांना रानटी जातीच्या लोकांनी काहीतरी कारणावळी ठार केल्याचे सांगितले.

त्याचे ते उत्तर ऐकून आम्हांला अर्थातच संशय आला. म्हणून आम्ही धीर करून त्याला विचारले की त्याने अनुषंगबाण समुद्रात फेकून द्यायला कां सांगितले? ते ऐकून कुंभांड मडकला व म्हणाला—“मी सेनापती आहे. मी जे काही सांगतो वा करतो त्याविषयी कोणी प्रश्न करतां कामा नये.”

समरसेनने मध्येच त्या सैनिकाला थांबवून विचारले—“तरमग कुंभांडने

Restore

127

मुद्गा त्याने धनुषबाण घेऊन स्वतः
का ?

“सेनापती, तीच का गंधत! त्याने
स्वतःच धनुषबाण घेऊन स्वतः
देवून घेतले. त्यानंतर घोड्या वेलाने रानटी
जातीचे लोक ढाली, भाले, वरछी वगैरे
घेऊन मोठमोठ्याने आम्ही होती
तसे आले. आम्ही शस्त्रास्त्रे नव्हती.
म्हणून आम्हाला ते जे दगड आणि
झाडाच्या फांद्या ते घेऊन आम्ही
आत्मरक्षण करू लागलो.

“परंतु कुभांडाने आम्ही सर्वांनी त्यांना
शरण आले असे बजावून सांगितले. त्याचे
हे विचित्र वागणे आम्हांला विक्षिप्तपणाचे
घाटले. आमच्यापैकी बरेच जण तोपर्यंत
रानटी लोकांच्या हाती ठार झाले होते.
खरकलेल्यांना पळून जाणेमुद्धा असण्या शाल्याने
रानटी लोकांना शरण जाण्याव्यतिरिक्त
आम्हांला दुसरा मार्ग दिसला नाही.”

“इतका भयंकर काळ येऊन गेला
असूनमुद्धा कुभांडाने तुम्हांला कोणत्याही
प्रकारे मदत केली नाही ?” समरसेनाने
संतापून त्या सैनिकाला विचारले.

“तशी मदत त्यानेआम्हांला केलीच केली
नाही. आम्ही गेल्यावर रानटी
लोकांनी आमचे हात उलटे करून पाठीमागे
बांधले आणि कुभांडाला एका पालखी-

आम्हांला वाहनावर बसविले आणि रानटी
लोक आम्हांला आपल्या खांद्यावर बसवून
घेऊन घोड्या कठीत आपल्या वस्तीकडे घेऊन
गेलं. आम्ही त्यांचे कैदी म्हणून राहू
लागलो आणि कुभांड त्यांच्या राजासारखा
त्यांच्यावर अधिकार गाजवू लागला. तो
म्हणे तो पूर्वे दिशा बसू लागली त्या रानटी
जातीच्या लोकांना. त्या रानटी लोकांवर
तो एवढा अधिकार गाजवू शकला हे कसं
जाले, आम्हांला काहीच कळले नाही.”

समरसेन घोडा वेळ विचार करून
म्हणाला-“मलासुद्धा कळले नाही. का
त्यानंतर काय झाले ?” त्याने सैनिकाला
विचारले.

“कुंभांडाविषयी आमच्या मनात जी शंका होती त्याचे उत्तर आम्हांला दोनतीन दिवसांनी मिळाले. रानटी लोकांना धनुष्य बाण म्हणजे काय हे माहीतच नव्हते. माणसाने एका जागी उभे राहून दूर कोणत्यातरी पक्ष्याला किंवा जनावराला मारायचे ठरविले तर ते शक्य आहे हे पाहून रानटी जातीचे लोक थक्क झाले होते. कसब काय त्याच्या एकट्याच्या अंगात असल्याचे कुंभांडाला दाखवायचे होते व जसा लहने त्या रानटी लोकांवर अधिकार गाजवायचा होता. म्हणून त्याने आमच्याकडून आमचे धनुष्यबाण समुद्रात टाकविले.” सैनिकाने कुंभांडाचे ते गुपित सांगितले.

“पुढे काय झाले?” समरसेनने त्याला विचारले.

एका दिवशी सर्व अरभ्यभर डफ नगारे वाजू लागले. शेंकडो रानटी जातीचे लोक आम्ही रहात होतो त्या बाजूला आले. त्यांच्यासमोर या दुष्ट कुंभांडने आपल्या

नेपुण्याचे प्रदर्शन केले. आकाशात उडत असलेली धार बाण लागताच जमिनीवर वेऊन पडली, दूर पळत जाणाऱ्या हरणाला ब्राल मारून त्याने लोटविले. रानटी लोक कुंभांडचा तो प्रताप पाहून त्यांच्या चारीबाजूला नाचू लागले. त्यांच्या मदतीने या सर्व द्वीपावर आपले राज्य स्थापन करण्याचे स्वप्न कुंभांड पाहतो आहे.”

समरसेन क्षिप्त करून म्हणाला—“जेथे राजा करायला आहे तरी काय? एक दोघे मांत्रिक आहेत खरे!”

“मांत्रिक?” असे म्हणत तो सैनिक चारीबाजूला भयभीत होऊन पाहू लागला व म्हणाला—“रानटी लोकांच्या तोंडी आम्ही ते ऐकलं, खरं, परंतु...”

सैनिक पुढे जाणखी काही बोलणार नव्हता. “ऐकलं, एवढंच नव्हे, प्रत्यक्ष पाहा की!” असा क्षणक्षणित आवाज त्याचे वेळी दुमदुमला. त्या पाठोपाठ चतुराक आपली टोपी हातात घेऊन त्यांच्या समोर येऊन उभा राहिला. (क्रमशः)

योग्य निर्णय

विक्रमादित्याने सोडला नाही. तो लाडाजवळ गेला, वीर सांथावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मोन होऊन स्वशानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हा प्रताप बसलेला वेताळ आता म्हणाला—“राजा, या मध्यरात्रीच्या वेळी खाद्यावर उचलून नेण्याचा निर्णय घेतलास त्याचद्वल मी तुला दोष देत नाही, परंतु राजाचा निर्णय नेहमी बरोबरच असतो असे मात्र नाही. त्याचे उदाहरण म्हणून मी तुला ज्ञानशील नावाच्या राजाने विचार केल्याशिवाय दोघां जटुल चोरांना कशी शिक्षा केली, ती गोष्ट सांगणार आहे. लक्ष देऊन ऐक.” असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

ज्ञानशील नावाचा राजा मगधराज्याच्या सिंहासनावर बसला तेव्हा राज्यात अराजक माजले होते. प्रजेचे जीवन नरक-

पातनेसारखे झाले होते. ज्ञानशील राजाने दंडनीतीचा अवलंब करून देशात जी समाजश्रवणी धुमाकूळ घातला होता, त्याला शांत पातला. गुन्हांची संख्या कमी झाली आणि प्रजेला दायसे वाटले.

परंतु परिस्थिती पूर्णपणे जाटोक्यात आली नाही. चोऱ्या होतच होत्या, परंतु त्या चोऱ्यांमुळे सामान्य प्रजेला त्रास होत नव्हता. चोऱ्या श्रीमंत लोकांच्या घरीच होत होत्या. श्रीमंतांच्या घरातले धन लुटून अगदी गरीब लोकांना वाटण्यात येत असल्याचे राजाला कळले.

राजाला हेही कळले की या चोऱ्या कोणीतरी दोषे चोर करीत आहेत. कारण

एकाच वेळी दोनदोन जागी एकदम चोऱ्या होत असलेल्या आडळून आल्या. दोन्ही जागच्या चोऱ्यात चोराचे नेपुण्य स्पष्ट दिसत होते.

चोरांना पकडणे आपले आद्य कर्तव्य आहे, असे राजाला साहजिकच वाटले. चोर सहजी शिपायांना सापडतीलसे दिसत नव्हते. तेव्हा 'काय केले तर दरे होईल' असे राजाने आपल्या प्रधानाला विचारले.

प्रधान म्हणाला—“चोरांना धरून देणाऱ्याला मोठे इनाम दिले जाईल असे जाहीर करावे, महाराज! गोरगरिबांना चोर मदत करीत आहेत, म्हणून चोरांचा पत्ता लागला नवकीच माहिती असणार. आपण इनाम जाहीर केले तर ते गोरगरीब चोरांना धरून नवकीच मदत करतील.”

परंतु राजाला तो सल्ला पटला नाही. म्हणाला—“आपण फक्त एकदांच इनाम देणार. त्यासाठी नेहमी मदत करणाऱ्या चोरांशी ब्रीह करून गोरगरीब त्यांना पकडून देतील असे नाही वाटत मला. कारण गरीब लोकांच्या मनात कुतूहल नावाची वस्तू फार असते. मंतर आपण चोरांना पकडू शकत नाही असे जगजाहीर केल्यासारखेही होईल. तस झाले तर लोक चोरांना कदापी धरून देणार नाहीत.

प्रजेच्या हिताची मी कित्येक कामे केली. तसेच हे कामही मी स्वतःच्या बळावर अवलंबून राहूनच केले आहे.”

चोरांना चोरांनीच पकडणे दिले तर ते लक्ष्य बाहे. असा विचार करून राजा वेध पालटून चोरासारखा हिंडत राहिला व त्याला चोरांविषयी व त्यांच्या चोरी करण्याच्या पद्धतीविषयी काही गोष्टी कळल्या. ते दोघे चोर होते. त्यांचा नाव धनुष्य रंगा व सिगा असे होती. दोघेही चांगल्या मुखवस्तू घातल्यातच जन्मलेले होते. पिढ्यान्पिढ्या चोऱ्या करणाऱ्या गुन्हेगार कुळात जन्मलेले नव्हते. राज्यात अराजकत्व पसरलेले पाहून दोघे चोऱ्या कळ लागले होते.

एवढी माहिती कळल्यावर राजाने आपल्या अंगरक्षकांच्या मदतीने दोघां चोरांना पकडले. राजाने त्या दोघां चोरांना दरबारात बोलावून गुन्हाची चवकशी मुरू केली. दोघांनीही चोरी करीत असल्याचा गुन्हा कबूल केला. परंतु सिगाने गुन्हा कबूल करतांना आपली जवानी दिली ती अशी :

“महाराज, आपण गादीवर आलात त्या पूर्वी आम्हाला चोरीशिवाय आपले जीवित घालवायला दुसरा मार्ग दिसला नाही. त्या काळात मी ज्या चोऱ्या केल्या त्याबद्दल मला पश्चात्ताप करण्याचे कारण वाटत नाही. परंतु आपण गादीवर आल्यानंतर मी ज्या चोऱ्या केल्या त्या केवळ स्वतःच्या स्वार्थासाठीच. कारण चोरी

करण्यात मी जे प्राविण्य संपादन केले होते ते मला सोडवेना. मी चोरी करून मिळविलेले सर्व धन स्वतःच्या सुखासाठी खर्च केले. परंतु हा रंगा मात्र मुरवाली-पासून आतांपर्यंत गोरगरिबांना मदत करीत आला आहे. त्याने संपादन केलेले धन स्वतःच्या सुखासाठी कधीच खर्च केले नाही."

राजाने दोघां चोरांना जन्मठेप शिक्षा दिली.

शेधवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला— "राजा, दोघां चोरांमध्ये एवढा फरक असूनही राजाने दोघांना सारखीच शिक्षा का केली? याचे समाधानकारक उत्तर माहीत असून दिले नाहीस, तर परिणाम तुला माहीतच आहे. तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायांवर लोलू लागतील.

बिक्रमादित्य म्हणाला—"दोघां चोरांचा चोरी करण्याचा तू निरनिराळा होता हा फरक करण्याची गरज राजाला वाटण्याचे कारण नाही. श्रीमंतांना लुटून गरिबांना धन

वाटून दिल्याने देशाची स्थिती सुधारेत असे थोडेच असते. गरीबीचा प्रश्न राजाने आपल्या कर्तबगारीने सोडवायचा असतो. चोऱ्या करून सुटणे शक्यच नसते. शिवाय प्रजा मुखी ग्हावी यासाठी राजाने सुरू केलेल्या प्रयत्नांना चांगले फलित आलेले दिसू लागले असता चोरांनी चोरी करून वाटलेल्या पैशांनी कायमची सुबत्ता स्थापन होणे शक्यच नाही. राजाचे प्रयत्न बुधा ठरण्याची वेळ येऊन ठेपली होती. कारण राजापेक्षा चोरच चांगले ही भ्रामक कल्पना प्रजेच्या मनात मूळ लागली होती. राजाला ही गोष्ट चांगली कळत होती. ते कोणत्याही योग्य शासकाला सहन होणे शक्यच नव्हते. म्हणून राजाने दोघां चोरांना शिक्षा केली हा त्याचा निर्णय योग्यच होता."

अशा तऱ्हेने राजाचे मोन भंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि झाडाला जाऊन लोखळू लागला.

(कल्पित)

लौकिक बुद्धी

रंगूशेटने पुष्कळ दिवस व्यापार केला, परंतु मिळकत वेताचीच होती. आपण कसे तरी दिवस काढले, पुढे एकलत्या एका राघूचे कसे होणार, ही एकच भाळजी होती. राघूला व्यापाराचा थोडासेही अनुभव नव्हता. व्यापारासाठी काही व्यावहारिक धोरणांचे तर रामू शेटचाच आश्रय घेताना, म्हणून शहरात व्यापार करणारा त्याचा मित्र रंगूशेट कोणत्यातरी कामासाठी आला तेव्हा रामूशेटने त्याच्या भविष्याविषयी प्रश्न काढला.

रंगूशेटने राघूला बोलावून हातात एक चिड्डी लिहून दिली व म्हणाला—"तू पुढे काय व आमच्या घरी जाऊन ही चिड्डी दे आणि मी उद्या येतो आहे असे सांग."

रामू रंगूशेटच्या घरी शहरात गेला. रंगूशेटच्या घरी त्याची बायको व मुनबाई होत्या. रंगूशेटच्या बायकोने राघूला जेवायला वाढतांना मुन बाळबास नाही असे पाहून म्हटले— "माझी मुन बाळबाही भाईते. काय जोक घाते! कधीतरी मी नाही का सामू होणार?"

"फिकलेल्या पानांवर पाहून कोवळी पाने हसतात. त्याची गळून जायची वेळ कधी येईलच की, आज्ञा नाही दिशार करित!" राघू म्हणाला.

मध्यतरी रामू कोणत्यातरी कामासाठी दूर येतो तेव्हा मुन बायको बाकायना. ती राघूला म्हणाली—"सासूबाईचा स्वभावच मोठा 'हा' आहे! नेहमी म्हणतात 'तु तारी कधी सासू होणार नाहीस का? तुला नाही का अनुभववाचं भावणार?"

सर्वांनाच कधीतरी आज्ञा आहे! म्हणून लहानपणापासूनच जाकचे सिद्ध करून कोणी ठेवतो का?" राघू म्हणाला सहानुभूती दर्शवीत.

रंगूशेटने आपल्यावर त्याच्या बायकोची व मुनेची राघूचे बोलणे आज्ञा हे विचारून घेतले आणि रंगूशेटला लिहून कळविले—"अरे तुझ्या मुलाला लौकिक शानत कामाचीच आहे वर!"

हक्क

गंगापूर गावी रंगनाथ नावाचा एक भाणूस रहात असे. रंगनाथ स्वभावाने शांतवृत्तीचा असारात होता त्याला गाही गप्प नाही अशा वृत्तीचाही होता. तो मितभाषीपण होता तो कोणाशी मैत्री वाढ-कायच्या भागवतीन पडला नाही गावकरी त्याला एक अक्कलशाय माणूस मानीत.

रंगनाथची बायको एक वस्ताद बाई होती. तिच्या तोंडी लागायला गायातल लोक भीत. तिला पैशाची हाव फार होती म्हणून ती रंगनाथला गंगापूर बोलावून आली व तिने निराळा समार थाटला. ती घरात लागणारा अत्यावश्यक खर्च सुद्धा करून पैसे ताठवी व ते व्याजाने देई. तिने सोन्याचे चार दागिनेसुद्धा करवून घेतले होते.

रंगनाथाचा धकटा भाऊ खंडेराव आपल्या गावच्या काही लोकांबरोबर तीर्थ-

यावेला जायचे ठरवून जवळचे महास रुपये घरात ठेवणे घोग्याचे समजून पोरण्या भावाकडे ठेवण्यासाठी गंगापूरला आला. त्याने रंगनाथकडे पैसे ठेवून दिले आणि तीर्थयात्रेला निघून गेला.

कमलाने दिराने ठेवलेले पैसे मोडून पाहिले, बरोबर सहाशे होते. ते पैसे पाहिल्यापासून मनात ते पैसे स्वतः घेऊन मोह झाला. तिने बराच विचार केला व काहीतरी ठरविले.

कोणत्यातरी कामासाठी शहरात आवे लागले. दिवशी तो नवऱ्याजवळ मोड बोलावून म्हणाली-“काय हो, माझी पांच तोळ्यांची माळा आणि मी पैसे देते ते नेऊन शहरात कोणाकडून तरी सहा तोळ्यांची माळा करवून आणता का? संभाळून वर का!”

रंगनाथने दामिण्याबरोबर पैशाची पिशवी घेतली व ती खंडेरावची असल्याचे ओळखून बगदी खालच्या स्वरात धावत म्हणाला-“हे पैसे आपने नाहीत ना!”

तुमची अक्कल पाहून मला सताप का येणार नाही! खंडेराव म्हणजे कोणी परका आहे का? त्याचे पैसे म्हणजे ते आपले नाहीत का? तो माझ्या पोटाच्या मुलासारखा आहे! त्याचे पैसे खर्चून मला आहे. नाही म्हणणारा कोणो अजून ममोर येऊन बोलू न्हाव!” कमळा ठासून म्हणाली

“तू म्हणालीस बरोबरच आहे ग! खंडेराव आपल्याला मलासारखाच तर

आहे!” असे म्हणत एक शब्दही जास्त न वाकता शहराकडे निघाला.

शहरात पोचिपर्यंत पडला. रंगनाथ खूप दमून गेला होता. जवळच एक घनशाळा दिसली त्यात विश्रांतीसाठी बिरला. तेथे खंडेरावला पाहून रंगनाथ आश्चर्यचकितच झाला.

खंडेराव घोरल्या भावाला म्हणाला-“त्या बाजूला पुरामुळे रावे रस्ते बंद पडले आहेत. म्हणून आम्ही सर्व परतला उला सताळी निघून गंगापूरला जायचे ठरविले. तबून पैसे घेऊन मग गावी जायचे म्हणतो.

“पैशासाठीच असेल तर गंगापूरला जाण्याची गरज नाही. तुम पैसे माझ्याच-

जवळ आहेत. तुझ्या वहिनीला तू मुला-
सारखा तर आहेस म्हणे! म्हणून तुझ्या
आईसारखा तुझ्या पैशावर तिचा हक्क
आहे व ते वापरायला हक्कही तिला आहे
म्हणे, तेव्हा त्या पैशांची आशा तू सोड!"
रंगनाथ खंडेरावाला म्हणाला.

इतके दिवस करून मिळवून जम-
विलेले पैसे असे घेतले पाहून खंडेरावाने
ढोळ्यांत पाणी काढले.

खंडेरावाचा चेहरा पाहून रंगनाथाच्या
हृदयाला पांशर फुटला. कमलाच्या म्हणण्या-
विणवट काही कारण म्हणजे मोठी चुक
होणार! परंतु धाकट्या भावाचे दुःखही
कर्मा अहायला हवे परंतु कसे?

अकस्मात् विजेचा शटका लागला तसा
एक विचार मनात.

"एवढं मनाला लावून घेऊ नकोस
खंडेराव! तुशी वहिनी म्हणजे तुझ्या आई-
सारखीच की नाही? तिनेच पैसे घेतले
पावडल तू दुःखी होता काय नये! कोणी
परक्याने पैसे घेतले का? तू तिचा मुलगा

आहेस. मुलगा म्हणून तिच्या
वर तुझा हक्क आहे. म्हणून तू हा दागिना
ठेवून घे." असे सांगून रंगनाथने बायकोचा
तो दागिना खंडेरावाला दिला आणि रंग-
नाथ दुसऱ्या दिवशी गंगापूर परतला.

रंगनाथाच्या प्रतापाची गोष्ट कळल्या-
वर कमलाने एक वेले.
म्हणाली— "अहो, दोन हजारांचा दागिना
गंला की! ही तुमची भिकारखी अवकल
पाहून मला राग का येऊ नये हो!"

कमला अशी ओरडू लागली, न
कळल्यामुळे आणि आपण चुक केली
न कळल्यामुळे रंगनाथ वेड्यासारखं
तोंड कमलाकडे पाहू लागला.

आणखी थोड्या वेळाने खंडेराव आला
व कमलाला तिचा दागिना त्याने दिला.
तेव्हा जीव पडल्यासारखे तिला
वाटले. खंडेराव जणू काहीकाही घडलेच
नाही असे दाखवून आपली पैशाची पिशवी
घेऊन व भावाभावजयीचा निरोप घेऊन
आपल्या गावी निघून गेला.

हुशार नोकर

गोपू नावाचा नोकर शंकरशेटच्या दुकानात नुकताने होता. तो सर्व कामे
सांविगित्याप्रमाणे समजून करी. एके दिवशी शंकरशेट दुकानात आले आणि
बायला तद्वत भाडून घेतले. त्या वेळी शिवायले अजितीवर गडले.
गोपूने चटविणी वांकून सर्व कामे शंकरशेटला दिली.

त्या दिवशी रात्री शंकरशेट जेवण्याकट हात धुवून आपल्या सोनीत गेले. शंकरशेटची
बायको साट गेली, त्या वळा पाहून चटविणी ताटात थांबून
उचलली व आपला सोनीत गेला.

शंकरशेटने गोपूना कामावरून कापून टाकले. बायकोने कारण विचारले.

"शंकरशेट माझ्या शिवायले पैसे जमिनीवर पडले गेला किती पैसे होते ते
माहीत नसावे. तो काटून पैसे घ्यायला त्या कायनात तुरुक्या ठेवला आणि माकीने
पैसे उचलून दिले. बायला नेवताना शंकरशेटातली अंमदी लागत पडली लपता
माझ्या बायला पाहून ठरले. माझ्यावर एवढी बारीक नजर ठेवणारा
नोकर नसाय."

दरिद्रनारायण

विद्यानगर गावाचा गावप्रमुख विरूपाक्ष चांगला सुखवस्तु गृहस्थ होता. तो नेहमी गोरगरिबांना दानधर्म करी. भुकेला कोणी आला तर त्याने कधी 'ना' म्हटले नाही. उलट त्याला पांढर जवायला वाढले. तो दर वर्षी वैशाख महिन्यात अन्नदान करीत असे. म्हणून वैशाख महिना वसाच ~~गावचेच~~ गावचेच नवळे दूरवृत्त्या गावचे मुढा साधूसंन्यासी विद्यानगरला धऊन वस्ती करीत व विरूपाक्ष पद्धतशीजत वाढी ते आनंदाने खात व त्याला आशीर्वाद देत.

एके वर्षी विरूपाक्ष वैशाख महिन्यात अन्नदानाची तयारी करीत असता त्याची नायकी विमलाक्षी म्हणाली—'काय हो निदान या वर्षीतही फक्त गावसंन्यासांचे अन्न वाडण्याची व्यवस्था करावी साधू-संन्याशांना जेवामला वाढत तर दुष्कलाभ

तरी होईल. साध्या भिकार्यांना खायला घालून काय मिळणार आहे?'

'विमलाक्षी, ~~मग~~ भगवी अस्त्रे नेमून आल्यान कोणी वेवपुश्य होतो का? तो नसून ~~यणजे~~ लोक अन्नदानाला अपाय आहेत असे वाटते का तुला? उसांपासून आपण अन्नदानाचा कार्यक्रम सुरू केल्या-यरीयर मी भागता तसे कर, म्हणजे मी सांगितले त्यांना ~~अर्थ~~ अर्थ तुला कळेल.' असे सांगून विरूपाक्षने बायकोला काय करायचे ते सांगितले.

विमलाक्षीने नवव्याने सुचविल्याप्रमाणे करण्याचे ठरविले.

पहिल्या दिवशी अन्नदानाचा कार्यक्रम सुरू होत असताच दहा जण सधू त्यांच्यात काहीतरी विशेष असल्यासारखे दिसवून आत आले व पंक्ती करून बसत म्हणाले—'महिन्यात ~~संन्यासांचे~~ पंक्तीला वाढा बरे

का.' आणि पंचपक्वान्ने घेतील म्हणून ~~साधू~~ पाहु लागले.

इतक्यात विरूपाक्ष व विमलाक्षी दहा मातीचे वाडगे कण्टेरी भरून सर्वांसमोर ठेवीत म्हणाले—'साधू पुरुष हो. या वर्षी पिके चांगली आली नाहीत, म्हणून दर वर्षीप्रमाणे ~~अन्नदान~~ अन्नदान करणे शक्य झाले नाही हो कण्टेरीच पंचपक्वान्ने मानून स्वाकारण्याची कृपा करावी.'

दालं! सर्व साधू नरसिंहावतार ~~उभे~~ उभे राहिले व मत्तापून म्हणाले—'दहा पक्षा सैलावरून उडून आम्ही आलो आम्हाला खायला दलभद्री कण्टेरी मिळत नाही म्हणून का? तयार नव्हते तर असल

अन्नदान करण्याची गरजच काय होती?' असे म्हणत लाथ धाऊन वाडगे मिरकावून देत सर्व तिघून गेले.

किती धोर दिवसगारे साधू, सीध्व स्वभावान्या एखाद्या अन्नदान करण्याच्याने पंचपक्वान्ने वाढली नाहीत की किती संतापून जमतात याची कल्पनाही नसलेली विमलाक्षी धक्कध झाली. ती ने सर्व दृश्य अवाक् हाऊन पहातच राहिली.

धाडणाच वेळाने आणखी एका संन्याशांचे डोळके आले. आज जेवामला काय काय मिळणार ~~था~~ या विषयी मनातले माह त्यात पंक्तीत येऊन बसले. विग- ~~था~~ त्या सर्व संन्याशांसमोर मातीचे वाडगे भरून कण्टेरी आणून ठेवली आणि

जवना नम्रपण देखतल्या सुरवात केल्या
विनंती केली.

परिस्थिती कळताच या संन्याशाचे
टोळकेसुद्धा जात असल्यासारखं
नाटक करीत ओरडले-"भिकारड्यांना
वाढतात तसे हे कण्हेरीचे पाणी सर्वसंग-
परित्याग करणाऱ्या संन्याशांना
काही वाटल का तुम्हांला? तुमचे हात
पुढे तरी भाळ कोसे? आमचं कर्म म्हणून हे
दिवस बघायला मिळत आहेत. आम्ही सुद्धा
तुमच्यासारखे श्रीमंतात दिवस आहत,
वाटलं काय तुम्हांला?" असे समोरचे
बाळभे लाभने भिरकायीत उठून निघून गेले.

या वर्षी वैशाख महिन्यातले अश्विन
म्हणजे फक्त कण्हेरीच्या पाण्याशिकाय
आणखी काही लाभणार नाही, हे साधू
संन्याशांना शत्रुवृंदाच्या कळलं. पंचवाशा-
वर महिनाभर मनसोकत हात मारामला
मिळणार या सर्वांना हसणं हाऊन परतावे लागलं. सर्वे विरू-
पाक्षाला विमलाक्षीला शिष्या देत

निघून गेले. उरले ते लगेच,
उपाशी गोरगरीब

विमलाक्षीने परत बोलाविले
नाही. बाहेरच ते उभे होते त्यांना
म्हणाली-"या आमच्या घरी पंच-
पक्वान्नांची देवण नाहीत वर. फक्त
कण्हेरीच मिळेल. ती मुद्दा एकेकाला
वाडगाभरण मिळेल."

ते ऐकून आनंदाने विस्फारित रोलपांनी
पहात ते उपाशी गरीब म्हणाले-"आई,
आम्ही दररोज पंचपक्वान्ना खातो का हो?
कण्हेरी पिऊन तरी किती दिवस जाले हो!"
असे म्हणत ते सर्व रस्त्यावरच
आनंदाने कण्हेरी पिऊन म्हणाले-
"अन्नपूर्णमाई आई! तुम्हांला देव
आयुष्यभर सुखी ठेवो!" आशीर्वाद
देऊन आनंदाने परतले.

भूक असेल तोच भूभुक्ष, तोच
'दरिद्र-नारायण.' लोकांना अन्नदान
करण्यात पुण्य आहे पुण्यार्थ आहे हे
विमलाक्षीला अनुभवाने कळले

लांचवाऊ

ब्रह्मदत्त काशीच्या गादीवर असता बोधि-
सत्व त्याच्या पदरी क्रयाधिकारी
म्हणून काम करीत होते

क्रयाधिकार्यावर राज्यासाठी काग-
द्याच्या हस्ती, धोटे वगैरे प्राण्यांची, शस्त्रा-
स्त्रांची व वस्तूंची खरेदी करण्याची
जबाबदारी असे. अर्थातच त्याने प्राणी व
पदार्थांच्या गुणधर्मांची पारख करून किंमत
ठरवायची असे. कामात लाचलुच-
पतीला खूप जागा असे. परंतु बोधिसत्व
इमानेइतवारं सवं प्राण्यांची मालाची
चांगली पारख करून योग्य किंमतीला
ही खरेदी करीत असत.

ब्रह्मदत्त राजा लोभी व संशयी
स्वभावाचा होता. त्याच्या मनात आपल्या
क्रयाधिकार्याविषयी संशय होता योज्य
किंमतीपेक्षा किंमत देऊन मध्ये
स्वतःसाठी काही रक्कम उचलीत असावा.

काही दरबान्याच्या तोंडी त्याने बोधि-
सत्त्वाविषयी तशी तक्रार ऐकली होती. हा
या पदावर तर भोवपाच दिवसांनी
विवाळ मिपायथं

राजाने विचारात एकदा
राजोद्याताच्या बाजून राजपाड्याची जी
खिडकी होती ती उघडली एक माळी
उन्हातान्हात आडाना पाणी घालीत होता
तो राजाला दिसला 'किती इमानदार
माणूस आहे, नाही तर घात
घाम गाळून धान झाडांना पाणी लावले
असतं का?' असे राजाला वाटलं.

दुसऱ्या दिवशी राजाने त्या माळ्याला
बोलावून त्याला बोधिसत्त्वांच्या जामी
क्रयाधिकार्याच्या पदावर नेमले. राजाला
वाटले की हा नका अधिकारी खरेदी
करतांना प्रामाणिकपणाने स्वस्तात खरेदी
करून राज्याचे पैसे वाचवील, परंतु झाले

उलटे, तो जातीनेच वरिष्ठ होता हातात मालेली संधी का थक्काही म्हणून तो किंमत देऊन खरेदी लागला. माल विकणारे व्यापारी त्याच्या हातावर चार पैसे ठेवून मालाची किंमत वाढवून घेऊ लागले. माल्याला मालाच्या गुणधर्माची तरी माहिती कोठे होती. म्हणून हलका माल जास्त किंमतीला खरेदी होऊ लागला. कधीकधी व्यापाऱ्यांचे नुकसान घुसां होई. कारण मालाची पारख नसल्यामुळे तो सांगेल ती रक्कम व्यापाऱ्यांना मान्य करावी लागे. त्यांचा माल विकत घेणारा राजाचा कयाधिकारी. म्हणून फायदा होई अजर नुकसान, त्याच्याविरुद्ध

तो जो किंमत देई त्या किंमतीला माल देऊन निघून जात. कोणी त्यांच्यावर अन्याय होतो आहे, असे उघडपणे बोलायला नव्हता.

एके दिवशी परदेशातून एक घोड्याचा व्यापारी उत्तम जातीचे पाचशे घोडे घेऊन गांधीच्या राजाकडे आला. राजाने लगेच दरवारी कयाधिकार्याकडे निरोप पाठवून त्याला सांगितले की घोड्यांची पारख करून घ्यायला असले तर घेऊन त्यांची टाकावी.

कयाधिकार्याने पाचशे घोड्यांची पारख केली व किंमत एका पायली तांदुळातून जास्त असणे कल्प्य नाही असे मनाशी ठरवून पाचशे घोड्यांना मिळून एक पायली तांदुळ आजा केली व घोड्यांना नेऊन बाधायला सांगितले.

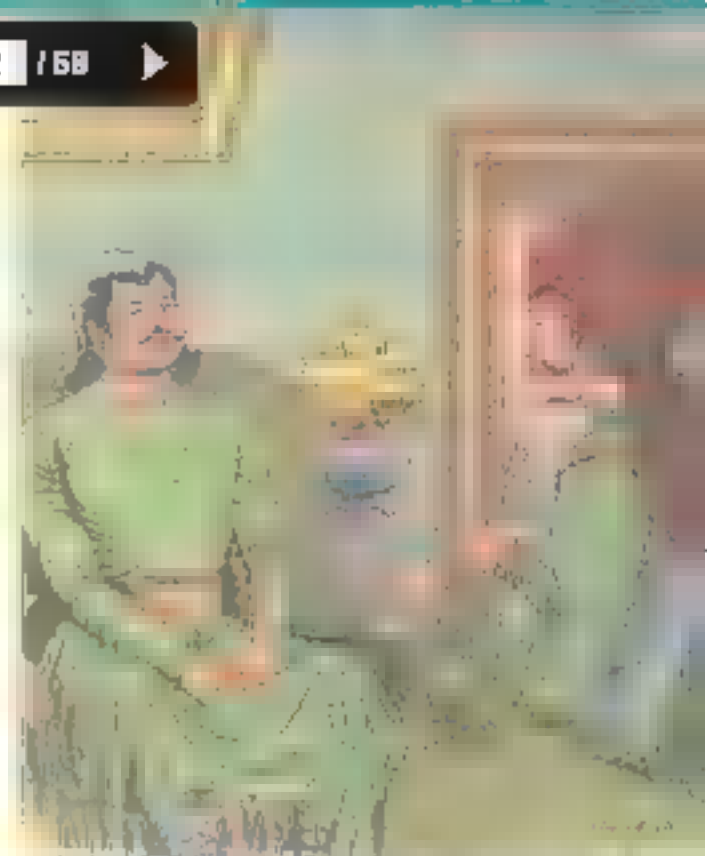
घोड्यांच्या व्यापाऱ्याला तर धक्काच असला आपण किती मूर्खपणा केला? तरी इतर व्यापाऱ्यांप्रमाणे पुढे निघून जायच्या ऐवजी त्याने महाराजापर्यंत वरी कशी पोचवायची आविश्करी राज्याचे जुने कयाधिकारी बोधिसत्व यांना भेटून त्याच्यावर जो अन्याय झाला होता तो सांगून त्याचा सत्ता विचारला बोधिसत्वांनी सर्व ऐकून घेतले व म्हणाले—“हे पहा,

मी सांगतो तसे करा या नव्या कयाधिकार्याला मनःशांती मिळावी यासाठी पहिल्याने याच्या हातावर काही रक्कम ठेवा व नंतर त्याला विचारा—‘आपण आमच्या घोड्यांची किंमत एक एक पायली तांदुळ सांगितलीत ती ठीकच आहे, तर एक विनंती आहे, आपण या पायलीभर तांदुळांची किंमत किती?’ महाराजांसमक्ष सांगू शकाल का?’ कयाधिकार्याने ते मान्य केले तर राजाच्या दरबारात घेऊन त्यावेळी मी तेथे असेन. तुमच्यावर होऊ नये यासाठी ते करीन.”

बोधिसत्वांनी सांगितले त्याप्रमाणे घोड्यांच्या व्यापाऱ्याने कयाधिकार्याच्या हातावर काही पैसे ठेवले आणि बोधिसत्वांनी विचारायला सांगितले होते, तसे कयाधिकार्याला विचारले.

कयाधिकारी तर क्षुब्ध झाला म्हणाला—“काय! एक पायली तांदुळाची किंमत सांगणं तेवढं कठीण काहीच नाही. उद्यां महाराजांना दरबारात मी सांगतो आणि त्याच्याकडून होकार घेवकितो.”

दुसऱ्या दिवशी दरबार. सच्चा उच्च नवीं होतो. सर्व मंत्री व सर्व अधिकारी हजर होते. महाराजांनी परवानगी आणत

बोधिसत्वासुद्धा दरबारात आले होते. घोड्यांचा व्यापारी राजाला अभिवादन करून म्हणाला—“महाराज! आपल्या नव्या कयाधिकार्यांनी माझ्या पाचशे घोड्यांची किंमत पायली तांदुळ म्हणून ठरवून आहे; ती ठीकच आहे. परंतु मला यात एक शंका राहली आहे या एक पायली तांदुळांची किंमत किती मानावयाची?”

तोपर्यंत राजाला घडलेली गोष्ट काहीच माहीत नव्हती. म्हणून त्याला अवघडचं वाटले. त्याने नव्या कयाधिकार्याला विचारले—“पाचशे घोड्यांची किंमत तुम्हाला ठरवून दिलीय?”

“प्रभो! एक पायली तांदूळ!” कयाधिकारी म्हणाला.

“बस! फार छान, पांचशे घोड्यांची किंमत एक पायली तांदूळ असेल तर पायलीभर तांदूळाची किंमत, किती?” राजाने विचारले.

कयाधिकारी मागेपुढे न पाहता एकदम म्हणाला—“पायलीभर तांदूळाची किंमत किती विचारता, प्रभो? सर्व काशीराज्य आणि त्याची मांडलिक राज्य मिळून जितकी किंमत होईल तितकी!”

हे विचित्र एकूण मंत्री व राज्याचे अधिकारी प्रभू नागरिक टाळथा बाजव लावले म्हणूनही त्याच्या पोटात नुसले लागले.

त्याच्यापैकी एका नागरिकाने उठून नव्या कयाधिकार्याला विचारले—“आजपर्यंत राज्याची किंमत किती हे ठरविणे अवश्य वाटत होते आम्हाला. परंतु आज की सर्व काशी राज्याची किंमत तु सांगती आहेस तशी पायली तांदूळ आहे.

तुझ्या बुद्धिमत्तेच कोणुन कदाच तेवढे घोडेच आहे!”

तेव्हा बोधिसत्व दरबारात उभे राहून म्हणाले—“या कयाधिकार्याने सांगितले ते खरे आहे! त्यात आश्चर्य करण्यासारखे काय आहे? त्याला हसण्यात व त्याची पट्टा काढण्यात काय अर्थ आहे? त्याने पाचशे घोड्यांची किंमत एक पायली तांदूळ सांगितली आणि एक पायली तांदूळाची किंमत एवं काशी राज्य व त्याची मांडलिक राज्य एवढी त्याने सांगितली त्याप्रमाणे घोड्यांची किंमत काशी राज्य मांडलिक राज्य एवढी कळते म्हणून कयाधिकार्याने पांचशे घोड्यांची किंमत ठरविली ती ग्राह्य आहे.”

बोधिसत्व म्हणाले. “एकूण सर्व दरबारी माते कळलेले घडलेली गोष्ट कळली तेव्हा काशी आपली चाल कळली व त्याने कयाधिकार्याला कामावरून कमी करून पुन्हा बोधिसत्वांना त्या पदावर नेमले.

बुद्धाचे निर्वाण

सारिपुत्र व मोद्गल्यायन नावाचे बुद्धाचे दोन सुयोग्य व समर्थ बसे शिष्य होते. त्याने शोधधर्माचा प्रचार करण्यासाठी त्या दोघांना नेणजे दोघे शिष्य दोन विपिनराष्ट्रा प्रदेक्षास राहू लागले.

काही वर्षे मोद्गल्यायन सारिपुत्राचा वाटने जो त्याचा निर्वाण प्रचारास हातात आहे. म्हणून तो बुद्धाच्या शिष्यात एका बुद्धाचा काळोखीत व निरंतर शिकत सारिपुत्र प्रचारास आहे. बरेच वेळा निरंतर बुद्धाचे शिष्यांना यत्नास आणून त्याची बुद्धिमानता केवळ त्याच्या निर्वाणप्रचारास आहे.

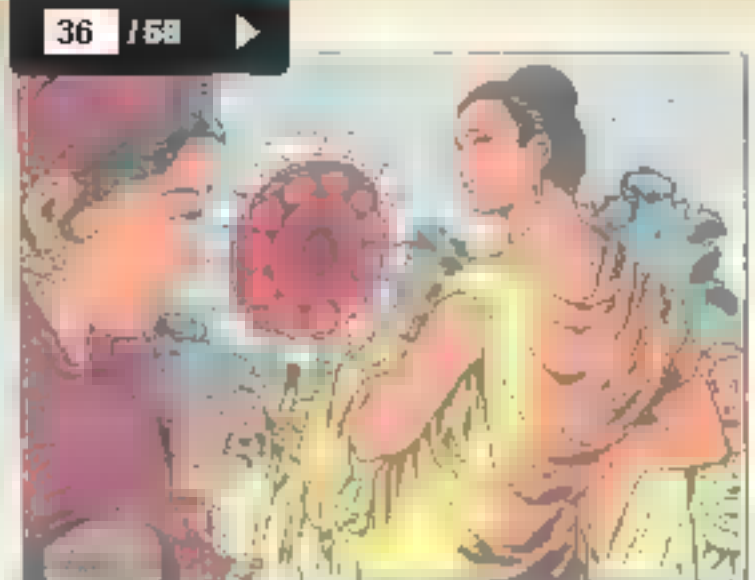
मोद्गल्यायनाचे शोधधर्माचा जो तत्व प्रचार केला त्यामुळे काही कट्टर धर्मावर्तमाना राम आला. त्यांनी त्याचा वध करण्यासाठी एका मारेकऱ्याला पाठविले. परंतु तो मोद्गल्यायनाच्या बुद्धीबल प्रवेश करीत असता मोद्गल्यायन हवेत तरगत त्या मारे-

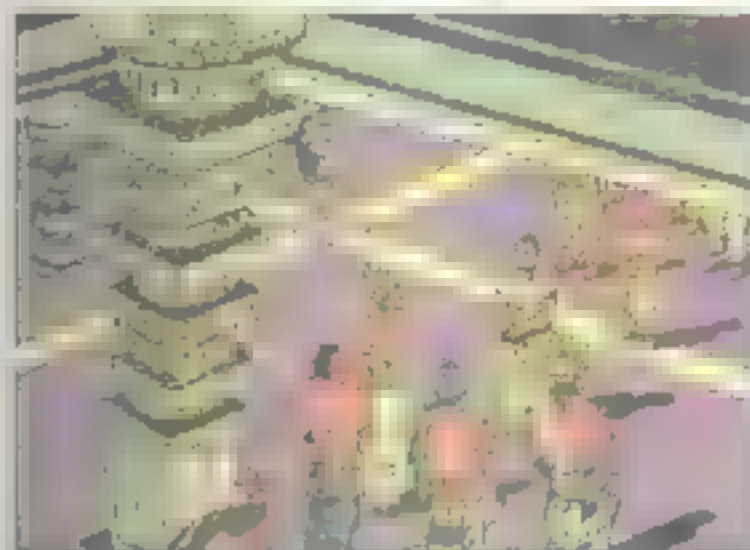

अशातकीने मोदकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों
नेने वरुण अनेक देहों मातकवाचकालीने
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों

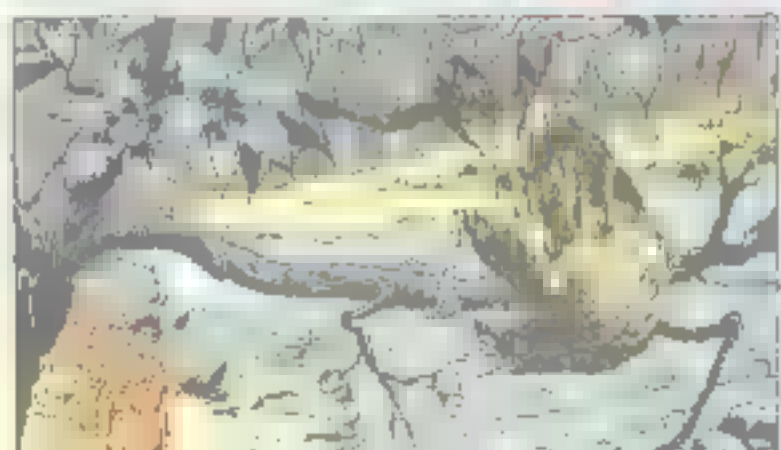
आता बुद्धाने वर देला वरदाने सांगितले
होते अनेक दिवसांनी ते वरदाने देऊन
आता बुद्धाने वर देला वरदाने सांगितले
होते अनेक दिवसांनी ते वरदाने देऊन
आता बुद्धाने वर देला वरदाने सांगितले
होते अनेक दिवसांनी ते वरदाने देऊन

पुर्वजाली त्यांनी आपल्या मुद माता
पित्यांना सोडून पायचे ठरवून त्यांना
ते एक अरण्यात घेऊन गेले. तेथे ते
माता पितांच्या साकलीत बसले असता
मोदकवाचकालीने स्वतः वाढाविला साकून
त्यांना मारण्यास तयार होऊन गेले.
तेव्हा आईवडील मोलगाणे ओरडून
महागाले- "समाळ रे घाळा । आम्हाला
कोणतीतरी ठार करायला आला काहे.
तू पाळ दूर पळून जा ।" आईवडीलांनी
त्या अशाशाही मुलाच्या रज्ज्यासोठी
गेलेला तो प्रयत्न पाहून मोदकवाच-
कालीच्या मनात बदल झाला होता.

त्यानंतर लगेच काही कुडीत लोक
बुद्धाच्या वरदाना सांगितले २ त्यांनी
बुद्धाच्या वरदानाचे कोणाकडे नेले त्याच
बरोबर बुद्धाने राजनतेकीचे योजनेचे
मान्य काणे बरोबर नसल्याचे त्यांनी
सांगितले बुद्धाच्या वरदाना- "संगी,
कुण्या घाटे अनेक विरलिनारुद्धा भग-
व्या तरी त्या समुद्रात मिळाल्या की
त्याचे निराळेपण नाहीसे होते. त्याच
प्रमाणे अनेक उपदेश घेणारी व्यक्ती
कोणी वेष्टा असो मगर कुडीत स्त्री
अनेक शास्त्रीय."

दूर जाऊन मोदकवाचकालीने शरीराच्या
काहीन टाकल्या व आईवडीलांना परी
घेऊन गेले ते बुद्धाच्या वरदानाचे
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों
मातकवाचकालीने अनेक देहों

त्यानंतर काही दिवसांनी बुद्धाने
आता बुद्धाने वर देला वरदाने सांगितले
होते अनेक दिवसांनी ते वरदाने देऊन
आता बुद्धाने वर देला वरदाने सांगितले
होते अनेक दिवसांनी ते वरदाने देऊन

"ते एकूच उघेसनाच्या अहकाराला बसला."

"मला पारलं नाही या अपराधाबद्दल मी आपल्या सैनिकांना कशी शिक्षा द्यावी म्हणतेस? तुला शक्य असेल तर तूच त्या आज्ञेचे पालन करवून दाखव!" उघेसेन महाराज राणीला म्हणाले.

राणीने लगेच एका सैनिकाला बोलाविले. त्याला विचारले— "मी सांगेन ते करशीस का? कोणत्या मृग्युद्ध भोगायला तयार होशील का?" राणीने विचारले.

तो सैनिक भरघोर कायत राणी म्हणाले करता, राणीने त्याच्या हातात चाकूक विला. 'राजाला फटके दे' म्हणाली. तो त्या गोपदीस कबूल झाला.

राजाला पहिला वसतान राजाला घेरी आल्यासारखे झाले. दुसरा फटका घडण्यासाठी उलटला. त्याच्या हातातून चाकूक ओढून घेऊन त्याला दहा फटके मारले. राणी काही म्हणायला गेली तेव्हा तिकडे व देता तिकडून प्रधानाकडे गेला व म्हणाला— "राणीने राजद्रोह केला आहे तिन्ही हद्दपारींची शिक्षा मी करीत आहे. माझ्या आज्ञेचे पालन ताबड तसेच झाले तर तुम्हीसुद्धा राजद्रोह केल्यासारखे होईल. नाहलाज म्हणून प्रचारात राणीला अवलंबून एका अपराधाने तुरुंग सोडले."

फार वाईट वाटले व त्याने स्वतः जाऊन राणीला परत अन्नपुर्जन आणले आणि अनेक प्रकारे तिची जमा मागितली.

राणी राजाला म्हणाली— "प्रभो! शमा कराल आणखी एक उपाय मुचविते. अशी आज्ञा कोणाला ऐकावी शिक्षा केली तर जगण ती शिक्षा दिली जाऊ नये. मध्यंतरी आपला राग कमी होईल राग उतरल्यावर आपल्या इतका चांगला माणूस मिळणंच शक्य नाही!"

राजाने आपल्या अधिकाऱ्यांना तसेच सांगितले.

परंतु ती मुक्तीमुद्धा निरुपयोगी ठरली कारण राजाने कोणाला शिक्षा केली व ती

दिली नाही तर त्याला मर्यादित अधिकाऱ्यांचा राग येई. शिक्षा दिली जाईपर्यंत त्याचा राग वाढतच जात असे.

आपल्याला राग येतो त्याविषयी प्रजेला काय वाटते. कळावे म्हणून उघेसेन देव पालटून एकदा राज्यभर फिरला.

एका जागी त्याला त्याच्याहून जास्त रागीट माणूस भेटला. त्याने देव पालटून फिरत असलेल्या राजाशी भांडण सुरू केले.

अपलपासच्या लोकानी राजाला शांत करण्याचा प्रयत्न करीत म्हटले— "हो, तो जन्मापासूनच रागीट मुलूख आहे! त्याला राग आला तर राजालासुद्धा सोडणार नाही!"

केल्याबद्दल मी शीघ्र शिक्षा भोगावी म्हणतो." उघेसेन महाराज म्हणाले.

परंतु तेथे हजार असलेल्या सैनिकांपैकी एकही महाराजांना ती शिक्षा करायला पुढे पाऊल टाकीना. राजाने केली तरी काही उपयोग झाला नाही.

उघेसेनाने राणीकडे जाऊन घडलेली गोष्ट सांगितली. राणीहून म्हणाली— "सैनिकांनी लहानसहान चुका केल्याबद्दल गंचवीस फटक्यांची शिक्षा तुम्ही केलीत मग राजाज्ञा मान्य न करण ही तर फारच मोठा अपराध झाला. तरी मुद्दा तुम्हाला राग आला नाही म्हणजे शिक्षा भागायला नमची उपाय नाही हाच अर्थ झाला!"

"कसा सोडणार नाही? मीच महाराज आहे! ह्याचे माझे पाय रुदन क्षमा मागितली नाही तर माला सो फ्लाम फटके देववीन!" उग्रसेन म्हणाला आणि आपला पालटलेला वेष काढून फेकून दिला.

उग्रसेन महाराज असल्याचे कळले तरी सुद्धा रागीट माणूस म्हणून न राहता म्हणाला—"राजा असला म्हणून मला त्याची पर्वा नाही. त्याचीच मने चुक आहे! त्यानेच माझे पाय धरले पाहिजेत!"

आतां माझ उग्रसेन स्वतःला आवक शकला नाही. त्या रागीट माणसाच्या फटक्याची शिक्षा भोगाची लागली. तो फटके खात असताही राजाला जिव्या देतच राहिला. अशा मूर्खाला राजाने शिक्षा केल्याचढळ अनेक लोकांनी राजाला नावे देवली. राग उतरल्यावर राजाने राणीला सर्व सांगितले व म्हणाला—"माझ्या प्रजेत रागीटपणाच्या वायरीत माझ्याहुन वरचढ लोक आहेत फटके खात असताही एकाचा राग कमी झाला नाही. असे लोक असतां

मी आपल्या रागाविषयी डवड करण्याचे कारण नाही!"

राणीला ते शून्य झाले नाही ती म्हणाली—"सामान्य माणसांना राग आला तर त्याचे फळ त्यालाच सोभावे लागते. परंतु राजाला राग आला तर त्याचा राग राजापेक्षा प्रजेलाच जास्त भोगावा लागता. इतका राग असल्यावर तुम्ही राजा म्हणून ज्यामला योग्य नाही. स्वतःच म्हणावे लागेल. तुम्हाला राज्याचे व प्रजेचे हित व्हावे असे वाटत असेल तर तुम्ही राज्यकारभार माझ्या हाती द्यावा. तुम्ही एक सामान्य प्रजा म्हणून रहा!"

कोणत्या मनःस्थितीत का होई ना, राजाने ते मान्य केले. राणीच्या हातात अधिकारसूत्र दिल्यानंतर काही दिवसांनी राजाचा राग कमी झाला. अधिकार नसला की राग आटोक्यात येतो. हे राजाला लक्षातच कळले. कारण राग वाढायला दड देण्याचा त्याला जो अधिकार होता तोच मुख्य मूळ कारण ठरला.

उपकाराची फेड

रंगुताईला चार मुले होती. तिचे चाकटी बहीण वारली तेव्हां तिचा मुलगा गोपू याना तिने आपला पाचवा मुलगा म्हणून वाढविले. सर्व मुले वयात येत. गोपू आपल्या पावी निघून येता अशाची बधीन होती. ती एक काढून स्वतःचा उदरनिर्वाह करू लागला.

रंगुताईच्या बोवा मुलांची सवने व त्यांचे संसार गुरू झाले. कोणत्याही मुलेने रंगुताईला भाषल्या पण राहू दिले नाही. ती काही दिवस एकटोच राहली व मुले पैशे घेत त्यावर भाणवू लागली. काही दिवसांनी ते पैसे मिळवेलुद्धा मंद झाले. तेव्हां रंगुताई एका श्रीमंताच्या घरी खेचरां करून तेथेच राहू लागली.

काही काळ सोडल्यावर गोपू आपल्या मावशीला भेटायला आला. तो कोणत्याही मुलाकडे राहत नसल्याचे कळत आणि ती कोणत्यातरी श्रीमंताच्या घरी उतरवयात अंगभेदनत करून दिला आपले पीट भरावे लागत आहे. गोपूला यावर वाटते. तो त्या श्रीमंताच्या घरी खेचरां तिचा भेटला व तिचे हाने पाहून रंगुताईला नाही. तो दिला बरोबर उपायना आणू करू.

तो श्रीमंत माणूस गोपूच्या भोगणा पाहून म्हणाला—"असे उपकार आठवणा? नोक काढ घेते आया. तुला आपली मुलगी देतो, तू शिक्षणाची सल्ल करून ये."

"नको हो, मी कोणी मावशीची पुढी तीच गत होईल!" गोपू म्हणाला.

तो श्रीमंत माणूस हसून म्हणाला—"तुला ते पण वाटण्याचे कारण नाही. एकाच मुलगी आहे. तू तूही मावशी जायच्याच घरी रहा." गोपू लज्जाला तयार झाला.

सोने सापडले

एका घरात तीन विन्हाडं होती. एका विन्हाडात रामाचारी नावाचे एक शिक्षक रहात होते. त्यांच्या घरी वीस पंचमीस मुलांना शिकवीत असत.

दुसऱ्या विन्हाडात योगिराज नावाचे एक भक्त रहात होते. त्यांच्या घरी दररोज भजन, पुराण, प्रवचन, कीर्तन वगैरे नित्य काहीतरी होत असे.

तिसऱ्या विन्हाडात व्यंकटराव नावाचे एक गृहस्थ रहात. त्यांना नोकरीविकरी काही नव्हती. परंतु दर शनिवारी त्यांच्या वायकोच्या देई. कोणी काही प्रश्न विचारला की तिच्या अंगातली देवी त्या प्रश्नाचे उत्तर देई. प्रश्न विचारणाऱ्याबरोबर व्यंकटराव प्रत्येकी एक रुपया वसूल करीत म्हणून दर शनिवारी त्यांच्या घरात प्रश्न विचारणाऱ्यांची गर्दी असे.

त्यांच्या घरात पाण्याची सोय चांगली नव्हती. म्हणून महादू एक माणूस पाणवयाचे करी. तो गावातल्या सलाबादरून पाणी आणून तिघांच्या घरात भरी. महादू जगात एकदाच होता.

पार्वती नावाची भोसकरीण तिन्ही घरात कामे करी. वडील नेहमी आजारी असत. त्यांची सेवा तिला करावी लागे.

एका शनिवारी संध्याकाळी पार्वतीने भांडी घासून पुसून व्यंकटरावांच्या सैपाक-घरातल्या कोनाड्यात आणून ठेवली. दिवसभर प्रश्नांची उत्तरे देत व्यंकटरावांची वायको दमून मागून एका घटईवर पडून होती. भक्तांनी आणून दिलेली फळफळावळ, नारळाच्या वाट्या वगैरे व्यंकटराव एका टोपल्यात मोट लावून ठेवित होते. काळात पडल्याबरोबर ती फळे व नारळाच्या वाट्या ते विकायला घेऊन जात.

व्यंकटरावांना फळ पारोत वाडान घम-लेले पाहून पार्वतीला अंघर्याला खिळून राहिल्या वडिलांची वाठवण जाली. तिला राहवल नाही व ती म्हणाली-“काका, विकत घ्यायचे म्हणजे पार आहेत ही फळे. तुम्ही दोन फळे दिलीत तर दावांना देईन म्हणते! आजारी आहेत ते!” किती विनवण्या केल्या तिनं.

व्यंकटरावांनी घटईची टोपलीवर फडक म्हाणाले-“तुम्ही दृष्ट लागलेल्या फळांना किंमत येते कोणाला ठाऊक?”

दमून मागून पडलेली व्यंकटरावांची वायको घटईची उठून बसली म्हाणाली-“तुला पगाराबरोबर फळफळावळ व फराळ पाहिजे का? लोभाला काही मर्यादा हवी असते. नीघ, चालू लाग!”

काही दिवसांपूर्वीच ती एक बाईला म्हणाली होती-“लोभामुळेच तुम्ही ही गत जाली लोभ माणसाने कधी मरे!” ते तिला आठवले व पार्वती स्वतःजोच हुसली.

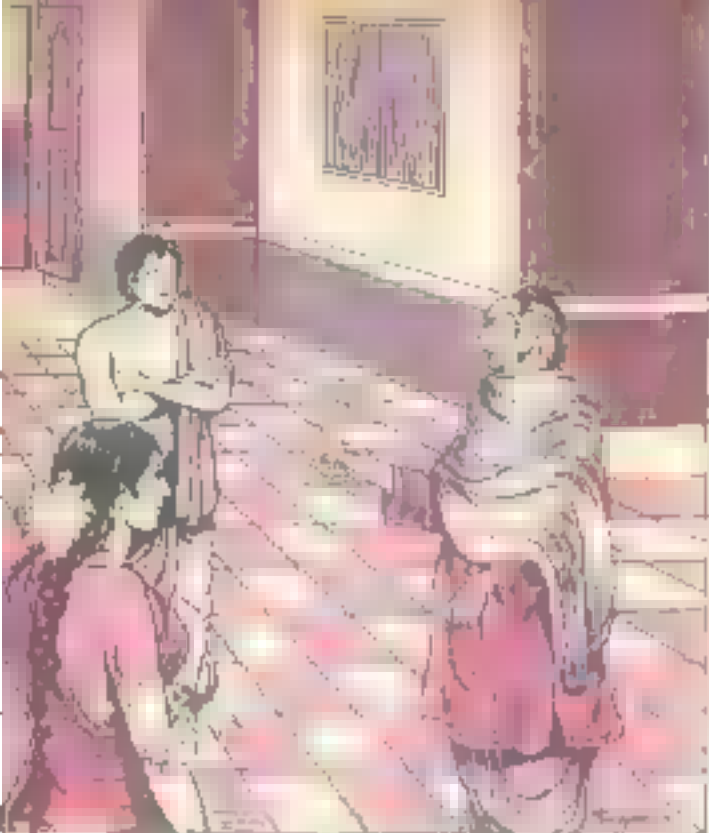
त्याच वेळी महादू रामाचारीच्या विन्हाडात होता. वरदाचारीच्या मुलाची परीक्षा आली होती. त्याची जुनी पुस्तके होती. महादूच्या ओळखीचा एक गरीब मुलगा शिकत होता. त्याला ती जुनी पुस्तके

छावीशी महादूला वाटले. मागे एकदा रामाचारी विद्यार्थ्यांना सांगत असता महादूने त्यांच्या नोंदच हे वाक्य ऐकलं होतं-“सर्व दानात उच्च दान विद्यादान होय!”

महादू रामाचारींना त्या गरीब विद्यार्थ्या-विषयी सांगून म्हणाला-“तुमच्या मुलाला गरीब नसलेली पुस्तके दिलीत तर तो विचारा शिकेल!”

“अस्सं, हे तर आपली बरे शाले की! माला लोभ म्हणायचा की मोह? गरिबाला विद्याभ्यास हवा कुठाला? त्याने कोठेवरी मजुरी करावी. पुस्तकांची अर्धी किंमत तरी दे म्हणतं, त्याला.” रामाचारी म्हणाला.

पाक्य दिसत नाही हे ओळखून महादू तेथून दुसरीकडे निघाला आणि रावांच्या विन्हाडाबाहेर पडतांच पावंती समोर दिसली. दोघं परस्परांच्या अनुभवां-विषयी बोलू लागली.

"हे सर्व सोड रे! पण शेजारच्या गावी उद्या जत्रा भरणार आहे, जाऊं या का?" पावंतीने विचारल.

"इकडेची कामं कोण करणार?" महादू म्हणाला.

"पहाटे काळोखातच येऊन जाऊ. रात्री पायला लको. योगिराज भक्त आहेत. पहिल्याने त्यांची परवानगी घेऊ. पावंती म्हणाली-

"होय, होय. देवघरात काढावा. वसं म्हणताना मी त्यांना ऐकलं आहे." महादू म्हणाला.

परंतु योगिराजांनी जवळ जायला परवानगी द्यावची तर गहली बाजूलाच, वर म्हणाले-"तुम्हाला, आशाच फार! तुम्हाला काम केल्याशिवाय फुकटाचा पगार माग हवा! एक वेळचं काम केले नाही तरी पगार कापून घेईन, सांगून ठेवतो. देव दर्शनासाठी कोठे दूर जायला हवं का? तो तर सर्वत्रच असतो!"

दोघं राहेर निघून आली.

"ही माणस बोलतात एक व करतात एक! दोन्हीचा परस्पर संबंध नसतो!" पावंती रागाने म्हणाली.

दुसऱ्या दिवशी महादू कावडीने पाणी भरू लागला तेव्हा त्या घरात त्याला काहीतरी चकाकत असलंलं दिसलं. त्याने कावडी उतरविली आणि ती वस्तू उचलून पाहिली. ती सोन्याची अंगठी होती.

त्याच वेळी पावंती सुडा कामाला आली, तिला महादूने ती अंगठी दाखविली. व म्हणाला-"मला आता मिळाली!"

त्याच वेळी दातवणासाठी कडुलिंबाची काढी काढायला व्यंकटराव बाहेर आले होते त्यांना "मिळाली!" हा आवाज ऐकू आला. ते धावतून आले व जवळ जाऊन व अंगठी

कोणीतरी मक्ताने भेट म्हणून दिली. माझ्या बोटालून गळून पडली वाटतं. दे इकडे!

त्याच्या पाठीपाठ त्यांची बायको आली व म्हणाली-"होम तर, दिलेली अंगठी अशा कशी जाईल? म्हणून तर मिळाली."

त्या गडबडीत रामाचारीच्या कानावर काहीतरी अर्धवट. ते धावत येऊन म्हणाले-"तो अंगठी माझी गांठे हो! एका शिष्याने दिली होती दे इकडे, पाहू!"

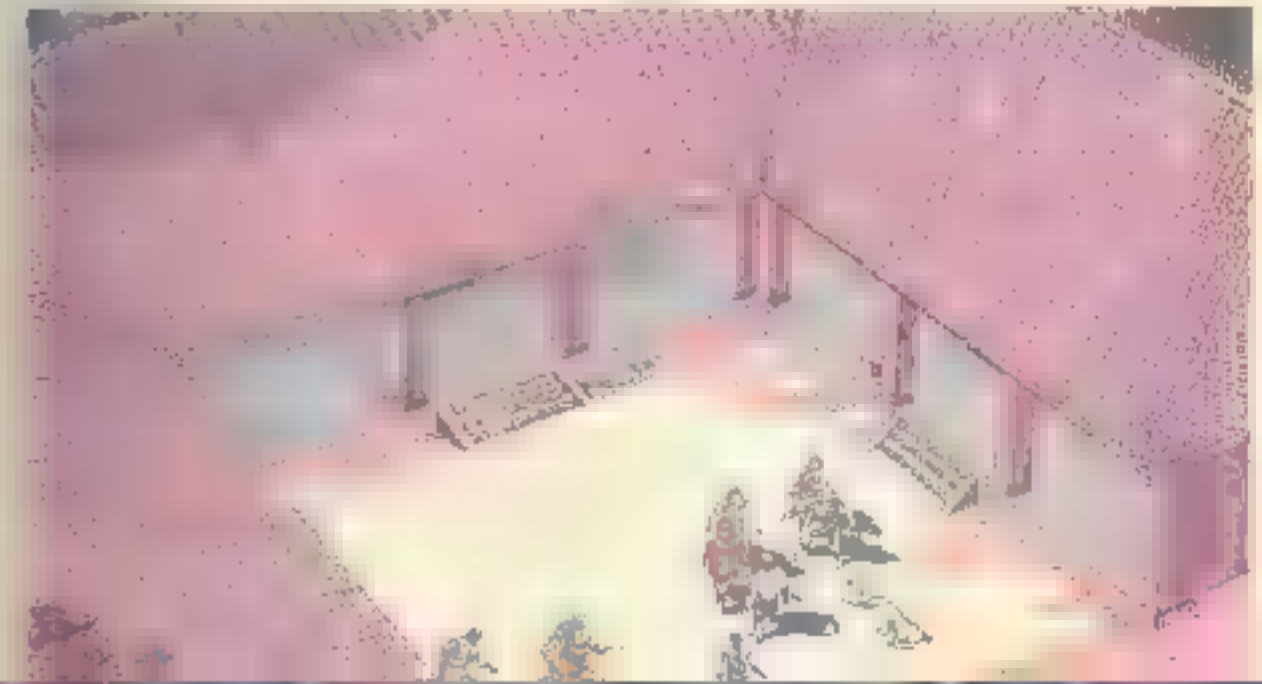
रामाचारींनी यायको मध्यम तोंड सुन म्हणाली-"दिवसभर घालून फिरलात. निसटून पडली असेल!"

असल्या वारत उभे राहून योगिराज सर्व पहात होते. पुढे येऊन म्हणाले-"मी शेजारच्या गावी रामाघणाचे पारायण करीत होतो. त्यावेळी त्या गावच्या लोकांनी चंदा करून मला ही अंगठी दिली. ती माझी आहे, इकडे!"

"देवाचं नाव घेऊन दिलेली अंगठी माणसो कोणी उचरली तर झोळं जातील!" त्यांची बायको म्हणाली.

सर्वजण आपापल्या परीने ती अंगठी त्यांचीच असल्याचे सांगून महादूवर तुटून पडले. आता ती कोणाला द्यायची महादूला कळेना.

पावंतीने चटविशी महादूच्या हातातली अंगठी घेतली व म्हणाली-"काल रात्री

ताडीच्या दुकानात जो कोणी गेला असेल त्याची आहे ही अंगठी. ही महादूला ताडीच्या दुकानात सापडली!"

ते ऐकून सर्वांची तोंडे पांढरी फट्ट पडली. अंगठी हातात धर खाली करून पाहून सर्व म्हणू लागले—"आमचा गैर-समज झाला हो, ती आमची नाही. अगदी अशीच आमची अंगठी आहे! पेटात ठेवली व ते पार विसरून गेलो!" म्हणत सर्वांनी एकेका करून तेथून पाय काढल्या.

सर्व निघून गेल्यावर पावंती स्वतःचदा हसली.

"अंगठी ताडीच्या दुकानात सापडली, असा खोटे कां ग झेललीस?" महादूत आश्चर्य करीत तिळा विचारले.

"अरे, आहंसा मोठा लोखंडा! माणसाचा लोहपणा तुला कळत नाही. ही अंगठी त्याच्या पैकी कोणाचीही नाही, हे सिद्ध करण्यासाठीच तर मी हा टाकला होता. शोरपणा मिरविणारी ही सडळी ताडीच्या दुकानात गेलो होतो, असे म्हण-

तोल तरी का? पाहून घाबरून बसून घबरील! वांचा स्वार्थपणा पाहून चोड घेते! आणि हे इतरांना लोभो. स्वार्थी म्हणतात ही अंगठी कोणाची हे कळेपर्यंत ही तुझीच समज! चार वर्ष या घरात येतात जातात नाही का? कोणाच्या हाता-तून निसटून पडली असेल, झालं!" यम म्हणत पावंतीने अंगठी महादूच्या हातात दिली.

"होय, म्हणतस तेच खर! मला अक्कलच नाही. तुझ्यासारखी घोरगी बरो-वर असली तरच या जगात निर्वाह होणार! तुला हरकत नसेल तर मी ही अंगठी तुझ्या बोट्यात घालतो!" महादू म्हणाला.

पावंती लाजून म्हणाली—"वावांना विचारलं मा!... आणखी सगळ्या सोन्याचीच की लोटी, कायाम ठाकत?"

"पितळेचीच असू दे! तिच्या मुळेच तर मला तर मोनं लाभलं!" महादू प्रेमान पावंतीकडे पहात म्हणाला.

दागिन्यांची हव

रत्नमावाईना दागिन्यांची फारच आवड होती! सर्व अंगावर दागिने घालून सगळ्या दिवस रहायची कोणी कधी ऐक्यादा दागिना नार दिवस उधार मागितला तर घामची नाही.

रत्नमावाईच्या मोठ्या भावाचं नाव होत शंकरराव. मुलीचं लग्न होई. शंकरराव चांगलं श्रीमंत बमिनदारच होते. रत्नमावाई भावाच्या लग्नाला आल्या.

मुहूर्तजवळ आला होता. शंकररावांनी रत्नमावाईना वाजूला बोलावून म्हटलं— "नारं, एक मदत पाहिजे आहे, तुझी! मी मुलीसाठी दागिने करायला शंकररावांच्या सोनाराला बोलावून आठ हजार रुपये दिले व दागिने काल आणून द्यायला मागितले होते. आजपर्यंत त्याने तोंड दाखविलं नाही. परवाचा मुहूर्त आहे मुलीला दागिन्या

विनाय बोहोल्यावर समी करणे शोभणार नाही म्हणून तूच आपल्या अंगावरचे दागिने मुलीच्या अंगावर घाल, आपल्या हाताने. लग्न झाल्यावर आपले दागिने काढून घे!"

रत्नमावाईना ते करे पाल्य होणार, म्हणून खरी गोष्ट स्वरूपून त्या म्हणाल्या— "नार! माझे हे दागिने सोन्याचे असते तर म्हणालास तसे भावाच्या अंगावर सर्व दागिने घालायला मला काही वाटलं नसतं परंतु माझे सर्व दागिने गिलिट्याचे आहेत रे! तुला ही गोष्ट माहीत नसेल म्हणून मागितलं नवऱ्या मुलीच्या अंगावर गिलिट्याचे दागिने घालणे अशुभ कार्य होईल की रे!"

शंकररावांना रत्नमावाई म्हणाल्या ते सर्व तरं व बरोबर वाटलं, परंतु ते आणखी काहीतरी मूर्खी काढण्याचा विचार

करू लागले. त्या आघोच सोनाराने सुदैवाने दागिते आणून दिले.

उरल्या मुहूर्तावर लग्न निविघ्न पार पडले. लग्नाला आलेली सर्व नातेवाईक मंडळी शंकररावांच्या घरातच रात्री राहली. वजावल्याशिवाय आपापल्या घरी जाणेही सर्वांना शक्य नव्हते.

रखमाबाईंचे दागणे सावाच्या घरी दिवशीसुद्धा थोडे तुटकपणाचेच होतं. रात्रीची जेवणे त्या आणि दोघी कोणी दूरच्या नातेवाईक एका निरालया खोलीत ओपल्या.

मध्यरात्रीच्या तेमके सुमारास त्या खोलीतच चोर फिरले व चाहुळ लामताच रखमाबाई व दोघी बायका जागा झालेल्या पाहून त्या सर्व बायकांना "तोंड उघडाल तर सुरा भोसकू!" असे वजावून सांगून त्यांच्या अंगावरचे दागिने काढून घेऊन चोर पसार झाले.

चोर जाईपर्यंत जोव मळीत घेऊन वसलेल्या रखमाबाई चोर गेल्याबरोबर झाले थाना!

मोठमोठ्याने ठानून दुसऱ्या दोघीसुद्धा रडू लागल्या.

त्या गडवडीमुळे सर्व लग्न घरच जागे झाले आणि रडण्याचा आवाज आला त्या खोलीकडे घाबले.

शंकररावमुद्धा काय भानगड आहे, म्हणून पहायला घाबले व घडलेली गोष्ट कळत्यावर राखमाबाईला इतर बायकांना म्हणाले—"ताई, सका! कोणी एवढे मनाला लावून घेऊ नका! माझ्या मालेल्या चोरोघी सर्व जबाबदारी माझी! तुमचे काय काय गेलं, हे तुम्ही सांगितलं तर मी नवे दागिने करून देईन." नंतर आपल्या बहिणीकडे वळून म्हणाले—"ताई! तुझ्यासारखेच दोघींचे दागिने पण गिल्लटाचेच असते तर माझा हा विनाकारण होणारा खर्च थांबला असता नाही का?"

ते ऐकून रखमाबाई काय बोलणार? तोंड डाव्याचा मार वसत्यासारखे झाले थाना!

हरिश्चंद्राने सुरू केलेला नरमेघ विश्वा-
मिथाने हा धर्म असे सांगितल्यावर तेथेच थांबला व त्याचा शेवट गोडच.

एके दिवशी द्वात्रास भेटण्यासाठी वसिष्ठ ऋषींच्या अंगावर निरनिराळी वस्त्राभूषणं पाहून विश्वामिथाने चकित होऊन विचारले—"कोणी हो, तुमचा एवढा सरकार केला?"

वसिष्ठ योद्ध्या गवने आनंदोत्साह प्रगट करून म्हणाले—"चंद्रासारखा सत्य हरिश्चंद्र आमचा शिष्य आहे ना! त्याची बरोबरी करू शकेल असा कोणी दुसरा राजा आहे का? त्याने राजमय यज्ञ केला

व संपूर्ण दक्षिणा देऊन माझा निरनिराळ्या प्रकारे सत्कार केला बोलण्यात असो, दातृत्वात असा, शोभे पराक्रमात असा किंवा धर्माचरण करण्यात असो, कोणत्याही युगात आणि चतुर्दश लोकात हरिश्चंद्राची बरोबरी करू शकेल असा राजा मिळणे शक्य नाही." या शब्दात वसिष्ठाने हरिश्चंद्राची फार स्तुती केली.

वसिष्ठाने हरिश्चंद्राला आकाशात चढवलेला पाहून विश्वामिथ्याच्या मनात मत्सररानी पेटला. तो म्हणाला—"इतका खोटा आणि कपटी आहे तो आणि तू त्याला इतका मोठा म्हणून माझ्याजवळ त्याची वाखाणणी करतो आहेस होय? या हरिश्चंद्रानेच ना वरुणाला फसविले होते?

आणि त्याच्याविषयी तुझ्या या मना? मी पैज लावून सांगता. हरिश्चंद्र वाट बोलणारा, बुद्ध आहे. दाता तर नाहीच नाही! मी सिद्ध करून दाखवू शकलो नाही तर माझे सर्व पुण्य होईल, मी सिद्ध करून दाखविले तर तुझे पुण्य नष्ट होईल आहे कबूल?"

वाद आणि दोघांनी पैज लावली आणि आपापल्या आश्रमात परतले.

एकदा हरिश्चंद्र अरण्यात फिरत असता त्याला एक स्त्री दिसली. ती मोठ्याने रडत होती. हरिश्चंद्राला तिची कीव आली. त्याने तिला विचारले—"बाई, या भयंकर अरण्यात तू एकटी कशी? तूने पुनः कोठे

आहेत? माझी मदत करा. माणसं कोठेही नाहीत? तुला श्रास देणारी व्यक्ती कोण, तू त्याचे नाव माग, त्याचा श्रास करतो."

ती स्त्री म्हणाली— राजा, विश्वामित्र नावाचा एक ऋषी आहे तो मला कष्ट देण्यासाठी तपश्चर्या करीत आहे."

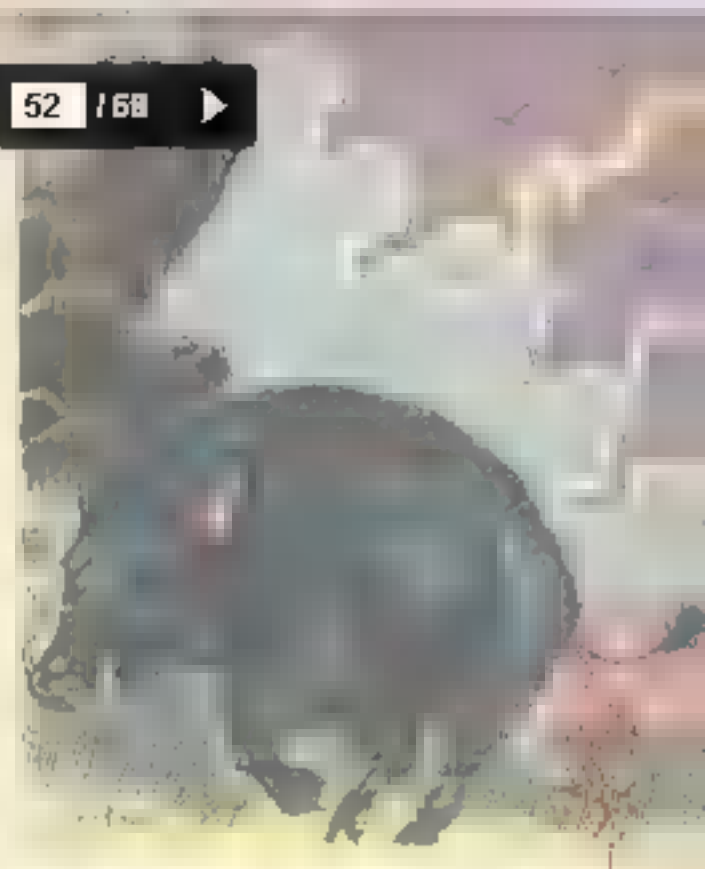
तु. हरिश्चंद्र म्हणाला— "या भयंकर अरण्यात मलाच कारण नाही. या अरण्यात तू तुला देत असेल तर मी त्याचा तपश्चर्या बंद करवितो." असे तिला यत्न करून हरिश्चंद्र विश्वामित्र कडून आश्रमास गेला तो विश्वामित्राला म्हणाला— "मनियर्ये! हे राज्य करोत भक्षता कोणी पापवृद्धीने कोणाला श्रास देण्यासाठी तपश्चर्या केलेली पायणार नाही. तेव्हा ही तपश्चर्या बंद करा! या तपश्चर्येने पुण्य काय मिळणार आणि पुरुषार्थ तरी कोणता साधणार?"

विश्वामित्राने म्हणाला— "तुम्हाला आणि आणखी कोठे तरी निघून गेल्या वसिष्ठांशी झालेल्या भावणानंतर आता हरिश्चंद्राने तपश्चर्येत विघ्न आणले त्यामुळे विश्वामित्राला जास्तच राग आला. त्याने हरिश्चंद्राला श्रास देण्याचे ठरवून एका राक्षसाची हुक्कर स्त्री मृष्टी केली. ते हुक्कर हरिश्चंद्राच्या राजीवजासने बसले आणि

बून सोडून त्याने फुलझाडाची नासधूस केली. माळ्यांनी घेऊन झोडपून पाहिले, वाण मारून पाहिले, परंतु ते हुक्कर तेंबून हटेच ना हे नसल्याचे लक्षात आल्यावर माळी राजाकड गेले.

हरिश्चंद्र मोठ्यावर असून काही सेनिकांसह उपवनात त्याने घुळून गुरगुरत बसलेल्या हुकराला पाहिले. फुलझाडाचा झालेली नासधूसही पाहिली त्याला भयंकर राग आला. हुकरावर वाणांची वृष्टी केली परंतु ते हुक्कर भले ते पळू लागले. कधी झाडाप्रवपाभात लपून राही, कधी बाहेर येई, असा हरिश्चंद्राला धूप श्रास दिला. हुकराचा पाठलाग सुरू केला गेले. हरिश्चंद्राने त्याचा पाठलाग सुरू केला.

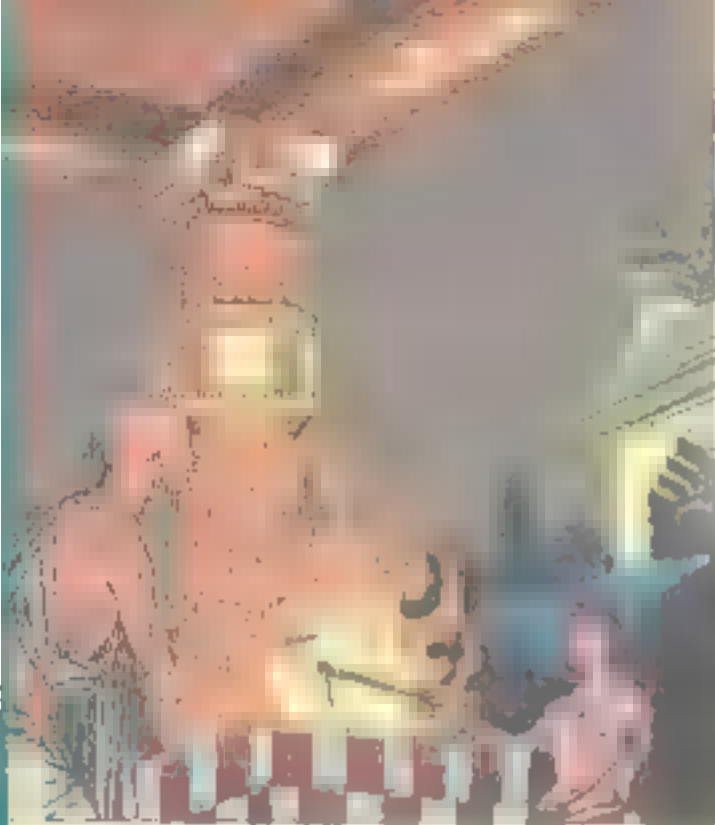
खोल हुक्कर व त्याच्या पाठीपाठ हरिश्चंद्र गेल असता एका जागी एक ओढा लागला हुक्कर नाझीसे झाल. हरिश्चंद्राने मोठ्याला पाणी पाजले, स्वतः पाणी पिळल घेतले व परत जायला वाटचा ओंध काढीत असता विश्वामित्र एका वृद्ध ब्राह्मणाच्या स्त्री तेथे आला. हरिश्चंद्राने त्याला पाहून नमस्कार केला, तेव्हा विश्वामित्र म्हणाला—"काय रे, तू तर राजा दिसतो आहेस? परंतु तू एकटा या निर्जन त्यानी कसा काय आलास?"

हरिश्चंद्राने विश्वामित्राला नाझी व त्याला हुकराचा पाठलाग करीत आल्याचे सांगितले व म्हणाला—"परत कसे जायचे मला कळत नाही. मला कुणी कसले वाट दाखवितो का?"

विश्वामित्र म्हणाला— "राजा, हे एक तीर्थक्षेत्र आहे या ओढ्यात स्नान करून पितरांना तर्पण कर आणि तुला शक्य होईल तेवढे दान कर तू तुला वाटेल ते दान केलेस की मी तुझ्याबरोबर काही बत्तर चालत येऊन तुला वाट दाखवीन."

हरिश्चंद्र म्हणाला—"ब्रह्मवर्ष! आपण जे दान मागाल ते मी करीन. सोने, वाडे, भूमि को धन दौलत? मी पूर्वी राजसूय

केला होता तेव्हा तपस्वी मुनीसमोर कोणी जे काही मागेल ते देण्याची प्रतिज्ञा केली होती आपण घोरपुरुष आहा! हे पुण्यतीर्थ आहे. आपण जे मागाल ते मी देईन।"

"राजा, तू इतका घोर मनाचा आहेस। सूर्यवंशात जन्मलेल्या त्रिशंकूचा मुलगा आहेस. तुझ्या विषयी वसिष्ठ मुनींना बोलताना मी ऐकले आहे. तुझ्यासारखा दामी अ सरपक्षता जगात कोठही मिळणे शक्य नाही। ते कधी खोटे बोलतील का? तू दानशूर आहेस पृथ्वीपती आहेस. माझ्या मुलीचे लग्न करून दे." विश्वामित्र म्हणाले.

विश्वामित्राचे माया करून वर्षाच्या मुलीची व एक मुलाची सृष्टी केली. म्हणाला- याच दोघांचा विवाह करून जाहे यांचे लग्न करून दिलेस की राजसूय यज्ञ केल्याच्या पुण्यपेक्षा पुण्य लाभेल!"

हरिश्चंद्राने हुंकार दिला. त्या म्हाताऱ्या शाहजणाच्या रुपात असलेल्या विश्वामित्राने दाहविलेल्या बाटने आपल्या राजधानीत परतला.

विश्वामित्र आपल्या आश्रमात परतला. त्याने त्या विवाह दिला नंतर हरिश्चंद्राला बेटायला गेला तेव्हा हरिश्चंद्र अग्निहोत्राच्या गृहात होता.

"मी बगदी वेळेवर आलो. तू मला दान देतो म्हणाला होतारा ने दान देऊन वृद्ध ब्राह्मण रुपात वसलेला विश्वामित्र म्हणाला.

"आपण जे मागाल ते देतो. मागा काय देऊ?" हरिश्चंद्राने विचारले.

"तुझ्या समोर हे अग्निहोत्र आहे. त्याला साक्षी ठेवून तू आपले सर्व राज्य, हत्ती, घोडे वगैरे सर्व संपत्ती मला दान कर!" विश्वामित्र म्हणाला.

हरिश्चंद्र मागचा पुढचा काही एक विचार न करता म्हणाला-"दिले."

शिवाय दिलेले दान व्यर्थ म्हणून या दानाला अनुरूप होईल अशी दक्षिणा देऊन कृतार्थ हो!"

"ती दक्षिणा किती असेल?" हरिश्चंद्राने विचारले.

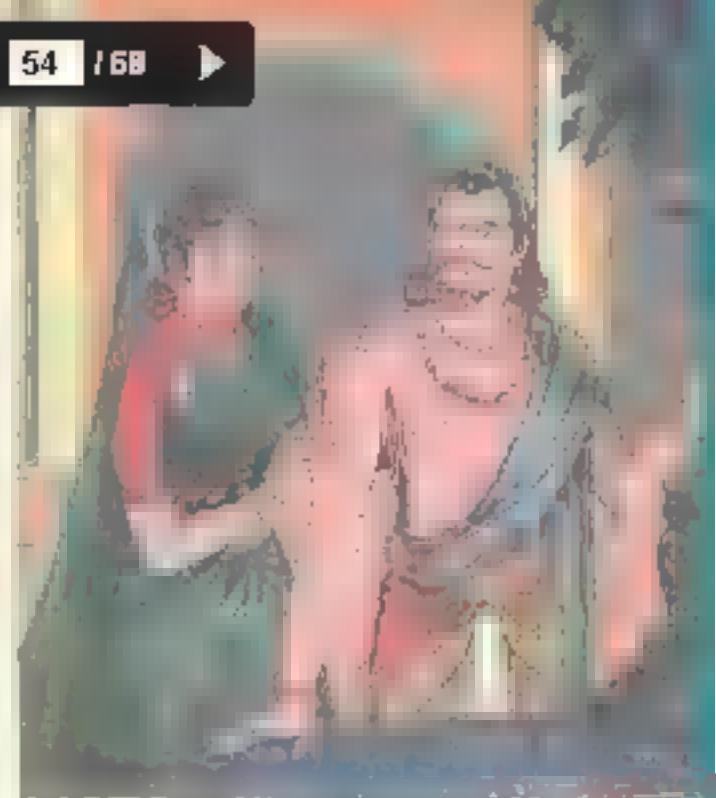
"चाळीस मण सोने दक्षिणा म्हणून दे!" विश्वामित्र म्हणाला.

"देतो" हरिश्चंद्राने दिले.

विश्वामित्राचे ते रुपट हरिश्चंद्राला आता कळल ते आश्चर्यचकित आला. राज्य दिव्यमानंतर विश्वामित्राने दक्षिणा मागितली. त्याने वाचने फचूळ केले. जवळ हात नव्हते ते सर्व दान केल्यानंतर चाळीस कोठून आणायचे? काळज कितल्याशिवाय तपश्चर्या करणारा कोणी असे व धनलोभाशिवाय मागेल का?

राजाला चिंतामग्न स्थितीत पाहून राणी शेवटाने कारण विचारले. राजाने घोडक्यात चढलेली गोष्ट सांगितली. रात्रभर त्याला ओपच आली नाही.

उत्ताडिताच विश्वामित्र आला. म्हणाला-"राज्याबाहेर कोठे तू जा आणि मला तू दक्षिणा देतो म्हणाला होतास ती द्यावची व्यवस्था कर."

"हो नव्हते ते आपल्याला दिले जाते. दक्षिणा देऊ घाकणार नाही म्हणून थोड्या उशिरा देईन." असे शाशून हरिश्चंद्र वाचकांला व मुलांला म्हणाला-"आपल्याला वधे राहता येणार नाही, चला!"

तिये अगाधरच्या कपड्यानिशी निघाले. राजा फसल्याचे प्रजेला कळले. त्यांनी बोलल्यात आसणे विश्वामित्राला शिष्यावाप दिले.

हरिश्चंद्र निघाला त्याच्याबरोबर विश्वामित्रही निघाला व म्हणाला-"माझी दक्षिणा देऊन टाक. द्यावची नसेल तर देत नाही म्हणून लागून टाक. मी पुन्हा

सांगणार नाही. एकदाच मी तर मला काही मला दिले शाहेस के परत गेलो. परंतु तुला आणले वन मोंहायच जेवढे तर मोने ?"

"ब्रह्मचर्या! मी आणले कृष्ण नक्कीच फुडीत, नाही तर अन्नाला हात गुदा लावणार नाही. माझ्याकडे राहून सर्व कोण समणार नाहीत. त्रासण थाड आचलाने देव अनुकूल असेल तर मला जे धन मिळेल ते मी दक्षिणा म्हणून देईन!" हरिचंद्र म्हणाला.

तुम्हाला विष्णुमित्र म्हणाला—"तू हे वेदचासारखे दालू नकोस. तुला धन कोडून मिळणार? सर्व धनाचे मूळ कारण जे

सत्य ते माझे झाले आहे. आता जसे आज्ञावटेने खोटे बोलू नकोस, देत नाहीत. सांगून हाक मी तुम्हाला नोंद देणार नाही. पणानंतर व तुझे नशीब!

आता माव हरिचंद्राला राग आला. "मी खोटे बोललो आहे का? पंचा-विषयी तुम्हाला इतकी मना करम्माचे कारणच काय? मी जरूर पढल्यास आपला देह विकूनही तुमचे होत तुम्हाला देईन. मला शासन किंवा मूळीच नाहीत. आम्ही तिप शरीर प्रकृतीने दिलेले आहे. आम्ही आम्हाला या शरीराची कोणी विकत घ्यायला तयार नाहीत. पणाने नाही तर काहीला नाहीत. आम्ही स्वतःला विकत तुमची दक्षिणा देतो." असे सांगून हरिचंद्र पुढे निघाला.

प्रकाशाने त्याला कोण विकत घेणार? सर्व नशीब पांचले हरिचंद्राने मोगे मनात ठेले नव्हते. वर व वरावर आचलाने विष्णुमित्राला म्हणाला—"अहो, तुम्ही आम्हांपेक्षा कोणा एकाला विकून आपले कर्ज फेडू नये!"

"महिला झाला, तू पण आपल्या वरावर अटून राहिलो आहेस, हे पाहून आहे का? माझी दक्षिणा मला देऊन टाक. व नंतर पुढे तू तुझ्या कीर्तीला कल लावेल." विष्णुमित्र म्हणाला.

अहो, अजून एक महिना पुरा नाही संध्याकाळपर्यंत अवधी नाही वेळ तर तुमचे म्हण फडतो." हरिश्चंद्र म्हणाला

"मी जाऊन पुन्हा येता. तू माझे म्हण फडत नाहीस तर शाप देईन." असे मागून विष्वामित्र निघून गेला.

संध्याकाळपर्यंत चाळीस मण मोन दिले नाही तर शाप देईन असे धमकावून सांगून विष्वामित्र गेल्यावर हरिश्चंद्र विचारात मागितले तर देतील असे श्रीमंत मित्र अजून तो हात पसरायला नसता तसे मित्र म्हणा. ब्राह्मणाची कर्जफेड झाल्याकियाम परक तर ब्राह्मणाचे अपहरण केल्याचे पाप लागून पुढल्या जन्मी किड्याच्या जन्म मिळणार! म्हणून त्याने स्वतःला विष्वामित्रास दुसरा मास नाही असे ठरविले

अथा नव्हते विचारमग्न असल्या नव्या पाहून सध्या त्याला म्हणाली— "राजा गुलामांना अन्वरी कोणी करू

शकणार नाही दिलेले वचन सोडल्यास भूतापिशाचासारखी गत होते. सत्य वचनाचे पालन कर. पयलीने संभर अश्वमेध यज्ञ केले व त्यानंतर राजसूय यज्ञ केला त्याचे फल स्वर्गप्राप्ती रुपये मिळाले. परंतु खोटे बोलला म्हणून त्याला अधोगति प्राप्त झाली."

ती म्हणाली ते ऐकून हरिश्चंद्र म्हणाला— "तुझ्या मनात काहीतरी बोलायचे आहे त निभंयथये बोल."

सध्या म्हणाली— "गायको ती संतानप्राप्तीसाठी नाही का? तुम्हाला पुत्रसंतती माझ्यामुळे लाभली आहे. म्हणून विकून टाकून त्या ब्राह्मणाचे म्हण फडत टाका बंधू."

ते ऐकून हरिश्चंद्राच्या अपार दुःख झाले. किती नसपण मांड घालून जिने आजपर्यंत त्याला सुखी करू बायकोचे असे कठोरपणे लागली तेव्हा त्याला वाटले की आपल्या नांजवान पाठ दाखविली आहे. त्या दुःखावेगाने तो वगड होऊन पडला.

प्रायश्चित्त

फार प्राचीनकाळा कायरो नगरी मुमारे ब्रीम वर्षे रहात असे. त्याच्या दुकानात खरेदीसाठी गिन्हाईन म्हणून जव्हरी स्वतःला जपत असे. एकादा सुंदर स्त्रीवर नजर पडायची अ तिच्या जाळ्यात कधी पडण्याची पाली मायची तो कधी कोणत्याही स्त्रीच्या नजरेला नजर भिडवीत नसे. त्याच्या बागणुकीची गावभर स्तुती होई.

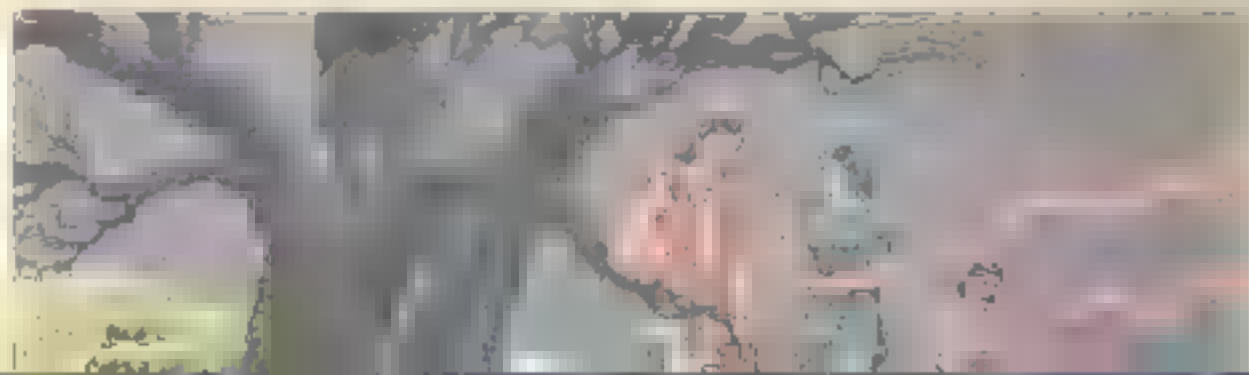
एकदा दुकानात एक निघी गुलाम स्त्री आली व विचारू लागली— "हसन जव्हरीचे दुकान हेच का? का हसन साहेब?" जव्हरीने होकार दिला. लगेच त्या गुलाम स्त्रीने जवळपास कोणाची नजर नाही असे पाहून चट्टिशी एक चिटठी त्या तरुण जव्हरीच्या हातात दिली. चिटठी वाचल्यावरुन त्या तरुण

जव्हरीला कमाळीचे आश्चर्य वाटले व बरीबर रागही आला कारण त्या चिटठीत एका प्रयोगात होते व वाचल्या गीत लिहिणारीचे नाव होते

जव्हरीने चिटठी पाहून फेकून दिली आणि उत्तराची पत्रात उभी असलेल्या त्या गुलाम स्त्रीला खूप शिव्या देऊन दुकानाबाहेर काढले. पाहून चारी बाजूला जमलेल्या लोकांनी त्याची फार स्तुती केली म्हणाले— "असे सदाचरणी तरुण काठ असतील का?"

दोनतीन वर्षे लोटली. तरुणाचे लग्नाचे वय झाले होते. त्याने सुंदर्या मुलीची लग्न करावयाचे ठरविले. तेव्हापासून दुकानात कोणी सुंदर व हुशार अविवाहित तरुणी येते का, तो वाट पाहू लागला.

एके दिवशी त्याच्या दुकानात पांय सहा गोऱ्या गुलाम स्त्रियांबरोबर एक तरुण

स्त्री आली. ती म्हणाली-“उत्तमोत्तम शशिने असतील तर तेच दाखवा!”

दुकानदाराने होकार दिल्यावर त्या तरुणीने सांण्याने पैजण दाखवायला सांगितले. एका गोऱ्या गुलाम स्त्रीने त्या स्त्रीच्या परकराचा किनारा बाजूला मारून तिची पावले दाखविली. सुकुमार बारीक पावले पाहून तरुण जव्हेरी चकितच आला व म्हणाला-“माझ्या लहानात मद्रास लहान पैजण आहेत ते देखील तुझ्या पायांना मोठे होतील!”

“तुम्ही जसे काय म्हणता? लोक माझे पाय हत्तीसारखे आहेत. म्हणताहेत!” ती स्त्री म्हणाली.

“जे म्हणताहेत त्यांचे डोळे फुटोत! अहो, तुमची पावले तर बुलबुलाला लाजवितोले अशी आहेत.” दुकानदार म्हणाला.

“वरं तर, तुमच्याकडे हातात घालायला किलवर आहेत का?” त्या तरुणीने विचारले त्यानंतर एका गुलाम स्त्रीने तिच्या हातावरच्या अस्तनी सरकवून हात दाखविले. पाहून तो जव्हेरी मास्तरचकितच आला. म्हणाला “माझ्याकडे जे लहानात मद्रास किलवर आहेत ते देखील तुम्हाला मंजूर होतील” दुकानदार म्हणाला.

“अहो, लोक म्हणतात की माझी बोट केळपासारखी बटबटीत आणि हात हत्तीच्या सोंडसारखे आहेत.” ती तरुणी म्हणाली.

“असं म्हणणाऱ्यांच्या जिभेला धरून पडोत! हे सुंदरी, तुझ्यासारखी कसलीच नसत नाही. तिला कोठेही मिळणार नाही. तू माझ्याशी लग्न करून घेऊन घेऊन मला धन्य कर.” असे सांगून ती दुकानदार गुरूचे टकून विनवण्यास आला.

ती तरुणी स्मित करून म्हणाली-“माझ्या उडिलाचा माझ्यावर असा राग आहे त्याची तुम्हाला कल्पनाही नसेल. ते म्हणतात की माझ्या तोंडावर देवीचे वण आहेत म्हणून मला कोणी राहिले तर तोंड फिरविलेले परंतु तुम्ही मला मृदून म्हणता म्हणून मला आनंद होत आहे.”

“तुम्ही वडील म्हणतात? अशक्य! वसं म्हणणारा कोणी मायेफिरु असेल. तू मला तुझ्या उडिलाचे नाव सांग, मी त्यांना भेटून शपथ घेऊन तुझ्याशी लग्नाला तयार असल्याचे सांगेन” दुकानदार म्हणाला.

“त्यांचे नाव आहे, शेख अल इस्लाम! ते या गावातल्या व्यापाऱ्यातले एक प्रसिद्ध व्यापारी आहेत. तुम्ही माझ्याशी लग्नाची गोष्ट काढलीत तर ते महजी मान्य करणार नाहीत. माझ्या कुरूप चेहऱ्याचे वर्णन करून तुम्हाला घाबरवून सोडविलेले म्हणून त्यांच्या प्रत्येक धन्दाळा ‘मला मला आहे’, असे म्हणावे लागेल.

“त्यांना केव्हा भेटले तर सोयीच होतील?” दुकानदाराने विचारले.

“उद्या वहा वाजतां.” असे सांगून ती तरुणी गुलाम दासीबरोबर निघून गेली.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी जव्हेरी शेख अल इस्लामच्या घरी गेला. शेख अल इस्लाम जव्हेरी म्हणाला ते ऐकून उदास चेहरा करून म्हणाला-“बेटा, कदाचित् तुला तिच्याविषयी पुरी माहिती नसावी, ती एक दुर्दैवी मुलगी आहे. तू तिला राहिलेस तर रात्री स्वप्नात ती दिसेल व घाबरून जागा होशील!” अशा तऱ्हेने त्याने मुलीच्या रूपादिरूप बरेच काही सांगितले परंतु तरुण जव्हेरी म्हणत राहिला-“मला सर्व मान्य आहे!”

शेवटी शेख अल इस्लाम आपल्या मुलीचे लग्न जव्हेरीशी करून घ्यायला तयार

768

Fullscreen

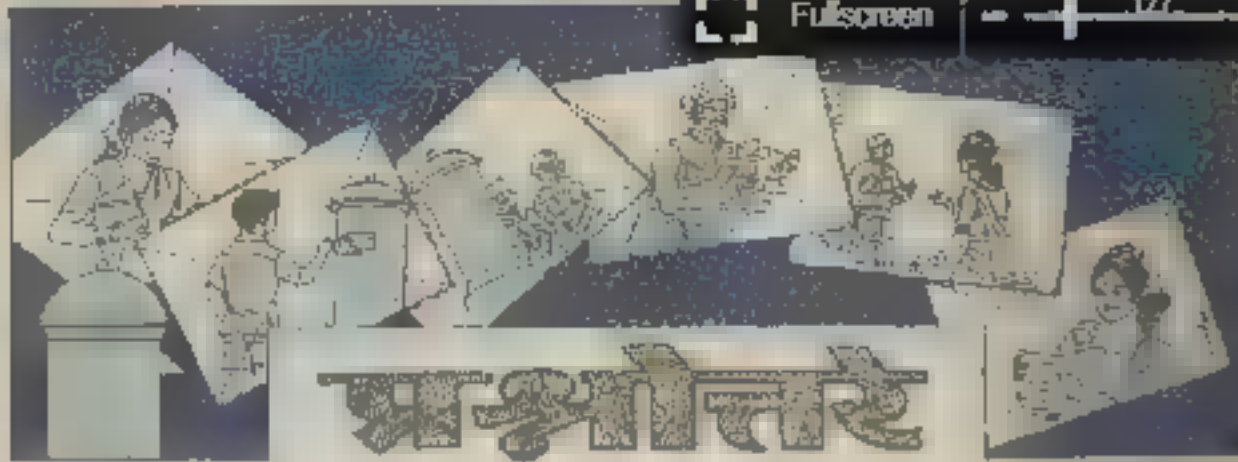

177

6

/ 58

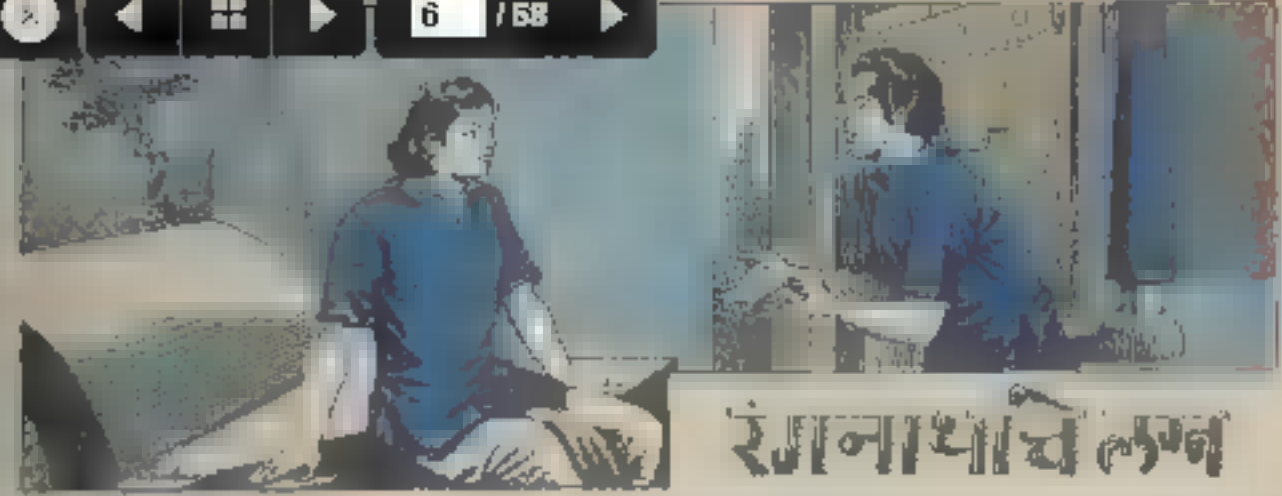
प्रश्नोत्तरे

पूर्णचंद्रराव, विशाखापट्टण

प्र : माणसाच्या शरिराचे सामान्य तापमान ९८.४ डिग्री असते. उन्हाळ्यात हवेचे तापमान फक्त ९८.५ किंवा ९९ डिग्री झाले तर ते काय शरिराच्या तापमाना-जवळपासच असते, की नाही? शरीरातले तापमान कसे उत्पन्न होते? ताप १०४ डिग्री झाला तर माणसाला चालता येत नाही. परंतु हवेचे तापमान तितके झाले तरी तो कासा चालू शकतो?

उ : हवेचे तापमान कमी झाले होते तरी त्याच्याशी तुम्हाला व तेव्हा तरी आपली उष्णता ९८.४ डिग्रीवरच ठेवते तर त्याची कारणे आहेत. पहिले कारण म्हणजे शरीरात प्रत्येक क्षणाला उष्णता उत्पन्न होत असते. परंतु शरीरामे तापमान वाढू नये यासाठी शरीर आपोआपच उष्णता बाहेर फेकत असते. हवेचे तापमान शरीराच्या तापमानाएवढे झाले तर शरीराला अशीक्षणी आपली उष्णता बाहेर फेकणे शक्य होत नाही. घाम येतो, परंतु वाफ होऊन गेल्याशिवाय उष्णता बाहेर येत नाही. हवेचे तापमान असेल तर घामाची वाफ होत नाही. वेळी उष्णता उत्पन्न करून घामाची वाफ करून शरीरात उष्णता आणायला लागते. त्याच प्रमाणे पाहण्यासाठी तुम्हाला पाणी प्यायलाय. इतके थंड होते. त्या वेळी शरीरात प्रत्येक क्षणाला उष्णता होणारी उष्णता पुन्हा पडत नाही. म्हणून उष्णता बाहेर फेकण्यासाठी आहार वाढवावा आणि शरीरातली उष्णता बाहेर जाऊ नये यासाठी नोकरीचे किंवा कायद्याचे कपडे घालावेत. नोकरीचे कपडे उष्णता उत्पन्न करतात असा काहीका गैरसमज आहे. वास्तविक ते उष्णता बाहेर जाऊ देत नाहीत. त्याचे उदाहरण म्हणजे काही नोकरी करताना उर्फ गॅटालुड ठेवता तो पितळत नाही, कारण बाहेरची उष्णता तो जाऊ देत नाही.

हवेचे तापमान १०४ डिग्री झाले तरी शरीराचे तापमान ९८.४ डिग्रीच राहते. ताप आल्यावर शरीराचे तापमान १०४ डिग्री झाले तर बाहेर बर्फ पडत असा तो भ्रमपूर्ण हिटले फिरणे असं म्हणते. त्याला चालता येत नाही याचे कारण असाच आहे, उष्णता नाही.

रंगनाथाचे लग्न

रंगनाथाला पंचवीसाचे झाले लामले, तरी तो कोणतेही जबाबदारी घेऊन करण्यालायक नव्हता. बापाने त्याला वाढविले होते. विद्याभ्यासातही तो वेताचाच होता. उद्यानटप्पण्याच त्याच्या अंगात धिरला होता. घरची स्थितीपण वेताचीच होता.

परंतु तो दिसायला गोरामोमटा होता. म्हणून काहीजण त्याला आपली मुलगी लायला तयार होते.

रंगनाथाच्या ओळखाचे लोक त्याला म्हणत—“हे बघ रे, नू एखादी चांगली नोकरी करू लागलास तर भंस्तरेसारख्या मुली तुझ्यावर तुटून पडतील.”

रंगनाथ त्यांना म्हणे—“माझे बाबा साऱ्याबरोबर आपली एकाळा जेवाय-खायला चालू शकणार नाहीत का?” एकदा त्याचा एक मित्र शेजारच्या गावी

एका मुलीला पाहत आला व त्या मुलीचे कान सांगू लागला. म्हणाला—“अरे सांगू, फक्कड मुलगी आहे बघ! शिपाय तिच्या आईजवळ जूप नैसुद्धा आहेत. ती मुलगीच आईच्या एस्टेटीला वारस आहे. ती म्हातारी दुर्गाबाई थोडी फटकळ आहे. म्हणाली—‘माझी मुलगी मी मरणाचा गुलछा असेल त्यालाच देईन.’ नू जाऊन तर पहा एकदा मुलीला! त्या मुलीशी तुझे लग्न झाले तर तुला नोकरी बिकरीची गरजच काय? घरजांबई होऊन राहतां येईल!”

रंगनाथाला ते फार आवडले. दुसऱ्याच दिवशी तो आपल्या बडिलांना सांगितल्या-शिवाय शेजारच्या गावी निघाला. रंगनाथाला दुर्गाबाईचे घर सहजी मिळाले. दाराची कडी वाजविताच दुर्गाबाईने स्वतःच येऊन दार उघडले आणि विचारले—“कोण

ये साबा, तु? माझ्या राणी बेंटीला पहायला आला आहेस वाटतं?"

दुर्गाबाई थोडी लहूच अशी, एक विधवा-बाई होती.

रंगनाथाने होकारार्थी मान हलविली.

"बेटा राणी! अग, इकडे ये, तुला पहायला पहा, कोण आले आहे ते!" दुर्गाबाईने मुलीला बोलाविले. राणी वाचोत होती, हातातले पुस्तक घेऊन आली आणि चिडक्या स्वरात म्हणाली—"तुम्हां लग्ना-ध्याच रोष्टी!" रंगनाथ त्या मुलीला पाहून साळा.

"तुमचं नाव? कोठे राहता? शिक्षण कोठवर आले आहे?" वगैरे प्रश्न थडाथड

राणीने विचारले. रंगनाथाने त्या प्रश्नांचा योग्य ती उत्तरे दिली. ती ऐकून राणी घरात निघून गेली.

त्यानंतर दुर्गाबाई रंगनाथाच्या म्हणाली—"बेटा, आता तू ये बरं! आम्ही लवकरच काय ते कळवू!"

त्या घरातल्या पाटवाट, राणीचे सौंदर्य व प्रश्न इत्यादी गोष्टी पाहून रंगनाथाच्या आपल्या नशिवात ही मुलगी नाही असेच वाटले. परंतु दुर्गाबाईने वरीवर एका अगठ रंगनाथाच्या घरी निरोप पाठविला—"आम्हाला तुमच्या मुलाचे स्थळ पसत आहे, मूर्त पंरं ठरविण्यासाठी यावे."

रंगनाथाच्या वडिलांना काही माहीतच नव्हते. चवकशी करता त्यांना कळले की मुलीच्या घरची आर्थिक स्थिती चांगली आहे. मुलीला वडील नाहीत व भाऊ ही नाही. लोक त्याला म्हणाले—"हे स्थळ धालवून बसू नका! चालून आलेली लक्ष्मी परतवू नका!"

लवकरच रंगनाथाचे लग्न थाटामाटाने झाले. चाण्यांच दिवस लग्न घरी राहून रंगनाथाचे थडोळ इतर नातेवाईकांवरील घरी परतले.

रंगनाथाच्या वाटले की त्याची सासू त्याला घरजावई करून घेणार. म्हणून तो बायकोला घेतून परतला नाही. परंतु एकदा

बायकोने दुर्गाबाई यांना म्हणाली—"तुम्हाला कळलच असेल जावईबापू! पाटलांचा दुसरा जावई महिन्यातले पंधरा दिवस तालुरवाडीच राहतो आणि मेज-वाग्या उडवितो. पाटलाच्या जागी मी बसते तर पाच मासून त्याला घराबाहेर काढले असते!"

ते ऐकून रंगनाथाच्या डोऱ्यात पडला. आपली सासू घरजावई करून काढली नाही.

दोनतीन दिवसाने रंगनाथ मनाचा गोरपणा दशवीत म्हणाला—"मामी, आता तुम्ही या ज्यात एकट्या किती राहणार हो? आमच्यावरील चला ना, आमच्याच घरी रहा!"

परंतु त्याची सासू म्हणाली—"बेटा, ज्याला जेव राहणे योग्य तेथेच त्याने रहावे तरच त्याचा मान राहतो. आतांआतां कोठे पन्नासावे वय लागल आहे वयाचा दिवस चांगला आहे प्रयाणाला, तुम्ही निवा-हरकत नाही." दुर्गाबाई म्हणाली.

साहसाजाने रंगनाथ राणीला घेऊन आपल्या गावी परतला. आजपर्यंत तो एकटा होता, म्हणून बेफिकीरपणे राही. आतां राणीच जोस त्याच्या डोक्यावर होतं. आपल्या बायकोचा खचं वडिलांवर टाकणे त्याला लग्नास्पद वाटू लागले.

म्हणून तो एकदा बायकोला म्हणाला—"मी काहीतरी व्यापारधवा करावा म्हणतो. भांडवलासाठी आईकडून पाच हजार रुपये मामून आण."

राणी हुंसाळी म्हणाली—"वाळूतून तेज काढता येईल, परंतु माझ्या आईच्या हातातून एक पैसा काढणं शक्य नाही."

तरी रंगनाथाने कोणावरील तरी सासू-कडे निरोप पाठविला की त्याला व्यापार करण्यासाठी पांच हजार रुपयांची गरज आहे.

दुर्गाबाईने लगेच उत्तर पाठविले—"ज्याच्याजवळ व्यापार करण्यापुरेसे पैसे नाहीत त्याने व्यापारात उतरावंच कशाला?

त्याला सांगा, कोठे तरी नोकरी कर. सोन्याच्या बाहुलीसारख्या मुलीला दिलं आहे ! त्याने एका पेशाची ही अपेक्षा ठेवणे ब्रूट नाही !"

तो निरोध ऐकून रगनाथ निराश झाला. त्याने विष्णार केला की आळशासारखे बसून भायणार नाही. जो पुरुष चार पैसे मिळवीत नाही, त्याची फिकोर बायकोमुढा करीत नाही. आयुष्यभर दुसऱ्याच्या तोंडा-
पहात राहून स्वतःची जाली करून घेणे मुख्यपणा आहे.

असा विचार रंगनायने धावपळ सुरू केली. एका महिन्याच्या आत त्याला आयुष्यातल्या खऱ्या आनंदाचा अनुभव कळला. त्यापूर्वी त्याला आयुष्य एक औझे वाटत होते. कधीकधी त्याला स्वतःचाच राग येई. परंतु आता त्याचा उत्साह वाढला. एक वर्ष लोटले असेल आणि रंगनाथाला पितृत्व आले.

आपल्या नातीला पहायला दुर्गाबाई
भादम आल्या. नातीच्या गळ्यात सोन्याची

माळ घालीत त्या रंगनाथाला म्हणाल्या—
 “बेटा, कितो बदल झाला रे, तुझ्यात,
 मला ~~काही~~ चरं वाटलं. तू दिसायला कितो
 सुंदर आहेस, तुझं कुटुंबपण प्रतिष्ठित आहे.
 परंतु चवकशी केल्यावर मला कळले की
 तू आज्ञाशास्त्राचा धरो वसून पुण्या शोध-
 तोस आणि आपली जबाबदारी तुला कळत
 नाही. तरी मी आपल्या मुलीचं लग्न
 सुक्याशी वा विश्वासावर ~~आपल्या~~ दिलं की
 अंगारवर जबाबदारी येऊन पत्न्यावर तू
 आपोआप सुधरशील तुझा बाळशीपणा
 दूर करण्यासाठीच मी इतका निष्ठुरपणा
 केला होता पाह्याकबळ जे आहे, ॥ गो
 दरोवर नेणार आहे का? ॥ सर्व तुमचंच
 आहे!”

ते एकून् रगनाथ आत्मविष्वासपूर्वक म्हणाला—“पत्ता जो प्राप्त होत आहे, ती माझ्या कुटुंबाला सुखाने संसार पुरेशी आहे. तुम्हाला काही शक्याचेच असेल तर आपल्या नातींना द्या !”

[4]

[अगस्त १९९९ कानूनी समारोह व सैनिक बाल शरीर त्याग भवनासक स्थितीत
१९९९-१९९९ एक नवीन सैनिक दिग्गज, त्याच्याकडून कुटुंबाची जीवायकन आलेल्या राजकीय
कुलादीची बाह्यी कळली त्या राजकीयवा वध करीत करायच्यासाठी, या विचारदात
मतेत समारोहाचा एकदाही चतुराक्ष पिछला. पुढे-]

चतुरल भन्निक एकाएकी समोर दिसल्या-
मूळ समरसेन छ सैनिक घातकून गेले.
निवीन सैनिक तर धरधर कांपूच लागला.
चतुराक्षाचे नोकर काळे धुवड ते वनगाभूस
बाजला उभे होते.

चतुराक्षं स्मित कक्षं मृणाला- "तुम्हो
 भिण्याच काहीच कारण नाही. इतराना
 मी जेम देत नाही. त्या एकाक्षशिवाय
 माझा दुसरा कोणी जन्म नाही. तो सुद्धा

याक्षा बध करणान्या प्रयत्नात आहे
म्हणून त्यांच्या शत्रू मानवे लढात आहे
मर्या." एवढे म्हटल्यावर चतुराक्ष यांबला
च नव्या सैनिकाकडे पाहून म्हणाला-"हा
नवीन सैनिक कोण ?"

“माझं नाव धनपाल. मी संकटात
सावडलां होतो, बांकी मला वाचविलं.”
तवा सैनिक धुणाला. ते उत्तर ऐकून
‘नाहो’ या अर्थां मान हलखोल चतुराक्ष

म्हणाल्या—“तुम्ही सर्वत्र आता संकटात सापडणार आहात. यापूर्वी तुमच्यावर संकट आलं असेल तर ते एकदा एकाक्षी मुळच असणार! यापुढे ती वेदाच्या दक्षिणेकडच्या श्रींगरात प्रवेशातल्या तुमच्याच सारख्या माणसाच्या हातून तुमच्यावर मकट घेण्याची शक्यता आहे.”

इकडे हे संभाषण चालू असतं झाडीच्या जाडे उभे राहून दोघे रानटी लोक त्यांच्याकडे पहात होते. ते काय हे न कळल्यामुळे समरसेन चतुराक्षीजवळ दोन पावलं चगलून गेला व म्हणाला—“चतुराक्षी, तू माणिकच असल्यास तरी चांगला दिगतो आहेस. तू म्हणालास तसे आमच्यावर मोठे संकट

येणार असेल तर त्या संकटातून मुटका मिळवायला उपायमुद्धा तुच सांग.”

चतुराक्षीने कमीच उत्तर दिले नाही. थोडा वेळ विचार करायला थांबला व म्हणाला—“समरसेना! या बेटावर इतक्या लवचणी वायला कारण रक्षिकेकडच्या समुद्रात अंधवट व्हायेली एक आहे! त्यान धनराशी आहेत हे सर्वांना माहोत आहे. पंचादश्याय कोणतेही होत नाही हेदेखील सर्वांना वाटते. एकाक्षी माणिकाला ते हवे हवे आहे तर त्या नावेचे रक्षण करीत असलेली हवी तुम्हाला आहे हे सांगितलेस तर माझ्याकडून तुला हवी असेल ती पदत करीत.”

समरसेन काही उत्तर देणार इतक्यात नवा सैनिक धनपाल गरघर कागत मोठ्याने ओरडला समरसेन सैनिक त्याच्याकडे उल्लुक्तेन पहात म्हणाले—“काय झाले रे?”

धनपालाने दूरच्या झाडीकडे मोठे दाबवीत म्हटले—“तिकडे पहा. रानटी लोक पुन्हा आले आहेत. मला झाडाला मांवीन दाखून ठेवले होते!”

समरसेनाला व सैनिकांना झाडीत आड लपून उभे असलेले व त्याच्याकडे पहात असलेले दोघे रानटी लोक

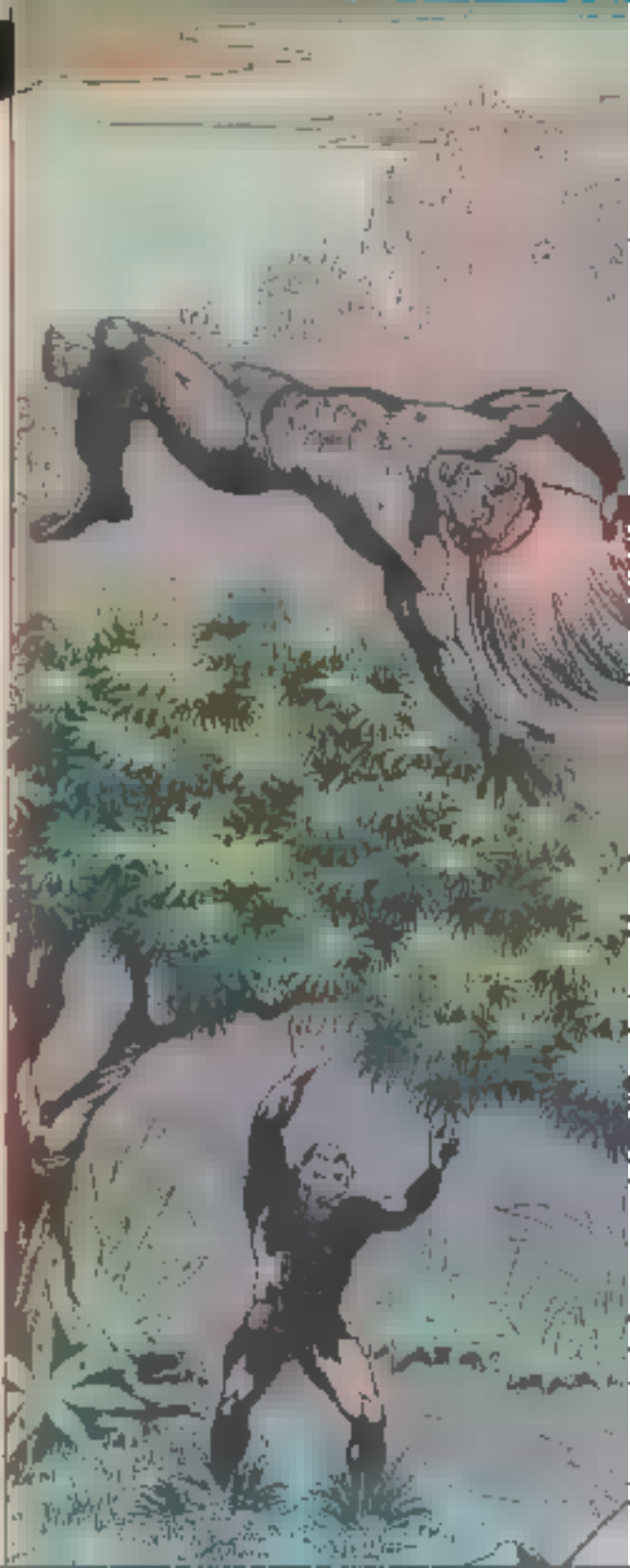
दिसले समरसेनाने लगेच धनुष्यावर बाण चढविला.

चतुराक्षीने त्याला अडविले व म्हणाला—“समरसेना, तुझा बाण त्यांना लागणार नाही आकाशात उडणाऱ्या गरुडाला किंवा पळणाऱ्या चित्याला मुद्धा तुझा बाण एक वेळ लागेल. परंतु हे लोक इतक्या जोरात धावतात की तुझा बाण यांना लागणच शक्य नाही. पाहून घंती घाना.”

त्यानंतर चतुराक्षी तोंड फिरवून मागे वळून हाक मारू लागला—“व... ए भुवडा! लगेच काळे घुबड व वनमाणूस दोघे त्यांच्या जवळ आले.

“वनमाणसा, दोघे बांकून पाहून पळून आत आहेत ना दोघां रानटी माणसांना छार कर! धुबडा, तू हा जवळ-पासचा सर्व प्रदेश एकदां टेंडणी करून ग्याहाळून ये पाहू” चतुराक्षीने आपल्या दोघा गेवकांना आज्ञा केली.

लगेच वनमाणूस आपल्या मालकाच्या आज्ञेप्रमाणे धावले. त्याने एक उडी मारून त्या दोघा रानटी लोकांपैकी एकाला वरला तो रानटी माणूस सर्व अरण्य दुमडून गेल्यासारखा जोराने किकाळी फोडून ओरडला वनमाणसाने त्याला दोनदा गरगर फिरवून दूर फेकले. तो ओरडत एका

खडकावर नाऊन आदळला आणि जागच्या जागी ठार झाला.

धुवड त्या घुसत्या भरणसाच्या डोक्या-वक्षन उडू लागले. त्याने ओरडत राहून आपल्या अणकुचीदार नखांनी त्या रानटी माणसाचे डोके ओरबाडून काढले व त्याला अर्धमेला करून सोडून दिले.

ते पाहून थोडा निश्चित झालेला सैनिक घनपाळ चारी बाजूला एकदा नजर फिरवून जवळच्या सैनिकाला म्हणाला— "मला तूहान लागली आहे, जवळपास कोठे प्यायला पाणी मिळेल का?"

चतुराक्ष हात नकारार्थी हलवीत म्हणाला— "कार संभाळून वरं का?"

पाण्यासाठी वाटेल त्या नलीवात किंवा सरोवरात उतरू नका. हे बेट म्हणजे सर्व सन्हेने भयंकर आहे. माझ्या वरोबर चला मी तुम्हाला चांगली पिण्यालायक पाण्याची जागा दाखवितो असे म्हणत तो पुढे निघाला.

सर्वजण एका सरोवरानजीक पोचले. त्या सरोवरात मगरी व इतर कुर प्राणी पोहोत फिरत होते. ते प्राणी नगलेल्या जागी सर्व गेले आणि पाण्यात न उतरता बाहेर बाहेर उभे राहून पाणी प्याले. काठावर आडाखालच्या मावलीत उभे राहून चतुराक्षाने त्यांना मागितले होते की नवीन मोंग्टी विषयी विचार का लागले. बहुतेक दक्षिणेकडून येणारी माणसे म्हणून तो म्हणाला की लोक म्हणजे कुभांड व त्याचे रावटी अनुयायी असावेत असे समरसेनाला वाटले.

चतुराक्ष म्हणाला त्या नागकन्येविषयी समरसेनाच्या मनातली शंका दूर झाली नाही. म्हणून तो चतुराक्षाला म्हणाला— "मी विचारतो आहे, यण तू अन्यथा मनु नकोस. धनराक्षो असलेल्या नावेचे रक्षण करणारी एक नागकन्या आहे, असे तू म्हणालास ते खरेच का रे?"

"त्यांत खोट काहीच नाही. पाहिजे तर माझ्या वरोबर चला. मी ती नाव व

नागकन्यासुद्धा तुम्हाला दाखवितो. तशी ती जागा येथून फार दूरही नाही, जगदी जवळ आहे." चतुराक्ष म्हणाला की वरोबर पायला त्याने खुणावले.

चतुराक्ष पुढे निघाला व समरसेन सैनिक त्याच्या पाठोपाठ निघाले काही वेळाने ते एका उंच डोंगराळ जागी येऊन पोचले तेथून समुद्र जगदी शांत दिसत होता.

"ती पहा, नाव दिसते आहे का?" असे म्हणत चतुराक्षाने आपले बोट समुद्राच्या दिशेने नावेकडे दाखवीत समरसेनाला विचारले.

समरसेन सैनिकांनी त्या बाजूला पाहिले. त्यांना ती स्पष्ट दिसत होती. ती समुद्रात अर्धी बुडालेली होती. तिचे शीट फाटलेले होते व ती लाटांमुळे डोळत होती. परंतु धनराक्षो असलेल्या त्या नावेची राखण करणारी ती नागकन्या मात्र त्यांना दिसली नाही.

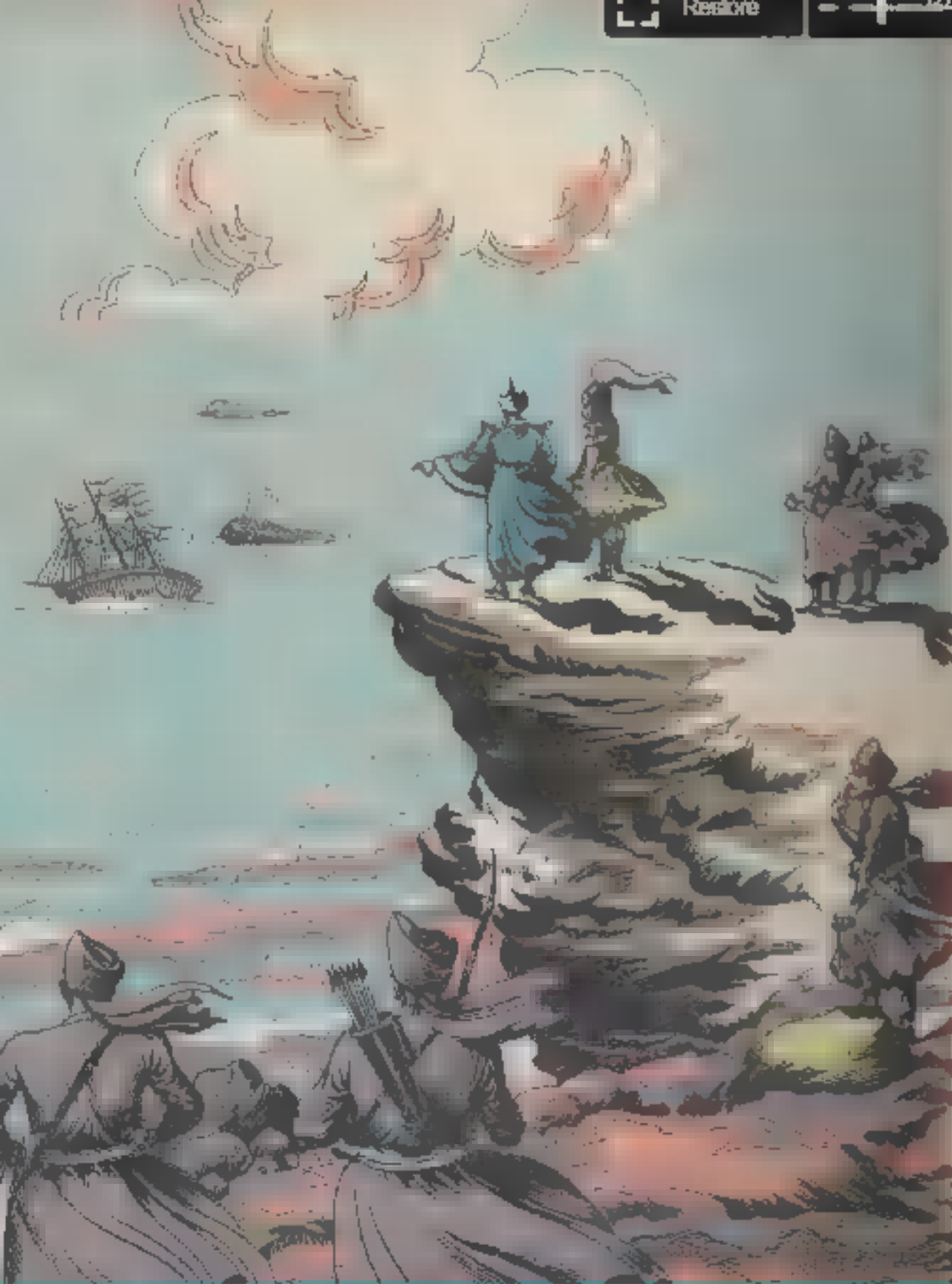
"ती नागकन्या दिसत नाही की?" असे आश्चर्याने म्हणत समरसेनाने चतुराक्षाकडे पडिले.

त्या प्रश्नाचे उत्तर देण्यापूर्वी चतुराक्ष थोडा हुसला व म्हणाला— "समरसेना, मंत्रविद्येशिष्या ती नागकन्यासुद्धा तुझ्या हुटोस पहली तर मग आमची मंत्रविद्या

कोणत्या कामाची? त्या नागकन्येला मला व त्या एकाक्षाला मंत्रबळाने पाहता येते. एकाक्षाला त्या प्रनाचा लोभ आहे, व ती आडवी उभी आहे म्हणून तो त्या नागकन्येला शत्रू मानतो आणि मी तर तिचे वरणच केले आहे."

समरसेनाला त्यानंतर काही विचारा-वेमेच वाटले नाही. मागे त्याने त्या धनराक्षीच्या विषयी ऐकले होते तेव्हा ती धनराक्षी मिळवून कुंडलिनी द्वीपावर जायचा विचार त्याच्या मनात होता. परंतु ते त्याला जाता साध्य होणे शक्य नाही हे त्याला कळले. आता आणखी एक धडचण उभी राहिली. तो राजद्वीही कुभांड

त्याच्यासाठी प्रयत्न करीत होती. शिवाय एकाक्षाची भीती तर होतीच होती. या सर्वांहून जास्त कठीण म्हणजे मंत्रशक्ती-शिवाय त्या नावेचे रक्षण करणाऱ्या नाग-कन्येच्या हातातून निघून नावेपर्यंत पोचणे अशक्य होते.

समरसेन ॥ विचारात ॥ गेल्या होता हे ओळखून चतुराक्ष मोठ्याने हसला. म्हणाला- "समरसेना! तुझे मन तर्कवितर्क करण्यात गडून ॥ ॥ ॥ ॥ मरं मला कळलं आहे. मला आताच ॥ ॥ ॥ ॥ मुचली आहे. तुम्ही एक नजर त्या नावेतील धनराणीवर आहे. ही ॥ ॥ ॥ ॥ मी फक्त शोळवली. ॥ ॥ ॥ ॥ धनराणीवर ॥ ॥ ॥ ॥ नजर नाही, म्हणून त्या नावेतील तुझ्याशी माझी नवाभोग नाही. तुझ्याशी ॥ ॥ ॥ ॥ करणार. ॥ ॥ ॥ ॥ एकाक्ष मात्र आहे. ॥ ॥ ॥ ॥ दोघानी मंघी केली तर आपल्याला हवं आहे. ते साध्य होण्याची ॥ ॥ ॥ ॥ आहे, असे मला वाटतं आहे.

चतुराक्षाने ते म्हटल्यावर समरसेनाला एक नवीन उत्साह आला. ॥ ॥ ॥ ॥ भयंकर वेटावरून स्वतःचा जीव वाचवून कसे पळून जायचे ॥ ॥ ॥ ॥ विचारात पडलेल्या समरसेनाच्या मनात एक नवीन आशा डाकावू लागली. त्यासाठी त्या राजद्रोही ॥ ॥ ॥ ॥ भाडाचा प्रयत्न वध करायला हवा आणि जवळ जालं तर

त्या नावेतील धनराणी मिळवायला हवी. परंतु मला या नावेचे गुप्त काळ ॥ ॥ ॥ ॥ कळलं पाहिजे.

सर्वात आधी ती धनराणी असलेल्या नावेच्या मागचे गुप्त काळ हे काढून घ्यावे, असा विचार ॥ ॥ ॥ ॥ समरसेन चतुराक्षाला म्हणाला- "चतुराक्षा! मांत्रिकाचे नाव ऐकतांच सामान्य माणूस ॥ ॥ ॥ ॥ जातो. परंतु या वेटावरच्या दोघां मांत्रिकांमध्ये म्हणजे त्या एकाक्षमध्ये आणि तुझ्यामध्ये पुष्कळच अंतर आहे! तुझ्यात भूतदया आहे, मित्रप्रेम आदि चांगले गुण आहेत. असेही दिसतं आहे. मी तुम्हाला काही मदत करण्यासारखी जगेल तर बोल, मी जवळ

करीत परंतु त्या नावेच्या मागे जे गुपित आहे ते कळल तर बरे असे मला वाटत आहे."

चतुराक्षाने लगेच उत्तर देता काही वेळ भागपुत्र केव्यावर म्हणाला— "ती नाव, निव्यातील घनराक्षी आणि ती मागकन्या— यांच्याविषयी सांगायचे म्हणजे बरेच वाढी सांगायचे लागणार आहे ते ऐकण्या इतके कुतूहल मुला तसेल हो. तरी मी थोडक्यात सांगतो ऐक! कदाचित तुला शमन द्वीपा-विषयी माहीत नसेल, माहीत असल तरी तुम्हाला द्वीपाच्या निराळ्याच नावाने ओळखत असणार त्या शमन द्वीपावर शावनेय नावाच्या राजाचे राज्य आहे. शावनेय म्हणजेच मुळा कळवज असेल ती ना अशीच भक्त होता मन्त्रज्ञ विद्यत ना अद्वितीयच हाता

"एका राजधानीत देवांचा नवरात्र उत्सव लागू होता शावनेय स्वतःच पूजा करीत होता लोकानी मदकळ चालू असता अफरमात चर्चाचर्चा प्रगट होऊन म्हणाली—

'भक्त हो! तुमची भक्तो पाहून मी प्रसन्न झाले आहे. परंतु फक्त पुजेत माझ्या मनाचे समाधान होणार नाही माझे एक अपूर्व असे देवालय बांधा.' या शब्दांत देवी हुंकारली.

"शावनेय गूढगे टकून देवोळा गमस्कार करून म्हणाला— 'देवी, तुझ्यासाठी भव्य देवालय बांधोवर गगनचंबी एक गोपुरही बांधतो.'

"त्या पाठोपाठ देवी आणखी जोराने हुंकारली— 'माझी देवोळा व गोपुर समान्य दगडासाठीच बांधू तर तेवढ्याने माझ समाधान होणार नाही सर्व मोन्याचादीचे बांधल पाहिजे. मनाचे समाधान होईल

"शावनेय शरथाने कापू लागला चढी-चोच पाजा होती ती. त्या आज्ञेचे पालन करणे भागच हाता. परंतु इतक्या माऊला देवलयसाठी ३ गोपुरासाठी लागणारे मोने व चादी कळी मपाशन करावयाची.

(क्रमशः)

व्यवहारकीडालय

विक्रमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही.

तो गेला, प्रत खांसावर काढून घेतले आणि तंत्रमीप्रमाणे मोन होऊन स्वयानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हा प्रतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला— "राजा, तुला इतकी मेहनत करीत असलेला पाहून तुला व्यवहारज्ञान नसल्याचे मला स्पष्ट दिसत आहे भिकूशेट व्यवहारकुशल असल्याकारणाने मागे बसून सोनूशेट झाला होता, तुला मी त्याची गोष्ट सांगतो." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

धर्मपुरी नावाच्या एका गावी भिकूशेट नावाचा एक वाणी रहात असे. त्याने व्यापार करायचे ठरविले. परंतु त्याच्या व्यापाराला लागणारे भांडवल नव्हते. म्हणून त्याने आपल्या सावकाराकडून थोडे कर्ज काढले. परंतु त्याला

ज्यापारात तेवढं यश मिळालं नाही, म्हणून कर्ज फेडतां आलं नाही.

सावकार कर्जाची रक्कम वसूल करा-यला तयादा करू लागला. तेव्हां भिकूशेट त्याला म्हणाला—“सावकार, मामले-धाराच्या ऑफिसातून लवकरच आमचं वासुदेवराव येतील ते आल्यावर मी कर्जाची रक्कम फेडीन.”

“म्हणजे तू वासुदेवरावांना ओळखतोस वाटत?” सावकारातं चकित होऊन विचारलं.

“अहो, ओळखतो काय? तो तर माझा नातेवाईक आहे!” भिकूशेट म्हणाला.

“अरे मग, तू मला आजपर्यंत कधीच सांगितलं नाहीस की? तू कर्जाची

रक्कम दे. चर तर येतो!” असे सांगून सावकार निघून गेला.

सावकाराचे त्या वेळचे धागणे भिकूशेटला विचित्र वाटलं. परंतु त्याच कारण दुसऱ्या दिवशी त्याला कळलं.

दुसऱ्या दिवशी सावकार एका बरोबर घेऊन आला आणि म्हणाला—“भिकूशेट, हा बघ माझा मेहुणा, बायकोचा भाऊ! तू वासुदेवरावांना सांगून घाला कचेरीत ते चिकटवून. तू काम केलंस तर तुम कर्ज माफ!”

वस्तुस्थिती अशी होती की ‘वासुदेव’ नाव एकून सावकाराचा गैरसमज साक्षा होतो. भिकूशेटचा वासुदेव कारकुनाचे काम करीत असे, त्याच कचेरीत एका मोठ्या

हुद्यावर वासुदेव नावाचा दुसरा एक माणूस अधिकारी होता. सावकाराला वाटलं की तोच भिकूशेटचा नातेवाईक असावा.

भिकूशेटला सावकाराचा गैरसमज झाल्याचं समजलं तेव्हां एकदम विजेच्या मटक्यासारखा त्याच्या डोक्यात एक विचार आला. मेहुण्याला कचेरीत नोकरी मिळवून दिली तर कर्ज सहजी मिटेल व यावात वजन वाढेल.

म्हणून भिकूशेट म्हणाला—“चरं, पाहतो प्रयत्न करून शुद्धी उद्या भेटा!” सांगून भिकूशेटने सावकाराला निरोप दिला. तो त्याच कचेरीत आपल्या नातेवाईक वासुदेवला भेटला आणि त्या कचेरीतल्या मोठमोठ्या अधि-

काऱ्यांची नावे, त्यांचे हुद्दे व इतर माहिती एका बहीत टिपून घेतली.

त्यानंतर भिकूशेट कचेरीतल्या मोठ्या हुद्यावर कारणाऱ्या वासुदेवच्या ऑफिसात गेला. तेथल्या लोकांना भेटून म्हणाला—“मला कलेक्टरच्या कचेरीतल्या रघुनाथराव साहेबांनी पाठविले आहे, मला आतां वासुदेवराव साहेबांना भेटावयाचे आहे.

म्हणून भिकूशेटला लगेच वासुदेवरावांना भेटण्याची परवानगी मिळाली. रघुनाथरावांचे नाव सांगताच वासुदेवराव साहेब म्हणाले—“त्यांना जाऊन सांगा मी नातेवाईकाला नोकरी आहे, त्या तहणाला माझ्याकडे पाठवा!”

स्थानंतर दुग्धपाच दिवशी गावकाराच्या नावेवाईकाला कचेरीत नोकरी लागली.

गावभर ती बातमी पसरली. भिकूशेटच्या क्षिफारसीने सावकाराच्या मेहुण्याला कचेरीत नोकरी मिळाली ही बातमी पसरताच भिकूशेटचा गावात मान वाढला. लोक म्हणू लागले—“अहो, त्याची ओळख मोठमोठ्या अधिकार्याशी आहे!” सर्व गायकरी त्याची मधत मिळविण्यासाठी त्याच्या घरी खेप घालू लागले. ज्या लोकांना कचेरीत आपली कामे करवून घ्यायची होती ते भिकूशेटकडे भेटवस्तू आणून देऊ लागले.

भिकूशेटचे व्यवहारकौशल्य फळास आले. सेनापती, खजीनदार, जिल्हा अधिकारी,

न्यायाधीश, किल्लदारामानच्या मोठमोठ्या हुद्यावर काम करणाऱ्या अधिकार्यांशी भिकूशेटची नसली ओळखच नव्हे, तर मैत्री झाली. त्याने कितीक लोकाने खटले जिंकून दिले, कित्यकांना नोकरी मिळवून दिल्या. तो काही दिवसांत लक्षाधीश झाला, भिकूशेट सोनूशेट झाला. आता भिकूशेटने राजधानीच्या गावीच मोठे दुकान काढले. प्रतिष्ठित व्यापारी म्हणून नावलीकिक वाढला. राजा हाच मुद्दा एक प्रतिष्ठित नागरिक म्हणून राज्याच्या सर्व प्रसंगी बोलावणे पाठवू लागले. एखाद्या मोठ्या हुद्यावर काम करणाऱ्या व्यक्तीचा वाढदिवस असला की भिकूशेट त्याचा उपहार नेऊन देऊ लागला. राजघराण्यातल्या लोकांचे वाढदिवस, लग्न कार्ये वगैरे निमित्ताने राजवाड्यात भिकूशेट जाऊ लागला व ‘फूल नाही फुलाची पाकळी’ सांगून मोठमोठे नेजराणे देऊ लागला. पुढेपुढे तर त्याचा इतका मान वाढला की तो नोकरीच्या हानी एखादी चिट्ठी पाठवून लोकांची कामे करून देऊ लागला.

एकदा महाराजाचा वाढदिवस होवा. मोठी मेजवानी होती. त्यात फक्त उच्च अधिकार्यांनाच आमंत्रण गेली होती. त्या वेळी सर्व कुसे मोठमोठ्या पदंवर पोचले परस्परांशी बोलू लागले. त्यात भिकूशेटही

खिछटमोठ लावून बऱ्याच बढासा मारल्या. परंतु भिकूशेटने खरेखरे ते सांगितले. ते ऐकून सर्वांनी त्याच्या व्यवहारकौशल्याचे कौतुक केले. राजाने भिकूशेटच्या खरेपणाची वाखाणणी म्हटले—“भिकूशेटच्या व्यवहारकौशल्याचे इतरांच्या मानाने जेवढे कौतुक करावे तेवढे थोडेच आहे.”

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—“राजा, भिकूशेट व्यवहारकुशल असत. परंतु त्याने फसवेगिरीच केली होती ती नाही? आजपर्यंत तो लबाडीचेच पीक काढीत आहे. असे असूनही राजा हा इतर लोक त्याची वाखाणणी करतात, हे कसं काय? या प्रश्नाच उत्तर माहीत असूनही तू दिलं नाहीस तर परिणाम तुला माहीतच आहे. तुझ्या दोषाची दंडा होऊन तुझ्याच लोट्टू लागतील.”

विक्रमादित्य म्हणाला—“या काही लोक मुखवस्तू स्थितीतच जन्माला येतात तर काही लोक हळूहळू उच्च स्थितीपर्यंत

दुसऱ्या तऱ्हेच्या लोकांना व्यवहारकौशल्याची गरज असते. राजा किंवा मंत्री यांच्या मुलांना उच्च वर्गीयात राहायला व्यवहारकौशल्याची गरज नसते. तशीच भिकूशेटसारख्यांना उच्च समाजात स्थान मिळाल्यानंतर व्यवहारकौशल्याची गरज भासत नाही. परंतु एक सामान्य किराण्यामालाचं दुकान काढायलाही भांडवल नसलंल्या भिकूशेटला राजधानीतला एक प्रतिष्ठित व्यापारी व्हायचाचं असेल तर व्यवहारिककौशल्य आवश्यक आहे व ते भिकूशेट मध्ये होतं. एकदा उच्च पद प्राप्त झालं की ते त्याला कसं साध्य झालं याची चवकशी कोणी करीत नाही. तशी चवकशी कोणी करू तर त्यालाच कधीकधी त्यावरून आपली मान खाली घ्यावी लागते.”

भसा तऱ्हेने राजाचे मीन मंग होताच वेताळ प्रेतासह अदृश्य झाला आणि पुन्हा झाडाला जाऊन सोपकळू लागला.

(कल्पित)

डोळे उघडले

सासरी पाऊल टाकताच रमाचा भाटसं को तिची सासु तिच्याकडून वरातली सर्व कामे कंबर मोडतेपर्यंत करवून घेणार. परंतु रमाची सासू स्वभावाने गरीब होती ती रमाला तिच्या आईपेक्षा जास्त प्रेमाने आवडी. सासूच्या या मऊपणाचा कैद फारदा रमाने घेतला. तिने कामांना हात न लावता ठरविले, सर्व कामे तिची सासूच करी.

एके दिवशी तिचा थोरला भाऊ तिला भेटायला आला. त्याची मुकलीच सासरी झाली होती. रमाने आपल्या सासूला विचारले—“सासू! माझा वडिलांनी घरातली सर्व कामे करीत असतील नाही! आईला स्त्रोतारपणा आला. विधातो मित्रत जसेस नाही?”

“नाही म रमा! माझी एकही गोष्ट करीत नाही. आईवरच सगळे तर्ष प्रोले आहे!” तिचा दादा म्हणाला. त्याने त्यापूर्वी रमा सासरी कसे कायते हे पाहून घेतले होते. रमा रागाने आपला म्हणाली—“सरमग काही, भवितोया माहेरी हे पाठवून! म्हणजे तिचे डोळे उघडतील.”

“मी काय विचार करीत होतो. परंतु येथे येऊन तुला काय पाहिणा. विचार बदलला. कारण मी एका दिवशी माझीला माहेरी पाठवीन त्याच दिवशी माझी मेहुने तुला आवडीचा घरी पाठविलीच. मी पाहतो आहे, तुम्हाला तुम्हा सासूने काम करी होण्याऐवजी वाढले आहे.” रमाचा दादा म्हणाला. “डोळे उघडले. मी भरातली सर्व कामे करू आवडी.”

खरे शिक्षण

का प्राचीन काळाची गोष्ट आहे. ज्ञान-

प्रिय एक बालगणीच काशीला गेली व गुरूची सेवा करून सर्व विद्या शिकून पारंगत झाली. म्हणून सर्व त्याच्या विद्वत्तेची आणि शास्त्रज्ञानाची स्तुती करू लागले.

परंतु ज्ञानप्रियला मात्र काहीतरी उणीव असल्यासारखे वासे तो विचार करू लागला—“मी सर्व विद्या शिकून प्राविण्य संपादन केले. परंतु यांपैकी एकही विद्या उदरनिवहाला उपयोगी पडणे नाही. शिक्षणात कोणतीतरी उणीव नक्कीच आहे. ती उणीव कोणती? कळल्याशिवाय करून काय उपयोग?”

तो अनेक विद्वान लोकांना भेटला. त्याने संपादन केलेल्या सर्व विद्यांचे वर्णन करून त्याने त्यांना विचारले—“आतां मला हे सांग्या की शिक्षण पुरे व्हायला मी

आणखी काय शिकले पाहिजे?” सर्वांनी एकच उत्तर दिले—“अरे बंध्या, तुझ सर्व शिक्षण संपले आहे!”

परंतु एक बुद्ध गुरूस्थ म्हणाले—“मुला, तुझ्या शिक्षणात एका गोष्टीची उणीव राहली आहे. शिक्षण तुला देऊ शकणारी एकच एक व्यक्ती आहे, गांवचा लोहार, तो गावाच्या टोकाला राहातो. तू त्याच्या हाताळाळी काही दिवस राहालास तर तुझे शिक्षण पुरे होईल.”

ज्ञानप्रियला तो बुद्ध म्हणाला त्यात तथ्य असल्यासारखे वाटले. आतां आपले शिक्षण पूर्ण होणार याचाही स्थाला परमानंद झाला. तो त्या लोहाराच्या शोधास निघाला. त्याला लोहाराचे सांपडले. त्याने नमस्कार करून लोहाराला विनंती केली—“काका! मी सर्व विद्या शिकून आलो आहे, तरी काहीतरी शिकायचे

राहून येत्यासारखं वाटतं आहे. म्हणून मला जगात सुखी व्हायला उपयोगी पडेल असे काहीतरी शिकवा!"

लोहाराने ज्ञानप्रियला भात्याजवळ वसून भाता चालविण्याचं काम सांगितलं. ज्ञानप्रिय त्या काळ्याकुट्ट जागी विस्तवशेजारी वसून भाता चालवू लागला.

एक दिवस गेला, एक आठवडा लोटला, एक महिना लोटला. एक वर्षाही लोटले ज्ञानप्रिय भाता चालवीत राहिला. परंतु लोहाराने त्याला दुसरं काही सांगितलं नाही. तरी ज्ञानप्रिय काहीच बोलला नाही. त्याने विचार केला की मी ज्या कामासाठी आलो आहे त्याची लोहार कामातना जागळी आहे. तेव्हा पुन्हा पुन्हा त्या गोष्टीची आठवण करून देणं साहाय्यणाच नाही.

परंतु एक वर्ष लोटलं तरी लोहाराने दुसरं कोणतेही काम शिकविण्याची गोष्ट काढली नाही. म्हणून विश्र मनाने त्याने विचारलं—"गुरुवर्य! माझ्या शिक्षणाची."

"तु भाता चालवीत रहा!" लोहाराने एवढेच उत्तर दिले. त्यानंतर ज्ञानप्रियने लोहाराला पुन्हा त्या गोष्टीची कधी करून दिली नाही.

तऱ्हेने पांच वर्षे लोटली. एके दिवशी ज्ञानप्रिय भट्टोजवळ वसून भाता चालवू लागणार, तितक्यात लोहाराने येऊन प्रेमाने गाडीवर हात फिरविला. ज्ञानप्रियने मञ्जपणे नमस्कार करून विचारले—"गुरुवर्य! काय आहे?"

"बेटा, तुझं शिक्षण पुरे झालं आहे! आता तू परी जा, लग्न करून घे आणि गृहस्थाश्रमात पाऊल. सर्व विद्यांत घेऊन विद्या सहनशीलता मिळून घेतली आहेस." लोहार म्हणाला.

ज्ञानप्रियने आनंदाने गुरूने पाय भरले व निरोप घेऊन घरी गेला. लग्न करून त्याने ससार. त्याचा संसार सुखाचा झाला व एक थोर आनी म्हणून गावकरी त्याचा आदर करू लागले.

जावयाचा प्रताप

फार पूर्वी रामशास्त्री नावाच्या गरीब ब्राह्मणाला चार मुली होत्या. रामशास्त्र्याने चारही मुलीची करून दिली आणि मुली सासरी नांदू लागल्या. परंतु मुलींच्या लग्नासाठी खेळ काढले होते त्याच्या ओढ्याखाली वांकून गेला होता तो गरीब साधकागाला तांड दाखविणं अवयव झाल्यामुळे. एके दिवशी रात्री धर सोडून निघून गेला.

ही जिल्ह्याच्या मुख्य गावी निघाला होता. वाटेवर एका गावी पोचला तेथे एक मोठे वडाचे छाड होते. आडावर दीनतीनयं वर्षांपासून एक गंजा रहात असे. ती गोष्ट जवळपासच्या पंचक्रोशीत सर्वांना माहीत होती म्हणून कोणी त्या वाजूला बघी अवेळी फिरकत नसे. काळोखत रात्री रामशास्त्रीचा आलेला राहून आडावरच्या गंजाने दरडावून विचारले—"कोण तू? घांव पाहू."

रामशास्त्र्याच्या सर्वांगाला धामच सुटला. परंतु रामशास्त्री स्वभावाने थोडा भीटच होता. चारचार मुलींची लग्न देणं म्हणजे काही पराक्रम नव्हते. म्हणून प्रसंगावधान राखून रामशास्त्र्याने स्वतःला तितक्याच करड्या स्वराने विचारले—"कोण तू?"

आपल्या एवढे हा पाणूस बेधुल हीण्यांजळी आपल्यालाच पटावून विचारतो आहे. हे पाहून मुजाला अपमान झाल्यासारखेही वाटलं. आडावरून उडी मारून रामशास्त्रीसमोर उभा राहून विचारले—"मी कोण आहे नाही वाटतं?"

रामशास्त्र्याने त्याला न ओळखल्याचे सांग करून विचारले—"कोण तू नात्रा, तू? काळोख्या रात्री एकटा इकडे कसा आलास? एखादं जिवणू निघालं तर? दिमायला नाजूक दिवतो आहेस."

माझ्या जावयांना पाहून जे भय वाटते त्याच्या पावपट्टी वाटले नाही."

■ सर्व ऐकून मुजा चकितच झाला. म्हणून रामशास्त्री पुढे म्हणाला—"तुझे डोळे किती शांत झाले आहेत. तू किती रागावून माझ्यावर डोळे वटारून पाहिलेस तरी माझ्या जावयांच्या रागाच्या एक टक्कामुढा तो वाटणार नाही. तुला आवाज सुद्धा कसा फिरता आहे! तू गरजलास तर पाहो माझ्या जावयांच्या हसण्याची झोईक."

मुजा विचार लागला—"तरमग मानवजातीत माझ्याकडून जास्त भयंकर लोक आहेत का? गेल्या तीनशे वर्षांत मानवजातीची शक्ती इतकी वाढली म्हणजे याची काय?" ती शका दूर करून घेण्यासाठी ती रामशास्त्र्याला म्हणाला—"माझ्यात की शक्ती नाही ती तुझ्या जावयात कोठून येईल रे?"

रामशास्त्र्याने मुजाकडे सहानुभूतीच्या दृष्टीने पहात विचारले—"काय रे, तुझे लग्न झाले आहे का?"

"नाही. परंतु लग्न झाल्याने काय होणार आहे रे?" मुजाने विचारले.

रामशास्त्री म्हणाला—"अरे मोठ्या मित्रा! तुला माहीत नाही वाटते की लग्नाच्या वेळी जे वेदमंत्र म्हणतात त्यात

जावेना

किती शक्ती असते ती! त्या मंत्रांच्या वेळाने प्रसन्नो मामान्य माणूस जावई होतो व त्याला अपार शक्ती प्राप्त होते हेच पहा, माझे जावई डोळे वटारून माझ्या मुलीकडे, माझ्या दायकोकडे किंवा माझ्याकडे पाहू लागले की आम्ही जागच्या जागी भिडून जातो. ते ओरडतात तेव्हा आम्ही त्यांच्या पावा पडतां झाला रागता. म्हणून तुझ्या रागाचा किंवा आग्रहाचा परिणाम माझ्यावर मुलीच पडत नाही." रामशास्त्री म्हणाला.

ते ऐकून मुजा विचार लागला की जर हा बाह्यण म्हणतो की मजे असले तर लग्न झाल्याबरोबर माणसाना नवी शक्ती मिळत असणार, म्हणजे माझा भिणारा कोणो राहणारच नाही म्हणून आपणमुढा लग्न करून आपली शक्ती वाढविली पाहिजे.

रामशास्त्र्याने मुजाच्या चेहऱ्यावरून ओळखले की मुजा मनात काहीतरी खळबळ उडाली आहे. म्हणाला—"अरे मुजा, तू तरी किती दिवस असा मुजाच राहणार? तूमुढा लग्न करून आपला प्रताप वाढव." असे सांगून रामशास्त्री तेथून पाय काढण्याचा विचार करू लागला.

मुजाला रामशास्त्र्याचा सल्ला पसल पडला. त्याने रामशास्त्र्याला थांबवून

विचारले—"काय हो, तरमग माझे लग्न कोण करून देणार? तुम्हीच माझ्यासाठी एखादी मुलगी पहा न!"

"आता जे पहा. आम्हाच्या मानवजातीत तुला चित्त पटणारे कितीक लोक आहेत. कोणो आला तरी तो आपल्या मुलीला जागल्या घराण्यात देणार. तुझ्यासारख्या भोळ्या भावड्या व गरीबाला कोण मुलगी देईल?" रामशास्त्री म्हणाला.

मुजाच्या मनात लग्न करून आपली शक्ती वाढविण्याची इच्छा जास्तच वाढली. आता तो थोडा समजला व रामशास्त्र्याच्याच पायधर्यावर बसू लागला. रामशास्त्री बराच वेळ आपल्याच ऐटीत राहत्यावर

मृणाला—“हे पहा, हे काम देवदे सोपे
नाहों. यासाठी पुष्कळ पैसे खर्च करावे
लागताने. तू जर हे मागू लागलास की
तू याच वडाने राहणोस तर तुला कोण
भाषली मूलगी देईल ?”

“तुम्ही पैशाची फिर करणाचे कारण नाही. मुलगी कांधायला जा खर्च होईल तो मी देईन. शिकाय तुम्हाला चांगले अधिसमुदा देईन लगेच शाण्यापर मी एक मोठा वाडा बांधून घ्यात रहायला जाईन” असे सांगून त्या मुजान सज्याच्या मोहरा भरलेला एक लडा रामदासांच्याला भाणून विला

रामशास्त्र्याने होकारार्थी मान घुलवत
म्हणजे परंतु माफी एव अट
जोपर्यंत मी तुझ्यासाठी मूळगी रांधून
आणित नाहीं. तामेंत नू कोणत्याही मान-
वाच्या दृष्टीस पडता कामा नथ. कारण
हे कळाले हो नवभामलाच घर वडाच्या
साद्वार आहे. तर मुलगी ठरवून आला
तरी ते लग्न मोडेल नंतर तुला पाहतील

ते लोक संगत मुटतील की नु अशकत
आहेस आणि तुला आपली मुलगी देणारच
नाहीत. ते म्हणतील--"जर माणसानेच
मोठमोठे श्रोगंत आणि वलदंड लोक आहेत
तर आपल्या मुलीला अशक्त मुवाच्या
गळघात बांधून आपली नाचवकी कशासाठी
॥३॥ ध्यावयाची?"

म्हणून मुजाला रामशास्त्री म्हणाला ते
 त्वरं वाटलं त्याने रामशास्त्र्याला धडक
 दिले की मग होण्यापूर्वी तो कोणाच्याही
 दृष्टीस पडणार नाही त्यानंतर त्या मुजाला
 कोणी त्या वडलं पाहिले नाही. पुढे काही
 वर्षांनी म्हाणाची ~~आवा~~ गावातल्या तरुणाना
 भाग लागली की या ~~आवा~~ एक मुजा
 होता तर तरुण मंडळी त्याच्या बोलण्यावर
 विण्यासच करीत नाही माली तरुण मंडळी
 म्हणत. " ~~आ~~ तुमचा अंधविश्वास आहे हो "

गमनाहर्त्री माहाराजा हृदा धेठल परी
भात्या. स्थान आपल सर्व कर्ज फेरल.
जावयांनी ज ज मागितल ते त्यांना दिलं
जाणि हुडल आयल आनंदान घातविले.

किहूयातलीकुत्री

सुखदत्त काशी येथे ~~काशी~~ करीत असता
दोहिसत्त काशीजवळच्या स्वयानात
एका कुण्याच्या आतोंत जन्म घेऊन ■
कुण्यांवा सरदार म्हणून रहात होते.

एके दिवशी राजा राज्यास राधात बसून वनविहार करत असताना सूर्यास्त समयी किल्ल्यापासून परतला. सारथी घोड्यांना तबेल्यात घेऊन गेला आणि रथ राजवाड्याच्या आवारात उभे राहिले. तो दिवशी राणी मुखल्लाघार आज्ञा. रथ राज्यास निघून गेला. राजवाड्यातली कुणी उतरून खाली आली व रयाला बांधलेल्या वाद्या, घोड्यांचे अणाय वगैरे कातडी सामान त्यांनी कुतडून घेतले.

दुसऱ्या दिवशी उजाडल्यावर राजान्या
 बोंकरांनी घडलेले वृत्त राजाला जाकिन
 कळविले. राजाने संतापून हुकूम सोडला
 की दिसेल त्या कुठ्याला **मरण** ठार करा.

राजाज्ञेप्रमाणे राज्यासल्या सर्व कुत्र्यांच्या
संहार सुरू झाला. काही कुत्री राजाच्या
दिव्याच्या ह्यातून निसटून रमणानात
बोधिसत्व वहात तेथे गेली व म्हणाली—
"प्रभो, महाराजांच्या रथाचे कातडी
काही कुत्र्यांनी कुरतडून टाकले
म्हण. म्हणून महाराजांनी काढली आहे
की प्रिसेल कुत्र्याला
घरून करा."

बोधिसत्व विचारात पडले. किल्ल्या-
तल्या रथाजवळ बाहेरची कुत्री पोचणे
सुद्धा शक्य नव्हती. कारण किल्ल्यात रात्र-
दिवस पाहारा वसतो. गाथा अर्थ असा
की रथाने कातडी सासान किल्ल्या-
तल्या कुत्र्यांनीच झालेले असणार! तर
मग स्वऱ्या अपराधी कुत्र्यांना पकडून
आपल्या अनुयायांचं रक्षण करणे आपले
कर्तव्य आहे.

ते कुत्र्यांना म्हणाले—“तुम्ही मिण्याचे मूळीच कारण नाही. मी महाराजांना भेटून परत येईपर्यंत तुम्ही इकडेच रहा.” असे कुत्र्यांना सांगून बोधिसत्व “धर्माचा जय असो!” “राजाने न्याय द्यावा!” असे मनात म्हणत राजवाड्यात गेले.

त्या वेळी महाराज राजसभेत सिंहासनावर असून न्यायविचार करीत होते. बोधिसत्वांनी सिंहासनावालून लपून राजसभेत प्रवेश केला व राजासमोर उभे राहिले. राजाने विपरीत बोधिसत्वांना घरा-
घाबले. परंतु राजाने त्यांना बाजूला रक्षायला सांगितले.

बोधिसत्वांनी नमस्कार केला व म्हणाले—“महाराज, आपण राज्यातल्या

कुत्र्यांचा करण्याची आज्ञा केली आहे म्हणे! त्याचे कारण कळू शकेल का?”

“त्यांनी रयाचे सर्व कातडी सामान करून टाकलं आहे. म्हणून तशी आज्ञा काढावी लागली.” राजा म्हणाला.

“तो गुन्हा कोणत्या कुत्र्यांनी केला, माहीत आहे का?” बोधिसत्वांनी विचारले.

राजाने माहीत नसल्याचे सांगण्यासाठी तकाराची मान हलविली. तेव्हा बोधिसत्व म्हणाले—“महाराज, गुन्हेगार कुत्री कोण ह्या गोष्टीची चमकणी केल्याशिवाय सर्व राज्यातल्या कुत्र्यांना ठार करणे ग्याय्य होईल का? तुमचे विपरीत राज्यातल्या

सर्वच कुत्र्यांना ठार करणार आहेत की काहीना जिवंत सोडणार आहेत!” बोधिसत्वांनी विचारले.

“राज्यातल्या सर्व कुत्र्यांना करण्याची मी काढली आहे, परंतु किल्ल्यात आम्ही पाठलेल्या कुत्र्यांच्या जिवाला कोणत्याही प्रकारचा धोका नाही.” राजा म्हणाला.

“आपल्याला गुन्हा करणारे कुत्रे कोण हे माहीत नाही. किल्ल्यातल्या कुत्र्यांना वगळून इतर कुत्र्यांना करण्याची आज्ञा काढलीत. यामुळे पक्षपात, द्वेष, आणि भीति ह्याच मद्दगुणांचा पगडा आपल्यावर असल्याचे प्रगट होत आहे. राजपुरुषात

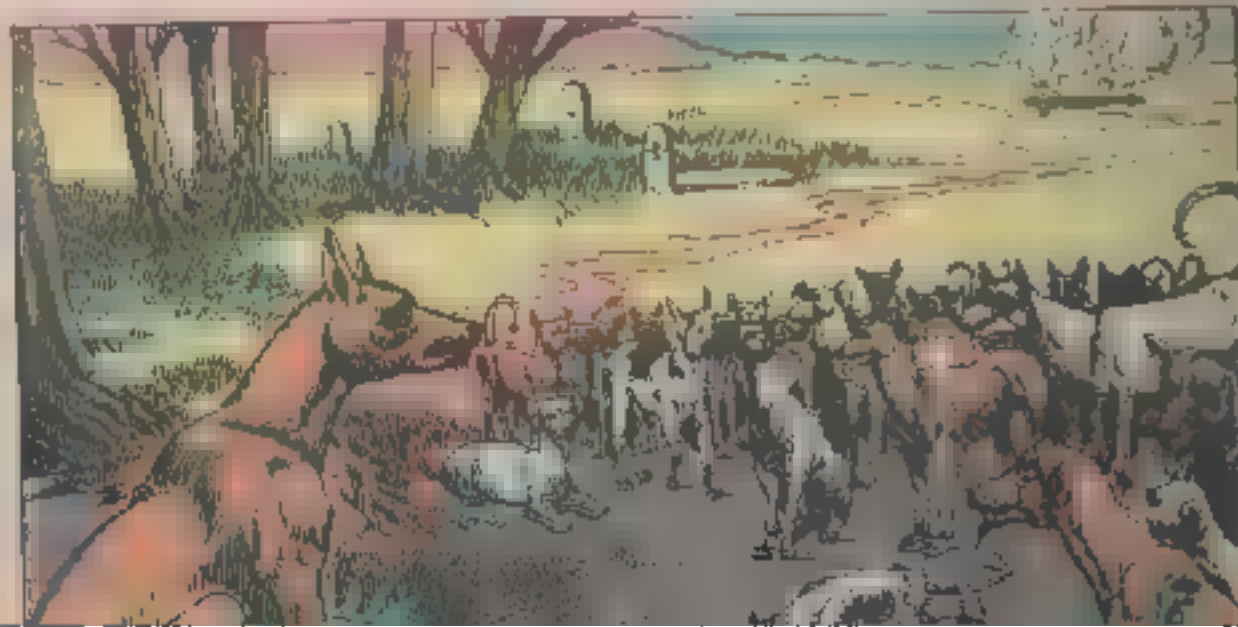
ज्या लक्षणांची असते त्यात यांपैकी एकही नाही.” बोधिसत्वांनी धीट पणे आपली बाजू मांडली.

राजा विचार म्हणाला—“तर मग तू आपल्या चातुर्याचा उपयोग रयाचे कातडी सामान कोणी खाल्ले हे सिद्ध करून दाखव.”

“तो गुन्हा किल्ल्यात राहणाऱ्या तुमच्या कुत्र्यांचाच आहे. मी सिद्ध करून दाखवितो.” बोधिसत्व म्हणाले.

“तू सिद्ध मागे घेईन.” राजाने हामी दिली.

बोधिसत्वांनी बोड्या दुर्वा विनंती केली. राजाच्या नोकरांनी दुर्वा आणून

दिल्यावर बोधिसत्वांनी दुर्वा चढणीसारक्या चांगल्या वाढून घेतल्या व त्यात ताक कालविले आणि ॥ किल्ल्यातल्या कुऱ्यांना प्यायला लावले.

जंमतम दोनतीन मिनिटेच गेली असतील किल्ल्यातली कुऱ्या ओकू लागली व त्यांच्या पोटातून जीण ॥ झालेले कातड्याचे तुकडे बाहेर पडू लागले.

ते पाहतांच राजाला आश्चर्यचकित होताना पाहून बोधिसत्व म्हणाले—“महाराज, आपले नोकर कुऱ्यांना पोटावर खायला धाडीत नाहीत, म्हणून उपाशी कुऱ्यांनी भुकेने जीव कासावीस झाल्यामुळे रथाचे कातडी सामान खाल्ल्याचे आपण पाहतांच आहो!”

राजाला फार आनंद ॥ म्हणाला—“हे कुऱ्यांच्या रूपात असलेले बोधिसत्वच असणार. आपली दुसरे कोण असणार?” सर्व दरबाराच्या सगून राजाने आपले प्रजेत छत्र बोधिसत्वांच्या डोक्यावर घरा-अला सांगितले व त्यांचा सत्कार केला.

बोधिसत्वांनी राजाला धर्मवाच केले आणि स्मरानात त्यांचे अनुयायी रहात होते त्यांच्याकडे निघून गेले.

राजाने कुऱ्यांची राखण करणाऱ्या नोकरांना बोलाविले व चवकशी केली तेव्हा कळले की ते कुऱ्यांसाठी राखण करून घेऊन केलेल्या रकमेतून स्वतः बरीच रक्कम संचलीत होते ॥ त्यामुळे कुऱ्यांना पोटावर घायला मिळत नव्हते. राजाने त्या नोकरांना ॥ कमी केले व त्यांच्या जशी कुऱ्यांची राखण करायला नवे नोकर नेमले. त्या दिवसापासून राजाने किल्ल्यातील कुऱ्यांनाच नव्हे तर राजधानीतील सर्व कुऱ्यांना पोटावर ॥ घालण्याची ॥ करून दिली.

त्यानंतर राजा बोधिसत्वांच्या धर्मदोषा-प्रमाणे वागू लागला व प्रजेच्या सुखासाठी रवाने अनेक कामे केली.

बोधिसत्वांनी याप्रमाणे इहलोकान्त अनेक वर्षे धर्मोपदेश केला आणि जनकांचा उदार केला.

खरा जय

भारताच्या इतिहासात अशोक (अशोक, वर्धन) हा एक वल्लभ वीर राजा होऊन गेला. तो वंशगुप्त सौर्याचा गाणू व बिन्दुसाराचा मुलगा होता. त्यानेच बौद्ध धर्माचा प्रचार केला.

बिन्दुसाराला अनेक राष्ट्रां हातात व अनेक पुत्रही होते. एकदा एका मुनिवर्याच्या दर्शनासाठी सर्व राज-कुमार राजवाड्यासमोरील परागनात जाण्याच्या आसपासच येऊन वसले. अशोक सहानुभूतीने त्यांच्यासाठी निघाले वागून नव्हते.

अशोक जमिनीवरच वसला. इतक्यात बिन्दुसार राजा मुनिवर्यांशीच तेथे बसला. अशोकाला त्याने विचारले की ॥ जमिनीवर का वसत आहे? अशोक म्हणाला—“भूमातेच्या मागील जन्मात उत्तम माझा दुसरे झोपले आहे? तो कधी कोणाचा फसवीत नाही.

मुनिकरी हिन्दुभारना म्हणाले—“बसो-
कात काहीतरी बदलून नसणे दिसत
आहेत. म्हणून तो मोठे नाव काढील.
अजोब मोठा आल्यावर हिन्दुभारने
त्याला भाष्य देणाऱ्या भाषक नेमून
दृष्ट्याविनीभा पाठविले.

बसोकाचे विचार फार खोर होते.
काही सोंकाली त्याला ‘बसो बसोक’
ही पदवी दिली होती. त्याच्या मनात
बसोकाचे होण्याची फार इच्छा होती.
ती मन्त्राकाशा पूर्ण व्हावी घाटाठी
रहाने एक मोठे सैन्य ठेवून केले व
बसोक सैन्याची नेमले.

ई. स. पूर्वी २७१ या वर्षी हिन्दुभार
चारना. ती बसोकी कळ्याच बसोकी
पाटलीपुत्र येथे आला राजाने मृत्यु-
संघर्षी स्वाभ्यान्तर कोण राजा होईल
हे आधीच केले नव्हते. म्हणून तो
अविश्रितच होते.

प्रथम त्याने जहाज लहान राज्यां
विकली व नंतर बसोकाची कनिष्ठा
बेसावर स्वारी केली. कितीही दिवस
चलून गेले पण बसोकाचे राज्यां
देखावून सैन्याने माघार घेतली नाही.
तेव्हा सैन्याने कनिष्ठा
देखावून सैन्याची प्रमानुषपणे कलम
केली.

परंतु बसोकाचे राजधानीत प्रवेश
केल्यावर ती अतिशय परिस्थिती
बदलली. त्याने आपली दक्षता त्या
पूर्वीच सिद्ध करून दाखविली होती.
तो गुरू साहसी होता व कुरही
होता. त्याच्याविषय ‘ब’ काढण्याची
हिमत कोणाच नव्हती. तो गादीवर

या कुडात एक लाख सैनिक धरतोर्षी
पडलेले बसोकाचे एका टेकडीवरून
देखून होण्याची पाहिले. त्याच्या
दुष्ट सैनिक बसोकाचे होते. दोड
लाख सैनिकांना कंद करण्यात आले.
वय मिळाल्यावर खूप होण्याऐवजी
बसोक चितायला आला.

पद्माक्षायकच होऊन मलांक आपल्या राजधानीत परतला. एका बोड-मिडने त्याला ज्ञानबोध केला- "सरा जय तेजवारीच्या धारेवर मिळत नसली, प्रेमाचे मिळती!" तेव्हा बसो-करला मयःशाली प्राप्त झाली.

मांडण्या मिटली

अशोकाने आपले मंडी, सेनापती व सार्वभौम राजांना बोलावून सन्निवृत्त, तो त्या दिवसापासून हिरेचा त्याग करीत असल्याचे बाहेर आले. तेव्हा तो सन्निवृत्त झाला. त्याने राजांना म्हणून प्रेम याचा प्रचार करण्यास सांगितला. त्यानंतर अशोक 'धर्म-अशोक' म्हणून प्रसिद्ध झाला.

अशोकाने देशाचे सामाजिक रूप धारण करून घेतले. शिलालेखद्वारे प्रजासत्ताक प्रचार सुरू केला. त्याच-मुसगा ३ मुजवी बुद्धाचा तसेच श्रौतकेला घेऊन गेले. असेयदा-वास्यांनी व प्रचारकांनी प्रसंगान्वये प्रवेष्टा केले.

गौरी ॥ गणपती दोघांनी ज्या दिवशी संसार धाटला त्या दिवसापासूनच दोघांची परम्पराशी भांडणे सुरू झाली. भांडणाळा कारण तशी कार मोठी नव्हती आज भांडी कोणती करावी, काणत्या देवळात जावे ॥ लहानसहान गोष्टी घडून दोघांची भांडणे होत. एकदां दोघांना आपले विव्हाद बदलावे लागले. गणपतीने मूष दिडून फिल्लन भवटो एक घर पावाच्या अगदी टोकला उभिले दोघांनी समुद्रतटावर गृहप्रवेश केला. एकदां गणपती अफिसातून घरी परत येताना भांडी विकत घेऊन आला. जेवनाला दोघांचे भांडण सुरू झाले की पुढच्या दिवशी मंडळी कोणती भांडी करावयाची? गौरी म्हणाली- "दोडक्याची भांडी कर या परंतु गणपतीने हट्ट धरला की भेडीचा भांडणीत विजे केला पाहिजे.

गौरी विव्हात म्हणाली- "मी काही म्हटल की त्याच्या विकत कोळण्याच तुम्ही जणूकाही प्रसन्न घेतल आहो." "मी म्हटल की मू कधी एकदां भांडण का?" गणपतीने उत्तर प्रश्न विचारला. हतक्यात कोणीतरी दाराची कडी वाज-विली. गणपतीने पुढे होऊन दार उघडले. बाहेर कोणी शिकारी चांदण्यात विसला त्याच्या हातात चोपरी होती. ती गणपतीला म्हणाला- "भाळक, तुम्हाला दोघांना मी केव्हापासून भांडत असलेला एकदां आहे. भांडणाची गरजच काय? दोघांना भावड-पाच्या दोन्ही भाज्या एकदम करा!" "तुला कोणो रे, मध्ये तोंड खूपमायला मागितल? आघो खालता हो!" गणपती ओरडला. "घांव रे, बावा, मी वाढते आहे म घेऊन जा!" गौरी म्हणाली आणि तिने त्याच्या ओळीत भान व भाजी घालली.

भिकारी आनंदाने निघून गेला.
दुसऱ्या दिवशी गौरीने दोन भाज्या केल्या. त्या दिवशी जेवताना दोघांचं मांडण झालं नाही. परंतु त्या दिवशी दोघां नवरा बायकोचं रयाच्या एका भिऱ्याच्या घरी जमनाला जाण्यासंबंधी भाडण झालं.
गणपती म्हणाला-“तू हिरव्या रयाचो साडी नेस. तो रंग भला आवडतो.”
“नाही, मी लाल साडीच नेसून येणार आहे. मला तीच आवडते.” गौरी म्हणाली झालं, दोघांचं त्या गोष्टीवरून भाडण जंपलं.
इतक्यात दाराची कडी वाजली. गौरीने पुडे होऊन दार उघडलं. अदल्या दिवसाचा भिकारीच उभा होता.

“तार्ई, उगाच एवढ्यासा गोष्टीवरून दोघं कां मांडतां? उद्यां तुम्ही दोघं लग्ना-घरीच राहणार ना? दिवसा छाल साडी नेसा व रात्री हिरवी, मांडण हवंच कशाला?” भिकार्याने सल्ला दिला.
“तू कोण रे, मध्ये तोंड झूपसायला? आम्ही आमचं पाहून घेऊ, चालू लाग!” गौरी संतापून म्हणाली.
“मांव रे, दावा!” असे म्हणत गणपतीने क्षिणावृत्त काही पैसे भिकार्याच्या भाषणात टाकले.
भिकारी निघून गेला.
दुसऱ्या दिवशी दोघे नवराबायको परतले तेव्हा तो भिकारी पराव्या बोसरीत झोपलेला होता.
दोघं जेवून खाऊन आली होती, म्हणून पाणी पिऊन सोपली.
“आपल्या पोटी मूल जन्माला आलं तर ती मुलगीच असावी, बाई! कन्यादानाचं पुण्य लाभेल! भटजी म्हणत होते की कन्यादानाचं पुण्य कोटघावधी पुण्यांहून श्रेष्ठ असते. म्हणं!” गौरी म्हणाली.
“चल ग! हे काय, तुमं डोकडिक फिरल आहे की काय? कोणी मुलगी ज्ञावी म्हणून इच्छिल का? हल्ली ‘नकोमको’ म्हणान्यांना मुलीच होताहेत’ मुलगी झाली तर किती संकटाना तोंड द्यावे लागेल, तुला

कन्या तरां आहे का? तिच्यासाठी योग्य वर जोधावा लागेल मोठा हुडा देऊन तिचं लग्न करून द्यावे लागेल. इतकं सर्व करून मी परक्या घराचीच तर राहणार! या ठुलठ मुलगा जन्मला तर तो हुंड्याचे पैसे आणील. म्हातारपणी आपलं रक्षण करील” गणपती म्हणाला. या गोष्टीवरून दोघांचं भाडण सुरू झालं.
कां श्रेंपेसही दाराची कडी पुन्हा वाजली. गणपतीने दार उघडून विचारलं-“काय रे, तू आम्हाला मज्जा घागळा पुन्हा आला आहेस वाटतं?” त्यानंतर समोर उभा असलेल्या माणसाकडे पाहून गणपती दचकला. कारण तो कचेरीचा शिपाई सदाशिव होता.

“मला पाहून तुम्हाला कोणी दुसराने वाटलं होय? आज तुम्ही कचेरीत आला नाहीत, तुमचे कर्जाचे पैसे परत घ्यायला आला आहे हे ध्या!” सदाशिव म्हणाला आणि गणपतीच्या हातात एक पाकीट देऊन निघून गेला.
सदाशिव निघून गेल्यावर गणपती दार बंद करू लागला तेव्हा भिकारी पुढ येऊन म्हणाला-“मालक, एका बिनंती करावी, म्हणतो! तुम्ही दोघं मुलगा हुवा की मुलगी या गोष्टीवरून भाडत होता ना? आता पत्नीवाड्या गल्लीत केशव-राकाची बायको आणि नथुराम कासारानी बायको मोटांत तुमंत आहे म्हणून रडत आहेत तुम्ही कोणाला मुलगा आणि

कोणाला मुलगी होईल, हे बरोबर सांगितलेत तर तुमचं भाडण कायमचे मिटेल."

ते ऐकून गोरी ओरडली—"केशव-रावांना मुलगी होणार." परंतु गणपती म्हणाला—"नथूराम कामाराला मुलगा होणार."

त्या दिवशी रात्री गणपती, केशवरावांची यायका व नथूराम कासाराची यायका यांच्यात होईपर्यंत जायत बसला. परंतु झाल जळटं केशवरावाला झाला मुलगा आणि नथूराम कासाराला झाली मुलगी.

भिकारी हलत येऊन म्हणाला—"वाहिलंत? तुम्ही दोघ म्हणालात त्याच्या जळटं झालं. कोणाला मुलगा होणार आणि कोणाला मुलगी, ही सर्व सुष्टीची माया आहे. सुष्टीच्या वजरेत पुरुष किंवा स्त्री दोघसारखेच असतात. म्हणून तुम्ही यापुढे जगाच भाडायचं सोडून द्या. पर-स्वरावां सभजून घेण्याचा प्रयत्न करा आणि मुली व्हा. राहिलात तरच आयुष्यभर

मुली व्हाल. मी जिवंत असेपर्यंत किंवा कुटुंबांत मुघारणा काणून दिली वाजसुद्धा तीच इच्छा माझ्या मनात आहे. म्हणून मी या रुपात फिरतो आहे."

तो म्हणाला ते ऐकून नवरावायको घाबरली. त्यांना वाटल की पंरी येऊन खाली पडणार. परंतु जेव्हा दोघ गूडीवर आली तेव्हा त्यांना समोर ती भिकारी दिसली नाही.

ती गोष्ट घडली त्या घटकेपासून दोघांच्या मनात सदा भीती असे की तो भिकारी येतो की काय? त्यांच घर गावाच्या शेकाला होणे चडकरून गडद साडी होती घर बदलण्याची इच्छा असूनही ते माध्य नव्हते. म्हणून त्या भुताच्या भाताने त्यांना आयमास भाडायचं सोडून दिलं. त्यानंतर त्यांना मानव नोचन किती मुख देणारे आहे, पाचा अमभव त्या आनंदान काही दिवस लाटले व हळूहळू भुताची गोष्ट ते विसरले. नंतर त्यांना ते भूत कधी दिसलेच नाही.

माणूस व कर्तव्य

रविवर्मा नावाचा एक तरुण राजाच्या दर्शनास गेला. काहीतरी काम थायला त्याने विनंती केली. राजाचा तो तरुण सज्जन असावाला वाटले. म्हणून राजाने प्रधानाला बोलावून त्या तरुणाला योग्यतेप्रमाणे नोकरी सांगितले. प्रधानाने आपल्याच कचेरीत नेमले.

रविवर्मांना जे काम दिले होते ते कित्येक दिवस तरी पुरे झाले नाही. ते कळल्यावर प्रधानाने चवपाशी केले. तेव्हा प्रधानाला तो तरुण एक मोठा भक्त असल्याचे व तो रावदिवस देवळात रहात असल्याचे कळले. प्रधानाने त्याला रागावून आज विचारला.

रविवर्मा म्हणाला—"मला देवाचे दिना, त्यावरून हुतजता प्रगट करायला दिवसाने बोकीत नासही पुरणार नाहीत."

"प्रस्त. तुला नोकरी देणाऱ्या राजाचे आधार मानायला मुद्दा वेळ काढायला पाहिजे." म्हणाला.

रविवर्मांना ती गोष्ट पहावी. तो राजाच्या दर्शनास आऊन त्याने माथार मधु भागला. आगोपाठ आगोपाठ त्याला येत असलेला पाहून राजाने संतगून त्याला नोकरीवरून काढी.

त्यानंतर रविवर्मा प्रधानाला आऊन भेटला. म्हणाला—"प्रधान आपल्या प्रमाणे इतकेच महाराजांचे आधार मानू जाणजे तर माझी नोकरीच मेळी की."

"कां काणार नाही? राजाने तुला नोकरी पिली ती तू बन पावून काय करशील असे समजून देवाने तुला जन्म दिला. पासाळी की तू आपल्या कर्तव्याचं पालन करशील असे मानून देवाचे राजाचे फक्त आधार मानशील पासाळी नाही." प्रधानाने त्याची छुप हुजेरी घेतली आणि त्याला पुन्हा नोकरी देऊन वजरेले की जो स्वतःची नरती त्यालाच देव मडन करतो!

समोरच्या रत्नमावाई

चंपक देशाच्या हद्दीला लागून शिवपुर नावाच्या गावी रामजी एक शेतकरी रहात असे. त्याला लक्ष्मी नावाचा भाऊ व साता नावाची एक बहीण होती. रामजीच्या बायकोचे नाव होते लक्ष्मी. ती दिसाला नगदेला अत्यंत प्रेमाने कायबी.

अपक देशाचे शेजारच्या देशाची गुढ झाले. शत्रूसैन्य चंपकदेशावर चालून जात असता शिवपुरच्या गावावर मोठे संकट आले. सैन्याचा घुमाकूळ चालू झाल्याने गावात राहणे अशक्य झाले. लोक गाव सोडून पळून गेले. इतर गांवकऱ्यांप्रमाणे रामजीचे कुटुंबसुद्धा गाव सोडून पळून गेले. दुसऱ्या गावात जाऊन राहू लागले. शिवपुर गावावर घडूचा अविकार झाला.

रामजीने परत जाण्याचा विचार सोडला व नवीन गावीच कायम राहण्याचे ठरविले.

लक्ष्मीचे विद्याभ्यासाकडे मुळात लक्ष नव्हते. परंतु रामजी चांगला शिक्षक सवरलेला होता. लक्ष्मीने संगीताचा चांगला अभ्यास केला होता दोघांनी मिळून एक लहान शाळा आपल्या घरीच काढली. शांता घरातली सर्व कामे पाहू लागली. लक्ष्मी शेजारच्या जंगलातून लाकडे तोडून आणी इतर उपयोगी वस्तूही तो आणून देत. एका वर्षाच्या आत रामजीने काही पैसे वाचवून दोन एकर जमीन विकत घेतली. लक्ष्मी शेतीसाठीची कामे करू लागली.

जातां कुटुंबाची स्थिती बरोच स्थिर झाली. रामजीने स्वतःसाठी एक घर ध्यायचे ठरविले. त्या गावात ते लोक आले त्या दिवसापासून ते घर विकत घ्यायला घरमालक तयार असल्याचेही कळले. किमती सुद्धा तशी जास्त नव्हती. तरी कोणी विकत

ध्यायला पुढे येत नव्हता. ते घर विकत घ्यायचे रामजीने ठरविल्याचे ऐकून एक गृहस्थ म्हणाले—“असला वेडेपणा करू नका, कारण त्या घरासमोर राहणाऱ्या रत्नमावाई म्हणजे एक महालक्षाच आहे!”

एका बाईला भिऊन स्वस्तात मिळणारे घर सोडून रामजीचे मन होईना. पुरेसा पैसा जमल्याबरोबर त्याने ते घर विकत घेतले आणि चांगला मुहूर्त पाहून गृहप्रवेश केला. गृहप्रवेशाला समोरच्या रत्नमावाईसुद्धा होत्या. कित्येक दिवसानंतर शेजारी एक कुटुंब आल्याचा त्यांना फार आनंद झाला.

रत्नमावाईच्या घरी त्या व त्याचा नवरा दोघंय माणस होती. मुलंदाळ नव्हती. नातेवाईक होते, परंतु रत्नमावाईशी कोणाचे पटत नव्हते. रत्नमावाईने लक्ष्मीशी मैत्री जोडली. काही काळ आनंदातच गेला.

लक्ष्मी तिच्या घरी येणाऱ्या मुलांना गाणे शिकवी. रामजी घरासमोरच्या झाडाखाली बसून येणाऱ्या मुलांना शिकवी. शांता घरातले संधाकपाणी सर्व करी. लक्ष्मी सकाळी न्याहारी करून शेतावर निघून जाई. संध्याकाळी घरी येई.

रत्नमावाई आपल्या घरी बोलवावून तिच्याशी गप्पा मारीत बसत.

महान वयात तिच्या घरातली सर्व कामे करावी लागत म्हणून त्यांना तिची कीव येई. त्या म्हणत—“कितली कामे करतेस न? तुझ्या बहिणीला गात बसण्या शिवाय दुसरी कामे येत नाहीत वाटते?”

“तसे नका म्हणू हो! आमच्या बहिणी म्हणजे एक देवी आहे! येत्या वर्षी माझ लग्न देशात आहे! घरातली सर्व कामे यावी म्हणून माझ्यावरच सर्व जबाबदारी टाकली आहे. मी मागेन ते बहिणी मला आणून देतात.” असे शांता सांगे.

“अग तुझ्यासारखी मिळावी म्हणून देवाला कित्ती नवस करावे लागतं! कित्ती पगार दिला तरी तुझ्यासारखी

काम कोणी करील का ? तुझी वहिनी मोठी भाग्यशाली आहे वाई ! आणि तू, अगदीच भोळी आहेस वाई ! मुकाट्याने किती कष्ट करतेस ?" या शब्दात रखमाबाई शांताला आपली सहानुभूती दर्शवीत.

मुरवातीला या बोळण्याकडे शांताने लक्ष दिले नाही. परंतु हळूहळू सशयाच्या किड्याने तिच्या मनात घर केलेच. आपण भोळीपणाने सर्व कामे करतो, म्हणून वहिनी चाकरी करवून घेत आहेत आणि स्वतः सजा करताहेत ! तो विचार मनात आला त्या घटकेपासून शांताला तिची वहिनी घुटपणा करीत असल्यासारखे वाटू लागले.

रखमाबाईला लखुजीची अशीच कीव वाटे व त्या आपली सहानुभूती दर्शवीत.

"तू रामजीचा भाऊ आहेस हे कोणी मानणारच नाही. तू त्याचा घरगडी आहेस असेच सर्वांना वाटते आहे." रखमाबाई लखुजीला म्हणाल्या.

"मी तरी घरगत स्वस्थ वसून काय करू ? मला लिहितावाचता येत नाही. आमचा दादा मला किती प्रमाने वागवतो. कोणी काही म्हटले म्हणून काय झाले ?" लखुजी उत्तर देई.

"काय रे, सर्व गावाला शिकविणारा तुझा दादा, तुला का नाही रे शिकवित ? तुला शिकविले तर शेतात कोण रावणार ? म्हणून तर तो शिकवित नाही !" रखमाबाईने या प्रश्नात विंग काळकले.

म्हणून लखुजीच्या मनातही सशयाच्या किड्याने प्रवेश केला. आला रखमाबाई

म्हणत ने खर वाटू लागले. आला हो गोष्ट कोणाशी बोलावी हे त्याला कळत नाही. शेवटी तो चाकरीचा वहिनीशीच बोलला. शांता मुद्दा तिच्या मनातले विष ओकली आपणा दोघांवर भाऊभावंजस अत्यास करीत असल्याचे दोघांना वाटू लागले.

घातान्तः घोंड गाता येत होत. ती एके दिवशी आपल्या वहिनीला म्हणाली- "वहिनी, घरातली कामे करायला मला कटाळ येतो वाई ! तुम्ही काही दिवस घरातली कामे करा, मी मुलांना गण शिकविने !" त्या गोष्टीस भावजय लगेच तयार झाली.

लखुजीमुद्दा यावाला म्हणाला- "दादा, माझे नव्येन हल्लो बरी लगने. मी काही

दिवस घरातच राहून लिहायला वाचायला शिकून घ्यावे म्हणतो. शेताची कामे करायला जायण एखादा गडी ठेवू या का ?"

त्या गोष्टीस रामजीने होंकार दिला. लक्ष्मी घरातले संपाकपाणी बगैरे सर्व कामे करू लागली, परंतु शांताला गण शिकविणे काही जमले नाही ती शिकवी ते मुलींना येत नाही म्हणून ती मुलींवर राग काढी ने मुलांमुलींना आवडत नाही. हळूहळू मूल गण शिकायला यायची कमी होत गेली शांती कमी होऊ लागली.

वगैरे घरगत राहूनही लखुजीला लिहिता वाचता आले नाही. त्याच्या होक्यातच काही शिरत नव्हत. गडी शेतातली कामे लक्ष देऊन करीत नसे म्हणून शेतातली

शांतातली कामं मी सर्वे करतो. मुलांना-मुढा शिकवितो."

शांता व लखुजी दोघांनी ते आनंदाने मान्य केले.

त्या दिवसापासून लक्ष्मीला व रामजीला कामाचा ताप पडू लागला. रत्नमाबाईची गप्पा मारायला शांता व लखुजीला वेळसुढा पुष्कळ मिळू लागला. रत्नमाबाईने त्या दोघांना सुटका मिळाल्याबद्दल दोघांचे अभिनंदन केले.

रत्नमाबाईच्या मुळेच शांता व लखुजी दोघांमध्ये बदल झाला हे लक्ष्मीबाई व रामजी दोघांना ठमगले. आपल्या सद्य्यवहाराने दोघांत होईल असे दोघां नवराबायकोला वाटले होते. परंतु त्यांचा तो प्रयत्न निष्काळ ठरला. म्हणून रामजीने एक युक्ती योजली.

एके दिवशी लक्ष्मी व रामजी दोघांनी परस्परांशी काहीठररी गुप्त बोलत असल्याचे सोंग केले. शांता व लखुजी त्यांचे संभाषण आह उभे राहून ऐकत होती. रामजी व लक्ष्मीला ते माहीत होते. म्हणून त्यांना चांगले ऐकू जाईल अशा बेतानेच नवराबायको बोलत होती.

"शांताला काम करायला आवडते, पण मला मदत लागतेच नाही, म्हणं! आम्हां दोघांचे परस्परांवर स्वतःच्या प्राणा-

पणांवरून प्रेम आहे ह्या रत्नमाबाईला माहीत नव्हो. म्हणून शांताच्या विरुद्ध नाही नाही ते ती बोलली. मला मी म्हणाली ते सर्व खरे वाटेल, असे वाटेल वाटत तिला!" लक्ष्मी म्हणाली.

"लखुजीच्या विषयी मला ती असंच काहीठररी म्हणाली. मला ते खरं वाटेल नाही!" रामजी म्हणाला.

"शांताला म्हणं बोलण्यापेक्षा तिचे बोलणूच जास्त खरं वाटतं! रत्नमाबाईने सांगितलं तर म्हणं शांता मला केरमुणीने मारायला मागपुढे पाहणार नाही. उलट रत्नमाबाई असं माझ्याजवळ म्हणाल्याच साताला कळलं तर त्या रत्नमाबाईलाच केरमुणीने सोडपून पाडौल." लक्ष्मी म्हणाली.

"ती मला म्हणाली की तिने लखुजीला सांगितलं तर तो म्हणं माझी शेंडी घेऊन मला रस्त्यावर ओढून न्यायला मसोपुढे पाहणार नाही. ही गोष्ट रत्नमाबाई म्हणाल्याचे त्याच्या कानावर पडलं तर

तो त्या रत्नमाबाईच्याच शिंजा घेऊन तिला रस्त्यावर ओढून नेईल" रामजी म्हणाला.

नवरा बायको अशी बराच वेळ बोलत बसली होती. काही वेळाने दोघांनी पलीकडे जाऊन पाहिले तर तेथे शांता किंवा लखुजी दोघांपैकी कोणीच नव्हता. गरलीत कसला तरी आरखाओरडा ऐकू आला. दोघे बाहेर जाऊन पाहतात तर गर्दी जमलेली होती. लोक गंमत पहात होती.

लखुजी रत्नमाबाईच्या शिंज्या पकडून गरलीत ओढून घेऊन आला होता आणि शांता केरमुणीने रत्नमाबाईला बडवीत होती.

रामजी धावतच गेला आणि दोघांना एकेका हाताने परात ओढून घेऊन आला.

दुसऱ्याच दिवशी रत्नमाबाई व तिचा नवरा गाव सोडून निघून गेले कारण प्रेमाने राहणाऱ्या कुटुंबाच्या घरासमोर रत्नमाबाईसारख्यांना राहणं शक्यच नव्हतं.

प्रधानाचे चातुर्य

त्रिजयपुरी नाचाच्या गावी रंगा नाचाचा एक अट्टल चोर होता. त्याने अनेक थोऱ्या केल्या, कित्येकांचे घून केले आणि इतके करूनही राजाच्या शिपायांच्या हातून तो गिसटून जाई. म्हणून राजाने चोराला घेऊन देणाऱ्याला शंबर सोहारा इनाम म्हणून दिल्या गालीन असे दगडी पिटून जाहीर केले.

एके दिवशी रामजी नावाचा एक जेतकरी पहाटे उठून जेन्नाचर ज्ञान असतो त्याला गावाकडे येणाऱ्या कोण्या दावा पातळकडना कोणीतरी चोर अटून त्याच्याजवळच काही थोरून पेत असलेला दिवळा. तोच रंगा चोर असावा असे समजून रामजी एका झाडाखाली लपून बसला व चोर जवळून जात असता रामजीने दोरीचा कास आंगावर टाकून त्यामांडांभे आणि त्याला राजाकडे सोडून येऊन वातमा.

रामजीला राजू दुसऱ्या जेतकरी रामोजन येत भेटला. त्याने काय म्हणून विचारता रामजीने थोराला पकडला आहे व राजाकडून शंबर सोहारा इनाम मिळणार आहे असे रामजीने त्याला सांगितले. जेव्हा राजूने हाताळले शटर रामजीच्या कपड्यात पातळ व तो वेगळे पाहून थोराला तोच राजाकडे निघाला.

राजू राजवाड्यात पाऊल टाकण्याच्या पूर्वी रामजी सुटीवर येऊन राजवाड्यापुढे आला. दोघे 'मी थोराला पकडला', 'मी थोराला पकडला' म्हणू लागले. ते पाहून राजाने प्रधानाकडे 'काय करावे?' या अर्थी पाहिले. प्रधानाने थोराला जवळ बोलावून घेतले म्हणाला—'हा चोर नाही, महाराज! हा आपल्या वरगारी ज्योतिष्याला मुक्ता आहे!'

तर्गेच राजू म्हणाला—'मी नाही थोराला धरत रामजीनेच धरत.' राजाने राजूला थोसा फटके शिवा थायला व रामजीला शंबर सोहारा छानला हुकूम केला.

हरिश्चंद्राची बायको रडू लागली. तिला हे कळना की ब्राह्मणांना अपार दान करणारा, भवयान म्हणून नावलौकिक असणारा आणि सर्वोपकारक इद्र छ विष्णू-सारखा मिळविणारा राजा हरिश्चंद्र एकाएकी भवं घालवून कसा बसला. शेंबरा पुन्हापुन्हा तो विचार करून रडू लागली आणि शेवटी वेगळे होऊन पडली.

इकडे आईबाप वेगळे होऊन पडल होते आणि तिकडे भुकेने रोहिताना जीव कासा-बीम होत होता. काही खायला मिळाले तरच जीव वाचणार. तो रडू लागला व आईवडिलांजवळ काहीतरी लायला द्यायला मागू लागला. त्याच वेळी विश्वामित्र कृषी यमराजासारखे आले आणि हरिश्चंद्राच्या

तोंडावर पाणी शिपडून रीदरून धारण म्हणाले—'तु आपल्या यचनाचे पालन करणार असशील तर माझी दक्षिणा देऊन टाक.' सूर्यास्तापूर्वी जर तू माझी दक्षिणा दिली नाहीस तर मी तुला शाप देईन.'

विश्वामित्र अशी धमकी देऊन निघून गेला. त्यानंतर थोड्याच वेळाने एक वेदपरायण ब्राह्मण तिकडे आला. त्या ब्राह्मणाला पाहून संव्या हरिश्चंद्राला म्हणाली—'हा ब्राह्मण कित्येक लोकांबरोबर येत आहे. हा श्रीमंत असावा. राजा तीन वर्षांपांना पित्यासारखा असतो. म्हणून आपल्याच मुलांकडून धन घेतल्यास काही दोष लागणार नाही.

टाकीन, परंतु इतरांसमोर हात पसरून "देही!" म्हणून मागणार नाही. यिवांकच्या मुलाने असे दैन्य दाखवावे, म्हणतेस? मला शक्य झालं तर मनघटाच्या वटावर मी घन संपादन करीत परंतु याचना करून घन ग्रहण करणार नाही."

"याचना करण्यास हरकत वाटत असेल तर मला विकून आपण आपली कीर्ती व यश राखावं! परतीला विकलं काय, सिंहासनावर बसविले काय, किंवा उतरविलं काय, परती गावाची एक धस्तूच तर आहे!" शिष्या म्हणाली. ते बोलणे हरिश्चंद्राला अनावर दुःख होण्यास कारण झाले.

शिष्या, हरिश्चंद्रास सात्वत करीत म्हणाली—"तुम्ही जगार खंडण्यासाठी, दाक पिण्यासाठी किंवा अशाच इतर कामासाठी परतीला विकत नवून मत्स्य रक्षणार्थ दिलेल्या वचनाचे पालन करण्यासाठी यिकीत आहां, तर खरेच तो कोणता?" अशी अनेक प्रमाणे देऊन तिने हरिश्चंद्राला समजावून सांगितले.

तेव्हा हरिश्चंद्र तिला म्हणाला—"डोक, तू म्हणतेस नसे करण्याची इच्छा नसूनही मी ते करण्यास तयार आहे. पुर्वी कधी बसल नीच कृत्य कोणी केले असेल का? आपल्या बायकोला विकण्यास महाराषी

असेल का? नीच तो प्रथम दुर्दैवी आहे!"

त्यानंतर हरिश्चंद्राने आपल्या बायकोला एका जागी उभे केले आणि रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्याकडे पाहून गद्गद स्वरात म्हणाला—"दयाळू नागरिक हो! ही माझी बायको आहे. कोणी हिला विकत घेण्यास तयार असेल तर योग्य किंमत देणाऱ्याने पुढे यावे!"

थोड्या वेळाने हरिश्चंद्राच्या चारही बाजूला लोकांची गर्दी जमा झाली. कित्येकांनी विचारले बायकोला विकण्यापर्यंत प्रथम काय आला?

हरिश्चंद्राने त्यांना शब्दात सर्व परिस्थिती समजावून सांगितली—"सज्जन हो! मी एक पापी आहे. माझे नाव पंतल तर तुम्हांला पाप लागेल. माणसाची ओळख करून घेण्याची तुम्हांला गरजच का पडावी? तुम्ही या बाईची तुम्हांला योग्य किंमत वाटेल ती देऊन हिला घेऊन जा."

त्याच वेळी विश्वामित्र एका ब्राह्मणाच्या रूपे प्रगट होऊन म्हणाला—"माझ्याजवळ पृथ्वळ धन आहे. माझी बायको शरिराने फार नाजूक आहे. तिला घरातली कामे होत नाहीत. तू मागशील तेवढे धन मी द्यायला नकार आहे. तू खरोखरच आपल्या बायकोला विकायला तयार आहेस का?"

हरिश्चंद्राला त्याने उत्तर न देत असल्यास पाहून विश्वामित्र पुन्हा म्हणाला—"शास्त्राप्रमाणे अतीस लक्षाण अगलेल्या स्त्रीची किंमत एका कांटी स्वर्णमुद्रा असते व पुरुषाची किंमत अजून स्वर्णमुद्रा असते. तर मी तेवढी रक्कम देऊन तुम्हा बायकोला विकत घ्यायला तयार आहे."

तरी हरिश्चंद्र काही बोलला नाही.

तेव्हा मात्र ब्राह्मणरूपधारी विषया-मिशाला राग आला. त्याने हरिश्चंद्रासमोर एक मोठी घनराशी ओतली. शिष्याला म्हणाला—"आतां तू माझी दासी झालीस, चल भाड्यावरोंवर." असे म्हणत असता विश्वामित्राने तिचे केस धरून तिला फग-

तेव्हा हरिश्चंद्र म्हणाला—"मी क्षत्रिय आहे. इतरांसमोर याचनेसाठी मी कसा पसरूं? दान घेण्याचा अधिकार फक्त ब्राह्मणाला असतो. ब्राह्मणच इतर सर्व वर्णांपांना गुरुसमान असतो. गुरुजवळ याचना कशी करू?"

"कालमानाप्रमाणे योग आला की भोग सुटत नाही. मान, अपमान, दान देणे घेणे हा भद मानला जात नाही. नाहीतर धर्माचं रक्षण करणारा ब्राह्मण अन्याय करायला धजला असता का?" राणीने विचारले.

हरिश्चंद्राला राग आवरला नाही. तो म्हणाला—"देवी, मी आपली जीभ कापून

ओडत तिला बळबरीने ओढून नेणाऱ्या बाह्यानाला राणी म्हणाली—“अहो, सोडा. मी आपल्या मुलाला सोडून एकाटी जायला तयार नाही. मी पतिव्रता आहे. माझ्या अंगाला हात लावू नका.”

तेव्हा रोहितचुडा ‘आई, आई!’ ओरडत आईला घट्ट मिठी मारून उभा राहिला. बाह्याने त्याला पोवाडीत दिल्या न म्हणाला—“तू हो बाजूला!”

ते दृश्य पाहून शेज्या म्हणाली—“अहो, तुम्ही माझ्यादरोबर माझ्या मुलालासुद्धा विकत घ्या. तो माझा एकुलता एक मुलगा आहे. मी त्याला दूर ठेवून तुमच्या घरातली कामं मन लावून करू शकणार नाही.”

बाह्याने त्या विनंतीस मान दिला. रोहित पुरुष होता म्हणून त्याची किंमत एक अब्ज स्वर्णमुद्रा देऊन त्या भाय लेकांना आपल्यादरोबर चलायला सांगितले.

साध्याने पतीला प्रदक्षिणा घालून त्याला नमस्कार केला व राहत म्हणाली—“देवा! मी कित्ती जन्म घेतले तरी हेच माझे पती राहोत!”

हरिश्चंद्र विचार लागला की राज-राहणारी राणी आपल्या गैर-हजेरीत पुढले कसे सहन करील? त्याला याही गोष्टीने अपार दुःख वाटले. त्याला मुलगा त्याच्यापासून आता वेगळा होणार त्याला करण्या-वेळा पुत्रत्यागाचे दुःख असतू वाटले.

त्यान घरेढी केलेल्या दासांना निर्दयपणे मारीत गेलून चालला होता. ते दृश्य पाहूनही हरिश्चंद्र तोंडावाटे एक ‘व्हॅही’ कावू नव्हो त्या दुःखात आणखी ठागण्या देण्यासाठीच की काय विश्वामित्र स्वस्वरूपात आपल्या शिष्यासह येऊन म्हणाला—“तु छोटे बोलणार नस-शील तर माझी दक्षिणा देऊक द्याक!”

हरिश्चंद्राने राणीला व राजपुत्राला विकून जे घन मिळाले होते ते विश्वामित्राला दिले. पण विश्वामित्र म्हणाला—“हे घन माझी दक्षिणा पुरी होण्यास पुरेसे नाही.

मी तुला संध्याकाळपर्यंतचा श्रवघी देतो.” असे सांगून विश्वामित्र निघून गेला.

त्यानंतर हरिश्चंद्र स्वतःला विकायला तयार झाला इतक्यात एक विकृत रूप असलेला बांढाळ येत दिसला तो हरिश्चंद्राला म्हणाला—“नाम प्रवीर आहे, मी चांढाळ आहे. माझ्याजवळ कामाळा रहायला आहेस मन? सहभावरची कापड काढून घ्यायचे काम तुला करावे लागेल.”

हरिश्चंद्र म्हणाला—“मी फक्त शास्त्र-विद्या शत्रियाच्या हाती स्वतःला विकायला तयार आहे.”

“तू स्वतःला विकण्याचेच फक्त जाहीर केले होतेस. तू मापलेच वचन मोडलो आहेस. खोट बोलणाऱ्याला स्वतःची मुटका करून घ्यायला कित्येक पळवाटा सापड-तस्त” चांढाळ म्हणाला.

चांढाळाने हरिश्चंद्राला शब्दात पकडले होते. खोट बोलणारा म्हणविषयापेक्षा एका चांढाळाच्या हातो विकून घेणे श्रेयस्वर आहे. नितक्यात विश्वामित्र आपले कर्ज वसूल करण्यासाठी तेथे आला. हरिश्चंद्राला स्वतःला चांढाळाच्या हाती विकून वेष्ट्याशिवाय दुसरा मार्गच नव्हता. तेव्हा हरिश्चंद्र विश्वामित्राचे घरून म्हणाला—“अश्विवर्य! मी इतर कोणाच्या

हातो स्वतःला विकण्यापेक्षा आपण मला विकत का घेत नाही? आपण मला तर-लेल्या रकमेबद्दल विकत घ्यावे. मी आपण सांगाल ते काम करीन.”

“अस!” असे म्हणत विश्वामित्र चांढाळाला म्हणाला—“हा माणूस माझा गुलाम झाला आहे. परंतु मला याची गरज नाही. मला पाहिजे आहे घन. तू मला विकत घे.” तेव्हा चांढाळ प्रवीरने विश्वामित्राला सहसावघी अमूल्य रत्ने, मोती पुष्कळसे सोने देऊन हरिश्चंद्राला विकत घेतले.

चांढाळाला वाटले की हरिश्चंद्र पळून जाईल. म्हणून त्याला दोरीने बांधून आपल्यादरोबर घेऊन निघाला. चार दिवस

हरिश्चंद्राला बांधूनच त्यानंवर त्याला सोडले व महाराष्ट्राची कापड कारखाने घेण्याच्या कामावर गेले.

गहाराच्या दक्षिण दिशेला स्मशान होते. हरिश्चंद्र नेथं गेला. जी प्रेते येत त्यांच्या चिनेला अग्नी देण्यापूर्वी कर वसूल करायला व प्रेतावरचे कापड काढून घ्यायचे ही कामे हरिश्चंद्राला कराची लागत.

काही दिवस ओटले. रोहित त्याच्या मालकाभात्री समिधा आणायला गेला. एका वाहलावर चढून ती समिधा काढू लागला. त्याचवेळी त्याला एक साप चाबला आणि तो बंशुद्ध होऊन पडला. नंतर मरण पावला. ती वातमी त्याच्या आईला कळली.

नी हंबरहा फोडून रडू लागली तेव्हा तिचा मालक तिच्यावर जोरडला- "मी इतके पैसे खर्च करून तुला विवाह घेवले. तु रडत वेळ घालावावे आणि जमिनीवर लाळावे घासाठी नाही. लक्षात ठेव!"

ते सर्व शैव्याला नाही ती आणखी जोरजागने रडू लागली. परंतु त्या आह्मणान मध्यरात्र होईपर्यंत तिच्याकडून कामे करवून घेऊन नंतर तिला आपल्या मुलाला गहामला जायला परवानगी दिली. शैव्या मिथाली तेव्हा पुन्हा म्हणाला- "तु उजाडण्यापूर्वी आपल्या मुलाचे प्रेत आळून परत आले पाहिजेत!"

मध्यरात्री ती आपल्या मुलाच्या शोधार्थ मिथाली त्याच पाहून ती रडू लागली त्याच वेळी नेथ काही वाटाळ आले ते तिला व तिच्या मुलाच्या प्रेताला पाहून म्हणाले- "ही कोणी मुलाना माळून खाणारी हंकीण दियते आहे." नंतर ते तिचे केस बळून तिला ओढीत स्मशानात प्रवेष्टा होता तेथं घेऊन गेले. त्याला म्हणाले- "त्या डोंगळीला ठार कर." प्रवेष्टे हरिश्चंद्राला हाक मारून त्याला तळवाड दिवली व तिचा वध करायला नांगितले.

हरिश्चंद्राने आपल्या वायकोला ओळखले नाही. तो म्हणाला- "देखी, मी तुला शिरच्छेद करीत आहे!"

Full screen

127

56

/ 68

शैव्या पतीला न ओळखून म्हणाली-
"अहो, माझा मुलगा मेला आहे, त्याच्या
प्रेताला अग्नी देईपर्यंत मला सवड द्या."

धार्मिक वृत्तीच्या हरिश्चंद्राने त्या
गांढोस होकार दिला.

शैव्या आपल्या मुलाचे प्रेत घेऊन आली
आणि ते समोर ठेवून शोक करू लागली.
हरिश्चंद्राने धर्मपालनार्थ प्रेतावरचे
ओढून घेतले.

परंतु हळूहळू हरिश्चंद्राला ती वाई
त्याची बायकोच असल्याचे लक्षात आले.
म्हणजे तिच्या मृत पुत्र म्हणजे रोहितच
असल्याचे त्याला कळले व तो पुत्रशोक
शफला नाही व रडू लागला. तेव्हा
बाडाळाचा तोंडवर तिचा पत्नी असल्याचे
शैव्याच्या लक्षात आले. दोघांवर केवढा
मोठा प्रभंग गुजरला आहे, याची दोघांना
नेहणां कल्पना आली. हरिश्चंद्राने मुलाच्या
प्रेताला मिठी मारली व बसवून आला.

त्यानंतर हरिश्चंद्र पांडीवर आल्या-
बरोबर शैव्याने आपले दुःख भावून

हरिश्चंद्राला आपला वंश धारण करण्यास
आग्रह केला. म्हणाली-"आपल्या मालका-
च्या आज्ञेप्रमाणे गिरच्छेद करावा!"
परंतु हरिश्चंद्राला त्याच्या जीविताचा कीट
आला तो सपत्नीक मुलाच्या चितेत उडी
टाकून आत्महत्या करून घ्यायला तयार
झाला.

हरिश्चंद्राने चिता रचून तिच्यावर
मुलाचा देह ठेवला त्यानंतर पत्निपत्नी
देवीचे स्मरण करून चितेला अग्नी
घासला सरसावले. तत्काळ प्रह्लादेशादि
इंद्राधरोबर प्रगट झाले आणि त्यांनी
रोहितावर अमृताचे प्राक्षण केले. रोहित
पुनर्जीवित होऊन उठून बसला. प्रह्लादेवाने
हरिश्चंद्राला स्वर्गलोकी घासला निमंत्रण
दिले यधराज हरिश्चंद्राला म्हणाला-
"माझे बाडाळाचे रूप तुझी परीक्षा
घेतली.

त्यानंतर हरिश्चंद्राने रोहिताचा राज्य-
भ्रमंके झाला व तो पत्नीनम्रतेत इंद्रावरो-
वर स्वर्गलोकी गेला. (समाप्त)

चोरास सव्वाचोर

सदोबा एक गरीब गृहस्थ होता. मुलीच
लगे ठरले. त्याने कुटुंबाचा कापून काढी
वैसे वाचविले होते. तो शहरात मुलीमाठी दागिने विकत
निघाला. लखशेटच्या दुकानात
त्याने एक दागिना विकत घेतला तो इतर
दुकानांपेक्षा गिलाळा

सदोबा आपल्या जुन्या फाटक्या कपड्यात
तो दागिना लपवून ठेवून आपल्या गावी
निघाला. वाटत तीन चोरांनी
विचारले-"तू लपविले आहेस?
मुकाट्याने काढतोस डोके
फोडू!"

सदोबा चकित होऊन म्हणाला-
"बाबांनो! माझ्यासारख्या मिकाच्याकडे
असणारच काय? मला सोडा!"

एकाने सदोबाच्या खांद्यावर काठी ठेवली
व विचारले-"तू आपल्या कपड्यात जो

दागिना लपवून ठेवला आहेस, तो बाहेर
की हाणू?"

सदोबाच्या अगला जाम सुटला.
लोकांना दागिना असल्याचे
कळलेच कसे? तो विचार

सदोबाने नाइलाज कात्याने तो दागिना
काढून चोरांना दिला चोर दागिना घेऊन
पसार झाले.

दागिना गेल्या क्षरा, पण सदोबाच्या
डोक्यात विद्युत्वेगाने विचारांचे घेमान मुरू
आपल्या फाटक्या कपड्यातल्या
दागिन्याची मोष्ट चोरांना कळलीच
कशी? एका लखशेटच्या दुकानात पाहात्याचे
सदोबाला भाठवले.

ते भाठवताना सदोबा पुन्हा शहराकडे
परतला. तो दुकानात तेव्हा त्याला
ते तिघे चोर दुकानाबाहेर उभे असलेले
दिसले. त्याच्या मनात विचार आला की

ओरून लोकांना जमा करणं. परंतु लगेच दुसरा विचार आला की लोक जमले तरी आपल्या सारख्या फाटक्यांच्या लोळण्यावर कोण विश्वास करणार? चोरीची गोष्ट मित्र कधी करावयाची?

सदोबाच्या हातातून दागिना काढून घेणारा चोर दुकानाच्या कातल्या बाजूला गेला. तो काही पैसे घेऊन बाहेर आला व तिथी चोरांनी ते पैसे वांटूनही घेतले.

ते पाहून सदोबाच्या सर्वांगाचा भडका उडाला. त्याने विचार केला. 'कदाचित् हा लखशेट्ठ या चोराच्या मदतीने गरोब मिन्हाडकांना लुटीत तर नाही? याच्या दुकानातदामिते इतके स्वस्त कां? ही गोष्ट

अधिकार्यांच्या कार्यावरून पत्ता चालू. अधिकार्यांना पैसे चारून आपली सुटका करून घेईल. तेव्हा अशा नामटपाला चोरीच्या मालासकट पकडविणे आवश्यक आहे. तो संघर्षाची वाट पहात दुकानाजवळून वसून राहिला. त्याच वेळी त्याने त्याच्या सारख्या एका गरीब शेतकऱ्याला त्या दुकानात पाऊल टाकताना पाहिले. नंतर तो इतर लोकांबरोबर दुकानात शिरला व कायकाम होत आहे पहात राहला.

लखशेट्ठ त्या शेतकऱ्याला एक दागिना विकत घेत असला विचारीत होता. "अहो, तुम्ही कोठले हो राहणारे? लगेच परतणार वाटतं? पायी इतक्या दूरचा प्रवास करणार तर?" या शब्दात खोटी गहानुभूती दर्शवत दुकानदाराने तो शेतकरी कोणत्या गावी जाणार आहे हे काढून घेतले होते.

शेतकरी दुकानातून बाहेर पडला आणि एका गल्लीस शिरला. सदोबाला लुटणारे तिघे चोर मोठे अंतर त्याच्या पाठोपाठ निघाले व सपासप गावले टाकीत गावाबाहेर त्या शेतकऱ्याच्या वाटेवर जाऊनलपून बसले.

संधी पाहून सदोबा त्या शेतकऱ्याला एका दुसऱ्या गल्लीत बोलावून घेऊन गेला. त्याने घोडक्यात आपली थोळख मागून त्याच्या चोरी गेलेल्या दागिन्याची गोष्ट सुद्धा सांगितली.

नातेवाईक सदोबाच्या गावात रहात होते.

नंतर सदोबाने त्या शेतकऱ्याला सर्व गोष्टी समजावून सांगितल्या. म्हणाला— "हे पहा, दादा! तुमचा दागिना त्या दुकानदाराचे नोकर लुटून नेणार. तुम्ही त्याच्या जागी एक खोटा दागिना ठेवा व तो चोरांना चोरून नेऊ द्या. तुमचा खरा दागिना कोठेतरी लपवून ठेवा. मी त्या चोरांचो ओढ मोडतो."

"खरा दागिना आपल्या जवळ ठेवून घे. चोरांना धरल्यानंतर तुम्हाकरून पेईन." असे मागून त्या शेतकऱ्याने खरा दागिना सदोबाजवळ ठेवून दिला. नंतर स्वस्तात एक खोटा दागिना विकत

आपल्या गावाकडे निघाला.

त्यानंतर सदोबा लखशेट्ठच्या दुकानात गेला व रडक्या स्वरात म्हणाला— "शेटजी, मी तुमच्या दुकानात जो दागिना विकत घेतला होता त्याच्या बरोबर आमच्या गावच्या एका मित्रासाठी मी हिऱ्यांच्या एक हारही विकत घेतला होता. ते दोन्ही दागिने वाटस तिघा चोरांनी लुटले हो! आता मी आपल्या गावी जाऊन आपल्या मित्राला तोंड कसे दाखवू? मी त्या तिघां चोरांपैकी एकाला आपल्या दुकानात पाहिले आहे. तुम्हाला त्याच्याविषयी काही माहिती असेल असे समजून मी आपल्याकडे घाबत आलो आहे." लखशेट्ठ मनातल्या मनात दचकला की चोरांनी हिऱ्यांच्या हाराची

गोष्ट त्याच्यापासून लपवून कां ठेवली? लखूशेट आपला राग आवरण्याच्या प्रयत्नात असता सदोबा मध्येच म्हणाला— "शेटजी, आणखी एक गोष्ट. हे लोक चांगले दागिने विकून त्याच्या जागी नकली दागिने करण्याचा धंदा करीत आहेत."

"तू ज्या लोकांविषयी हे सर्व बोललास त्यांच्याविषयी मला काही एक माहीत नाही." अशी बतावणी करून लखूशेटने सदोबाला निरोप दिला आणि तो चोरांची पहात बसला.

थोड्या वेळाने चोर शेतकऱ्याच्या हातातून लुटून आणलेला नकली दागिना घेऊन आले आणि त्यांनी तो लखूशेटच्या हातात दिला. लखूशेटने तो कसोट्यावर कसून तपासल्याची खात्री करून घेतली.

लखूशेटने संतापून तिघां चोरांना विचारले— "खरा दागिना कोठे गेला?"

चोरांचे वेहेरे तिकीचे पडले. त्यानंतर लखूशेटने पुन्हा बरबादून विचारले— "तुम्ही यापूर्वी आणखी एकाकडून हिऱ्याचा हार

काढून घेतला होतात तो कोठे आहे? तो मला आणून दिला असतात तर मी त्यांची बरोबर किंमत दिली नसली का?"

"काय म्हणालात? हिऱ्यांचा हार?" चोर चकित होऊन लखूशेटकडे पाहू लागले.

वेळी सदोबा न्यायाधिकारी निपायांबरोबर दुकानात आला. तोपर्यंत गल्लीत पहात उभा राहिलेला शेतकरीमुद्दा दुकानात आला.

चोरांना अटक झाली सदोबाने शेतकऱ्याच्या दागिना देऊन टाकला. न्यायाधिकार्याला शेतकऱ्याने त्याच्या हातातून चोरांनी खोटा दागिना कसा चोरला हे सांगितले तो नकली दागिना त्यावेळी लखूशेटच्या हातातच होता.

सदोबाला दागिना परत मिळालाच, त्याचबरोबर चोरांना पकडून देण्यात त्याने जे चातुर्य दाखविले त्याबद्दल बक्षिस म्हणून दागिन्याची किंमतमुद्दा मिळाली.

त्यानंतर चोरांना व लखूशेटला शिपाई घेऊन पंऊन गेले.

अनुभव

मेवाड राज्यात एक कुना रियाज होता. राजाच्या बडिलांच्या किंवा भ्राजांच्या वाढिता भ्राजांच्या दिवशी राज्यातल्या कोणत्यातरी कुटुंबातल्या व्यक्तीला राजा होण्याची संधी दिवो जतन असे.

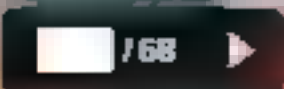
एका वर्षी हे सौभाग्य एका शेतकऱ्याच्या कुटुंबाला लाभले. त्या कुटुंबात तो शेतकरी, त्याची व त्याचा मुलगा अथराम तिघे होते. तिघांपैकी कोणा एकाला या दिवशी मिळणार होते. परंतु शेतकऱ्याने त्या संधीचा स्वतःच फायदा घ्यायचे ठरविले, म्हणून त्याची बायला व मुलाला ती संधी मिळाली नाही.

दुसऱ्या वर्षीमुद्दा सर्वांगीत त्याच कुटुंबातल्या तो संधी मिळाली. शेतकऱ्याच्या बायलांनी संधीचा फायदा घेतला. जमरायच्या मनातली इच्छा अपूर्णच राहिली.

तीस वर्षे सोदली. अमरायचे जन्म होऊन त्याला एक वर्षात आलेला मुलगाही होता. अचानक राजा म्हणजे जयरायच्या कुटुंबातले मिळाली. अमराय पागेटे घालून भायला पोलाक वगैरे राजा म्हणजे मरातून निघाला.

परंतु दोनच मिनिटांनी तो परतला व पोलाक व पागेटे काढू लागला. बायलांनी त्याला विचारले— "हो? " अमराय जमराय म्हणाला— "बायलेम मुलाला पाठवू या!"

गेली. रत्नाकर शांतीचा हातच धरायला जाणार तिनक्यात एका तरुणाने "शांता!" म्हणून हाक मारली.

"माधव, तू कंम्हा आलास रे?" शांतीने विचारले.

रत्नाकर प्रश्नार्थक दृष्टीने शांतीकडे पाहू लागला. तेव्हा शांती म्हणाली—"हे आमच्या नात्यातले आहेत. यांचे नाव माधव आहे. शहरात कॉलेजात शिकत आहेत. परंतु राहणारे या गावचेच आहेत!"

त्यानंतर रत्नाकर माधवकडे करड्या नजरेने पहात निघून गेला.

शांतीचे माधवशी लग्न ठरले होते. माधवची चांगली वागणूक वगैरे पाहून

घायचे ठरवून त्याच्या आईवडिलांशी बोलणी केली होती.

त्याच दिवशी सध्याकाली दिवे लावल्यावर रत्नाकर संधी पाहून पुन्हा शांतीला भेटला. त्याच्याशी लग्न करून आग्रह करू लागला. परंतु शांती समोरून निसटून पळून गेली. रत्नाकर चिडला व दिव्याला साधाडून शांतीच्या घरातून बाहेर निघून दिव्यातले तेल परभर पसरले आणि घराच्या आग लागली शेजारभाजारच्या लोकांनी घेऊन आग विझविली.

नी गोष्ट शांतीने रामजीला व माधव सांगितली.

तिकडे रत्नाकरने गावातल्या पंचाना बोलाविले त्याने, रामजीने आपल्या घरात शांतावरचे पीक जाळून मोठे नुकसान केल्याचा रामजीवर आरोप लावला.

पंचाने आश्चर्यचकित होऊन उलट विचारले—"अहो, जमिनदार माहेर! तुमच्या पिकाबरोबर रामजीचे घर जळले नाही का? तुम्ही आपले पीक मागितकत तर तो विचार कोठून देणार? म्हणून तुम्ही आपली किर्पाद मागे घ्यावी!"

"मी आपले पीक का सोडीन? मात्र पीक जाळून मला घायची जबाबदारी

उलटा प्रश्न विचारला.

पंचाने नाइलाजाने रामजीला बोलाविले. रामजी पंचासमोर जाण्यापूर्वी शांतीचा हात माधवच्या हातात देत म्हणाला—"बाबा रे! शांतीचा हात घरप्याच्या हेतूने रत्नाकरने डाव टाकला आहे. माझे वाटेला ते नुकसान झाले तरी मी शांतीला विहीरीत लोटणार नाही. तिच्या रक्षणाची जबाबदारी आता तुझ्यावर सोडतो!"

"मामा, तुम्ही ना, पंचाना खर काय ते सांगा, आम्ही येतोच तुमच्या पाठीपाठ!" माधव म्हणाला.

"तसे नव्हे रे बाबा! ज्या लाकडात अतो असतो तेच लाकूड जळते!" असे सांगून रामजी निघून गेला.

रामजी म्हणाला ते ऐकून माधवच्या मनात एक विचार आला. तो कॉलेजात रसायन शास्त्राचा विद्यार्थी होता. रसायनशास्त्रातील एका प्रयोगाने रामजीला चांच-विता येईल, असा तो विचार होता. लगेच त्याने त्या प्रयोगासाठी लागणारी सामुग्री जमविली आणि शांतीला बरोबर घेऊन पंच बसले होते तेथे गेला.

रत्नाकर पंचाना सांगत होता—"रामजी आपल्या मुलीचे लग्न माझ्याशी करून

घायला तयार बसेल तर मी आपली किर्पाद मागे घ्यायला तयार आहे."

माधवने पंचाना नमस्कार केला व नम्रपणे म्हणाला—"पंच हो! आपण कृपा करून शांतीला काय म्हणावंयाने आहे ते सुद्धा ऐकून घ्यावे।"

शांतीने अधपासून इतिपयंत सर्व गोष्टी उघडपणे सांगितल्या. परंतु रत्नाकरने ते सर्व खोटे असल्याचे सांगितले व उलट आरोप लावला—"माझ्या पोतातले पीक कोठे तरी लपवून ठेवून घर घरातले पीक जळून गेल्याचे सांग करत घावे यासाठी शांतीनेच किंवा रामजीने आग लावली बसावी."

परंतु माधव म्हणाला—“पंचहो! अशा तऱ्हेने खोटेखरे कळणार नाही. आपण खरे की खोटे देवालाच विचारू या. आपण रामजी, शांता व रत्नाकर जमिनदार निघांच्या नावाच्या चिंदुचा तयार करून त्यांच्यावर देवावरचा अभिषेक करून त्याचे तीर्थ शिंपडून पाहू या. तेव्हा अपराधी कोण ह्या गोष्टीचा देवच कोळ देईल!”

अशा प्रयोगाने स्वरंखोट कळण्यावर मोठा बाध दिवारा नव्हता. परंतु तो प्रयोग करून पाहण्यात कोणाला दृष्टकट दिसायी नाही. असा प्रयोग कधी यशस्वी होणं शक्य नाही. अपराध सिद्ध होणार नाही. या विद्यासावर रत्नाकरने प्रयोग करून पाहण्यास त्याची इशकत नमल्याचे सांगितले.

माधव देवळात गला व अभिषेक केलेले तोणं करून घेतले. त्यानंतर तीन कागदावर लिखाची नावे लिहिली. पंचांनी अभिषेकाने पाणी तिन्ही कागदावर शिंपडले आणि आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे जमिन-

दागच त्या कागदावर होते. पंचांनी तोच कागद जळून गेला.

ते पाहून सर्व आश्चर्यचकित होऊन जमिनदाराकडे पाहू लागले. रत्नाकरने धाबकून जाऊन आपली चूक मान्य केली. पंचांनी त्याच्याकडून रामजीला नुकसान भरपाई देवविली. रामजीने ते पैसे सर्व शांतीचे माधवशी करून दिले.

त्यानंतर शांतीने नकळत्या प्रकारात विचारले—“माधव, जमिनदाराच्या नावाचा कागदच कसा काय जळला? तुम्ही कोणता प्रयोग केला होतात?”

“साधार आणि पोट्या करून मिळवून त्याचा लेप एका कागदावर लावून ठेवला आणि त्या कागदावर जमिनदाराचे नाव लिहिले. अभिषेकाच्या पाण्यात मुरुकरिक अंमिड घालून ठेवले होते. ते अंमिड लेप लावल्या कागदावर पडताच तो कागद जळला. बाकी दोन्ही कागद माधेच होते. म्हणून ते जळले नाहीत.” माधव म्हणाला.

[१]

[चतुराक्ष व समरसेन दोघे बोलत असताना शांतीच्या आटून पहात भयनेच्या राखी कोळाचा काळे फुड प बनमाणून पाहताच त्याच्या पांका समरसेनाने चतुराक्षाला पातळायी भयनेच्या नावावरून व तिचे रक्षण करण्यासाठी नागप्रेषिण्याची विद्यारणे चतुराक्षाने शक्तीयाजवळ चंडोदेवीने केलेल्या इच्छेविषयी सांगितले.]

शमन द्रोणाचा राजा जावतंय याच्याविषयी चतुराक्षाने सांगितले ते ऐकून समरसेन आश्चर्यचकित झाला. चंडोदेवीने तिचे देवालय दगाडामातोऐवजी सोन्याचादीचे दाघायला सांगितले एखादे देऊळ सोन्याचादीचे बांधायचे झालं तर ते काम कोणत्याही मानवाला माध्य होण्यासारखी गोष्ट आहे का? म्हणून समरसेनाने चतुराक्षाला विचारले—“चतुराक्ष, चंडोदेवीने

आपल्या भक्ताला असे असाध्य काम करण्यास सांगायचे, हे त्वरीतरच आश्चर्य जाटण्यासारखे आहे!”

चतुराक्षाने होकारार्थी मान हलवून म्हटले—“समरसेना, राखीची उपासना ही कशी असते हे तुला कदाचित माहीत नसावे. इहलोकात पूर्ण सुखोपभोग घेण्याची इच्छा आणि मानवजातीवर अधिकार गाजवण्याची आकांक्षा ज्यांच्या मनात

पुरी करण्यासाठी शाक्तेयाने केलेला प्रयत्न दोन्ही बाहेत." असे सांगून चतुराक ही मोष्ट पुढे सांगू लागला.

"शाक्तेयाने देवीची इच्छा पुरी करायचे ठरविले. देवीची ही इच्छा म्हणजे देवीची तो आज्ञाच होती असे म्हणणे जास्त समुचित होईल. शाक्तेयाने इतके चांदीसोने एकत्र करायचे म्हणजे तुमच्या सारखीच इतर देशावर स्वारी करणे भाग होते, दुसरा नव्हता.

शाक्तेय राजाने राज्यभर सैन्यभर्ती गुरू केली. बळदबलाने गावणी तरुणांना सैन्यात घेवायला सुरुवात केली त्याचे अधिकारी गणेशा गावी गेले. तेथल्या तरुणांचा एकत्र करीत. कुस्त्या, चहगमुद वगैरे करवीत आणि त्यात जे यशस्वी होत अशा निवडक तरुणांना मैनात घेत.

"ती सैन्य भर्ती गुरू केली त्या काळात मोठीस एक वर्षांचा तरुण होतो. एकाशी-मुढा माझ्याच वयाचा होता व तो व मो एकाच गावचे राहणारे होतो.

"येथे एकाशी व माझे लहानपणापासून वेर कसे वाढत गेले हे सांगणे आवश्यक आहे. लहानपणाचे हे वेर वाढत आमच्या हातून अनेक दुष्ट कार्ये करवायला लागली-मृत झाले आणि गेवढी या बेटावर मानव वस्ती नष्ट करण्यातही मुख्य कारण झाले.

त्या काळात एकाशी हा एकाशी नव्हताच. या बेटावर आत्म्यांतर माझ्या फाळ्या घुवडाने एकाशीचा एक डोळा फोडून त्याला एकाशी केले.

"एकाशी व मो एकाच गावचे राहणारे होतो, हे मो सांगितले आहेच! आमच्या गावात आमची घरे शेजारीच होती. तरी आमची परस्परांची मैत्री होण्याऐवजी वेरच परस्परात वाद गेले. परंतु इतके हाडवेर वाद वाढत गेले. परंतु इतके हाडवेर वाद वाढत गेले.

"मो व एकाशी आमच्या वयाच्या सहाव्या वर्षापासून गुरे चरायला न्यायच काम करू लागलो! आम्ही आमच्या गावाच्या एका चौघरीच्या बकऱ्या जंगलात चरायला घेऊन जात होतो. तेव्हा आम्ही

फार लहान होतो. म्हणून आम्हांला शिकार वगैरे करणे त्या जंगलात शक्य नव्हते. मोठी तरुण मंडळीच फक्त शिकारीला जात असत.

"एके दिवशी मो, एकाशी आणि आणखी काही मुले बकऱ्या चरायला घेऊन जंगलात गेले. त्या प्रदेशात गंदे भांडी होती, इतकी की विवसासुद्धा काळोख शिवाय त्या जंगलात वाघ, सिंह व इतर क्रूर जनावरे पुष्कळ होती असे असूनही त्या प्रदेशातच बकऱ्या चरायला लागत. कारण त्या जंगलापेक्षा चांगली जागा इतरत्र कोठेही नव्हती.

"बकऱ्या चरायला सोडून आम्ही सर्व मुले एकाच भांड्यालाही घेऊन बसलो.

असले तेच जवळीचे नवाभवा होतात. देवी त्यांच्यावर फारशा करण्यापूर्वी त्यांच्या घेथे-साहसाची आणि तिच्यावर त्यांची भक्ती किती आहे इत्यादी गोष्टींची परीक्षा घेते."

"तत्काल शाक्तेय राजा इतथे मोने आणि चांदी अमळू जकला का?" मस-भेनाने विचारले.

"तीच तर अद्भुत कथा मो सांगतो आहे! ती घनराजीने मरलेली नाव व त्याचे रक्षण करणारी ती नागकन्या यांचा वृत्तांत आणि मो व एकाशी यांचे परस्परांची हाडवेर व्हायला कारणे झाली तीमुद्धा या कथेनच आहेत. या कथेचे मूल म्हणजे समन द्वीपावरच्या चंडीदेवीची इच्छा आणि ती

दोरी धडन त्या पाडसाच्या गळ्यात बांधली आणि त्याला ओढू लागलो. इतक्यात एकाक्षी जवळ आला आणि ते पाडस त्याचे आहे, असे सांगून भांडू लागला. मला भयंकर राग आला व हाताला एक दगड आला तो उचलून मी एकाक्षीला मारला. तो ~~मला~~ डोक्याला लागला. तो ओरडत जमीनवर पडला.

"~~मला~~ गळ्यात पळ्यातल्या दोरीसकट हे हरिणीचे पाडस पळू लागले. मी ~~मला~~ पाठीमागून धावलो. झाडांमधून त्याचा ~~मला~~ करून शेवटी ~~मला~~ त्याला पकडलेच. ~~मला~~ फार दमून गेलो होतो. ते ~~मला~~ पळून जाण्यासाठी मला ओढीत होते. मी दोरी धडू धरून ठेवलो व त्याला ओढू लागलो.

"त्या परिस्थितीत अगाचा परकाय उडवून देणारा एक सिंहजन्मा माझ्या कानां पडला. ~~मला~~ ती अगदी जवळूनच! मी विचार करीत न बसता त्या पाडसाला एका झाडाला बांधून ठेवले आणि त्याच झाडावर क्षणभंगू चढून गेलो.

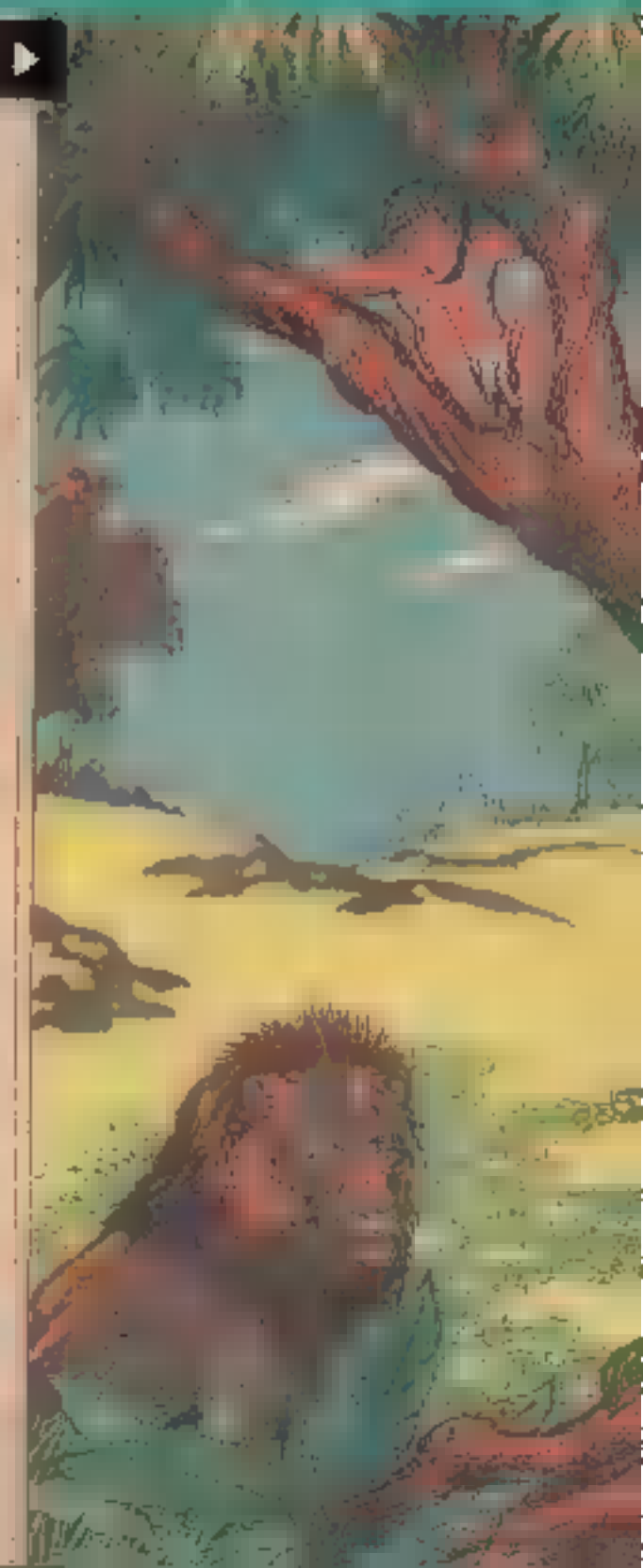
"झाडावर चढल्यानंतर मला शोडो स्थिरता आल्यावरच मला माझी वूक कळली. कारण झाडाला बांधून ठेवल्यानंतर ते पाडस स्वतःची सुटका करून घेण्यासाठी ओरडू लागले आणि पळून

जाण्यासाठी धडपड करू लागले. सिंह कोठे दूर असला तरी त्या पाडसाचे ओरडणे ऐकून नेमका धाव वाजूला नक्की येईल, ही चूक नेहमी माझ्या लक्षात आली व झाले तेच, सिंह तेथे आलाच.

"मी झाडावर चढलेलो होतो, म्हणून मला ~~मला~~ जिवाची भीती वाटत नव्हती, परंतु चिन्ता त्या पाडसावर त्या सिंहाने उडी मारली. केविलदाण्या स्वरात विचारे पाडस ओरडत होते. ~~मला~~ राहिले नाही. ~~मला~~ झाडाचे एक पाळने लाकूड तोडून मी त्या सिहाच्या अगावर फाटलो. ती माझी धोडकूकच आली कारण सिंहाने लगेच मान वर करून मला पाहिले.

"सिंहाने ~~मला~~ ~~मला~~ घर करून त्याला खाता आले तेवढे ~~मला~~ ~~मला~~ त्यांना मधून मधून तो ~~मला~~ पहात राहिला आणि शेवटी मला धरण्यासाठी त्याने उडी मारली. मी झाडावर उच चढून बसलो व त्याचा प्रजा पांचणे शक्य नाही अशा जागी बसलो. तरी सिंहाने प्रयत्न करायचा सोडला नाही. सूर्यास्त होईपर्यंत तो झाडाखालीच पाहारा देत बसून राहिला.

"रात्रभर मला झोप लागलीच नाही. उबाळत तरी झाडावरून खाली उतरून यायच घाबस होत नव्हत. सिंह झाडा-

घोड्या घेताना एक सुंदर हरिणीचे पाडस माझ्या अगच्या करत ~~मला~~ तेथे ~~मला~~ येऊन ओरडू लागले. बहुतेक त्याच्या आईची ज त्याची ताटातून झाली असावी. म्हणून जे आले असावे.

"त्या पाडसाला पाहून ~~मला~~ धरायची अस्मिता उच्छा. मलात उत्पन्न झाली, उठून एक उडी मारून मी त्याच्या जवळ गेलो. तेवढ्यात एकाक्षीने सुद्धा त्या पाडसाला पाहिले. 'मोच पाहिल्याने त्या पाडसाला पाहिले.' असे म्हणत तो माझ्या फाठी-मागून पळत आला.

"परंतु मी चढविशी पुढे गेलो आणि त्या पाडसाला धरले. मी लायल्या जवळची

वाळी नसला तरी जवळपास कोठेही असणार अशी वास्ती मला वसली होती. मधून मधून मला त्याची डरकाळी ऐकू येतच होती.

"त्या दिवशी ऐन दुपारी माझ्या कानाचे पडदे कुठून आतील इतक्या आराने डफाडोलक्यांचे आवाज ऐकू आले तो आवाज म्हणजे आमचे गावकरी माझ्या पोथ्याचे पेट असल्याची सूचनाच होती. माझ्यादरोबरच्या मुलांनी घरी गेल्यावर मी कोठे तरी गेलो तो परतला नाही असे गावकऱ्यांना सांगितले."

"इफांचा जवळ जवळ गेऊ लागला मला वाटले खर, परंतु पाहस होईना. रावभर पाहारा देत वसलेला सिंह अजून कोठेतरी असणार असे वाटत होते.

"दांडकी, भाल, बरली जगरे घेऊन नुमारे चाळीस गावकरी ओरडत पुढे येत होते. त्याचा त्या अगलाच दुमटुमट होता. काही जण डोल वाजवीत होते. सर्व मी होतो. त्या झाडापासून गलास एक पावलावर आले होते.

"माझ्या मनात सिंहाविषयी जो अशय होता तो खराच उरला. आडीत बघी मारून वसलेला सिंह एकाएकी गर्जत बाहेर आला आणि त्याच्यावर त्याने उडी

टाकली. प्रसंग येण्याची शक्यता आहे, हे गावकऱ्यांना वाटत होते, म्हणून ते मावघाब होते.

सिंहाने उडी टाकताच ते पावरून पळून गेले नाहीत, तर एका बलदेव गावकऱ्याने सिंहाचा पंजा एका ढालीने अडविला. पाडीमागून एका तरुणाने सिंहाला धडू आवळून धरले.

"सिंह गर्जना करीत माग वळण्याचा प्रयत्न करू लागला. परंतु तेवढ्यात पहिल्या तरुणाने भाला जोराने त्याच्या मानेवर मारला. सिंह जोराने ओरडत पुन्हा पुढल्या बाजूला उडी मारण्याचे करू लागला. परंतु

तेवढ्यात मागच्यावाजुने दुसऱ्या तरुणाने आपल्या मुन्याचा वार सिंहाच्या पाठीत केला.

"सिंहाला जबर जखम झाली होती. त्या दोघा तरुणांनी त्याच्या हातातल्या हत्यारांनी त्या सिंहाला खूप भोसकले. सिंह जमिनीवर पडून तडफडू लागला. आडा-
[] दृश्य भी पहात होतो. मला कमालीचा आनंद [] मी साहाय्य करून आपाप जखमी उतरत येत मोठ्याने ओरडलो.

"त्या वेळी मी जे दृश्य पाहिले त्यावर माझा स्वतःचाच विस्वास बसत नाही. मी म्हटले तर कोणाला खरे वाटणार नाही. मी तसा मोठ्याने ओरडलो ते ऐकून सर्वांनी मानावर करून भाड्याकडे पाहिले. लगेच जोराने गोक गाजवीत सधोरच एकाक्षी होता, तो ओरडला. "भूत, भूत!" आणि उसट्या दिशेने पळाला. पापणी [] इतर सर्व "भूत, भूत!" असे ओरडत पळून गेले."

चतुराक्षाने येथवर जे काही सांगितले. ते समरसेन लक्षपूर्वक ऐकत होता. त्याच्या तोंडावर आश्चर्य झळकत होते. तो म्हणाला-"हे सर्व आश्चर्य वाटण्यासारखेच आहे. तुला पाहूनचुद्धा इतकी मोठमोठी माणसं 'भूत' म्हणून पळून कधी काय गेली?"

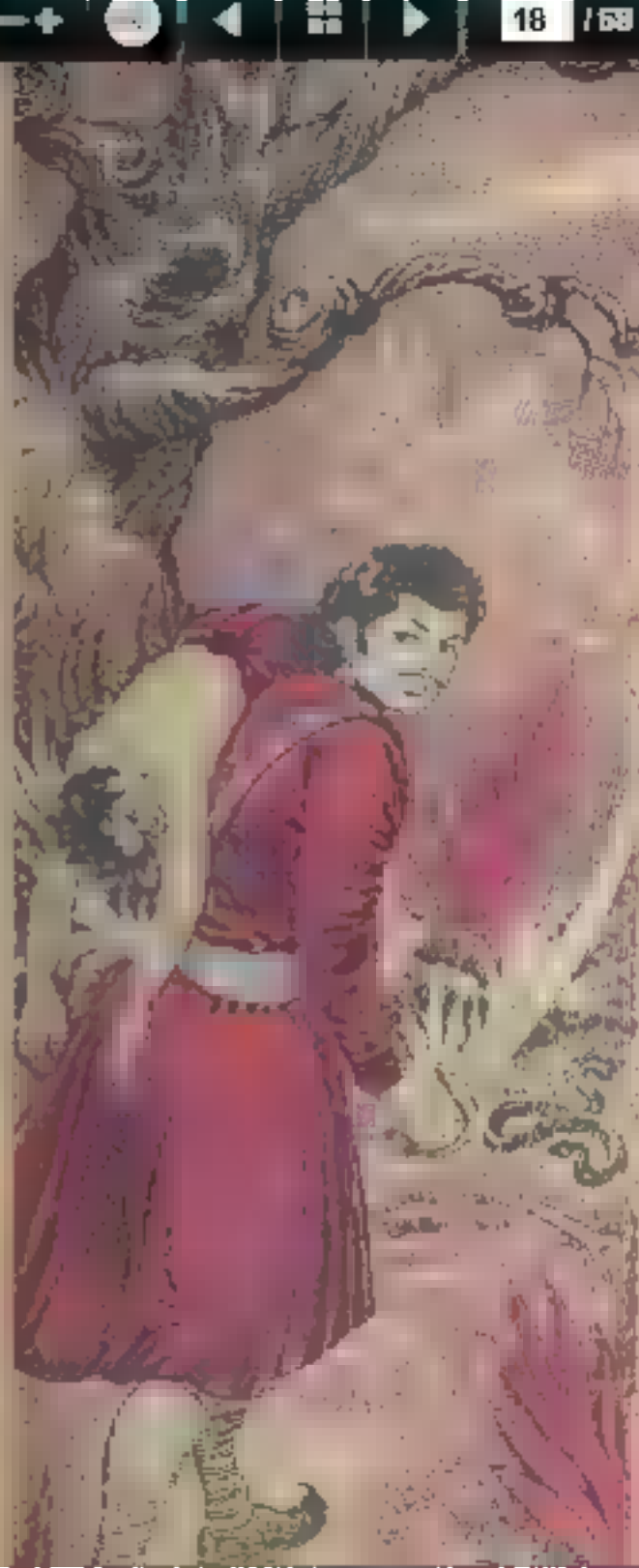
चतुराक्ष चिडून [] मोठ जावून म्हणाला-"ही सर्व त्या एकाक्षीचीच लबाडी आहे. तो 'भूत' म्हणून ओरडत पळू लागल्यावर सर्व भाड्याकडे न्याहाळून पाहिल्याशिवाय धाडून आऊन पळून गेले. त्यांनी [] मिटून त्याचे अनुसरण केले. [] लहान वयातही एकाक्षी किती दुष्ट [] कारस्थानी चढीचा होता [] या एका घटनेवरून सहज [] आहे. [] गावातल्या लहान गोर सर्वांना मी भूत आहे असे त्याच्या मुळे वाटले. तेव्हापासून [] दहा वर्षे मला एक भूत म्हणूनच [] रहावे लागले."

(क्रमशः)

स्वप्नाचे नात

विक्रमादित्यान आपला [] सोडला नाही तो समजनात गेला. प्रत खाद्यावर काढून [] आणि नेहमीप्रमाणे गीत होऊन स्मशानाच्या दिशेने जाऊ लागला. तेव्हा प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला-"राजा, पुष्कळांदा माणसाला स्वप्नाचे प्रसन्न करून नसते. खाल मनात काय भडत असणे याची त्याला कल्पनाच नसते. एकेच अण तो ज्याच्याशी वैर करता त्याच्यासाठी कधी कधी प्राणत्याग करवा लागला तरी तयार होत. [] उदाहरण म्हणून मी दोघा भावंडांची गोष्ट तुला सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

नागू व रंगू हे दोघे सख्खे भाऊ होते, परंतु परस्परांचे हाडवरी ही होते. [] शेतीभाती करीत. त्यांचे परस्परातील हेवेदावे कोणत्या कारणाने वाढत गेले, सांगणे कठीण आहे, परंतु या ना त्या

त्यांना खूप बडवून काढले. ते पाहून रंगू गावकऱ्यांचे कान नरीत म्हणाला—
“आमच्या दादाने त्या विद्याच्या गुराख्याने एवढं मारलं त्याचा घमेंडसोरपणा सोडून होते म्हणावयाचे? मुकी जनावरं एकाएकी शेतात शिंगलो तर गुराखी तरी काय करणार? तरी विद्याच्यांनी कळतंय गुरांना शेताबाहेर काढले. नाहीतर शेताचं वाटोळंय असते काही म्हणा, आमच्या दादाला त्याच पीक चांगलं आलं म्हणून कारण नव्हतं नव्हता होता देवच पर्वानं घडलं झाली करतो!”

भाकटच्या भावाने गावकऱ्यांसमोर अशी निंदा केलेली एकून नागू भडकला.

त्यानवर काही दिवसांनी रंगू गाडीभर गंधत पेरून एका डोंगराळ वाटेने घाली येत बेलगाचा मुरगळला तो खाली गाडी मरुट करणे एकट्या रंगूला साधले नाही. म्हणून त्याने शेतात जवळपास काम करणाऱ्या दोघातिघाना हाक मारली बेलगाचा पाय मोडल्याचे कळले.

नागूला कळलं व त्याची छाती घड झाली व तो दिसेल त्या गावकऱ्याला म्हणू लागला—
“भाकटच्या बेलगाचा मोडला म्हणें? परंतु हे पहा, कोणाचा गर्वभंग कसा करावयाचा, ते त्या देवाला चांगलं कळतं!”

कळत्यावर रंगू आला तेव्हा जितल्या सारखा लळफळला.

दोघां भावडाच्या बायका आपल्या नवऱ्याहून कांणत्याही वावतीत कमी नव्हत्या. मुळात भावाजाबाचे परस्परांशी वैर, दोघां भावडांचे भाडण असल्यामुळे त्यांना वैर लपविण्याची गरजच काय? दोघी परस्परांची निंदा राजाच्या भाजाच्याजवळ मनमावळण्यां करीत शेजार भाजारच्या बायका तिखटमोठ लावून एकीच्या विरुद्ध दूसरीकडे तक्रारी सांगून दोघींचे भाडण झालं वी गमत पहात. अशा तऱ्हेने दोघां भावडांचा परस्परांवरचा दोघी हातभार लाघीत.

एकदा रंगूच्या नव्या दागिना करवून घेतला आणि दोनतांबोळता शेजारणीना म्हणाली—
“तुम्हीच पहा हो, पैसा जवळ असला तरी तो उपभोगासला सुद्धा भाव्य लागते!”

ही गोष्ट इकडून तिकडून जाऊन नागूच्या बायकीच्या कानावर पडली. आपल्या जावेने आपल्याला हिणविण्यासाठीच म्हटले असले पाहिजे असे साहजिकच नागूच्या बायकीला वाटले. तिने मूसमूसते जाऊन ती गोष्ट आपल्या नवऱ्याला सांगितले.

“आपल्याजवळ काही नाही वाटलं होय तिला? तिच्याहून चांगला

हिच्याचा कंठहार आणत्याशिवाय घमेंड जिरणार नाही! ती म्हणाली.

नागूने बायकीच्या म्हणण्यासारखे केले. त्याने बायकीसाठी एक सुंदर जास्त किमतीचा कंठहार विकत घेतला. कसलं तरी हळदीकुंकू ठेवून नागूच्या बायकीने आपला तो कंठहार शेजारभाजारच्या बायकांना दाखविला म्हणाली—
“हा कंठहार पाहून डोळ्यांतून पाखडणारे नाहीत वाटलं का हो?”

हळूहळू कंठहाराची गोष्ट रंगूच्या बायकीच्या कानावर गेलीच. ती चिडून म्हणाली—
“नंदी बेलगाच्या गळ्यात किती घंटा बांधल्या म्हणून काय? त्या भिकारड्या

गोष्टीवरून दोघांची बाबाबाची व्हागची आणि परस्परांची तोंडे पहायची नाहीत असे ठरवीत. एवढेच नव्हे तर वूसरा मेला तर पीका टाळेल असेही केव्हा केव्हा त्यांना वाटे.

एकदा काही गुरे डोंगरावरून उतरून येत असतां नागूच्या छान फोफावून वाढलेल्या शेतात शिरली. रंगू ते डोळ्यांनी पहात होता व मनावल्या मनात त्याला गुदगुल्या होत होत्या नागूचे उभे पीक जाता फक्त होंशार. त्याला आपल्या डोळ्याचे पारणे फिटल्यासारखे वाटले. परंतु नेवड्यात गुराखी भावले व त्यांनी गुरांना हाकून शेतातून बाहेर काढले. तेवढ्यात नागू आलाच त्याने गुरा-

कठमाराळा पाहून डोळ्यातून आग पाखड-
ण्याची गरजकथ काय हो ? ”

अशा लहानशहान गाण्दावरून नावा
जावाची मौखिक इहे होत आणि त्यावरून
भावाभावांची मारामारीपर्यंत मजल पोचे.
त्या गल्लीतल्या लोकांना दररोज काहीतरी
घडत पहायला मिळे.

असे दोघां भावंडांमध्ये वैर नित्य वाढतच
राहालं. एकदा एकाएकी भुसळधार पाऊस
पडू लागला आणि रंगूच्या घराची दक्षिणे-
कडोळ भित कोसळली.

घराचं धावे गळू लागलं नेव्हां काहीतरी
मेणफापड वगैरे घालून गळणं थांबवावं या
हेतूने रंगू घरावर चढून गेला. परंतु पाहतां

पाहतां छपराचा तो भाग कोसळला. तयरा
छपरादरोबर झाली कोसळला म्हणून
धावून बायको ओरडली. परंतु उत्तर आले
नाही. ती धावत्याधावत्या दिराच्या घरी
गेली व आपल्या जावेळा घट्ट मिठी मारून
रहत म्हणाली-”वहिनी, आपल्या दिराला
वाचवा हो ! ”

ती आवाक होऊन नवऱ्याला म्हणाली-
”अहो, पाहतां काय ? दिवा घेऊन या की,
भावजींना काय पहा तरी ! ”

तिथे दिवा घेऊन कोसळलं होतं
तिथेच गेलं व कोसळलेल्या छपरासाठी
बेशुद्धावस्थेत रंगूला बाहेर काढले
व नागू त्याला आपल्या घरी घेऊन आला.
वेद्याने ओवघपाणी कल्याधर रंगूला
घुड आली.

दिवसापासून दोघां कुटुंबामध्ये वैर
पार नाहीसे झाले. गणूवाची पाळेमुळे
खणून पार नाहीशी झाली. ही घटना
बडत्यानंतर कित्येक दिवसांनी रंगूची
बायको शत्रुच्या-पाजाच्याना नागू सांगली-
”त्या दिवशी भावजी देवामारवे पावले
आणि त्यांनी माझ्या कुंकवाचं रक्षण
केलं.

येथवर गोष्ट मागून वेताळ म्हणाला-
”राजा, त्या दोघा भावडात खरोखर प्रेम
होत की वैर ? एकाच नकसान कुलं को

कुलं आनंदन नसत होत नाही का ?
मग नागू आपल्या धाकट्या भावाला
वांचवायला कसा काय पावला ? त्यानंतर
त्या भावंडांमध्ये वैर एकाएकी नष्ट केलं
काय झालं ? ” शंकाचं समाधानकारक
उत्तर माहीत असून न दिलं नाहीस तर
परिणाम तुला माहीत आहेच. तुझ्या
डोक्याची शंभर छक्के होऊन तुझ्याच
पायावर लोळू लागतील.

त्रिकुमादित्य म्हणाला-”आत्मीयामध्ये
प्रेमाचं असं एक बंधन असत तसेच द्वेष
करीत सुद्धा तुटणार असं घट्ट
असतं. रक्ताच बंधन नसेल का
कोणतंय बंधन एवढे घट्ट नसतं. कधीकधी
द्वेष करून रक्ताचं बंधन घालून
घेतात. आत्मीय बांधवांत प्रेमाचं
जितकं बळकट असत तितकच द्वेषाचं बंधनही
बळकट असतं. अगदी जवळच्या नात्यातली
भंडाळी भावंडे परस्परांशी वैर काळ नागली
की प्रमाणाबाहेर वैर वाढतं. सर्व शत्रुत्वांत
भाऊ बंदकीचे शत्रुत्व मोठे असले. तरी रंगू

यला असतां तर नागूला आनंद झाला असता
हे मानणं चुकीचं होईल. भाऊ मेल्यावर
त्याच्यात भावात असलेल्या प्रेमाचे किंवा
वैराचे बंधन तुटलं असतं ! एक मेला तर
दुसऱ्याचा स्वार्थसिद्ध होण्यासारखेही काही
नव्हते. म्हणून रंगूचा जीव वाचवायला
नागू पावला हे नैसर्गिकच होते. रक्ताकडे
रक्त पावले. त्यानंतर दोघांमध्ये वैर
नाहीसे व्हायला दोन कारणे झाली. पहिले
कारण की कोपापेक्षा प्रेमाचे बंधन जास्त
बळकट असते. दुसरं की उपकाराचा
फायदा ज्याला मिळाला तो उपकाराची
गोष्ट कदाचित् विसरेलही, परंतु उपकार
करणारा त्याने दुसऱ्याचे केलेले हित जन्म
भर विसरत नाही. जेथे रक्ताचाच संबंध
आहे तेथे अशा परिस्थितीत वैराला जागाच
कोठे राहणार ? ”

अशा तऱ्हेने राजाचे मीन भंग होताच
वेताळ प्रेतासह नाहीसा आणि
लोळकळू लागला.

(कल्पित)

चोरी करायला रागदारी

नारायणबुवा तंजोर गावातल सुप्रसिद्ध गवई होते. परंतु ते नेहमी नीलांबरी रागध लेखका असत. कोणी कधी 'दुसरा राग घ्या' असा आग्रह केला तर ते म्हणत, परंतु ती बंडक रगत नसे. बुवा नीलांबरी राग म्हणू लागले की त्या रागातल्या काळजारसामुळ दगडसुद्धा धिरपळून जात अशी त्यांची कीर्ती होती. दगडाळा पांजर फुटे की नाही तकळ, गरजु एवढे खरे की त्याचा नीलांबरी एकणारे आते डोलत व स्वताला विसरून जात, कोणी म्हटले की "मो नारायणबुवाची निलांबरी ऐकली आहे" तर लोक लगध त्याला म्हणत— "कपाळ! अरे, तो रागिणी रंगली म्हणजे तू तर झोपी गेला असशील, भग एकणारे कोळून?" अशा तऱ्हेने नारायणबुवांच्या नीलांबरी रागाचो क्वाली तंजोरच्या पंचकोशीत होती.

नारायणबुवांचे चाहते म्हणामने—"१ काम कमी झाले? अहो, हा पुरात गाणे म्हणून शोधविनारा आई शिवाम कोणी मिळेल तरी का?"

"भट्टो, आमची आज्ञा मी यतान असताना म्हाय्या म्हणायची व मला लग्नेन ज्ञाप घायची आता मला तुम्ही काय म्हणाल?" अस म्हणून काही नारायणबुवांच्या नीलांबरी रागाचो तुलना करून त्यांची स्तुतीच दुसऱ्या तऱ्हेने करीत.

एकूण नारायणबुवांनी नीलांबरी म्हटली की थोता कोणी कसाही असो त्याला ज्ञाप ही यणारच, असे त्या गावातल्या प्रत्येकाचा समज होता.

एकदा नारायणबुवांच्या शोधार्थ एक माणूस आला. तो दिसायला तसा कोणी मोठा माणूसच दिसत होता, परंतु तो हाता धर्याईक चोर. त्याने नारायणबुवांना

काही पैसे दिले व म्हणाला—"हे पहा बुवा! उद्या रात्री तुमची एक बंडक मी ठेवणार आहे. म्हणून मी तुमची बिदागी अगाऊच देऊन ठेवतो आहे!"

"उद्या रात्री म्हणता? कोठे, किती वाजता?" नारायणबुवांनी त्याला विचारले. त्या पूर्वी नारायणबुवांना गाण्यासाठी बिदागीची रक्कम कोणी कधी अगाऊ दिलीच नव्हती. म्हणून नारायणबुवांनी विचारले.

"रात्री बाराव्या सुमारास गाण्याला सुरवात करावयाची आहे. बंडक कोठे होईल मी सांगू शकणार नाही. मी रात्री येऊन तुम्हाला बोलावून घेऊन आईत. सांगून त्या जागी बसून तुम्ही सुरवात करा म्हणजे झाले." तो माणूस म्हणाला.

मध्यरात्री गायनाला सुरवात म्हणजे काय, हे नारायणबुवांना कळना. परंतु त्याने बिदागी अगाऊ दिलेली होती म्हणून नारायणबुवा त्याच्याशी वादघातीत बसले नाहीत.

दुसऱ्या दिवशी मध्यरात्र उलटल्यावर तो माणूस नारायणबुवांना बोलवायला आला. त्याच्याबरोबर त्याचा आणखी एक साथीदारही होता. दोघे नारायणबुवांना खजिन्याजवळ घेऊन आले.

रात्री दोघांनी एका जागी बसून नारायणबुवांना गायनाला सुरवात करायला सांगितले. नीलांबरी राग सुरू झाल्यावर काही वेळाने खजिन्याचे अधिकारी पाहरेकरी झोपी जातील व त्यानंतर चोरी करावी असा दोघांचा बेत होता.

परंतु पाहरेकरी नेपाळ देशात राहणारे गुरखे होते. त्यांना दक्षिणात्य संगीताची आवड मुळीच नव्हती.

म्हणून नारायणबुवा गाऊ लागताच दोघे चोरच पंगू लागले आणि घोळ लागले. पहाटे गुरख्यांनी घेऊन त्या दोघांना जागे केले व नारायणबुवांना म्हणाले—"आता जजाडण्याची वेळ झाली आहे हो। उठा परी चालू लाग।" चोरांनी आश्चर्यचकित होऊन घराची वाट धरली.

सर्वे फक्त एकदाच!

रागपूरच्या जमिनदाराला नाही नाही म्हणता उताऱ्यात एक मुलगा झाला. त्याचे नाव गोपाळ ठेवण्यात आले. मुलाचे जाड कार होऊ लागले. म्हणून व्हाने वर्षे लागले तरी तो एक अक्षरही शिकला नाही व फमालीचा हुद्दा मात्र झाला. तो उजाडताच उठत नसे. कित्येक दिवस आंघोळही करीत नसे.

आपला मुलगा विषडणार असे वाटून जमिनदाराने मुलाला मार्गावर आणण्याचे ठरविले. परंतु काही उपयोग झाला नाही. मुलगा घरातल्या माणसाने ऐकत नाही हे पाहून जमिनदाराने दोघांमिशां नागत्या विढांमिना मुलाला शिकवायला ठेवले. परंतु तोही प्रयत्न फसला.

त्याच सुमारास गावात एक तरुण युवक आला तो अनाथच होता जमिनदार त्या तरुणाला बोलावून म्हणाला—“तु

मुलाला मार्गावर आणलास तर तुला आयुष्यभर उदरनिर्वाहाची चिंता करण्याची गरज राहणार नाही.”

तो तरुण हुशार होता त्याने गोपाळला नवतडीत घेतून आपला व्याख्या मकावर बसविला. काय वाटेस ते करून त्याचे चिंत विचारण्यासाठी लायलावे, त्या तरुणाने ठरविले परंतु त्या तरुणाने भक्तक नव्हते समजावून सांगितले तरी गोपाळ न बदलता त्याला एकदा म्हणाला—“मला तर अमच राहण्यात वाटते. मी का बदलावे?”

“अनुभव घेतल्याशिवाय तुला ते काय कळणार? तू दररोज एकदा आंघोळ करून घ्या. एकदा थोडे वाचन करून घ्या. एकदा वडीलघाण्यांना नमस्कार करून घ्या! तुला किती वर वाटेल हे तूच स्थानु-भक्ताने घ्या!” तो तरुण म्हणाला.

“तू म्हणतोस म्हणून मी मान्य करतो. परंतु तू म्हणालास ते सर्व मी फक्त एकदाच करीन! रोज उजाडताच उठेन, एकदा स्नान करीन, पुस्तकातले एक वाचीन. तू दिवसभर माझ्याशी खेळलं पाहिजेस.” गोपाळ म्हणाला.

गोपाळ म्हणाला ते त्या तरुणाने जमिनदाराला सांगितले.

“बर झालं बुवा! थोडा नियमितपणा झाला की तोच सुधारेन!” जमिनदार मनाचे समाधान झाल्याभावात म्हणाला.

दुसऱ्या दिवसापासून गोपाळ कबूल केल्याप्रमाणे उठू लागला स्नान करून एकच एक पान पुस्तक उपडून वाचू लागला. नंतर तो वडिलांना एकदा नमस्कार लागला.

एके दिवशी जमिनदाराने कोणी नातेवाईक भेटायला आले गोपाळला दिवसभर खेळात रमलेला पाहून त्यांनी जमिनदाराला विचारले—“काय हो, मुलाचा विद्याभ्यास सुरू केलात की नाही?”

“अहो, तो उजाडताच उठून आंघोळ करतो व वडीलघाण्यांना नमस्कार करून अभ्यासाला बसतो. त्यानंतर खेळतो.” या शब्दात जमिनदाराने आपल्या मुलाचे मोठ्या अभिमानाने वर्णन केले व मुलाला बोलावून म्हणाला—“हे तुझे मोठे काका आहेत बरं

का? तुला पहायला म्हणून मुद्दाम आले आहेत. त्यांना नमस्कार कर, वाळा! तुला वाडीबाई देतील!” जमिनदार म्हणाला.

गोपाळ उद्दटपणाने नकारार्थी मान हलवून म्हणाला—“मी दररोज फक्त एकदाच वडीलघाण्यां कोणाला नमस्कार करतो. आज सवाळी मी तुम्हांला नमस्कार केला होता ना? पाहिजे तर उद्यां सकाळी तुमच्या ऐवजी यांना नमस्कार करीन, आज नाही कोणाला नमस्कार!” असे सांगून गोपाळ निघून गेला.

जमिनदाराला मान खाली घालाची लागला. तरुणाला बोलाविले म्हणाला—“तू माझ्या मुलाला जे वळण

लावीत आहेस त्यामुळे माझ्या नातेवाइका-
समोर माझी मान खाली होत आहे!"

तो तरुण गोपाळकडे जाऊन म्हणाला-
"तुझ्यामुळे मला खाली पहावे लागले
आज! थोरलेमोठ्यांना नमस्कार करणे
ही जगाची रीत आहे. त्याचे आशीर्वाद
तुझ्या हिताचे अमतरत. यापुढे [redacted]
सारखा वागू नकोस!"

परंतु गोपाळ त्याच्या जोलण्याकडे दुर्लक्ष
करीत म्हणाला-"मी म्हणालो त्याबाहेर
काही केले नाही, सर्व [redacted] एकदां मी
कबूल केले होते!"

"तू अगदी हरिश्चंद्राहून मोठा एक-
वचनी झालास होय? तू दिलेले वचन

मोडणार नाहीस का? मोडलेस तर?"
त्या तरुणाने गोपाळला विचारले.

"मोडले तर तू म्हणशील ते मी
करीन!" गोपाळ म्हणाला.

त्या तरुणाला गोपाळमध्ये बदल घडवून
आणायला एक युक्ती सुचली. त्याने सेळा-
सेळात गोपाळचे अंग [redacted] केले. त्यामुळे
गोपाळच्या अंगाला वात येऊ लागला.
सेळात रमल्यामुळे गोपाळला ते कळले
नाही परंतु स्थानंतर तो [redacted] ती थाण
त्याला असह्य झाली. [redacted] गोपाळला
म्हणाला-"बल, नदीवर [redacted] आंधोळ
करून घेऊ."

"आज [redacted] मी एकदां आंधोळ केला
आहे पुन्हा नाही आंधोळ करणार!"
गोपाळ म्हणाला.

त्या तरुणाने एकट्याने नदीवर जाऊन
आंधोळ करून घेतली. गोपाळ आंधोळ
केल्याशिवाय धगे गेला.

"बाळा, तुझ्या अंगाला किती धाण
येते आहे रे! आंधोळ [redacted] ये!" त्याची
आई म्हणाली. तरी गोपाळ गेला नाही.
तो घमकावून म्हणाला-"आ, मला बळ-
जवेरीने आंधोळ करायला लावले तर मी
आज जेवणार नाही!"

"तरुण, तुझ्यानरोबर आम्ही सर्वांनी
कसं रे जेवायच? घरात नातेवाईक मंडळी-

मुद्या वाली आहेत!" गोपाळची आई
म्हणाली.

गोपाळ एकटा निराळा जेवायला [redacted]
बंदकण घाण होईल म्हणून तो जमिनीवर
झोपला. परंतु त्याने आंधोळ केली नाही.
तरुणाने जाऊन जमिनदाराला सांगितले
की त्याने सर्व प्रयत्न व्यर्थ झाले, म्हणून
त्याला माफ करावे.

जमिनदाराला कळले की मुलगा सर्वा-
घरोबर जेवला नाही [redacted] जमिनीवर
झोपला, तेव्हा त्याला [redacted] वाईट वाटले
व तो त्या [redacted] म्हणाला-"तू यापुढे
मुलावर मसले प्रयोग करायचे सोडून दे!"

परंतु गोपाळमध्ये सुधारणा होणे [redacted]
तरुणाला [redacted] वाटले, कारण गोपाळ-

मध्ये सुधारणा होण्यावर त्याचा उदर
निर्वाह अवलंबून होता. मुलाने फार लाड
केल्याने मुलगा बिचकला आहे, [redacted] तरुणाने
ओळखले.

एकदां [redacted] देशाचा [redacted] जमिन-
दाराच्या गावी [redacted] आणि त्याने दिवस-
भर गावातच मुक्काम केला. गावातली
सर्व प्रमुख गावकरी मंडळी [redacted] नज-
राणे देऊ लागली. जमिनदारमुद्या [redacted]
सर्व कुटुंबियांसह राजाला नजराणा घायला
गेला. बरोबर तरुणाला मुद्या घेतले होते.

जमिनदाराने जो नजराणा दिला [redacted]
[redacted] आवडला. त्या नेहमी तरुण
गोपाळला म्हणाला-"हे आपले महाराज
आहेत, यांना [redacted] कर!"

गोपाळ संवधीप्रमाणे उर्मटपणे काही बोलला. राजाला राग आला म्हणाला-
"काय रे, दिवसभरात तू एकदांच नमस्कार करतोस का? राजालासुद्धा तू दुसऱ्याने नमस्कार करणार नाहीस का?"

जमिनदाराने जोळखले की मुलाच्या या वागण्याचा परिणाम भयंकर होणार. तो घाबरला. त्याने संतापून फाडकन मुलाच्या मुस्कृटात एक चिल्ली म्हणाला, तुझ्या हट्टीपणाला केव्हा तरी आळा बसलाच पाहिजे! देवामारुता आपला आहे, त्याला तू नमस्कार करणार नाहीस? त्याच्या पायांपासून त्याची माफी माग!"

"गोपाळच्या अगाला त्यापूर्वी त्याच्या बडिलानी कधी हातही लावला नव्हता. थापाचा पाहून तो घाबरून गेला आणि त्याने राजाचे पाय धरून त्याची माफी मागितली.

धरी परत आल्यावर अमिनदाराला गोपाळने केलेल्या प्रणिजेची आठवण करून देऊन तो लक्ष्य म्हणाला- "आपल्या मुलाने

आपले वचन मोडले. आजपासून तो माझ्या म्हणण्याप्रमाणे वागेल. कारण त्याने आज दोनदां नमस्कार केला. तुम्ही स्वतःच पाहिलेत की मुलाची वागणूक किती घोक्याची आहे! त्याला मागावर आपण्याचा दुसरा उपाय न पाहून तुम्ही त्याच्या अंगावर हात टाकलास. मला तोंच उपाय योग्य वाटला, म्हणून मी जाणूनबुजून त्याला राजाला नमस्कार करायला सांगितले. जर मी आपल्या व्यवहाराने आपल्याला दुकविलं असेल तर आपण मला माफ करावे.

ही गाष्ट लगे की त्या तरुणामुळेच जमिनदाराला मुदरला मारावे लागले. परंतु हे देखील नेवडेंच न्हय की गोपाळ आपल्या भार काईपर्यंत वागत आला. म्हणून पुढे तरुणाला दिस्याप्रमाणे तरुणाने मागितले तसा वागू लागला व जहाणा झाला. जमिनदाराने वचन दिल्याप्रमाणे त्या तरुणाला आयुष्यभर आश्रय दिला

मानवकृपा

ब्रह्मदत्त काशीच्या गादीवर राज्य करीत

अभतां बोधिसत्त्वानी गाईच्या एका पाड्याच्या रुपे अवतार केला तो पाडा सुंदर रंगाचा होता त्याला पाहून पाहणाराने मन हरपून जात असे. त्याचे सोदय पाहून त्याच्या मालकाला आनंदच झाला, इतर लोकानाही तो हवा-हवासा वाटे.

त्या पाड्याचा मालक एका म्हातारीच्या घरात भाड्याने रहात होता. काही दिवसांनी त्याच्या मालकाला ते गाव सोडून जावे लागले जातांना त्याला भाड्याचे पैसे देणे शक्य नव्हते. म्हणून भाड्यादेवजी तो पाडाच म्हातारीला देऊन मालक निघून गेला.

त्या म्हातारीला आपला दुसरा कोणी नव्हता. ती त्या पाड्यालाच आपल्या मुलासारखी प्रेमाने पाळू लागली.

भाताची पेज, कोंडा, पेंड वगैरे पोष्टिक पदार्थ ती त्या पाड्याला खायला घालीत असे. वररोज ती त्या पाड्याला फाल्गुमा-वर घेऊन जाऊन बाळक्या भवताच्या बोट्याने त्या पाड्याचे सधे अंग घामून ती त्याला धुवी, त्या पाड्यावर तिचे वास्तव्य इतके होते की तिने त्या पाड्याला कधी वांधून ठेवले नाही.

काला पाडा गेला तसतशी त्याला मुदर पोवळी शिगे पेंड लागली. ती इतर गुरांवरोबर मांभर मानेल तिफडे हिडे फिरे. धुलं त्याच्यावर चकून मज्जा करीत. त्याच्या गळघाखालील पोळ्याला हाताने भोंजारीत.

एके दिवशी तो पाडा विचार करू लागला, "मला इतक्या पुत्रवात्सल्याने लहानाचा मोठा करणारी म्हातारी किती गरीब आहे. अंगात पुरेशी शक्ती नसून

तो माझी कितली सेवा करते व माझ्यासाठी कितली कष्ट सहन करते. मी तिला चार पैमे मिळवून आणून दिले तर तिला थोडा हातभार लावण्यासारखा होईल."

पण पैसे मिळवायचे कसे? तो विचार काही लागला. त्याच सुमारास एक व्यापारी आपल्या पांचशे गाड्यात धान्याची पोती घालून आला. त्या गाड्या त्या गावापर्यंत सरळ रस्त्यावर निविघनपणे चालत आल्या होत्या. परंतु त्या गावाला लागून जो ओढा होता तो पार करून जाणे कठीण होतं. वाळूत खूप प्रयत्न करूनही गाड्या पुढे जात नव्हत. म्हणून सर्व गाड्या ओढ्याच्या अलीकडच्या काठावरच थांबल्या. गावानून गाड्याने बैल आणून

ओढा पार करण्याचा व्यापाऱ्याने प्रयत्न करून पाहिला. पण तो प्रयत्नही फुकट गेला.

त्याच वेळी व्यापाऱ्याला ओढ्याच्या पलीकडच्या काठावर इतर गृहवरोबर चरत असलेला म्हातारीचा पाडा दिसला. त्याच्यावरोबर एखादोदोन चांगले बैल असतील. विचार करून व्यापारी ओढ्यापलीकडे गेला परंतु तो काळा पाडाच त्याला कामालायक दिसला. त्याला वाटले हा पाडा चांगला दांडगा आहे. एकामागून एक गाड्यांना जुपलेल्या बैलांच्या मदतीने एकटाच सर्व गाड्या पार घेऊन जाऊ शकेल.

असा विचार करून व्यापाऱ्याने तेथल्या गुराव्यांना विचारले—"हा कोणाचा

आहे रे? थाला मी काही वेळ घेऊन जाऊ का? माझ्या गाड्या नदीपार त्याच्या वाडेव. तुम्ही भागाल ते देईत!"

"तुम्ही त्या पाड्याला घेऊन जा आणि आपल्या गाड्या नदीपार पोचल्या करा. त्याचा कोणो मालक असा नाहीच हा मज मानेल तना हिडतो फिरतो." गुराव्या म्हणाले.

व्यापाऱ्याने एक दोरी त्या पाड्याच्या गळ्यात बांधली आणि त्याला ओढून नेऊ लागला, परंतु पाडा जागची हुल्लाच नाही. व्यापाऱ्याच्या नोकरीची खूप केला तरी ते त्याला अशक्य होते.

व्यापारी विचार करीत उभा राहिला. त्याला वाटले कदाचित

मेहनतीची मजुरी पाड्याला हवी असेल. तेव्हा तो त्या पाड्याला म्हणाला—"तुला पाहून तू कोणी वृषभराज असावास असे वाटते आहे. माझ्या पांचशे गाड्या ओढ्याच्या पार नेल्यास तर तुला गाडी-मागे दोन रुपये देईत. एक हजार रुपये मिळतील."

व्यापाऱ्याच्या तोंडातून ते निघून गेले. सर्व काही बळक्यासारखा तो काळा पाडा हुल्ला आणि ओढ्यापलीकडे गाड्या उभ्या होत्या त्याच्याजवळ जाऊन उभा राहिला. व्यापाऱ्याच्या नोकरीची एका गाडीला त्याला जुपला. पाडा सहजी ती गाडी पलीकडच्या तिरावर घेऊन गेला.

सर्वे गाड्या पार गेल्यावर व्यापाऱ्याने एका लांब पिशवीत पांचशे रुपये घालून पाड्याच्या गळ्यात ती पिशवी बांधली. पाड्याच्या रूपात असलेल्या बोधिसत्वांनी व्यापाऱ्याची ही लबाडी ओळखली. 'या व्यापाऱ्याला लोभ दिसतो आहे. याने आपले वचन मोडले आहे.' नंतर तो पाडा जी गाडी त्याने सर्वांत प्रथम ओढपा पलोकडे नेली होती, तिच्या समोर अशा तऱ्हेने आडवा उभा राहिला की गाड्या पुढे जाणे शक्य नव्हते.

व्यापाऱ्याने ओळखले की हा पाडा सामान्य नाही, खूप समजूतदार आहे. व्यापाऱ्याने आणखी पांचशे रुपये दुसऱ्या एका पिशवीत टाकले. ही पिशवी-मुढा पाड्याच्या गळ्यात बांधली आणि म्हणाला- "थोर आरम्या! मी ते वचन दिले होते त्याप्रमाणे एक हजार रुपये तुझ्या गळ्यात बांधले आहेत. आता माझ्या गाड्या पुढे जायला वाट दे!" पाडा तेथून निघाला. म्हणतारी

रुहात असे तेथे जाऊन उभा राहिला त्याने पाचशे गाड्या वाळूतून ओढून ओढ्याच्या पार नेल्या होत्या. म्हणून तो दमला होता व त्याचे सर्व अंग धुळीने व वाळूने माखून निघाले होते. म्हणून म्हाताराने एक घेऊन त्याचे अंग पुसून काढले व त्याच्या अंगाव्याखावर गोजारीत हात फिरवू लागली. तिने पिशव्या पाहिल्या. त्यात पाचपाचशे होते.

तो चकित झाली. नितक्यात गगन्यांनी येऊन घडलेली गारट मागितली. म्हातारी-च्या डोळ्यात प्रमाथ मळकू लागले. त्याने पाडा गोजारीत ती म्हणाली- "वेटा, तू माझ्यासाठी एवढी मेहनत केलीस? मला काय देणू दे? एवढे पैसे?" नंतर तिने अगाला तेल चोळले. गरम पाण्याने म्हातार्याचे पातळे.

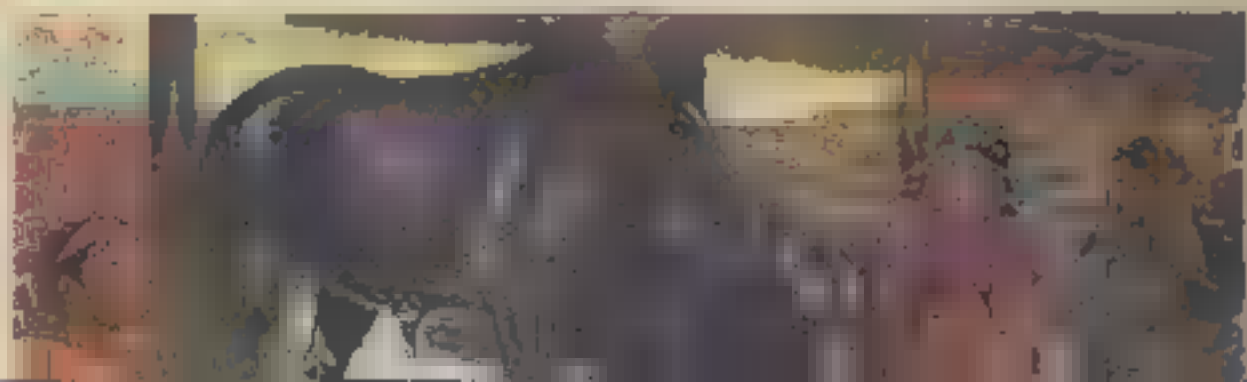
अशा तऱ्हेने इतक्या वास्तव्याने पाड्याच्या मातृस्वरूप त्या म्हातारोचे मातृ-कृपेने फेडून बोधिसत्वांनी आपला अवतार समाप्त केला.

महाकवी कालिदास

कोमार्योदयेत असताना एक भुवराज आपल्या आईला म्हणाला- "आई, एक मुलगा दे!" आईने विचारले- "सगळ्या रे बाळा?" भुवराज म्हणाला- "मुद्द नारायणा." आई शिंत राखत म्हणाली- "बाळा, तू थोडा मोठा हो, म्हणजे हा धार घराचे वय येऊ दे, देईल हा!"

थोडे भुवराज पुढे शक्यता-हित गावाने प्रसिद्ध झाले. यथे भाग्यवतीस ज्ञानाचे भारमावण स्वारी करून येथे असलेल्या त्याने केले त्याने राज्य जिंकून विक्रमादित्याने आपल्या जीव पराजमाना परित्या दिले.

त्यानंतर विक्रमादित्याने अनेक राज्ये जिंकून आपली राजधानी उज्जयिनी येथे स्थापन केली. त्याच्या कारकीर्दीत उज्जयिनी नगरी मोठमोठ्या इमारती व देवळांमुळे शोभिवंत होती.

विक्रमादित्याच्या विषयी अनेक अद्भुत आख्यायिका आहेत. त्यांतील एक कविदासाच्या चरित्रकार आहे. सांग्या एका राजकन्येने (ती विक्रमादित्याच्या राजपरिवारातील नव्हती) याकडे प्रेमाचे केंद्री होण्याची ती तर्कशास्त्रात तिच्या विद्याभ्यासात ती विवाह करणार आहे. कित्येक पंडितांनी तिच्या समोर तर्कसंगत आपणां द्वारे मागविले.

असा तर्कने अपमानित होऊन तो तत्काल बाईच्या देवळात गेला. अद्यापि पूर्वक देवीची आराधना करत आल्या. परंतु देवी याच्या हात तबलेला बाईने ती जवळच्या एका विहिरीत जीव घालून निघाला.

असा तर्कने राजमान्यसमीर मान खात्री झालेल्या काही पंडितांनी एक योजना आखून एका मुषाविरोधर तिचे सत्य घाबरणे करविले. त्यांना तसा एका वर्षभरून घेवलाही. ती काही काळीशर बसला होता तीच ती नोडीत होता. काही सुट्यांना खात्री पडली. त्या मुर्ताला काही पंडितांने शेकून आले.

तत्काल काही सरस्वतीरूपात येऊन म्हणाली - "मुला, आणखी काळ जन्म तरी पडत होण्याचे प्रारब्धता नाही!" ते ऐकून ती नवीत याकून जीव घालून निघाला.

ती एक विद्वान पंडित असल्याने सर्व पंडितांनी तिच्यादमोठ नाकून राजाचा समजावून सांगितले. शेवटी राजकन्येचे त्या सुर्वेशिरामचोरी नम्र झालेच. परंतु राजकन्येने नवकरून तिचा पती मूर्ख असल्याने ओढवले व त्याचा राजडाड्यातून हुकून नावले.

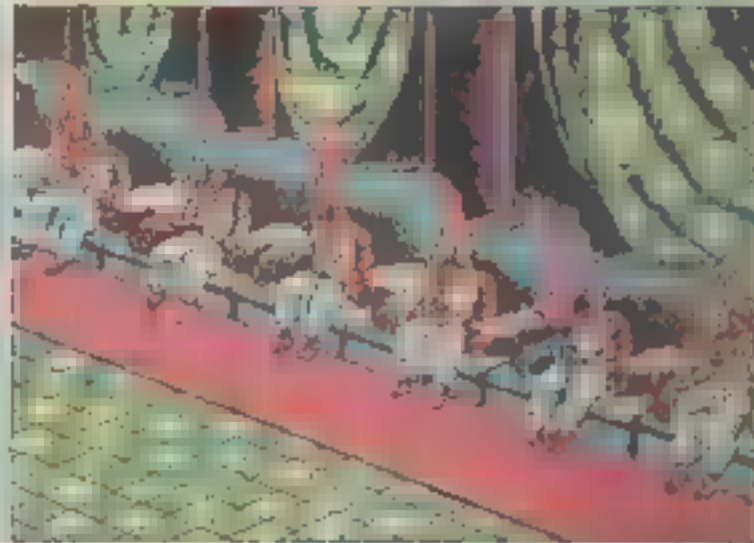
येथून देवीला त्याची आज्ञा आली व तिने याकून आशीर्वाद दिना करून त्याला त्याच देवळात कर्तव्य मात जन्म लक्षाभायून एक वेता आले.

अशातन्हेने देवीच्या कृपेने तो एक महाभक्ति झाला त्याने देवीचे एक स्तोत्र स्वतः रचून म्हटले आणि अनेक नाव कानिदास देवून घेतले आणि विष्णुमूर्तिकाच्या दरबारात गेला.

स्थानात विक्रमादित्याच्या दरबारातील मंत्रालयास कासियास एक प्रमुख रत्न ओळखला गेले त्याच्या उन्वरी, अण्णक, अमरविह, माथ, येराळभटे, भद्रकर्ण, वराहविह आणि ही वराह भक्ति होते.

एकदा विष्णुमूर्तिकाच्या काही चरणा-वन्न कानिदासाचा राग झाला आणि त्याला रामगिरी पर्वतप्रदेशात काढून रहावता विक्रमादित्याने सांगितले. तेथेच आप्पायिकेप्रमाणे कानिदासाने आपले मुद्रादिद 'गोपसदेश' महा काव्य लिहिले त्यानंतर महा कानि-दासाची पैती विष्णु भक्ति नाही आणि त्याला दरबारात घेऊन त्याने त्याला दीप्य करून देला.

हच ते खाटे!

एक राजा विनोदप्रिय होता. त्याच्या दरबारात विद्वत्कांता फार मोठ्या मान मिळते म्हणून दरवारी रविन रामभर्माचा जळफळाट होई. त्याला हे पाहून आश्चर्य बाटे की विद्वत्तामुन्य असूनही विद्वत्कांता दरबारात एवढा मान का?

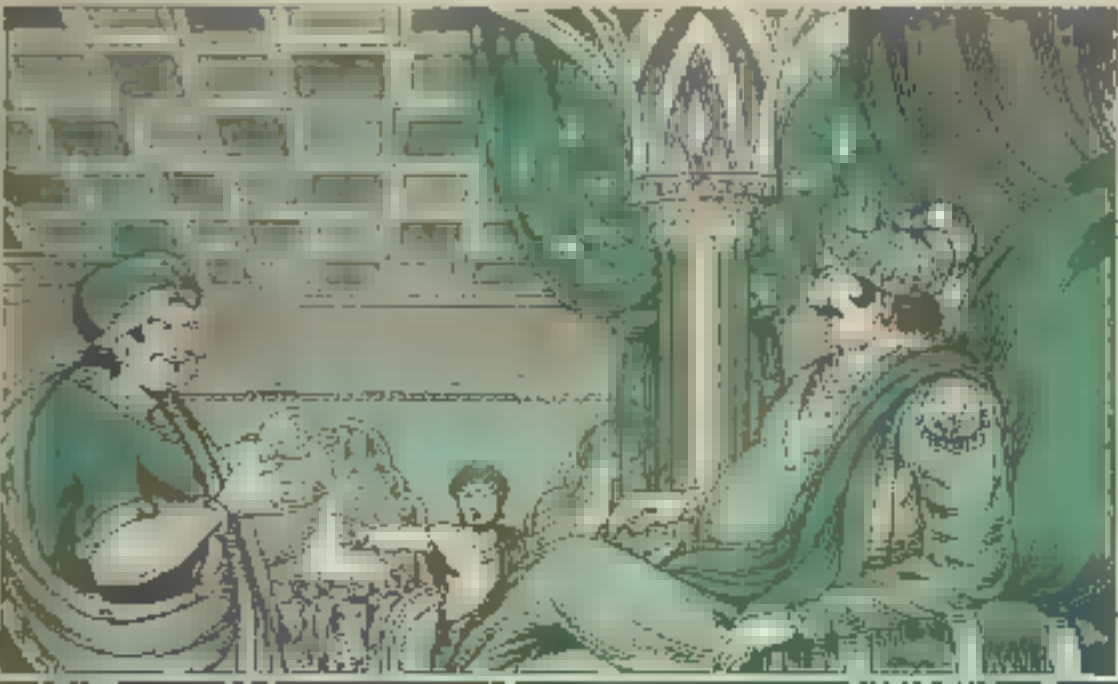
एके दिवशी राजाने जाहीर केले की जो दरवारी मर्तेन खाटे खाटे घालेल त्याला इनाम दिले जाईल मर्तेन मोठे खाटे काढ पाचा निणय इण्याची जबाबदारी राजाने विद्वत्कांतावर टाकली.

मर्तेन दरवारी आपापल्या परीने खाटे घेऊन. काहीजण म्हणाले 'आम्ही पाहू कावळे वाहिले आहेत' काही म्हणाले 'आम्ही माणसाना आश्चर्यात उठवली पाहिले आहे.' मर्तेन खाटे घालने हे कावळांना आठवता पाहून पहात त्यांच्या माणसाना पाहून विद्वत्कांता विचारले- 'महाकांता! आपणही या मर्तेन माण घेणार का?'

रामभर्मा विचारले- 'आमच्या भगवत मर्तेन काही खाटे घेऊन नाही जाहीर करायला मर्तेन खाटे काढू नये आमच्या मातीन माती

विद्वत्कांता राजाकडे बघून म्हणाला- 'महाकांता! खाटे घालण्याचे इनाम रामभर्मानाच द्यावे.'

मर्तेन दरवारी मर्तेन इनाम द्यावता पाहून माणसाने

चुरटी-खडीसाखर

अच्युतला तालुव्याच्या गावी मामले-
दाराच्या कचेरीत नोकरी लागली.
त्याने भाडेघाते एक घर घेऊन बिन्हाड
घाटले. तो घकन कचेरीत जाई त्या
बाहेर एक कोलाक घर होते. घराच्या
ओसरीत सुमारे बर्षाची एक विधवा
बाई बसलेली दिसे. अच्युतकडे आरंभी-
यत्नेने पहात असे.

एक दिवशी संव्याकाळी ती देवळासून
घरी परत येत होती. वाटेत तिला अच्युत
भेटला. ती त्याला म्हणाली-“मुला, ही
खडीसाखर देवाचा प्रसाद आहे.
डोळ्यांना लावून खा बरं!” असं सांगून
तिने खडीसाखर अच्युतच्या हातात
दिली.

अच्युतने ती खडीसाखर तोंडात टाकली
त्यानंतर ती बाई त्याला म्हणाली-“बाबा
दे, तुला पाहिले की मला माझ्या धाकट्या

मावाची भेट होते. तो सेवाराच्या
गांवचा कुळकर्णी आहे. परंतु रयाचं आणि
पटत नाही. त्याच्यावर कितो
जोब आहे!” असे म्हणत त्या बाईने
डोळ्याची टिपे पबराने पुसली.

त्या बाईचे नाव होते ठकुताई. तिने
आपली रडकथा सांगितली. म्हणाली-
पांच बघ! पूर्वी माझ कुंकू पुसलं गेलं.
मूलमाळ नाही. आपला म्हणून
एकुलता एक होता माझ कपाळ
फुटलं त्या दिवसापासून मी आपल्या
धाकट्या भावाकडे मोलकरणीसारखी
राबले. परंतु भावजयीने माझ्याची
नेहमी दुष्टावा ठेवला. ती माझ्या विकड
नवऱ्याचे कान भरी. माझा भाऊ मला
मारामला सर्व सहन करून मी
आपल्या भावाकडेच पडून रहात होते.
परंतु दोन वर्षांपूर्वी त्याने मला घराबाहेर

काढलं. त्या दिवसापासून परगावी येऊन
राहाते आहे!

ठकुताई आपली सांगून
म्हणाली-“बाबारे, मला एकट्याने जगणं
नकोसे वाट्ट आहे. त्याने मला
घराबाहेर काढले तरी मी त्याला कधी
विसरेन? तुझा पाहून त्याची
होते. तू मधून मधून माझ्याकडे येऊन
भेटस जा मनाला हलकं वाटेल.
आपलं दुख विसरेन.” असे म्हणत
तिने आपले डोळे पुसले.

अच्युतला ठकुताईची कीड आली.
एकटी आहे विचारी! ती म्हणाली-“ताई,
मी येत राईन बर का मधून मधून!”

ते उत्तर ऐकून ठकुताईना परमानंद
झाला तिने अच्युतला सांगून
सरमर संपाक केला आणि आपण
करून त्याला जेवायला वाढले. त्या
दिवसापासून अच्युत ठकुताईच्या घरी येऊ
जाऊ लागला. ती सुद्धा अच्युतच्या घरी
माऊ येऊ लागली. ती कचेरीत गेली
म्हणजे ठकुताई आडलोट करी व कपडे
घुळत टाकून रात्रीचा संपाक करून ठेवी.

एके दिवशी रात्री अच्युतच्या दारावर
कोणीतरी थाप दिली. अच्युतने दार उघ-
डले तर समोर ठकुताई घरघर कापत
उभी असलेली दिसली.

त्याने धावत्या स्वराने विचारले-
“ताई! हो झाले? घाबऱ्या
गुबऱ्या का?” म्हणत तो घरात आला.

ठकुताईमुद्धा पाठीपाठ घरात आली.
तिने त्या रात्री घडलेली एक गोष्ट सांगि-
तली. म्हणाली-“रात्री माझा नुकताच
डोळा लागला होता. बाहेर कोणीतरी
चालत असल्याची चाहूल आली. मी
खिडकी उघडून बाहेर पाहिले. माझ्या
परसातली भाडे घरत असलेली एक म्हंस
मला दिसली. मी दार उघडले म्हशीला
बाहेर काढून दार बंद करणार इतक्यात
एक काळाकबिघ्न माणूस एक सुरा
दाखवून म्हणाला-“गळघातली माळा व

हातातले चिन्तन करून दे, ओरडलीस तर हा मुग पक्षा!

“उत्कृष्टात सुदैवाने गस्त घालणारा निपाई त्या बाजूला आला. चोर दातओढ चाखून माझ्याकडे डोळे वटारून पहात म्हणाला—“तू या वेळे! वांचलीस. पण तूझा दागिने मी मांडणार नाही.” आणि पगार झाला. मी वाचून गेले. मला काय करावे कळत नाही. मी त्या शिपायाच्या पाठापाठ चालत नुड्याकडे आले आहे.

“आणि हे पहा, हे दागिने माझ्या आईचे आहेत. माझा भाऊ माझ्या पाठीस लागला आहे की मला म्हणतरीला आणि या वेधव्यावस्थेत त्या दागिन्यांची गरजच

काय? भावजयांच्या कां नाही देत? पण आतां तूच विचार कर, म्हातारपणी जगा-यल्या मांड्याजवळ दुसरे आहेच तरी काय? घातलाच एक एक दागिना विकून मला दिवस काढावे लागणार आहेत आणि माझे प्रेत जाल्याच्या लकडांचा सच आहेच की!” असे सांगून ठकुताईने तिची सोन्याची माळा, पाटल्या व इतर दागिने अच्युतला दिले.

एका आठवड्यानंतर ठकुताई पुन्हा म्हणाली—“अरे ! चोराच्या भोलीने तर मला गयी लोपन येईनाही झाली ! मी ते दागिने आपल्या भावा-कडेच नेऊन ठेवावे म्हणते.”

अच्युतन दागिने परत करण्यासाठी येटी उघडून पाहिली तर सर्व दागिने नाहीसे झाले होते. दागिने न मिळालेले पाहून ठकुताई रडू लागली ! म्हणाली—“त्या चोराने म्हणाल्यासारखे केले ते दागिने तीन हजार रुपयांचे होते. माझ्या धाकट्या भावाला हे कळले तर तो माझा जीव घेईल. त्याच्या डोक्यावर कां हे पाप येऊ शक्यच, मीच जिने रीत उडी टाकते.” असे म्हणत ठकुताई आपल्या घरी निघून गेली.

अच्युतन विचारात पडला. इतकी मोठी रक्कम आणायची कोठून? तो वास्तव विचार करीत न राहता परत ठकुताईच्या भावाकडे गेला आणि सर्व वस्तूंत थोडक्यात

सांगून नक्षत्रपण म्हणाला—“दादा! हे सर्व माझ्या निष्काळजीपणाचे आहे. तुम्ही मेहेरबानी करून आपल्या राग काढू नका. मी दागिन्यांची सर्व किंमत हप्त्याहप्त्याने फेडीत.”

तो कुळकर्णी सर्व ऐकून घेतल्या-वर सदसदां हसून म्हणाला—“आमच्या अक्काची कल्पनाघातकी तिच्या बमानरोबर काढत घालली आहे. मुग्हाला तिच्या स्वभावाची ओळख झालेली नाही!”

त्याने आपल्या बहिणीने पूर्व-परिचय जन्दात सांगितले :

“महो, लहानपणापासूनच तिला चोरी करण्याची वारंट संवय आहे. आमचे मेहुणे वारल्यानंतर दोन वर्षे ती आमच्या घरी होती. तिने आम्हाला खूप वास दिला. घरातल्या वस्तू चोरून न्यायची, सायच्या प्यायच्या वस्तू सुद्धा चोरून नेऊन विकायची. माझ्या मुलांना विना-कारण मारायची. छोटे बोलून आम्हां नवरावायकीचे भांडण लावायची. मी दोन वर्षे सर्व पहात राहलो. शेवटी आपल्या घरची काज राखण्यासाठी मी आमच्या अक्काला घरातून काढले. मी तिला घर-सर्वासाठी दर महिन्याला वेसे पाठवितो. तरी माझ्या विरुद्ध तक्रारी ती शेजार-पाजारच्या लोकांकडे करतेच आणि इत-

रांची सहानुभूती मिळवून शेवटी त्यांना वेष्टील फसविले. सुसज्जानून तीन हजार रुपये काढून घेण्यासाठी तिने सर्व पाटक केले आहे. तुम्ही सर्व घर तिच्या विश्वासा-वर टाकलेत, तिचा गैरफायदा तिने घेतला. तिनेच ते दागिने चोरले आणि ते दागिने सोन्याचे कोठून बसणार? सर्व नकली असणार! तिला चांगला धडा दिला पाहिजे. मी सांगतो तसे करू या.” असे सांगून ठकुताईच्या भावाने अच्युतला आपली युक्ती सांगितली.

अच्युत घरी आल्यावर ठकुताईने त्याला विचारले—“काय रे दादा! कळले आहे काही दागिन्यांविषयी?”

“साई, मी तुमच्या भावाच्या गावाला जाऊन जातांच येतो आहे. त्यांनी सांगितले की दागिन्यांची किंमत तीन हजार नाही, चांसली पांच हजार आहे. मी नाइलाजाने तुमच्या मावाला पांच हजार देऊन आपला गळा सोडवून वारलो आहे.” अच्युत म्हणाला.

ठकुताई अच्युत म्हणाला ■ ऐकून ‘आ’ वासून पाहू लागली. ती आपल्या भावाच्या गावी जाऊन त्याच्यावर सिसकावून ओरडली-“लबाळा, त्या नकली दागिन्यांची किंमत पांच हजार आहे का? माझ्या हातात येणाऱ्या पैशावर तू गिबाळासारखी भडप मारलीस का? मला सुकाट्याने ते पैसे दे, नाहीतर मी तुला सोडणार नाही!”

“वा ग वा अक्का! तू माझ्या घरात पाऊल टाकतांच माझ्या डोक्यावर लाजोली वाहते आहेस का? तू मोठी आहेस म्हणून मला रागावण्याचा तुला अधिकार आहे. परंतु काय ग? तू या बयात ■ पदे

कड लागलोस तर मेल्यावर मृत होशील. तू आमच्या घरी येऊन रहा आणि देवाचे नाव घे!” ठकुताईच्या धाकट्या भावाने तिला सांगितले.

ठकुताईच्या पाठोपाठ बेंलगाडीत बसून अच्युत आला व सर्व ऐकून म्हणाला-“ठकुताई, मी तुम्हाला मोठी इहीण म्हणून मानले, परंतु मला त्याची आज लाज वाटते आहे. तुम्ही माझाच कापायला निघाला होतां!”

अच्युतच्या सोडी ते सर्व ऐकून ठकुताई मान खाली करून गप्प उभी राहिली.

ठकुताईचा भाऊ अच्युतला म्हणाला-“बाबा रे, अजून तुला जगाचा अनुभव नाही. ■ पहिलीच ठेव आहे. मोठा सावध रहा. तुरटी आणि खरी साकरेतला करक नुसता पाहून ■ नाही, तोडात खडा टाकल्यावरच कळतो. माणसातमुद्दा तुरटी व खरीसाकरेसारखी माणसे असतात. मावळपणे माणसाची पारख करावी लागते.

म्हशा जमिनदार

एका दिवस जमिनदाराच्या घरी जाऊन एका उपाशी भुकेल्या भिकाऱ्याने श्रीक सांगितले. जमिनदाराने आपल्या नोकरीचा सगून त्या भिकाऱ्याला गर्दग्या देऊन परागमोहन वाजुना इकलवले. म्हणून गगाने तो भिकारी नोकरीला म्हणाला-“तुमचा जमिनदार माणूस आहे की म्हशा?”

जमिनदाराने ■ भकल व रागात त्याने किर्याद केली. त्यामाधिशाने भिकाऱ्याला बोलावून भिकाऱ्याने-“काय ■ तुम्ही जमिनदाराना ‘म्हशा’ म्हणालास?”

भिकाऱ्याने ■ गन्ता कडल ■ म्हणून त्यामाधिशाने ■ भिकाऱ्याला दहा दिवसाचा दुरुपचार भाग्याची शिक्षा केली.

भिकाऱ्याने त्यामाधिशाला विचारले-“प्रसा, आपण जमिनदार साहूबांना ‘म्हशा’ म्हणणे मुद्दा आहे, म्हणालात, पण मी रड्याला जमिनदार म्हटले ■ मुद्दा होईल का?”

“त्यात काही मुद्दा नाही!” त्यामाधीश म्हणाला.

“वर उल ■ मी येतो, जमिनदार साहूब.” भिकारी शिपायांबरोबर जात जमिनदाराला म्हणाला.

दोन वस्तीद

हासून अल रशीद जेव्हा बगदादचे खलीफा होते, तेव्हा राज्यात सर्वत्र कबुतरांद्वारे टपालाची नेआण होत होती. ती टपाल व्यवस्था करणारा एक हुशार व योग्य व्यक्ती होता. खलीफा त्याला दरमहा एक हजार रुपये पगार देत होते.

पुढे काही दिवसांनी तो मरण पावला, म्हणून कबुतरांद्वारे टपालाची व्यवस्था बंद झाली. ती व्यवस्था चालू असता खलीफाने त्या कामासाठी चाळीस निघो, चाळीस पिकारी कुशी ■ कबुतरे दिली होती. त्यांना खलिफाने बोलावून घेतले.

कबुतरांद्वारे टपाल व्यवस्था पाहणाऱ्या अधिकाऱ्याला जीनाब नावाची मुलगी होती ■ त्याच्या बायकोचे ■ दिलेला असे होते. दिलेल्याने खलीफाकडे निरोप पाठविला की तिला कबुतरांद्वारे टपाल व्यवस्था चालू ठेवण्याची माहिती आहे, म्हणून तिच्या

नवऱ्याच्या जागी टपाल व्यवस्था चालू ठेवण्याचे काम तिला देण्यात यावे ■ पगार तोच बहाल करण्यात यावा, परंतु खलीफाने तिचा अर्ज नामंजूर केला.

ही घटना घडली त्यानंतर काही दिवसांनी खलीफाने अहमद व हुसन नावाच्या दोघा अट्टल दरोडेखोरांना कोतवाल नेमले. त्या दरोडेखोरांना ■ कामी खलिफाला कधीच यश मिळाले नव्हते. म्हणून खलिफाने विचार केला की चोरो अट्टल चोरांनाच कोतवाल म्हणून नेमले तर चोरांना पकडणे जास्त सोपे जाईल. दिलेला जेव्हा कळले की तिचा अर्ज खलिफाना नामंजूर केला आणि दोघां दरोडेखोरांना कोतवालासारख्या उच्च पदावर नेमले तेव्हा तिला मयंकर राग आला. ती आपली मुलगी जीनाबला म्हणाली-“या राज्यात चोराभासटघांना

उच्च पदांवर नेमून त्याचा गौरव होत आहे तर आपणच नाट्यायक ठरलो का? दाखवून देऊ की अहमद आणि हुसन दोघे आपल्यासमोर कुचकामाचे आहेत.”

तशी दिलेला म्हतारीच होती. परंतु फार हुशार व कतंबगार होती तिची मुलगी जिनाबनुझा आईहून कोणत्याही प्रकारे कमी नव्हती आईने केलेली प्रतिज्ञा ऐकून तिला परमानंद झाला.

दिलेल्याने बगदाद शहर हालवून सोडायचे आपल्या मनाची ठरविते. ■ एके दिवशी गळ्यात फकिराभारच्या जपमाला घातल्या, तोंडावर युरबा घातला आणि हातात सूफी फकिरासारख्या ■ पेऊत सूफी फकीरणी-सारणी पंगटून जावे पडली.

बगदादच्या नागिरिगात मूस्तफा एक प्रमुख नागरिक होता तो खलिफाच्या रखकदलात एक होता. त्याला पगारही तमा मोठाच होता त्याचे घर म्हणजे एक मोठी हवेलीच होती हवेलीची दारे खिडक्या चढनी होत्या आणि दारांना चांदीची कुलपे होती. त्याची बायको फार सुंदर होती आणि राजधानीतल्या सुंदर स्त्रियांत तिची बरोबरी करणारी दुसरी स्त्री नव्हती. तिचे बघही कमी होवे तिचे नाव होते खानूम. मूस्तफा तिच्या सौंदर्यावर आपला जीव ओतवून टाकाला.

तयार होता. म्हणूनच त्याने तिला मूळ-नाळ काही झाले नाही तरी घुसरे लग्न केले नव्हते.

खानूम स्वतः नेहमी अत्यमनस्क रहात असे. नवऱ्याला मूळ नसल्याचे फार दुःख होत आहे हे तिला पायले माहीत होते. म्हणून तिने हकिमांकडून निरनिराळी औषधे घेतली व भक्तजन करविले, परंतु एकाचाही उपयोग झाला नाही.

दिलेला सूफी फकीरांचा वेप करून अल्लाचे नाव घेत बगदाद शहराच्या गल्ली-गल्लीत फिरत होती. तिने मूस्तफाच्या घरासमोर आल्यावर घरात डोकावून पाहिले, हवेलीच्या एका खिडकीसमोर

दागदागिच्यानी मळलेली खातून उभी होती. ती नव्या नवऱ्यामुलीसारखी दिसत होती.

दिलेलाने मनात विचार केला की या सुंदर महिलाला पळवून नेऊन तिचे सर्व दागिते लांबविले नाहीत तर मी नाकाची दिलेला नाही. दिलेलाला पाहून खातूनला वाटलं की ही फकीरीय काहीतरी मंत्र, अंगारा किंवा ताईत देऊन आपल्याला मूल देईल. लगेच तिने एका मुलाम स्त्रीला पाठवून दिलेलाला बोलावून घेतलं. दिलेला वाटच पहात होती.

दिलेलाने बराच पाऊल टाकतांच खातून तिच्या पायां पडली व मन बोकळं करून खूप रडली.

दिलेलाने तिच्या मनाचे सांत्वन या शब्दात केलं- बेटा, हा काही मोठा प्रश्न झाला? ■ बाहेरातच संनान देशाचा एक फकीर आहे. तू त्याच्या दर्शनाला जाऊन तर पहा, तुझी मनोकामना पूर्ण होईल!"

खातून म्हणाली-"मी या हवेलीचा उबरठा कधी आलाडमा नाही."

"तू माझ्याबरोबर चल, मी तुला त्या फकिराकडे घेऊन जाईन. तुझा नवरा घरी परत पावण्या आत तुला घरी परत पोचली करीन." दिलेलाने मनआखून सांगितले.

खातूनला परमानंद झाला की तिला फकिराचे दर्शन घडल्यावर मुलगा होणार. तिने ■■■■■ आणखी चार सुंदर दागिते घातल व दिलेलाबरोबर निघाली.

मोडया अनरावरच मिठी मोहसिनचे दुकान लागले. ती एक सुंदर तरुण होती ■ त्याचे लग्न झालेले नव्हते. त्याला पाहतांच दिलेलाच्या मनान एक विचार आला. तिने खातूनला बाहेर ओट्यावर बसविले व ती मोहसिनच्या दुकानात गिरली.

मोहसिनला ती म्हणाली-"हे पहा मुला! बाहेर ओट्यावर बसलेली मुलगी माझीच मुलगी आहे." तुझ्यासारख्या होत-कल सुंदर तरुणाशी मी तिचे लग्न करून द्यावे म्हणते आहे. तिच्या बापाने न्यायार

करून पैसे मिळवून ठेवले आहेत. मी तू मगशील तो हुडा देईन. तुला अशी आणखी दोन दुकाने काढतां येतील.

मोहसिन खूप होऊन म्हणाला-"मला मान्य आहे, ■■■■ लग्न केव्हा होणार?"

"माझ्याबरोबर आलास तर आजच निकाह सरकून टाकू." दिलेला म्हणाली. तेव्हा मोहसिन एक हजार दीनार एका पिश-वीत घेऊन दिलेलाच्या पाठोपाठ निघाला.

त्यानंतर दिलेला खातून ■ मोहसिन दोघांना ■■■■ पुढे निघाली. वाटेवर रंगारी हाजी मोहमदचे दुकान होते. दिलेलाने मोहसिन ■ खातून दोघांना बाहेर उभे केले व आत जाऊन मोहमदला म्हणाली-"हे पहा रे, बाहेर उभे आहेत ते ■■■■ मुलगा व मुलगी आहेत. माझ घर ■■■■■ आहे. म्हणून मी घराची दुकली करवीत आहे. म्हणून तुझ्या जोडलीपैकी कोणाचे घर रिकामे असेल तर आम्हाला रहा-पला दे."

मोहमद थोडा वेळ विचार करून म्हणाला-"माझ्या घराचा वरचा मजला तुलें रिकामा आहे. चार आठ दिवसांकरितां पाहिजे तर तुम्हाला तेथे रहायला हरकत नाही." असे सांगून मोहमदने किल्ली दिली.

दिलेला खातून व मोहसिनला घेऊन हाजी मोहमदच्या घरी गेली. खालची खोली

उपडून देऊन मोहसिनला खुणेने म्हणाली ■ त्याने त्या खोलीत जावे. त्यानंतर खातूनला वरच्या मजल्यावर घेऊन जाऊन म्हणाली-"मुली, ती फकीर पाच घराच्या झाल्या. मजल्यावर राहाली. मी त्याला भेटून आलेच. ■ आपले सर्व दागिते काढून एका बोचक्यात बांधून ठेव आणि फकीर साहेबाच्या दर्शनाला जायला तयार हो. त्यांच्यासमोर दागिते अंगावर घासून जाणे फार मोठा अपराध आहे, त्यांना ते आवडत नाही!" असे सांगून दिलेला जिना उतरून खाली आली. तिला पाहून मोहसिनने विचारले-"अम्मा! लग्नाविषयी बोलणी करून घ्यायची का?"

दिलेला रडक्या स्वरात म्हणाली—“बेटा, कोणीतरी दुष्टाने तुला कोड असल्याचे सांगून तिचे मन तुझ्या विरुद्ध फिरविले आहे. तिने तुझ्याशी ज्ञान करायला तो तयार नसल्याचे मला सांगितले. म्हणून तू अंगारखा काढून घेस. मी आपल्या मुलीला घेऊन येते. तिची खात्री करून देते. तुझ्या हातातली ती पिशवी माझ्याकडे वे! मी घर सुरक्षित जागी ठेवून देते.”

मोहसिनला दिलेला म्हणाली ते सर्व खरे पाटले. एक हजार दीनार भरलेली पिशवी आणि अंगारखा तिला दिला. घेऊन दिलेला वरच्या मजल्यावर गेली. खातूनला म्हणाली—“मुली! फकीरसाहेब! तुझी वाट पहात आहेत. तुझ भाग्य म्हणून समज. तू थाली उतरून. मी तुझ्या दागिन्यांचे गाठोडे सुरक्षित जागी ठेवून येते.”

खातून उतरून मजल्यावर गेली. तिच्या पाठोपाठ दिलेला दीनार भरलेली पिशवी दागिन्यांचे गाठोडे

घेऊन आली आणि सरळ घराबाहेर निघून गेली.

खातून दिलेलाने सांगितल्याप्रमाणे थाली उतरून खोलीत गेली. तेथे तिला मोहसिन दिसला. तो खातूनला म्हणाला—“तू पाहून खात्री करून घे अगावर तुला कोडे कोडाचे डाग दिसतात का?”

खातूनला काहीच नव्हते. ती पाहून गेली आणि वरच्या मजल्यावर धावली. परंतु तिच्या दागिन्यांचे गाठोडे मुद्दां नव्हते.

मध्यंतरी दिलेला पिशवी व गाठोडे एका ओळखीच्या दुकानात नऊन ठेवले व हाजी मोहमदकडे आऊन म्हणाली—“तुमचे घर सोयीच आहे. तुमचे उपकार मी विसरणार नाही. माझी दोघ मुल उपाशी बसली आहेत. तातांना त्यांच्यासाठी काहीतरी खायला जा. मी सामान घेऊन धावला घरी जाते. एक दीनार, माझ्या मुलांवरून तुम्हीमुद्दां थोडे काऊन घ्या.” दिलेला म्हणाली. (कमशः)

गणेश पुराण

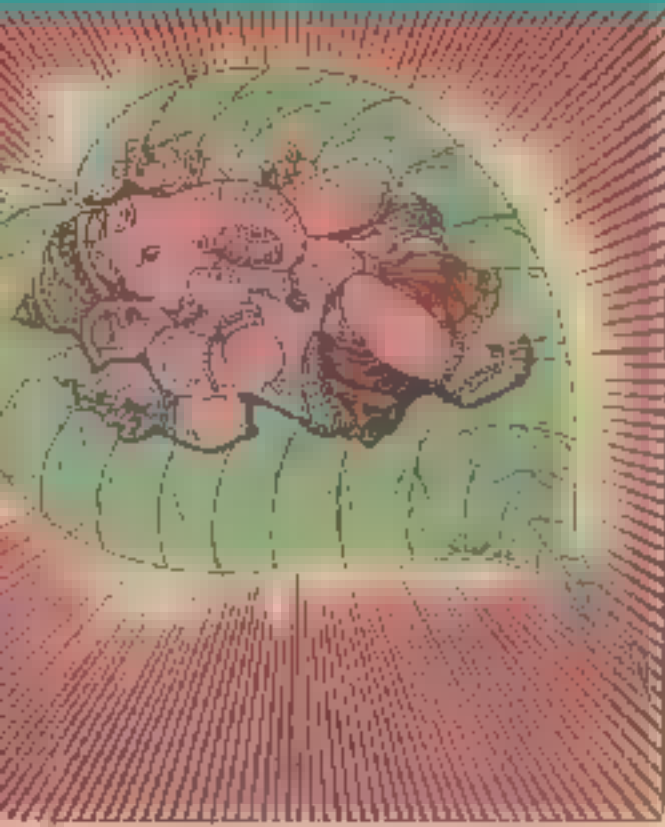
सत्य लोकाने कमलासनावर बसून दिवसभर सृष्टी करण्याचे काम करीत राहल्याने ब्रह्मदेव दमून गेला आणि कल्पात येताच ब्रह्मदेव पैंगू लागला. दोळ्यावर ओप झाली असता तो जाभया देऊ लागला. तेव्हा पर्वत शिखरे दुधगून लागली व त्यातून अग्निज्वाळा बाहेर लागल्या. त्याला ओप सुमारास त्याचे दोळं धोडे पाणावले तेव्हा आकाश प्रलय सज्जातल्या दगांनी व्याप्त झाले आणि हत्तीच्या सोंडेसारखी पावसाची संततधार सुरू आली आणि चतुर्दश लोक पाण्या-खाली बुडून गेले. पापण्यांवर ओपेचे ओझे असल्याने त्या घरघर कापत होत्या. सर्वत्र प्रलय काळातली अंधकार पसरला.

असा प्रलय सुरू झाला. ब्रह्मदेव ओपला. म्हणजे त्याची रात्र, पुन्हा कल्पान्त प्रारंभ व्हायची अथवा येऊन ठेवली. नव्या जगतावर प्रकाश येण्याच्या पुण्यसमयी सरस्वतीने वीणेचे तार स्वरात लावले व त्यावर बोट फिरवीत भूपाळी म्हणू लागलाच ब्रह्मदेवाला आली.

ती पद्मासन घालून बसला व आपल्या चारही मुखांनी त्याने चतुर्दिक नजर फिरवून पाहिली.

खालचे सर्व जगत जलमग्न झाले होते. मोठमोठ्या पर्वताकार लाटा येत होत्या. त्या लाटांच्यावर एका जागी शुभ्र कांतिरेखा दिसत होती. त्या प्रकाशात लाटांवर तरंगत

असलेल्या मोठ्या वटपत्रावर बंद्रासारखा एक सुंदर शिषू पडलेला होता व आपल्या उजव्या पायाभर अंगठा बोलत असलेला दिसला.

ब्रह्मदेव हात जोडून डोळे मिटून अणभर ध्यानमग्न झाला. डोळे उघडून पाहतो तर त्याला किचिन्न दृश्य दिसले.

तो शिषू आणखी दुसरा कोणी नसून विश्वविराट स्वरूप परब्रह्मच असल्याचे ब्रह्मदेवाला क्षात्रीपूर्वक आढले. परंतु या वेळी त्या शिषूचे डोळे दृष्टीसारखे होते ■ तो आपल्या लहानग्या सोंबेने आपला उजवा पाय धरून तोंडात घालीत असल्यासारखा दिसला.

त्याचे ते ■ होते. तो विशू चंद्रकांतीसारखा प्रकाशित होत होता. त्याला चार हात होते. ब्रह्मदेव त्याच्याकडे आश्चर्यचकित होऊन पहात असतां एका-एकी तो शिषू वटपत्रासह अदृश्य झाला व त्या जागी मातीची एक उंच टेकडी दिसू लागली.

कमाकमाने पश्यांतून विनाल भूभाग वर आला आणि महासागर निमित्त झाले.

ब्रह्मदेवाने पुन्हा सृष्टीची निर्मिती करण्याचे ठरविले. सर्व प्रथम पर्वत व नद्या यांची सृष्टी व्हावी यासाठी सकल्प त्याने कमंडलातून पाणी घेतले व जगतावर प्रक्षेप केले. त्यानंतर वृक्ष वनस्पती, व खनिज निमितीसाठी सकल्प शोधला. त्यानंतर प्राण्यांची सृष्टी करायचे ठरवून क्रमाने सर्वप्रथम समुद्रात माशांची, त्रिमिनी-वर जीवजंतू, कृमीकीटक व पक्ष्यांची सृष्टी केली. त्यानंतर मानव सृष्टी करायचे ठरवून कमंडलातले पाणी घेऊन प्रक्षेप केले.

इकडे ब्रह्मदेव सृष्टीची निमिती करण्यात गुंतला होता, त्या वेळी तिकडे सरस्वतीदेवी वीणावादन चालू होते. परंतु का कोणास ठाऊक वीणेतून सर्व अपस्वरच निघत होते. सरस्वती घक्कच झाली व चाली पाहू

लागली आणि आणखी जास्तच झाली. ब्रह्मदेवाने आश्चर्यचकित झालेल्या अर्धांगी-कडे पाहिले परंतु ती चकित झाली हे त्याला कळले नाही. म्हणून त्याने खाली वांकून पाहिले.

सर्व पर्वत लोळत असलेले ■ पर्वत शिखरे डळटी पुरल्यासारखी ■ पसरलेला होता व सूर्यकिरणांना छत्रीसारखा अडवीत असलेला दिसला. समुद्राकडून उंच प्रदेशाकडे वहात असलेल्या दिसल्या. वृक्ष वनस्पती उलटे आकाशाला आपल्या मुळाच्या पायांनी लाथा मारीत होते

समुद्राच्या लाटावर प्राणी तर-गन बेडकासारखे उड्या मारीत होते.

काही जागच्या जागी उभे होते तर काही पक्ष्यांसारखे उडत होते.

कितीक प्राणी विचित्र स्वरूपात निर्मिले गेले होते. काहींना डोकीच नव्हती, तर काहींना मागचे नव्हते. काहीना एकच एक पाय होता तर काहीना तीन पाय होते. काहींना डोळे, कान वगैरे सर्व होते पण तोंडच नव्हते, काहींच्या शेपटी-तोंड होते तर काहींच्या डोवयालाच शेपटी होती. पक्ष्यांना पंखच नव्हते. काहीना चालायचे झाले तर पाय नसल्या-मुळे लोळणे आवश्यक होते.

ब्रह्मदेव ते पाहून गोंधळून गेला व आपली सर्वोत्तम सृष्टी मानव सृष्टी कशी आहे ■ आसुरसेने पाहू लागला. तेव्हा

त्याला काही मनुष्य दोन डोक्यां वसलेले दिसले. त्यात एक तोफे स्त्रीचे होते तर एक पुरुषाचे.

पुरुष हातभर किवा बीतभर उंचीचे होते तर बायका मोठ्या हस्ती एवढ्या लहट्टे. ताडाल्या साडाएवढ्या उंच होत्या. काहींना पाठीला तोडे चिकटविलेल्या-सारखी होती तर काहींना चार, तीन किवा एकच पाय होता. पोटातून मोठे तोंडे असलेले काही कवध आक्रमण करीत असलेले दिसले.

प्राणी तोडे वर करून असहाय प्रवृत्त दीन जाणीने ओरडत होते. ब्रह्मदेवाची निंदा करीत असल्यासारखे तडफडत

आदळआपट करीत असल्यासारखे दिसत होते.

एक हातभर उंचीचा भाणूस ताडा-एवढ्या एका विकृत आकृतीच्या चार्डकडे बोट दाखवून आकाशाकडे पहात ओरडत होता—“अरे ब्रह्मदेवा! मी अशा बायकांसह संभारसागर कसा तरून जाणार?”

विकृत आकारवाले काही लोक आक्रोश ब्रह्मदेवाची निंदा करीत होते—“अरे चार डोक्यां असूनही अरे डोकेच नसलेल्या डोक्यात मेंढू नसलेल्या ब्रह्मदेवा! आमची सृष्टी का केलीस रे?”

तो सर्व आक्रोश ऐकून ब्रह्मदेवाची चारही डोक्यां मरकत फिरल्यासारखी झाली. आठही डोळ्यांना अंधेरी आल्यासारखे झाले. ब्रह्मदेव किर्तव्यविमूढ होऊन सरस्वतीकडे पाहू लागला. त्याची चारही तोंडे पाहरी फट्टे पडलेली पाहून सरस्वती स्मित त्याच्याकडे पाहू लागली. परंतु बोलली मात्र नाही.

“असं का वरे झालं? नियमितपणे सृष्टीची कार्ये चालू व्हावीत यासाठी मी सत्संकल्प करूनच तर सृष्टीची पुनर्रचना मुरू केली होती? मग असं का वरं व्हावं?” असा स्वतःचोच मोठ्याने बोलत ब्रह्मदेव चारही डोक्यांनी वर आकाशाकडे

पहात जोराने उच्चारला. त्याचा तो आवाज दशादिशात दुमदुमला.

किर्तव्यविमूढ अवस्थेत चारीबाजूला पहात असलेल्या ब्रह्मदेवाला एक अत्यंत उज्वळ मूर्ती दिसली. त्या मूर्तीला हस्तीचे डोके होते. चार हातात क्रमाने पाश, भंकुष, कलश व परशु धारण केले होते. त्या गजाननाने पूर्णचंद्रासारखी तोम्य कांती होती त्याची. त्याच्या खांद्यावरचे पांढरे शूभ्र उपरणे आकाशात फडफडत उडत होते.

तेव्हा सरस्वतीने वीणेवर ‘ओंकार’ नाद केला. सरस्वतीची बोट वीणेवर चालू लागली व नादनामक्रिया रागाचे स्वर आसमतात तरलू लागले. नंतर ते भैरव रागात बदलून हस्तध्वनि रागात प्रवेश करते झाले. गजानन रूपात ब्रह्मदेवाला त्या मूर्तीचा साक्षात्कार झाला. बटपत्रावर ही वालगणेशाची मूर्ती अभय-हस्ते उभी राहून ब्रह्मदेवाला अभयदान दान देत होती. त्या मूर्तीच्या चोकर वारू पौर्णिमेच्या चांदणीसारखे ज्योतिर्वलय होते.

ब्रह्मदेवाने हात आपोआप जोडले गेलं व म्हणाला—“प्रभो, या अद्भुत स्वरूपात तू कोण आहेस? तुला बोटखून न जकण्या इतका मी अज्ञानी आहे. म्हणून आता वनप्रहं कर!”

“बाधा रे, ब्रह्मदेवा! मंगलमापाठोपाठ विरूप येत असतो. त्यालाच विघ्न म्हणतात. विघ्नांचे हरण करून संकल्पपूर्ण कारणांना मी विघ्नहर्ता आहे! विघ्नांचे नाशकत्व करणाऱ्या विकल्पाचा मी परशून नावा करून प्रत्येक कार्य पूर्णकुंभवत् यशस्वी करणारा मी विघ्नविनाशक आहे! पृथ्वी, आप तेज, वायू व आकाश नावाची जी पंच महाभूते आहेत त्या भूत गणांचा अधिपती मी गणपती आहे! आहार धान्यांची पिके तण्ट करणाऱ्या मदीन्मत्त हस्तीसारख्या विघ्नांना मी आपल्या अकुशाने आपल्या काबूत ठेवून आपल्या पाशात बांधून ठेवतो म्हणून तू मला विघ्नहर्ता गणेश

ते ज्ञानस्वरूपच मी आहे! ब्रह्मदेवागस्तून सर्व प्राणिमात्रांपर्यंत प्रत्येकाने कार्यारंभ करण्यापूर्वी निविघ्नपणे कार्यसिद्धी व्हावी या साठी योग्य ती सावधानिरी व ज्ञान ठेवणे आवश्यक आहे! हत्ती कोठेही पाय ठेवण्यापूर्वी जमीन आपले वजन पेसण्या हतकी घट्ट आहे की नाही हे पाहतात. प्राण्यांत आपल्या आकाराइतकाच हत्ती हा प्राणी पोर बुद्धीचा असतो हत्तीसारखी बुद्धी असावी ही सूचना देण्याच्या हेतूनेच मी गजानन रूप ~~आमला~~ केले आहे. तू शोधला होतास तेव्हा सोमकामुर ~~आमला~~ राक्षसाने तुझे चार ही वेद पोरून नेऊन समुद्राभ्या दुराजवळ लपवून ठेवले. विष्णूने मत्स्यावतार ~~आमला~~ करून ~~आमला~~ राक्षसाचा संहार केला आणि मी बटपत्रावर पट्टळी असतां माझ्याजवळ आणून ~~आमला~~ ठेवले. ते वेद आणि सृष्टीची कार्ये चालू ठेव." हे घे असे सांगून विष्णूहर्ष्या गणेशाने ब्रह्मदेवाला वेद दिले.

ब्रह्मदेवाने ते घेतले व परमानंदाने विष्णूहर्ष्याचे स्तवन करू लागला—“विघ्ननाशा गणनायका! सृष्टीची रचना करण्यापूर्वी तुझे स्मरण करून आणि हृदयपूर्वक तुझे पूजन ~~आमला~~ मी विनविठ्ठो की माझ्या हातून कार्यारंभ व्हावा, असा वर देण्याचा माझ्यावर अनुरोध कर! आणि ही जी विकृत

या नावाने हाक मारीत जा!” विघ्ननायक गणेशाची अशी गंभीर धाणी झाली.

तेव्हा ब्रह्मदेव म्हणाला—“विघ्ननाशा गणाधिपा! माझ्या सृजनशक्तीला अशी भयंकर विघ्ने की आली? ही सर्व सृष्टी अशी विकृत की झाली? उत्तम सृष्टी कशी होईल सांगण्याचा अनुरोध कर!”

“विघ्नांची तुला कल्पना असावी म्हणूनच हे सर्व झालं. बटपत्रावर बालगणपति रूपे ~~आमला~~ झालेला मोष तो बटपत्रशायी गणपती होतो. त्या वेळी तू माझ्याविषयी काहीच विचार केला नाहीस. माझा विचार करणे म्हणजेच विघ्नाविषयी ~~आमला~~ सावध राहण्याचे ज्ञान असणे होय!

रुपात सृष्टी झालेली आहे तो पुन्हा सुस्वरूप व्हावी. काहीतरी करण्याची कृपा कर!"

विघ्नहर्त्याच्या कृपेने आतापर्यंत झालेली विघ्नरुपात असलेली सृष्टी क्षणाधीन सरळ झाली. तेव्हा विघ्नहर्ता गणेश म्हणाला—"अरे ब्रह्मादेवा! तुझ्या वक्र सृष्टीची वक्रता मी तुकडे तुकडे करून टाकली म्हणून मी वक्रतुंड झालो. या वक्रतुंडाचे स्मरण करून कोणतेही कार्य प्रारंभ केल्यास ते कार्य यशस्वीच होईल. तू माझे स्मरण तुला जशी सृष्टी करावयाची असेल तशीच. सृजन ही एक कला आहे. ती कला कोणत्याही प्रकारे चाकडी तिकडी न होता निमित्तले जग हे करेले असुस्वरूप म्हणूनच दिसेल. तू सृष्टी केलेल्या जगतात सुरवस्तीला पायी पूजा करून कोणी कार्यारंभ केला तर मी त्याला पाजेद व त्याची विघ्ने दूर करीन व त्याची संकल्पसिद्धी व्हावी म्हणून मी सिद्धि-विनायक नावे ओळखला जाईन. सर्व गणांचा अधिपती होऊन गणपती या नावे

शिवपावतीचा पुत्र म्हणून अवतार धारण करीन!" असे सांगून व ब्रह्मादेवाला आशीर्वाद देऊन यजमान अंतर्धान पावला.

सरस्वतीने मंदीरात सर्व आका-
शाला पुलकित करून टाकणारे वीणेवरचे स्वर काढले.

ब्रह्मादेव—"त्रिध्नाशो गणाधिपाय नमः!" म्हणाला आणि त्याने सृष्टीचा आरंभ केला. सृष्टी पूर्वापेक्षा जरात सुंदर निविघ्नपणे होऊ लागली. उच्च हिमाच्छादित पार्वती-सह सुंदर गर्वत, अमृततुल्य जलप्लावन कर-
णाऱ्या नद्या, मनोहर वन, विविध प्रकारचे वाहुल्यासारखे सुंदर प्राणी, जरीर मोदये असलेले अलवान व गंधावी मानव यांची सृष्टी होऊन जस ब्रह्मादेवाच्या कलेचे प्रतीक झाले. शिवदेवी सरस्वतीने आपली वाणी सुमधुर संगीतासारखी प्राण्यांना प्रदान केली जीवजंतूंनी पृथ्वी व्याप्त होऊन अधिक सुंदर दिसू लागली. पार-
वत्यांच्या आधारे पसरणाऱ्या वटवृक्षासारखे जग लागले.

खडकाला भागसाचा चेहेरा

शेकड्या वर्षांपूर्वी घडलेली ही गोष्ट आहे. अरवली पर्वतप्रदेशातील एका खडका-
वर घेहेन्यासारखा चेहेरा कोणी तरी विस्मयकाराने कोकन ठवल्यासारखा दिसतो असे. परंतु वास्तविक तो चेहेरा कोणी कोरलेला नव्हता. निसर्गानेच ती कलाकृती निमिली होती. पर्वताच्या आसपास राहणाऱ्या नावकऱ्यांना दररोज तो चेहेरा दिसत असे. लोकांना त्या चेहेऱ्यावर नैसर्गिक दया, करुणा व शांती इत्यादी भाव दिसत. त्या चेहेऱ्याचे स्वरूप सुंदर होते जे बिंदूचे मूचक आहे. त्याचे डोळे वास्तव्यभावाने जनतेकडे पहात असल्यासारखे वाटत.

दगडाची ती मूर्त पाहून प्रबल त्या मूर्ती-
विषयी अनेक आख्यायिका पसरलेल्या होत्या. काही लोक म्हणत की त्या चेहेऱ्या-
सारखे रूप असलेला कोणी घोर पुरुष

कधी काळी त्या प्रदेशात रहात असे. त्याच्या कृपेने प्रजा कार भुली होती. कित्येक वर्षांपूर्वी एक मुनी त्या गावी आले होते. त्या मुनींच्या दोघांना त्या पंचक्रोशीतले गावकरी गेले. त्यांपैकी काही जणांनी मुनीला त्या खडकावरच्या मूर्तीविषयी विचारले. मुनीने काही येऊ त्या मूर्तीकडे पहात राहल्यावर म्हटले—
"असाच एक मनूष्य कधी तरी या प्रदेशात दिसेल. तो एक धोर ज्ञानी सहास्रमा अमेल. त्याच्या हातून प्रजेची अनेक प्रकारे सेवा होईल."

त्यानंतर कित्येक वर्षे लोटली. पिढ्यान् पिढ्या त्या मुनीने सांगितलेली गोष्ट लोकांच्या तोंडी ऐकायला मिळते. परंतु त्या दंतकथेवरचा विश्वास हळूहळू कमी होत गेला. परंतु एका मुलाचा त्यावर पूर्ण विश्वास होता. त्याचे नाव बसू असे होते.

तरी वसू श्रद्धाभक्तीने तो साधू म्हणजे ते सर्व शांतपणे ऐके साधू बोलत त्यात जातबोध पुष्कळच होई, यात शकाच नाही, परंतु त्याला जगाचा प्रत्यक्ष अनुभव वेताचाच होता. वसू एका सामान्य स्थितीतल्या कुटुंबात जन्मला असल्या कारणाने मध्यमवर्गीय समाजाच्या सुखदुःखांची त्याला चांगली कल्पना होती. म्हणून त्याला त्या साधूच्या बोलण्यावागण्यावरून वरील सर्व गोष्टी कळल्या.

पिताय तो साधू फार रागीट स्वभावाचा होता. त्याचे प्रवचन होई त्या वेळी कोणी कोकला किंवा शिकला तरी ते त्याला आवडत नसे. तो ज्या विठ्ठलापूर्ण गोष्टी बोलत नव्हता त्यांना नाहींत व त्यांनी काही संका काढली तर तसे प्रश्न करायला त्यांना परवानगी नव्हती. तो साधू एवढेच सांगे—“हे तुमचे दुर्भाग्य आहे ज्यांना कळत असेल त्यांनीच बसावे. एकावे, नाहीतर उठून चालू लागावे.”

म्हणून त्या साधूविषयीचा आदर कमी होत गेला. काही दिवसांनी तो साधू तिघून गेला. वसूला दारिद्र्य वाटले की त्याची भाषा पूर्ण झाली नाही.

काही दिवसांनी त्या प्रदेशात एक महापरशुराम व शूर योद्धा आला. त्याने अनेक युद्धात यश संपादन केले होते. काही लोक

म्हणाले की तो शूर योद्धा ज्या प्रदेशात राहील त्या प्रदेशातल्या लोकांना सुखाने राहतां येईल. त्यांना शत्रूची भीती बाळगण्याचे कारण नाही. असा विचार करून वसू त्या योद्ध्याला जाऊन भेटला. त्याला वाटत होते की मुनीने सांगितलेली ती धोर व्यवृती योद्ध्याच असावी. परंतु त्या योद्ध्याच्या चेहेऱ्यात व दगडावरच्या चेहेऱ्यात मुळीच साम्य नव्हते. त्या योद्ध्याला सामान्य लोकांच्या सुखदुःखांची कल्पनाच नव्हती कोणी त्याचे ऐकले नाही तर तो त्यांना दंड म्हणून त्याचा आदर कमी होऊ लागला. काही दिवसांनी तो मुद्रा मिघून गेला.

आश्वी काही दिवसांनी एक मोठा व्यापारी आला. त्यान समुद्रपार व्यापार करून कोटयावधी रुपय संपादन केले होते तो ज्या प्रदेशात वर्ष दो वर्ष राही त्या प्रदेशाची सर्व तऱ्हेने भरभराट होई.

वसूला हे कळत होते की तो राही त्या प्रदेशातल लोक मेहनती आहेत, परंतु त्यांच्या आयुष्यात भुस नावाची वस्तूच नाही. त्याला वाटत होते की स्वडकावरच्या चेहेऱ्यासारखाच त्या व्यापाऱ्याचा चेहेरा असणार व तो प्रदेशाच्या उद्धारासाठी आलेला असणार. परंतु व्यापाऱ्याला प्रत्यक्ष

वाहात्यावर त्याच्या चेहेऱ्यात व स्वडकावरच्या चेहेऱ्यात थोडेसेहीच साम्य नसल्याचे त्याला आढळून आले. तरी त्याला वाटले की तो व्यापारी त्या प्रदेशात राहल्याने त्या प्रदेशाची उन्नती होईल. व्यापाऱ्याने त्या प्रदेशात नव्या तऱ्हेने लाभवड करविली शकतून आलेली पिके त्याने स्वतःच खरेदी केली. शेतकऱ्यांना पुष्कळच फायदा आला. सर्वांच्या घरात लक्ष्मीने नव्या रूपात प्रवेश केला. उद्योगधंद्यांत लागलेल्या लोकांना मुद्रा व्यापाऱ्याने नवी हत्यारे व साधने दिली व उद्योगधंद्यांची उन्नती होऊ लागली. परंतु तीन वर्षांनी व्यापाऱ्याने पिकांची किंमत व उद्योग-

पंचातून येणाऱ्या मालाची किंमत इतकी कमी केली की शेतकऱ्यांना व कारागिरांना नुकसान सोसावे लागले. मग त्यानेच माल तो व्यापारी घ्यायला तयार होईना. म्हणून नुकसान सहन करून सर्व माल त्या व्यापाऱ्यालाच विक्रीला लागला.

गुढे तर त्या प्रदेशातले खाद्यपदार्थ इतर प्रदेशात निर्यात झाल्यामुळे खाद्यान्नाच्या किंमती भडकल्या व प्रजेला फार त्रास सोसावा लागला. जे लोक पूर्वी सुखवस्तु समजले जात त्यांनामुढा सुखाने जीवित घालविणे कष्टाचे होऊ लागले. व घन दोन्हीची वर्णीक भासू लागली व दुष्काळासारखी स्थिती आली. व्यापा-

र्याने जो माल कोठारात विकत घेऊन जमा करून ठेवला होता तो मुढा गाडघा भरून त्याने उचलून परमुलखात नेला. ते सर्व पाहून वमूला फार वाईट वाटले. कधीकधी त्याच्या बुद्धीचा विकास होऊ लागला होता.

आणखी काही दिवस गेले. त्या प्रदेशात कोणी महाकवी आला. त्या महाकवीला सामान्य प्रजेच्या मुखदुःखाचा कल्पना होती. त्याने सामान्य प्रजेच्या जीवनावर काविता लिहिल्या. त्याची गीते देशाच्या कानाकान्यात लोक गाताना दिसू लागले. त्याची व्याप्ती देशभर पसरली.

वमूला कदाचित महाकवीच्या चेहेऱ्यात लडकावरच्या चेहेऱ्यात साम्य आले व त्या मनीची वाणी सत्य ठरेल. परंतु त्या कवीचा चेहेरा मुढा तसा नव्हता. त्या कवीची गीते लोक तन्मय होऊन ऐकत व त्याला देवतुल्य मानत. त्याची सेवा-सुखुपासुद्धा करीत. परंतु महाकवीच्या मनाने प्रजेविषयी सहानुभूती तिळमात्रही नव्हती.

कवीने आपल्या गीतांत प्रजेच्या निष्ठेची व प्रयत्नांची प्रशंसा केली होती. परंतु त्याच्या हृदयात त्या प्रयत्नांविषयी आदर भाव थोडादेखील नव्हता. तो नेहमी आळशी

व श्रीमंत लोकांच्या संगतीत राही. वसूच्या मनात त्या कवीविषयी आदरभाव मूळीच उरला नाही. तो कवी डॉगी असल्याचे त्याला आढळून आले. त्याने कविता किती चांगली लिहिली असली तरी त्या कवितांत व गीतांत फक्त कोरे शब्दच असत, नसेच.

हळूहळू प्रजेला कवीची वृत्ती कळू लागली व त्याचा आदर कमी होऊ लागला. काही दिवसांनी तो कवी तो प्रदेश मांडून निघून गेला.

वमूला फार वाईट वाटले. तो भाषा पुरून होता की मनीने सांगितल्याप्रमाणे कोणी थोर पुरुष येईल, परंतु कोणी आला नाही. त्याच्या आजोबांनी सांगितलेल्या गोष्टीवरच्या विश्वास त्याच्या मनातून पार नाहीसा झाला. कारण त्याने अनेक योरपुण्यांना पाहिले. परंतु त्याच्या मनात दया, कृपा इत्यादी गुण नव्हतेच व त्याचा चेहरामुढा लडकावरच्या चेहेऱ्यासारखा नव्हता. वसू याच विचारात

जागच्या जागी निश्चळ उभा होता. रस्त्यावरून जाणाऱ्या येणाऱ्या लोकांनी वसूकडे पाहिले व आश्चर्यचकित झाले. कारण वसूचा चेहेरा हुबहु लडकावरच्या चेहेऱ्यासारखाच होता.

तो यातमी पाहतापाहता गावभर पसरली जे लोक आपल्या पूर्वजांच्या तोंडी त्या लडकावरच्या मूर्ती संबंधी संतकथा ऐकत होते व कथावरचा विश्वास ज्यांच्या मनातून पार नाहीसा झाला होता ते लोक मुढा वसूला पहायला घाबले. वसूच्या चेहेऱ्यात व लडकावरच्या चेहेऱ्यात साम्य पाहून ते घबरायला लागले.

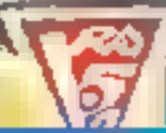
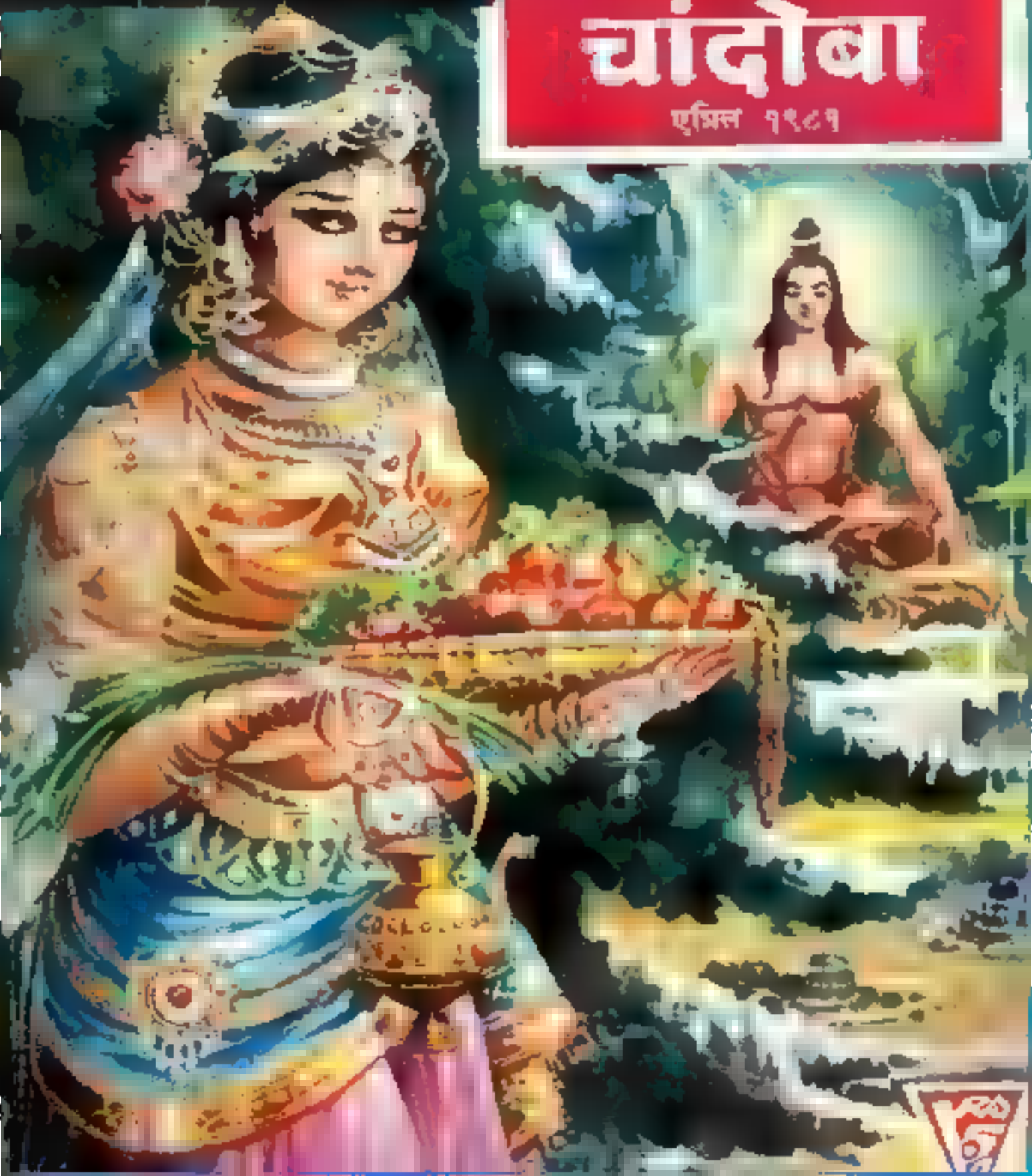
शेफडो ययापूर्वी मनीने बतवलेले भविष्य गारे ठरले. वसूने अनेक योरपुण्यांच्या तोंडी ज्या ज्ञानाच्या गोष्टी ऐकल्या होत्या त्याचा उपयोग त्याने जनहितासाठी केला. तो प्रजेबरोबर राहून त्याच्या सुखदुःखाने वाटेकरी झाला. त्याने त्यांना ऐश्वर्ये संपादन करून दिले व तो वसू सारखा नव्हता. वसू याच विचारात

चांदोबा

एप्रिल १९८१

श्री स. न. गळे

प्र. : भारतातले भावि निवासी द्राविड होते असे म्हणतात ■ नव्हते असेही म्हटले जाते. तुमचं काय मत आहे या बाबतीत ?

उ. : ■ आपण ज्यांना मानव जाती मात्तरी ३०-४० हजार वर्षांपूर्वी त्या नव्हत्या म्हणे तरी एवढे खरे की भारतात वावर जातीचा वावराची प्रक्षेपे सोडून वनमाजूस कपाल वरच मानवा, जवळपास (१४० वर्षांपूर्वीचे) रामा पितृकृत या एका कारणावरून आपल्या देशात राहणाऱ्या भावि मानवांना एका विशिष्ट जातीचे, 'द्राविड' हे नाव देणे योग्य होणार नाही. हे कळते. निघाय 'द्राविड' हे नाव एका विशिष्ट जातीचे आहे, की भाषेचे, की एका विशिष्ट जीवन पद्धतीचे. हे स्पष्ट कळायला हवे. अंतराष्ट्रीय म्हणून म्हटल्या जाणाऱ्या जाती, किंवा उपजाती मध्ये 'द्राविड' नावाची जात नाही. आपल्या देशात जे अत्यंत प्राचीन वैदिक वाङ्मय आहे त्यात आर्य, ■ (दस्यु) ही नावे भिळतात, परंतु 'द्राविड' नावाचा उल्लेख ही नाही. त्या काळातील वनाच, "नाक नसलेले" (चपट्या नाकाचे) लोक काळे लोक असे वर्णन जाले आहे. ही जातीची प्रक्षेपे मानवी तर ही नसले असलेल्या जाती भारतात कोठेही नव्हत्या. एवढेच तसे तर 'आर्य' मध्येही जातिवाचक नाही. तो तसा असेल तर विष्णू राम, कृष्ण यांच्यासारखे अवतार पुरुष आर्य नव्हते असे म्हणावे लागेल. भारतात ज्या व्यासाचा उल्लेख आहे ते सुद्धा आर्य होते असे म्हणायला जाणार नाही. भारतातले त्याचे वर्णन राजसूना सावेत असेच आहे. म्हणून 'द्राविड' 'आर्य' हे शब्द वापरणारे, ती जातीची नावे असल्याच्या प्रमात स्वतः पत्रलेने वाहेत व जमाना क्रमात पावत वाहेत. आज आपल्याकडे आहेत ती वास्तविक द्राविड भाषा कुटुंबे आहेत. या भाषा अनादि आहेत हे मानणे सुद्धा गैर होईल. हरप्पा सभ्यतेत जी लिपी आढळते ती द्राविड भाषा होती असे काही लोकांचे म्हणणे आहे. ते खरे आहे न ■ भाषा वाचणारे द्राविड लोक होते असे मानावे तर भारतात अदि काळापासून हरप्पा संस्कृतीचे निमित्त होते असे म्हणायलाही आधार मिळत नाही.

विश्वसांत महाराजांची राज्यव्यवस्था अपूर्व होती असे सांगितले जाते. त्यांच्या राज्यात प्रत्येक गावात स्वायत्तता होती. महाराज दरवर्षी काही गावांना भेट ■ आणि तेथे ■ कधी आहे या गोष्टीची स्वतः पाहणी करीत असत. देशभरच्या मुख्यमुख्य वातम्या सोडधान्यरून देशातल्या कानाकोपऱ्यात पोचत. प्रत्येक गावाच्या मध्यवर्ती स्थानी सावदतीव वातम्या पोचविण्यात आत.

एका वर्षी राजा पर्यटनाला निघाला तो सर्वात प्रथम रामपूर नावाच्या गावी आला. तिथला अधिकारी राजाराम याने राजा-समोर त्या गावच्या व्यवस्थेबाबती सविस्तर निवेदन केले.

रामपूर हे फार मोठे गाव होते. तेथील राज्यव्यवस्था पाहणारे जंभरावर सरकारी नोकर होते. ते सकाळपासून संध्याकाळ-

पर्यंत आपापली कामे पहात. परंतु सकाळी कोणी वेळेवर हजर होत नसे. काही जण तर फार उशिरा कामावर येत. ■ गोष्टीस आळा बसला पासाडी राजाराम दररोज सर्वांच्या आधी कचेरीत येऊन सदर दर-वाजाच्या उंबरठ्याजवळ उभा राही आणि उशिरा येणाऱ्यांना योग्य शिक्षा करी. त्याने असे एक आठवडाभर सतत केल्यानंतर नोकर वर्गाचे वेळेवर हजर न होणे कमी झाले.

राजारामाने ही गोष्ट निवेदन केल्यावर महाराज म्हणाले—“कचेरीत द्वारपालक नाहीत का? तो स्वतः केलेली गोष्ट त्यांच्या-कडून करविणे शक्य झाले असते !”

“महाराज, द्वारपालक हा एक सामान्य नोकरच असतो. तो सरकारी नोकरांना भिऊन नमून राहातो. शिवाय इतर अधि-कारी त्याला लोंब देऊन त्याचे तोंड बंद करण्याची शक्यता असते. मी सर्वांवरचा

“बसुंधरा”

किन्ना पडला. म्हणाला—“प्रभो, हा अन्याय आहे!”

“त्यात अन्याय काही नाही. तू या कचेरीत नोकरी करणाऱ्या सर्व सरकारी नोकरांवरचा अधिकारी आहेस, तरी येवला द्वारपालक तुझ्यापेक्षा, तुझ्या हाताखाली काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांना जास्त मान देत आहे. दारात तू उभा राहल्याशिवाय हाताखालचे अधिकारी तुझी पर्वा करीत नाहीत. त्याचबरोबर तुला त्यांच्यावर विश्वास नाही! या सर्वांहून अधिक आपला भोलाचा वेळ द्वारपालक म्हणून खर्च करतो आहेस. हीच एक जबाबदारी तू नीटपणे पाळित असल्यासारखं दिसत आहे।”

राजाने तो भीमपूरला जात असल्याचे आधी कोणाला सांगितले नव्हते. राजा पोचण्यापूर्वी एकच आधी राजा येत असल्याची बातमी भीमपूरला पोचली. तेथला अधिकारी भीमराज, महाराज येत असल्याची बातमी गावाच्या मध्यवर्ती जागी कळली तेव्हा त्याच्या कचेरीत नव्हता, गावात कोठेतरी होता. बातमी कळताच तो कचेरीत घाबला व राजाच्या स्वागतार्थ सर्व तयारी करण्यास त्याने कचेरीतल्या नोकरचर्चास सांगितले.

चांदोबा

भीमपूर पोचल्यावर त्याच्या स्वागतासाठी झालेली तयारी पाहून राजा खूबच झाला. अकस्मात भेट देऊन तेथल्या अधिकाऱ्याला चकित करण्याच्या विचारात तो होता. याउलट त्यालाच आश्चर्यचकित व्हावे लागले.

“मी येत असल्याची बातमी तुम्हांला जागीच कशी कळली?” राजाने विचारले. थापण फार पांढे काय करून राजाची मिळनिध्यास पात्र ठरली आहो. या विचाराने भीमराज म्हणाला—“मला एका-एकी येणार हे कळले, प्रभो! लग्नच मी आपल्यासाठी ही सर्व तयारी करविली.”

“तुझी कचेरी तर गावाच्या टोकाला आहे. बातमी आली ती मध्यवर्ती जागी नाही का? थावेळी कचेरीत न राहता गावाच्या मध्यवर्ती जागी कशासाठी गेला होतास?” राजाने त्याला विचारले.

“मला एका कामासाठी तिकडे जावे लागले होते, प्रभो!” भीमराज म्हणाला.

“तुझ्या हाताखाली कचेरीत इतके लोक काम करीत असता कामाच्या वेळी तू कचेरीबाहेर होतास. तुला आपली जबाबदारी बरोबर कळलेली दिसत नाही. तुझ्या जागी मी दुसऱ्याला नेमतो आहे.” असे सांगून राजाने ताबडतोब दुसऱ्या अधिकाऱ्याला नेमले.

चांदोबा

त्यानंतर राजा सोमपूरला निघाला. सोमपूरचा अधिकारी सोमराज होता. त्याने राजाचे स्वागत उत्तम तऱ्हेने केले. राजा म्हणाला—“माझ्या स्वागत सत्काराची व्यवस्था फार उत्तम झाली आहे. अधिकारी म्हणून तू काय काम केलेस?” राजाने विचारले.

“सर्वांत मोठे विशेष हे की मी गावात आहे हे शुभसूचक असल्याचे सर्व म्हणतात. त्याच प्रमाणे म्हणजे मी गावात नसतो तेव्हाच गावात शोकसभा होतात!” सोमराज म्हणाला.

“शोकसभा कशा काय?” विस्वशांत राजाने विचारले.

"राज्यात किंवा गावात कोणी दिवंगत झाले तर कचेरीत शोकसभा घेऊन सभेत दिवंगत आत्म्यास शांतिलाभ व्हावा यासाठी प्रार्थना करण्यात येते व दिवंगत व्यक्तीस अर्घ्याजली अर्पण करण्याचा ठराव पास होतो. हा कार्यक्रम अधिकार्याच्या अध्यक्षतेखाली होतो. माझ्या खालचा अधिकारी बीरभद्र आहे. त्याच्या अध्यक्षतेखाली गेल्या वर्षी सव्वीस दिवंगत आत्म्यास शांतिलाभाचा ठराव पास झाला." सोमराज म्हणाला.

"यग शुभकार्ये म्हणालास ते काय?" राजाने विचारले.

"मी नसतो तेव्हा शुभकार्ये प्रारंभ होतच नाहीत! ती सर्व कामे माझ्या अध्यक्षतेखालीच होतात. म्हणूनच सर्व शुभकार्यास मी व अशुभकार्यास बीरभद्र असा प्रयातच घडून गेला आहे. यात बीरभद्राची काही चूक आहे असे म्हणता येणार नाही. अशुभ कार्ये बीरभद्र असल्या कारणाने होतात असे नाही. मी नसतो म्हणून तर होतात." सोमराज म्हणाला.

विश्वशात राजा सतापून बठारलल्या झोळ्यांनी सोमराजकडे पहात म्हणाला-
"म्हणजे वर्षातून सव्वीस वेळा, म्हणजे दर महिन्यात सरासरी दोनदा तरी कोणी प्रमुख दिवंगत होतात म्हणावयाचे आणि तू त्यांपैकी एकाही सभेला नसतोस आणि बाहेर भटकतोस असाच अर्थ झाला. तू शुभकार्ये असेल तेव्हाच गावात असतोस वाटते? जबाबदार प्रमुख अधिकार्याने गावाला चिकटून राहिले पाहिजे, असे बाहेर भटकता कामा नये. मी तुझ्या जागेवर बीरभद्राला नेमतो."

सोमपूरतून निघताना राजाला प्रथमाने विचारले-"आपण आणखी एकाद्या गावी जायचं आहे का महाराज?"

राजा म्हणाला-"कोठे जायची गरजच नाही. मी या तीन गावात अधिकार्यांच्या व्यवस्थेविषयी काय काय केले हे राज्यभर कळले तरी पुरे!"

विश्वशांतच्या राज्यात त्यानंतर सर्वदा सुगी व सुखशांतीच नांदत होती.

[१०]

[चतुराक्षाने समरसेनाला त्याचे आणि एकाक्षीचे लहानपणापासून पाहत होते. गळूच वर्षात एकदा सादितले. दोघांचे एक हारणाऱ्या पादसावकन भांडण साने. शिहाच्या भीतीने चतुराक्ष माडावर सपला असता एकाक्षीने चतुराक्ष भुल भसल्याचे गावकऱ्यांना सांगितले. सांगत असता डोंगराखानच्या बरीत कसला तरी ओरडा आला. पुढे-]

चतुराक्ष एकाक्षीने त्याच्या विद्ध गावकऱ्यांना विचविले याचे वर्णन सांगत असताच डोंगराच्या पावथ्याकडी कसला तरी ओरडा झाला. समरसेनाला व सैनिकांना तो ओरडा ऐकू आला. त्या बाजूला ते वाचचमंचकित होऊन पाहू लागले.

तोपर्यंत सूर्यास्त होऊन गेला होता आणि कोठाला पट्ट लागला होता. डोंगरावर काळांशी येऊ लागली होती. दूर लोकांचा

गळका ऐकू येत होता, परंतु ते कोठे जात आहेत हे काळोखामुळे दिसत नव्हते. त्याच वेळी एकाक्षीचा खणखणीत आवाज ऐकू आला-"काळभुजगा! कंकरला!" असा तो हाक मारीत असल्याचा आवाज स्पष्ट ऐकू येत होता.

चतुराक्षाने आवाज आला त्या बाजूला फक्त एकदाच तजर फेकली व म्हणाला-"समरसेना! एका बाजूने तुमच्या कुंडलिनी

समरसेनाने ■ सैनिकांनी त्या बाजूला पाहिले. मुमारे चाळीस ■ ■ ■ मळा-
छोच्या उबेडात त्या बाजूने डोंगर चढून येत असलेले दिसले.

समरसेन तळवारीच्या मुठीवर हात ठेवीत म्हणाला—“चतुराक्षा! आतां पुढे? तो एकटाच कुंभांड असता ■ ■ ■ मी व माझे सैनिक त्याचा व त्याच्या अनुयायांचा समाचार घ्यायला पुरे आहोत. माझे सैनिक धनुर्विद्येत पारंगत असल्याने त्या जंगली माणसांना ठार करू शकतील. परंतु हा मानिक एकाक्षीमुढा आहे ना, त्याचे काय?”

“त्या एकाक्षाला मी पाहून घेईन. परंतु एक गोष्ट मात्र बिसरू नकोस तू आपल्या सैनिकांसह या डोंगराळ प्रदेशात आणि काळोखात या रानटी लोकांशी चार हात करणे बरोबर होणार नाही. समज, हा कुंभांड व त्याचे अनुयायी रानटी लोक त्या एकाक्षाला दिसले तर तू आपल्या शत्रूचा संहार करण्याची गरजच राहणार नाही. ते काम परस्पर तो एकाक्षच ■ ■ ■ करील.” चतुराक्षाने समरसेनाला सावध करीत सांगितले.

इकडे चतुराक्ष समरसेनाला सांगत होता आणि तिकडे कुंभांड व त्याचे अनुयायी डोंगर चढून वर येत असलेले दिसले व

त्यांना चतुराक्षाने म्हटले होते तसे एका-
एकी एकाक्षीने समोर आरुवा उभा राहून अडविले ही.

ते पाहून समरसेनाला परमानंद झाला.
“ह्याच वेळेची तर वाट पहात होतां आपण।” समरसेन अत्यंत उत्साहाने म्हणाला.

चतुराक्ष नकारार्थी मान झलबित
म्हणाला—“समरसेना, अशी खाई करू नकोस व नाही ती आशा मनास बाळगू नकोस! धनराजीने भरलेली नाव ■ तिच्या रक्षणाला उभी असलेली नागपत्न्या यांची माहिती तुला पुरेजी नाही. त्याच्या विषयीचे सरे गुपित मी तुला शेवटी ■ ■ ■ साकली नाही. शिवाय एकाक्षी धमेद्वोर

असला तरी पूर्ण मूर्ख नाही. काय घडते आहे ते पाहू या. त्या मोठ्या दगडाआड लपूया. चला!”

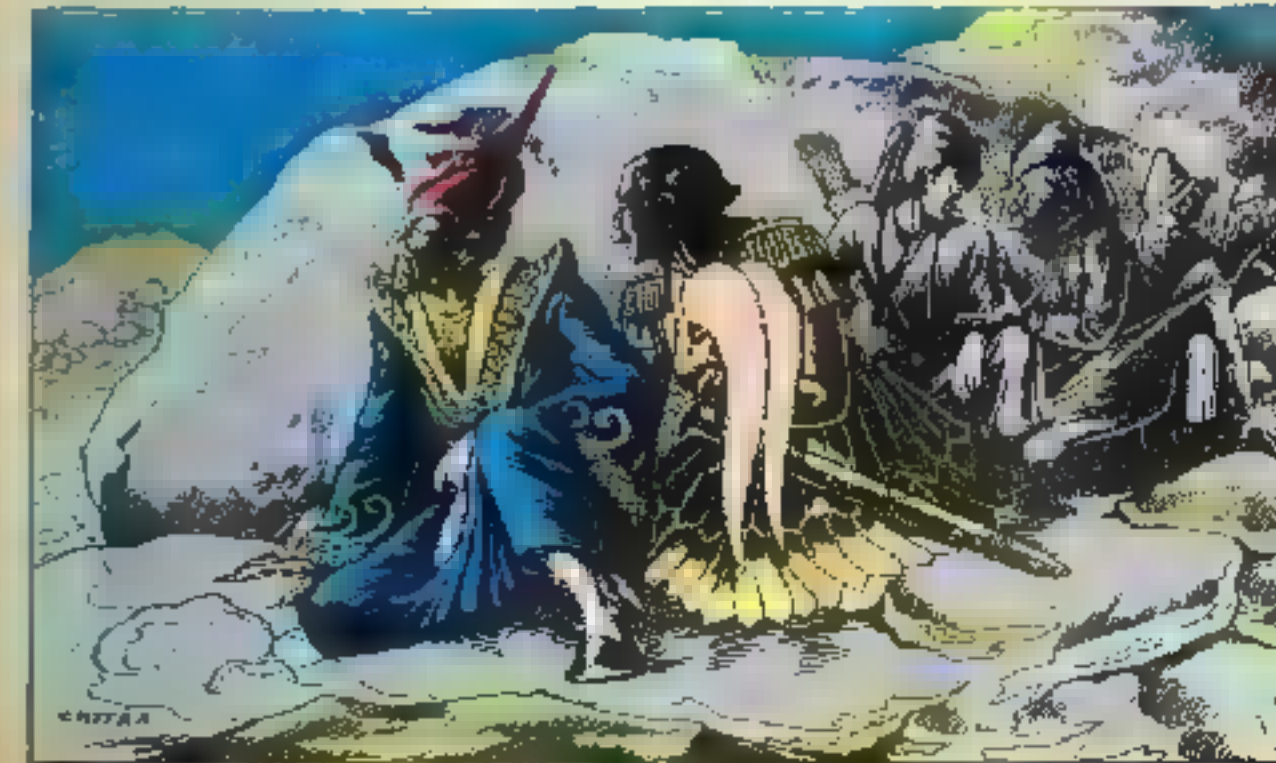
सर्वजण निःशब्दपणे चतुराक्षाच्या पाठी पाठ गेले आणि थोड्याच वेळात ते गर्व कुंभांड व रानटी लोक होते त्या बाजूच्या एका मोठ्या दगडाच्या मागे लपून काय होत आहे ते पाहू आगले.

एकाएकी एकाक्षाला पाहून कुंभांड व त्याचे अनुयायी घाबळूनच गेले. रानटी लोक पळून जायला कोठे मार्ग आहे का, पाहू लागले परंतु तेवढ्यात कादया आवा-
जात, पण इथले एकाक्षाने विचारले—“कोण तुम्ही मने? तुम्ही आहात ती जागा सोडून तुमच्यापैकी कोण? झलबा तर ठार झालाच

बेटावरचे लोक व दुसऱ्या बाजूने एकाक्षी येत आहेत. नावेची व त्या नागकन्येची गोष्ट मी माणाने सांगेन. प्रथम ■ लोक जे येत आहेत त्यांच्या नजरेस पडल्याशिवाय राहणेच बरे होईल.”

समरसेनालामुढा त्या परिस्थितीत त्या-
शिवाय दुसरे काही करणे शक्य नाही. असेच वाटले. कुंडलिनी बेटावरचे लोक म्हणताच समरसेनाला साहजिकच वाटले की त्याचा अर्थ बंडखोर कुंभांड ■ त्याचे रानटी अनुयायी असणार.

“ते पहा, इकडेच येत आहेत. डोंगर चढून.” असे म्हणत चतुराक्षाने आपले तर्जनी बोट डोंगराच्या उत्तराकडे दाखविले.

समजा. माझ्या वृंटीस पडलेला कोणताही प्राणी माझ्या आज्ञेशिवाय झुलणे शक्यच नाही लक्षात ठेवा!" नंतर मान वळवून हांक मारू लागला—"कालभुजंगा आणि ए कवची! या सर्वांना चारी बाजूंनी वेढा द्या पाहू!"

अगोचर काल भुजंग पुढे सरकून फूफकार सोडत जंगली लोकांच्या चारीबाजूला फिरू लागला. कवची हवेत 'गरगर' फिरत त्यांच्या डोक्यावर तरंगत राहिली. भयभीत होऊन धरधर कापत असलेल्या कुंभांडाकडे व रानटी लोकांकडे झालेला डोळे वटारून पहात एकाक्षाने विचारले—"कोण तुम्ही सर्व? कोठे निघाला आहात?"

तो प्रश्न ऐकून कुंभांड जास्तच धरधर कापू लागला. त्याला आपण खरं बोलल्याने की खोटे बोलल्याने मुटका होईल हे कळेना. त्याने रानटी लोकांच्या तोंडी त्या बेटावरच्या पात्रिकांविषयी पुष्कळ ऐकले होते, परंतु त्यांना त्याने पहिल्यानेच प्रत्यक्ष पाहिले होते.

"मी या रानटी लोकांचा राजा आहे. तुम्हाला नाव कुंभांड!" कुंभांडच्या तोंडी एवढंच वाक्य निघाले.

आता खरं बोलल्याशिवाय गरवंतर नाही असे त्याला वाटले. आपण खरं लपविले तरी रानटी लोक प्राणभयाने खरे लपवू शकणार नाहीत, कुंभांडला वाटले.

"ह्या डोंगराच्या टोकावरून पाहिले तर समुद्रावर एक नाव दिसते असे मी ऐकतो, ती पहायला येत आहेत!" कुंभांड म्हणाला.

ते उतर ऐकून एकाक्ष कादकादा सोडधाने हसला. कारण कुंभांड रानटी लोक तिकडे कशासाठी जात आहेत हे त्याला चांगले माहीत होते.

"या अंधारात फक्त ती नाव पहायला तुम्ही हा एवढा डोंगर चढून येत होता तर! अस्स! तुमं डोकं मुपोक दिसत आहे! तू या असम्य रानटी लोकांवर राज्य करण्याऐवजी सर्व देवांवर राज्य करणाऱ्या

इंद्राच्या! आसनावर बसायला हवा होतास! खरं बोल, त्या नावेतल्या घनावर तुझी नजर आहे की नाही? म्हणून तुम्ही तिकडे निघाला होता ना?" एकाक्षाने विचारले.

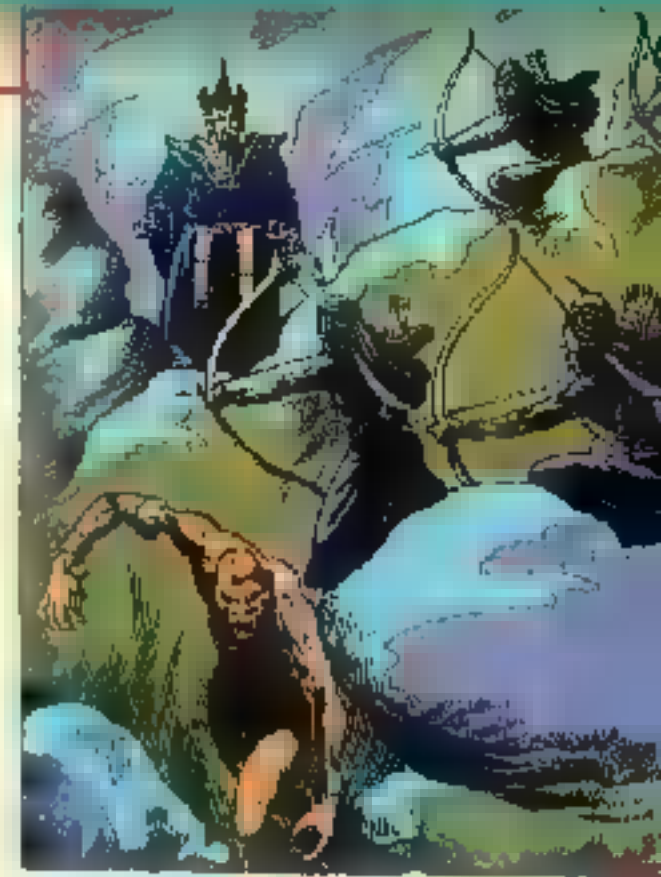
कुंभांड धरधर कापत जमिनीकडे पाहू लागला. एकाक्ष गरजला—"होय की नाही?"

कुंभांड वाचन्या म्हणाला—"होय?"

एकाक्ष सायाधाने आल्यासारखी मुठी हलवून म्हणाला—"या बेटावर पुष्कळ दिवसांपूर्वी मी पांच लोकांना पाहिले. त्यांचे कपडे वगैरेवरून ते तुझ्यासारखेच वाटले. ते तुझ्यासारखेच त्या नावेतल्या घनरात्रीसाठी निघालेले असणार. तू त्यांच्या पैकीच का?" एकाक्षाने विचारले.

तो प्रश्न ऐकून कुंभांडला एकाक्षाने विचारले ते कोण लोक असावेत हे कळलं. त्याच्या आधी कुंडलिनी बेटावरून निघालेले समरसेन व इतर सैनिकच ते असवेत, असे त्याला खात्रीपूर्वक वाटले.

"मी त्यांच्यापैकी नाही. पण ते कोण हे मला माहीत आहे. ते लोक या बेटावर आले आहेत हे कळल्यावरूनच त्यांचा शोध काढण्यासाठी आलो आहे. घनलोभाने ते बंडखोर लोक नावेच्या शोधार्थ मक्कीच हिडत असणार असे समजून मी या बाजूला

आलो. आपण भेटलात." कुंभांड खरी भोष्ट लपवून म्हणाला.

ते संभाषण दगडाआडून ऐकत असलेल्या चतुराक्षाला तीच वेळ बाहेर पायला उत्तम आहे असे वाटले. त्याने हांक मारली—"बुवडा! वनमाणसा!" आणि दगडाआडून बाहेर येत समरसेनाला त्याने साधध केले. समरसेनाने व सैनिकांनी धनुष्यबाण घेऊन कुंभांडावर व रानटी माणसांवर सरवृट्टी सुरू केली.

'बुवडा!' असा आवाज ऐकून एकाक्ष दत्तकला आणि चारी बाजूला पाहू लागला. तोपर्यंत वाण लागल्याने काही रानटी लोक जमिनीवर लोटू लागले

हानि कुमांड. हानि त्या जागवरून लगेच उडी मारून डोंगराच्या उतारावरून चाली पळू लागला.

कुमांड व रानटी लोक पळू लागल्यावर समरसेन व सैनिक त्यांचा पाठलाग करू लागले. काळोख असल्या कारणाने सैनिकांना नेम घेऊन बाण मारणे शक्य झाले. कुमांडाने तलवार उपसली व ओरडून आपल्या अनुयायांना म्हणाव्हा—“बांधा! पळू नका!” आणि रानटी लोकांना एकत्र करू लागला.

एकडे घुडझाचे एकूणच दबकलेला एकाल स्वतःला मादकून फिरवीत दोन एक घुडे टाकित चालून ओरडला—“रे चतुरा! आता तू फक्त वातावरणाच आहेस. कळलं, मंत्रतंत्रविद्येत तुमो बरोबरी करू शकत असो कोणी नाही असे बडबडणारा तू या तुच्छ मानवाच्या बाण वर्गरेची मदत घेऊन मला जिकायला निघाला आहेस, नाही का? मी नुसतं ” “” म्हटलं की तुझ्या या सर्व मित्रांना तुकडे करून लाकडासारखी मोठ्ठी बांधून ठेबायला हो रानटी माणसं पुरतील.”

चतुरास पापण्या लवू देतां एकाकाकड नुसता पहाऊ राहिला. डोंगराच्या पायथ्या-जवळून कुमांडाचा आवाज व रानटी

लोकांचे ओरडणे ऐकू येत होते. समरसेनावर काही संकट तर येणार नाही अशी शंका वाटू लागली होती त्याला.

“एकाका, तुझ्या या गर्वोन्तीला उत्तर द्यायला मला आता वेळ नाही. शिवाय आपल्या नोकरांमध्ये होण्याच्या मुढामुळे काही निष्पन्न होईल असेही वाटत नाही. तुम्ही तलवार आणि कटारींचा माझ्यावर प्रयोग करणे शक्य नाही, हे मुला माहीत नाही, असेही नाही. तो दिवसही एकदा उजाडणारच आहे—तू राहतोस की मी, हे देखील कळेलच! तोपर्यंत तोंडाच्या नुसत्या वाफांनी काही होणार नाही.” चतुरास म्हणाला.

एकाक्ष त्याचे काहीतरी उत्तर देण्याच्या विचारात होता तेवढ्यात चतुराक्षाने आपल्या हाताने आपल्या गोंडेदार टोपीला हात लावला आणि तरक्षण कुंभाड व समरसेन दोघांमध्ये भयंकर खड्गयुद्ध चालू होते तेथे वेळून पोचला. एका बाजूने रानटी लोक भाले फेंकत पुढे येण्याच्या प्रयत्नात होते तर दुसऱ्या बाजूने समरसेनाचे सैनिक त्यांच्यावर बाण सोडून त्यांना एकही पाऊल पुढे टाकू देत नव्हते.

अशा परिस्थितीत समरसेन व कुंभाड तलवारीचे वार एकमेकावर करीत उभय पक्षांच्या मध्ये झाले. त्यावेळी मोठेय झाला आणि त्या प्रदेशावर चांदण पडले.

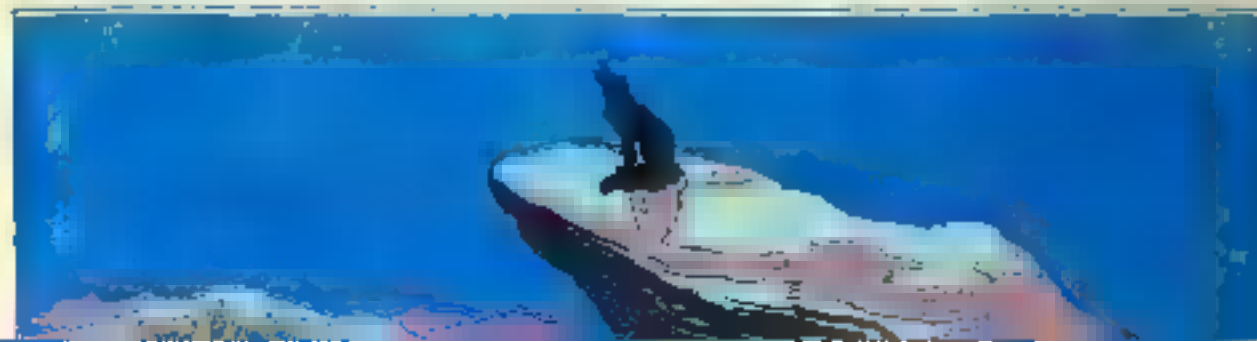
चतुराक्ष थोडा दूर उभा राहून पुढे काय करावचे याचा विचार करू लागला. कुंभाडाच्या मदतीला एकाक्ष धावून येईल अशी एक धांका त्याच्या मनात आली. म्हणून तो येण्यापूर्वीच कुंभाडाला व त्याच्या अनुयायांना ठार करणे बरे होईल असे

त्याला वाटले. ते जर साध्य झाले नाही तर समरसेनाला व त्याच्या अनुयायांना एकाक्ष सुरक्षित जागी वेळून जाणे योग्य होईल असाही त्याने विचार केला.

चतुराक्षाच्या मनात तो विचार चालू असता लांडग्याचे कर्णकर्कश ओरडणे ऐकू झाले. चांदण्या रात्री आहाराच्या शोधास रवताना वास आल्याबरोबर त्यांचा कळप भूक भागविण्यासाठी या बाजूला येत असावा.

लांडग्यांचा कळप ओरडत दगडावरून उडपा टाकीन माढाझुडपाभातून पळत येत सर्वांनी पाहिल्या. बुड करून दगूला ठार करण्यापूर्वीच काढत आपल्याला ठार करताना की काय, ही भीती सर्वांना वाटली म्हणून पळ करीत असलेले रानटी लोक आणि सैनिक नेहून पळू लागले. समरसेन व कुंभाडमुद्धा खड्गयुद्ध थांबवून त्यांचे त्यांचे अनुयायी ज्या दिशेला पळू लागले होते त्या दिशेला गळू लागले.

(कथा)

फसवा आरसा

विक्रमादित्याने आपला तट सोडला नाही.

तो गेला, प्रेत लांडावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मीन होऊन समुद्राच्या विघेने चालू लागला. तेव्हा प्रेतात बसलेला वेताळ त्याला म्हणाला— "राजा, अद्भुत शक्तीची प्राप्ती झाल्याने पुष्कळ फायदा होतो, या भ्रमात पुष्कळ लोक असतात. परंतु कधीकधी त्यांच्यामुळे फार नुकसान सोसावे लागते. त्याचे उदाहरण म्हणून मी तुला बज्जगिरीचा राजा अमरवीप याची गोष्ट सांगतो, लक्ष वेळून ऐक." असे सांगून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

बज्जगिरीचा राजा अमरवीप याच्या मनात एक आदर्श राजा म्हणून कीर्ती मिळावी अशी फार इच्छा होती. परंतु त्यासाठी आवश्यक असलेले गुण योग्यता त्याच्या अंगी नव्हती. तरी तो मेटे त्या

प्रत्येक साधूसंन्याशाक्या आपल्या मनाची महत्वाकांक्षा सांगे व त्यांच्या कडून काही मरत मिळण्यासारखी आहे का विचारी. परंतु कोणताही साधूसंन्यासी अमरदीपाला मदत करू शकला नाही.

एकदा एक साधू अमरदीपाच्या दर्शनासाठी आला. राजाने त्याचा योग्य आतिथ्यसत्कार करून त्याच्याजवळ आपल्या मनातली इच्छा व्यक्त केली. तेव्हा तो साधू राजाला एक आरसा देऊन म्हणाला— "राजा, हा अद्भुत शक्ती असलेला एक आरसा आहे. हा तुझ्या मंत्र्यांच्या व अधिकार्यांच्या मनात काय आहे हे ओळखेल. हा तुझा एक गुप्त हेरचरा आहे, असे

समज. तुला कोणाचा संशय आला की त्याचे स्मरण करून तू या आरसात पहा, त्या व्यक्तीच्या मनात काय चालू आहे हे या आरसात तुला दिसेल. या आरसाच्या सहाय्याने तुझ्याकडे काम करणाऱ्यांच्या मनातल्या गोष्टी पूर्वीच ओळखून तू छान राज्यकारभार चालवू शकशील."

तो आरसा मिळाल्याने आपण एक मावई राजा म्हणून इतिहासात प्रसिद्ध होऊ, असे अमरदीपाला वाटले. म्हणून त्याने तो आरसा कोणाची नजर पडणार नाही अशा जागी लपवून ठेवला आणि पूर्णपणे त्या आरसावरच अवलंबून राहून राज्यकारभार पाहू लागला. त्याने स्वतःच्या बुद्धीचा उपयोग करण्याचे व मंत्र्यांचा सल्ला घेण्याचेही सोडले. त्यापूर्वी त्याचा काही जणांवर पूर्ण विश्वास होता. त्याच्या सल्लाघाप्रमाणे तो वागत असे. परंतु त्यानंतर आपल्याला कोणावर विश्वास करून राहण्याची गरज नाही, प्रत्येकाच्या मनातल्या गोष्टी आरसावरून आपल्याला कळतील असे राजाला वाटले.

राजाच्या वागण्यात झालेला बदल मंत्र्यांना कळून आला. परंतु त्याचे कारण माग त्यांना कळले नाही. राजा स्वतःच काहीतरी ठरवून हुकूम मोडू लागला व

त्याची अंमलबजावणी झाली पाहिले, असे सांगू लागला. त्याने कोणाचे मत विचारायचे सोडूनच दिले. कोणाला त्याचा निर्णय आवडला नाही असा त्याला संशय आला तर त्या व्यक्तीच्या मनात काय घडते आहे हे त्याला त्या आरसात पाहिल्यावर कळे.

अमरदीपाला त्याचा प्रधान विक्रमसेन याचाच संशय आला. आरसात पाहिले तेव्हा विक्रमसेन हा आपल्याला महामूर्ख मानीत असल्याचे व आपली घोडीवेस्कील फिकीर करीत नसल्याचे कळले. राजाने ताबडतोब प्रधानाला तुहंगात टाकले.

त्यानंतर स्वाभाविकपणे राज्याच्या सर्व अधिकार्यांना राजाच्या सवसविवेकबुद्धी-

विषयी संका वाटू लागली. सर्वच्यासर्व अधिकार्यांचा राजाला संशय येऊ लागला. सर्वांच्या मनात येणाऱ्या विचारांचे चित्र आरसात दिसू लागले. राजाने सर्वांना तुहंगात टाकले.

याच सुमारास राज्यात सर्वत्र वंडाळीने झोके घर काढले. राज्यात सर्वत्र सुलशांती नांदावी यासाठी सेनापतीला सर्व अधिकार देण्याचे ठरवून राजाने त्यापूर्वी मंत्र्यांच्या काय आहे हे कळाने म्हणून आरसात पाहिले. राजाला आरसात पाहिल्यावर करावे हेच सुचेना. कारण सेनापती शेजारच्या राजाशी संगतमत करून राजाला सिंहासनावरून कसे काढता येईल विचारात होता.

बुसच्या क्षणाला सेनापतीमुढा तुरुंगात पडला. वज्रगिरीच्या प्रजेला आतां शंका करण्याची गरजच उरली नाही. राजाचे डोके फिरले आहे की काय असे वाटू लागले. असा राजा राज्य कारभार काय पाहणार असेही वाटले.

अमरदीपाला काय करावे सुचले नाही. तेव्हा त्याने आपल्या मुलाचा सल्ला घेण्याचे ठरविले. त्याच्या मनातले विचारही आरशात स्पष्ट दिसत होते. कोणाकरवी तरी पित्याचा वध करवून किंवा त्याला तुरुंगात टाकून स्वतः गादीवर बसावे का? या विचारात युवराज कांतिदीप आपल्याचे आरशात स्पष्ट दिसले.

आपल्याच मुलाच्या मनात असे विचार उत्पन्न होत असतां आपण आदर्श राजा कसे होणार, हे सर्व स्वप्नच आहे! राजाने आपल्या मुलाला बोलाविले व म्हणाला— “बाळा रे, मला राज्याचा मोह उरलेला नाही. उद्यां मी तुला राज्याभिषेक करून देऊन स्वतः वानप्रस्थाश्रमात प्रवेश करणार आहे.” असे सांगून राजाने सर्व अधिकाऱ्यांना तुरुंगातून मुक्त केले.

बुसच्या दिवशी कांतिदीप साळा. अमरदीपाने तो जादूचा आरसा फसवा आरसा म्हणून फोडून टाकला व भगवी वस्त्रे धारण करून तपश्चर्या करण्यासाठी निघून गेला. ऐकून आनंद नाही अशी एकही प्रजा वज्रगिरीत नव्हती.

वेताळ येथवर भोष्ट सांगून म्हणाला— “राजा, इतका अपूर्व जादूचा आरसा अमरदीपाला इतका कुचकरमाचा कसा काय वाटला? तो राजाचा दोष होता की आरशाचा? आपल्याला उपयोगी न पडलेला आरसा मुलाला तरी उपयोगी होतो हे न पाहता राजाने तपश्चर्या करायला जाण्यापूर्वी तो का फोडून टाकला? आपला मुलगा त्याच्या मदतीने कदाचित् आदर्श राजा होऊ शकला तर या विचाराने फोडला? या सर्व शंकांचे मभाषानकारक उत्तर माहीत असून तू

दिले नाहीस तर तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायांवर लोळू लागतील.”

विक्रमादित्य म्हणाला— “त्या आरशात कितीही अद्भुत शक्ती असली तरी आदर्श राजा म्हणून राज्यकारभार चालविण्यासाठी उपयोगी होईल अशी शक्ती त्याच्यात नव्हती. त्याला माणसाच्या मनातले विचार कळत होते. राजाच्या मनात कोणाच्या विषयी कधी संशय उत्पन्न तर आरशात पाहून त्याला त्यांचे विचार होते. अर्थात् विरुद्ध असत. काही कारण नसेल तर राजाच्या मनात संशय घेण्याचे नाही. सामान्य परिस्थितीत राजाचे अधिकारी त्याच्या स्वतःच्या समस्यांविषयीच विचार करतात, राजाला राज्यकारभारात कधी मदत करावयाची याविषयी विचार करीत नाहीत. त्या जादूच्या आरशामुळे अधिकाऱ्यांची योग्यता कळत नसे. राजाला उपयोगी पडण्यासारखे त्याच्या

अधिकाऱ्यांचे गुणावगुणच तर होते. माणसाच्या मनात परिस्थितीप्रमाणे निरनिराळे विचार येतच असतात, परंतु त्या सर्वांप्रमाणे तो वागतोच असेही नाही. ते विचार मनातल्या मनातच राहून जातात. परंतु ते विरुद्ध प्रकारचे असले तर राजाला वाटे की ते आपल्याच विरुद्ध आहेत. जादूच्या आरशामुळे राजा फसला तो अशा तऱ्हेनेच! आरशामुळे राजाचे जे धोबे मुकसान झाले ते हे की राजाने त्याच्या हिताचे म्हणून जे जे उपाय केले किंवा मार्ग काढले ते सर्व आरशाने बळकावले. परिणाम काय साळा? राज्यकारभार उत्तम तऱ्हेने चालविणारा मंत्री आरशामुळे निष्कामयोगी निरर्थक ठरला! आपल्या मुलाची तीच दुर्गंत होईल की काय असे वाटून राजाने तो आरसा फोडून टाकला असावा.”

अशा तऱ्हेने राजाचे मोम भंग होताच वेताळ प्रेतासह नाहीता साळा आणि पुन्हा साडाला जाऊन लोंबकळू लागला.

देवाची ठेक

रामपुर येथे राममवमीचा उत्सव मोठ्या थाटाभाटाने होत असे, त्या करिता गावकरी चंबा वसूल करीत. देवाच्या विपवस्तांपैकी वैशाख हा एक होता. सर्वांचा त्याच्यावर फार विश्वास होता. एके वर्षी जे पैसे वसूल झाले ते वैशाखजवळ ठेवावे असे सर्वानुमते ठरले. वैशाख तसा फार श्रीमंतही नव्हता, परंतु नीतिवान व धर्मशील होता. ही गोष्ट सर्वांना माहीत होती.

देवळाच्या विपवस्तांत भद्रेश्वर मावाचा एक श्रीमंत माणूससुद्धा होता. देवाचे पैसे त्याच्याजवळ न ठेवता वैशाखजवळ ठेवण्याचा निश्चय झाल्याचा त्याला थोडा राग आला. ती गोष्ट कळल्यावर वैशाखने देवाची म्हणून जेवढी रक्कम होती ती एका पिशवीत ठेवली ■ भद्रेश्वरला देत म्हणाला— “ही रक्कम माझ्यापेक्षा तुमच्याकडे

जास्त सुरक्षितपणे राहील. गरज पडेपर्यंत तुम्हीच ही ठेवून घ्या !”

गावकऱ्यांनी दिले नसले तरी वैशाखने त्याला थोरपण दिले याबद्दल भद्रेश्वराच्या मनाचे समाधान झाले ■ तो म्हणाला— “ठीक आहे, वाटेल तेव्हा येऊन घेऊन जा !”

परंतु मध्यंतरी अनपेक्षितपणे एक मान-गड झाली. भद्रेश्वराचा मुलगा दुर्धसनी होता. जुगारीशिवाय त्याचा दिवस नसे. वैशाखने बापाकडे आणून दिलेले पैसे त्याने स्वतःच्या डोळ्यांनी पाहिले होते व बापाने ते कोठे ठेवले होते हेही त्याने पाहिले होते. ते त्याने लांबविले.

दोन दिवसांनी प्रमुख ग्रामस्थांची सभा झाली. उत्सवासंबंधी कार्यक्रम चर्चेर उरला. वैशाखाला त्यांनी पैसे आणावला सांगितले. वैशाख भद्रेश्वरकडे गेला ■ त्याच्याकडे

ठेवलेली रक्कम मागितली. पैशाची पिशवी नाहीशी झाल्याचे भद्रेश्वरने पाहिले व ती कच्ची नाहीशी झाली असेल हे त्याने ओळखले. आतांपर्यंत आपल्या चिरंजीवांनी तो रक्कम सचं केली बसणार हेही ओळखले. ■ ती रक्कम स्वतः घेऊन देणे भाग होते. परंतु ते भद्रेश्वरला मान्य नव्हते. वैशाखने देवाने पैसे आपल्याकडे ठेवल्याची पावती दिली नव्हती व त्या संबंधीचा दुसरा पुरावाही नव्हता. म्हणून भद्रेश्वर त्याला त्या पैशासंबंधी काही माहीत नसल्याचे निस्संकोच सांगून मोकळा झाला.

वैशाखाला डोस्वावर कोसळ-त्यासारखे वाटले. आता आपण ग्राम

प्रमुखांना काय उत्तर द्यायचे? ते पैसे देणे त्याला स्वतःला होईल का? शक्य झाले नाही तर लोक म्हणतील?

काय वाटेच ते होवो असे ठरवून वैशाखने ग्रामस्थ प्रमुखांना ■ विश्वस्तांना जे झाले ते जसेच्या तसे सांगून टाकले. भद्रेश्वर कितो चिक्कू तरी गावा-तला एक मोठा माणूस म्हणून त्याचा नाव-लौकिक होता. म्हणून वैशाख म्हणाला त्या गोष्टीवर ग्रामस्थांचा विश्वास बसला नाही.

“काय वाटेल कर उद्याच्या पैसे हजार कर !” विश्वस्तांनी वैशाखला सांगितले.

“पैसे भरणे तर भाग्य होते, परंतु त्याबरोबर चार जीवांसमोर त्याची मान

खाली झाली होती. घरी येऊन तो चिंता-मग्न स्थितीत बसला.

भद्रेस्वरच्या मुलाने, पैशाविषयी काही विचारपूस करतो का, यासाठी दोन दिवस वाट पाहिली, परंतु त्या दोन दिवसात पैशाची गोष्ट निघालीच नाही. तेव्हा त्या पैशाने जुगार खेळून इतर दोघांपैकी एकाला सर्व पैसे घालवून बसला.

भद्रेस्वरचा मुलगा लोंब सांठून घरी गेला. परंतु जिकणाऱ्याला तिसऱ्या जुगाराने सोडले नाही. गोडगोड बोलून वारूच्या गुल्यावर नेऊन त्याला दाक खूप पाजली व तो झिगून पडल्यावर त्याच्या जखमेचे पैसे घेऊन पसार झाला.

वाटेत त्याला दुकान गस्त घालणारे शिपाई विसले. त्यांना पाहताच तो भागे फिरला व पळाला. गस्त घालणाऱ्या शिपायांना त्याचा संशय झाला व त्यांनी त्याचा पाठलाग केला. आतां सुटका नाही हे ओळखून त्याने एका गल्लीत शिरून

एका घराच्या उंबरठ्यात पैशाची पिशवी टाकली व पळून गेला.

त्याने ती पिशवी टाकली ती भद्रेस्वरच्या घराच्या पडवीतच टाकली होती. चोरांच्या भीतीने भद्रेस्वरला रात्री कधी शांत झोप येतच नसे. उंबरठ्यात धप्पदिसी पडल्याचा आवाज ऐकून भद्रेस्वर उठून व दार उघडून पिशवी उचलली.

त्याच वेळी शिपायांनी घरासमोर येऊन पिशवी हातात धरून उभ्या असलेल्या भद्रेस्वराला पकडले. तो चोर नसल्याचे भद्रेस्वरने किती सांगितले, परंतु तिकडे दुर्लक्ष करून भद्रेस्वरला पैशाच्या पिशवीसह न्यायालयात हजर केले.

जबकशीच्या वेळी ती पिशवी हातातून त्या हाती जात पुन्हा भद्रेस्वरकडे कक्षी झाली सर्व गोष्टी बाहेर. भद्रेस्वराची लबाडी सर्वांना कळली. पैशाला दोघी ठरविल्याबद्दल त्यांनी त्याची माफी मागितली. भद्रेस्वरला व त्याच्या मुलाना दंड भरावा लागला.

खरे थोरपण

एकी कधी चिदमं देवान एक कोट्याधीश व्यापारी रहात असे. त्याचा सर्व मुलीच होत्या. एकही मलगा झाला नाही. त्याची बायको एकदा म्हणाली—“आपल्याजवळ इतके पैसे निमोगेत कुचनवलेत. तुम्ही एकदां जरी सर्व गांवकऱ्यांना जेवण दिलेत तर माजोर्बोदाचे फल म्हणून हाईन काढावित मुसगा !”

व्यापाऱ्यांना ती गोष्ट पटली व त्याने सर्व गावाला एक मेजवानी दिली. त्याने स्वतः जाऊन सोनावणी केली. त्या मेजवानीला सर्व गांवकरी आले. माज नव्हती तो एक लाकूडफोडपा गप्प. त्यानंतर तो व्यापारी पुढे केव्हा तरी रामुला भेटला. त्याला विचारता तो म्हणाला—“बरो, तुम्ही सर्व गावाला मेजवानी दिलीत त्या दिवशी माझ्या बघारीत कोणी पाकडे घ्यावला प्रमाण नाही. माझा सर्वांना उपाशीच सोपाव मागला.

“तुम्ही सर्वांनी धाड्याकडे येऊन जेवायचं सोबून उपाशीच सोपण्याची परतच काय होती ?” व्यापाऱ्याने बकित होऊन विचारले.

एक वेळ तुमच्या घरी जेवण्याबद्दल तुमच्यासमोर माल वाकवावी साचली असली ! मनगटान बळ अनेपर्वत की तसं कागाला करायच हो ?” रामुने विचारले.

त्यानंतर गावातले वार नोक भेटले म्हणजे म्हणत, “या गावात तुमच्यासारखे चोर नांक नाहीत हो !” तेव्हा कोट्याधीश व्यापारी म्हणे, “पाडपाहून मोठा, लाकूडफोडपा गप्प आहे !” असे सावून तो म्हणाला होता ते व्यापारी त्यांना सांगे.

श्रमाचे फळ

एका गावो एक गरीब ब्राह्मण रहात असे. त्याच एक लहानसं घर व त्याच्या मागे लहानशी परसाची जागा होती. त्या-शिवाय त्याच्याकडे काही नव्हते. म्हणून तो दररोज चार घरी भिक्षा मागे व त्याला त्या दिवसापुरेसे तांदूळ मिळाले की त्यावर संतोष मानून घरी परत येई. त्याची बायको भात व परसात जी थोडी पालेभाजी मिळे ती शिजवी. दोघे जेवीत व सुखाने रहात.

काही काळ लोटल्यावर त्या ब्राह्मणाला वार्षिक्य आले व भिक्षाटन करणेसुद्धा कष्टाचे वाटू लागले. तेव्हा त्याची बायको त्याला म्हणाली—“तुम्ही आयुष्य भरात उद्याचा विचार केला नाहीत. आधी विचार केला असतात तर हे दिवस गहा-पला मिळाले नसते. सुर्वेदाने या गावचा राजा मोठा दानी आहे. तुम्ही त्याच्याकडे

जाऊन सांगितलेत तर तो आपले दारिद्र्यच नाहीसे करील.”

ब्राह्मण त्याप्रमाणे राजाला भेटला व राजाला आशीर्वाद दिला. राजाने विचारले—“बोला, तुम्ही हवे आहे तुम्हाला?”

“महाराज, मी वैभव संपन्न आहो. आपल्या वैभवदायकी किंवा संपदेवकी मला काही नको. स्वतः कष्ट करून काही मिळविलं असेल तर त्यातले कूल नाही फुलाची पाकळी दिलीत तरी पुरे मला.”

ब्राह्मण म्हणाला.

राजाकडून पैसाला काय तोटा? परंतु त्यांतली एक पैसुदा त्याची स्वतःचो कष्टाजित नव्हती. या ब्राह्मणाला शायच ते स्वतः मेहनत करून मिळविलेले दिले पाहिजे. असा विचार करून राजा त्या ब्राह्मणाला म्हणाला—“तरमग उद्यां संध्या-काळी येऊ शकाल का?”

ब्राह्मण 'हो' म्हणून निघून गेला. दुसऱ्या दिवशी उजाडतांच ब्राह्मण गुने मळके कपडे घालून मजुरासारखा यावात निघाला. तो थोडेच अंतर चालून येला असेल, वाटेत त्याला एक कुंभार दिसला. तो मडकी करण्याच्या तयारीत होता.

राजाने त्याला विचारले—“काय हो, काही काम का?”

“कामाला काय तोटा रे? मी चाकावर मडकी करायला बसतो. ती माती तयार कर. संध्याकाळपर्यंत काम केलेल तर चार रुपये देईत.” कुंभार म्हणाला.

राजाने ते मान्य केले. परंतु त्याला कुंभाराने सांगितलेले काम करता येईना. माती तुडवीत असता त्याचे पाय दुखू लागले. ने सर्व कुंभाराला कळत होते. “मजुरीचो कामे तुला काय येणार रे? पुरे झालं, चालू लाग! मी कबूल केले होतं म्हणून देतो आहे! हे वे चार रुपये. पुन्हा मजुरी करतो म्हणून सांगत माझ्या-कडे येऊ नकोस!” या शब्दात राजाला त्याने पाठवून दिले.

बायला सांगितल्याप्रमाणे ब्राह्मण दुसऱ्या दिवशी आलाच. राजाने त्याला चार रुपये देत म्हटले—“हे माझ्या श्रमाचे फळ आहे!”

“हे मला हजार रुपयांसारखे आहेत, महाराज.” असे म्हणत ब्राह्मण राजाला

मनःपूर्वक आशीर्वाद देऊन निघून गेला. नवरा राजाकडून पुष्कळशा भेटवस्तू गावचा भकून घेऊन येईल ही आशा धरून बसलेल्या त्याच्या बायकोने ब्राह्मणाला रिकाम्या हाताने येत असलेला पाहून विचारले—“काय हो, काय झाले? राजाने पुन्हा बायला सांगितले वाटतं?”

“नाही, दान घेऊनच आलो आहे. हे वे चार रुपये!” म्हणत ब्राह्मणाने चार रुपये बायकोला दिले.

ते पाहतांच बायको भडकली. “काशीला जाऊन हेच पुण्य कमाऊन आलात वाटतं! राजाला सुद्धा भीक लागली की काय, फक्त चार रुपये तुमच्या तोंडावर फेका-

यला?" असे म्हणत तिने ते रुपये परसात फेकून दिले.

तोंपर्यंत चांगला काळोख पडला होता. उजाडल्यावर ते रुपये उचलून आणता येतील, असे ब्राह्मणाने ठरविले. सकाळी उठून पाहिले तर ते रुपये त्याला दिसले नाहीत. परंतु पूर्वी कधी न पाहिलेली अशी चार रोपटी मात्र दिसली.

पाहतां पाहतां ती रोपटी वाढू लागली व सुंदर दिभू लागली. नवकरून त्यांना फळे लागली. ब्राह्मणाने व त्याच्या बायकोने ती फळे काढून चिकन पाहिली तर त्यांतून मांतीच मांती निघाले. त्या म्हातान्या जोडप्याचा स्वतःच्या डोळ्यांवरच विश्वास बसेना. मोती मोरवाच्या व्यापाऱ्याकडे नेऊन दाखविले तर ते मोती चांगल्या जातीचे असल्याचे कळले.

इतक्या वर्षांनी त्या म्हातान्या जोडप्याचे दारिद्र्य गेले. ती चारही रोपटी कल्पवृक्षासारखी वाढत राहिली ■ त्यांना

फळे लागत राहिली. त्यांनी गावभरच्या लोकांना ती वांटायला सुरुवात केली.

काही दिवसांनी राजाला त्या ब्राह्मणा-विययी सर्व माहिती कळली. फळ चारच रुपये वेऊन गेलेला ब्राह्मण इतका श्रीमंत कसा नाय झाला, राजाला कळना. ते कळावे म्हणून चक्कशी करावला राजा त्या ब्राह्मणाकडे आला.

ब्राह्मण म्हणाला—"राजा, तू त्या दिवशी दिलेले चार रुपये मी सचं केले नाहीत. मी बायकोला दिले ते तिने चिकन वाऊन परसात फेकून दिले. दुसऱ्या दिवशी ते मला दिसले नाहीत. परंतु चकित करून सोडणारी रोपटी दिसली. त्यांच्यामुळे माझं पिड्यानपिडया चाडून आलेलं दारिद्र्य कायमचे गेलं."

श्रमाचं फळ ■ कसं असतं हे राजाला कळलं. त्या दिवसापासून तो स्वतःच नव्हे तर भजेनेमुढा स्वतःच्या श्रमाचे चाखावे यासाठी प्रयत्न करू लागला.

पंचायुध

ब्राह्मणाने काशी येथे राज्य करीत असतां बोधिसत्त्वांनी पुराज म्हणून अवतार धारण केला. दिवशी निर- निराळ्या देशातून बोर विद्वान अनेक ज्योतिषी आले. ते राजाला म्हणाले— "आपला मुलगा कोणती बोर महापुरुष दिसतो आहे! पंचायुध धारण करून जगज्जेता होईल आणि भुर पराक्रमी म्हणून नावलीकिक होईल!" म्हणून मुलाचे पंचायुध अनेक ठेवण्यांत आले.

काही काळ लोटला. मुलाला समजूत येऊ लागली, तेव्हा राजाने त्याला गांधार देशाच्या तक्षशिला नगरीतील एका सुप्र- सिद्ध गृहकुलात विद्याभ्यासासाठी पाठविले.

पंचायुधने तक्षशिला येथील गृहकुलात काही जन्मास केला व सर्व विद्या पारंगत झाला. गृहकुलातून समावर्तन

संस्कार झाल्यावर घरी निघतो वेळी कुल- गुरूने शिष्याला आशीर्वाद वेऊन पांच आयुधे दिली. गुरुवर्षाचा तिरोप वेऊन पंचायुध काशीला परत निघाला.

पंचायुधाला वाटेवर एक भयंकर अरण्य लागले. त्या अरण्यातून जालत असतां पंचायुधाला वाटेत काही शूची मुनी येतले. ते म्हणाले—"बाबा रे, तुला पाहिले तर तू वयाने फारच लहान दिसतो आहेस! राजात रोमांच नावाचा एक भयंकर राक्षस राहतो आहे. तू त्याच्या दृष्टीस पडलास तर तो तुला जिवंत सोडणार नाही. म्हणून तू या वाटेने न जाता आणखी एखाद्या वाटेने जा."

पराक्रमी पंचायुधाच्या मनावर मुनींच्या त्या सल्ल्याचा काही एक परिणाम झाला नाही. त्याने त्यांच्या म्हणण्याकडे दुर्लक्ष केले व तो त्याच अरण्यमार्गे पुढे निघाला.

वाटेत एका जागी त्याला ताडामाडा एवढा उंच व अवाढव्य देहधारी रोमांच राक्षस भेटला.

तो राक्षस दिशायला भयंकरच होता. त्याचे डोके हत्तीसारखे मोठे होते. त्याला आग पाखडणारे झोळे होते आणि हत्तीच्या मारखेच दोन मोठे मुळे देखील होते. शिवाय मर्व अंगावर अस्वलासारखे लांब केसही होते.

रोमांच राक्षस पंचायुष्या वाटेवर आइवा उभा राहून हुंकारला—“कोण रे तू? कोठे निघालास? उभा रहा! जंगलात पाऊल टाकाला तुझी छाती कशी झाडी? माझे नाव ऐकूनच लोक वरधर कापतात. मी तुला आतां गिळतो!”

पंचायुष जरासुद्धा न मितां म्हणाला—“राक्षस राजा, मी सर्व कळत्यावरच या वाटेने आलो आहे. खबरदार, तू जवळ आलास तर!” असे वरडावून पंचायुषने धनूप्यावर बाण चढवून नेम घरसा व राक्षसावर तोडला.

तो बाण राक्षसाने अंगात घातलेल्या कातवघाला लागला. राक्षसाला ताडलाच नाही. तेव्हां पंचायुषाने बाणामागून सोडून रोमांचावर शरवृष्टीच केली. परंतु तो प्रयत्नही निष्फळ ठरला. शेवटी पंचायुषाने विषारी बाण सोडले. परंतु त्यामुळे सुद्धा राक्षसाचे काहीही नुकसान झाले नाही.

आतां माघ राक्षस मोठघाने हुंकारला—“पंचायुषावर घाबला. पंचायुषाने आपली

तलवार उपसली व राक्षसावर वार केला. परंतु राक्षस जागवा हलला मुढा नाही.

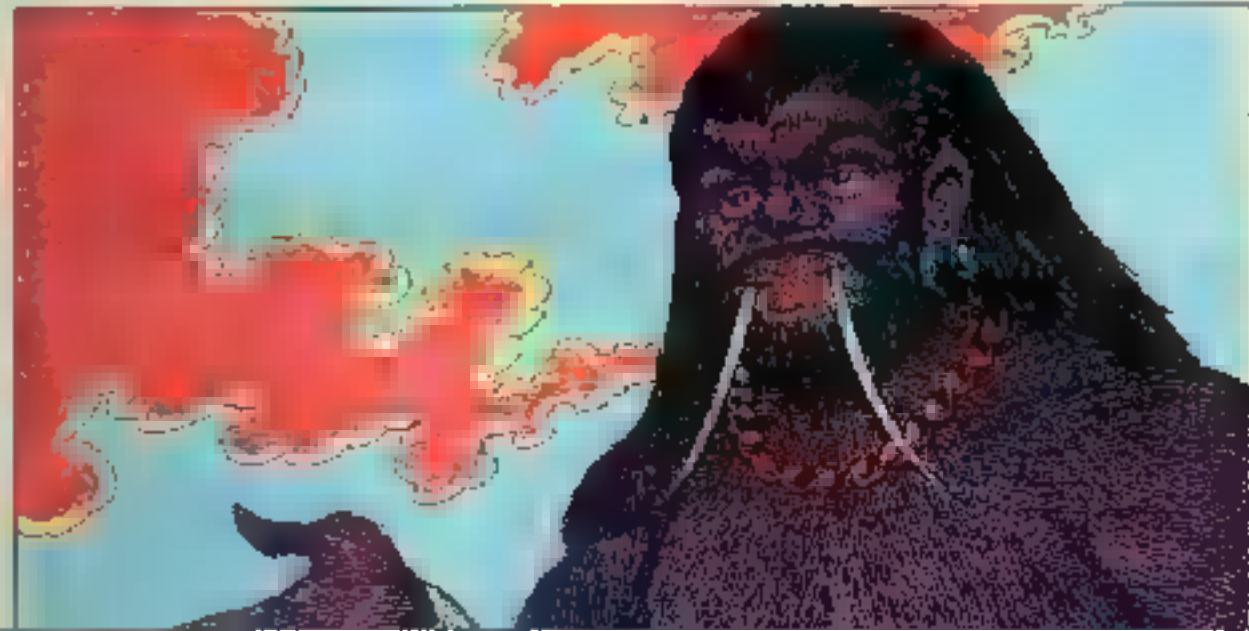
तेव्हां पंचायुष राक्षसाला म्हणाला—“आपल्या मूळेपणाने मला ओळखलेसे दिसत नाहीस. माझे नाव पंचायुष आहे. असू दे. मी या अरण्यात पाऊल टाकतांना फक्त आपल्या आयुधांवरच अवलंबून राहून इकडे आलो नाही!” असे म्हणत पंचायुषने धूळ आवळून राक्षसाला एक ठोसा दिला. राक्षस जागवा हलला नाही.

राक्षस जोराने हसला व म्हणाला—“पोरा! तुझे पाहून कोणी सामान्य माणूस असतीलसे मला नाही. माझ्या सारख्या प्रलय भयंकराची

मुद्द करायचे साहस तू दाखविलेस. इतर लोक मला नुसते पाहूनच बेशुद्ध होऊन पडतात. मग तुला माझी भीति न वाटण्याचे काय कारण रे!”

“भय वाटण्याचे कारणच कां असावे? जो जन्मतो त्याला मरण हे असतेच! शिवाय माझ्या अंगात वज्रायुधासारखे खड्ग आहे. ते खड्ग म्हणजे ज्ञान. तू मला गिळलेच समज तर ते खड्ग तुला उभे चिकन काडील!”

राक्षस एक दोन क्षणच विचार करीत राहिल्यावर म्हणाला—“पोरा, म्हणालास त्यात काही अर्थ असावा असे मला वाटू लागले आहे! ते काही असो, एवढे जरे की तू निर्मय आहोस आणि शूर पराक्रमीही

आहेस. मी तुझ्यासारक्याला मिळायचं म्हटलं तरी कदाचित् पचवू शकणार नाही. आतां नू तुला जिकडे जावयाचे असेल तिकडे खुशाल जा."

पंचायुध रूपे अवतार घेतलेल्या बोधिसत्त्वांनी रोमांच राजसाला आशीर्वाद दिला व म्हटले—"नू मला सोडलेस, ठीकच आलं. परंतु तुझं पुढे काय? तू कितिकां या जगात जन्म घेऊन कुकर्म करीत निरुष्ट जीवन जगत राहिला आहेस, आणि अज्ञान अंधकारात कोणाम ठाऊक, किती काळ भटकत राहिला आहेस? नू आणकी कितीही दिवस नाही घुमानुघुमे जिवंत राहिलास तरी तुला गती नाही का?"

"तरमग महात्मन्, या अज्ञानीप्रकारातून बाहेर निघायला काही मार्ग आहे का? असला तर कृपा करून सांगा." राजसाले विचारलं.

"नू या अरण्यात राहून अरण्यामार्गाने यणाच्या जराणाच्याजा वध करून त्यांना

खातोस व अज्ञातन्हेने नू आपलं पाप वाढवित आहेस. तुझी पापकर्म जितकी वाढत जातील, तुला तितकाच जास्त काळ हा निरुष्ट राखस जन्मच मिळणार, तुला मोक्षलाग मिळणेच शक्य नाही. तुला उत्तम मानव योनीतच जन्म हवा असेल तर नू पापकृत्ये करण्याचे सोडून दे!"

असा उपदेश करून बोधिसत्त्वांनी त्या राजसाला मानवाचे हित व्हावे यामाठी त्यानं पालन करव्यालायक व पुण्यप्राप्तीस असलेली सूत्रे सांगितली. अचम मानवत्व आणिपारी पांच तरे सांगितली.

त्या दिवसापासून रोमांच राजसाले आपली राजकी कृत्ये सोडली आणि तो त्या अरण्यामार्गे यणाच्या लांकाचा अतिथि-सत्कार करू लागला आणि धर्मबुद्धी नावे प्रसिद्ध झाला.

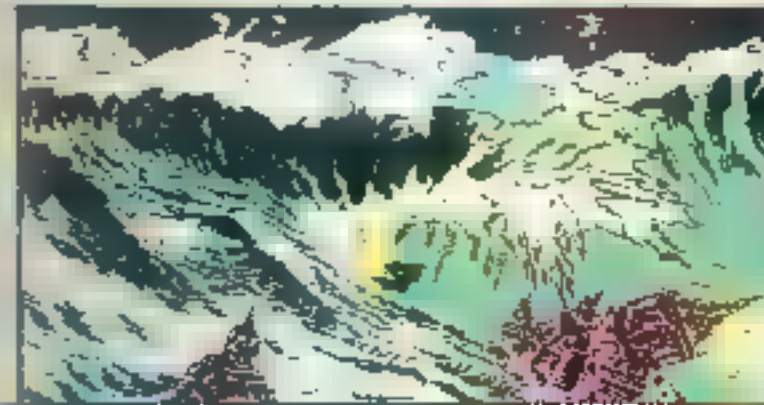
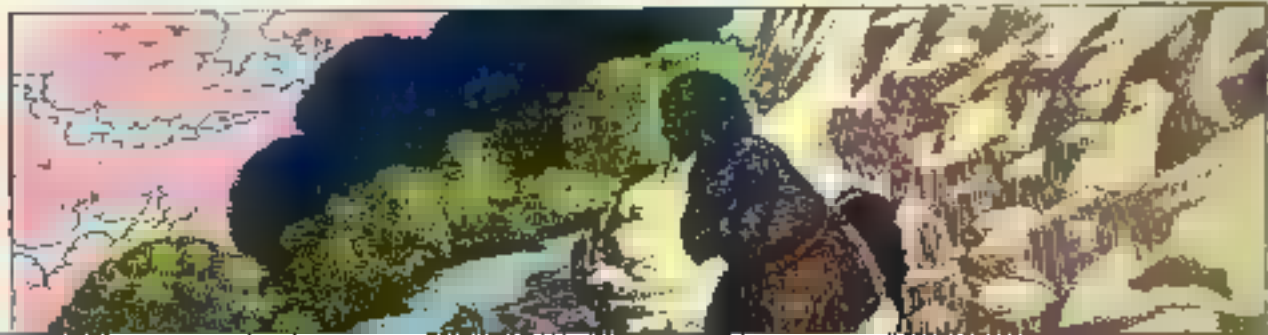
अशा तऱ्हेने बोधिसत्त्वांच्या उपदेशामुळे भयंकर राजस देखील सन्मार्गाने चालू लागला.

खारवेल

कनिंग देशाच्या राजधानीत एके काळी महावीर जिनचा पुतळा होता. कनिंग देशाची प्रजा त्याचा फार मान देत असे. देशाच्या एका नंदवंशीय राजाने कनिंग देशावर स्वारी करून महावीरचा पुतळा उधळून नेला.

त्यानं काही काळ सोटल्यावर बसोवले. तेथे कनिंग देशाच्या प्रजेने अज्ञानाच्या बलाढ्य सैन्याची निवरापे बुद्ध आणि अमरुच गुरू कैनिकांनी पोरणतो प्राप्त त्या पुढात झालेला रक्तपात पाहून अज्ञानाचे हृदयपरिवर्तन झाले. परंतु कनिंग देशाच्या प्रजेचे जीवित मात्र नष्ट झाले.

मौर्य साम्राज्यात कनिंग राज्य गज्याच्या क्रमांकावर होते. अज्ञानानंतर ते पुन्हा स्वतंत्र झाले. आश्वी काही काळ सोटल्यावर वादळी तुफाने येऊन कनिंग देशातील नगरे व गावे यांच्याबरोबर सडकूनपोमट झाले. सन्मार्गाने चालू लागला.

राज्यावर अशी सकंटे कोसळली वसतां
घारघरेस एकाएकी एक बुर उरला
कनिंग मिहलानावर वसला.
त्याने आपल्या पराक्रमाने राज्याला
बळकटी जावून जलीकडच्या
जवळ नवीन राजधानी स्थापन केली
मार्गेत राज्याच्या राज्यापारला
प्रोत्साहन दिले.

त्याने मध्य राज्यावर स्वारी करा-
ली आणि कनिंगच्या राजधानीतील
महावीरचा पुतळा परत बाणा-
वशाचा वसा त्याने निघव केला. त्या
पुतळ्याची पुन्हा कनिंग जालेला
आयान धुवून काढला पाहिजे. त्या-
प्रमाणे कनिंग देशाचे सैन्य मगधच्या
राजधानीच्या दिशेने निघाले.

प्रजेच्या आत्मविश्वास
स्वाभिमान लक्षात घ्यावा, यासाठी
जनिनकालीना प्रोत्साहन
दिले. नृत्यरायनामुळे प्रजेला गुन्हापती
साधली. कित्येक वर्षांपासून निराशाच्या
कोषागळे दुःखी झालेल्या प्रजेला पुन्हा
गुन्हापतींमार्गेत अनुभवायला मिळाला.

त्याच सुमारास विभिन्न देशांच्या
होस राजाने सैन्य मगधच्या राजधानी-
वर घालून घेत होते. मगधराज धोनी
बाजूंनी येत असलेल्या सैन्यांची बातमी
ऐकून घाबरला.

परंतु एवढ्याने स्वागवेनाच्या भनाये
समाधान झाले नाही. प्रजेत पुन्हा
सैन्य आणायचे झाल्यास काहीतरी
महान कार्य कनिंग राज्याने पाहिजे.
जसे त्याला वाटले. त्याने त्या हेतूने एक
मोठे सैन्य उभे केले आणि सैन्याचा
शक्तिशाली विभाग पूर्णविश्वास अर्पण
झाल्यावर त्याने दिग्विजय करण्याचे
निर्णय केला.

घारघरेला राजधानीला वेढा दिला.
विभिन्न देशांनी त्याच्याकडे आपला एक
दूत पाठवून देशांनी मिळून मगधच्या
राजधानीवर सोंढी बाजूंनी घालून
जावे अशी सूचना केली.

हिमिद्रियसच्या मदतीने राजधानी जिंकणे सोपे जाईल, हे खाखेनाला माहीत होते परंतु परकीयांना स्वदेशात निरकाय कर देणे देशहिताचे नाही हे जोळखून खाखेला तो सूचना मर्यादा करून हिमिद्रियसवरून नानून येता व त्याला नुकसान नावले

कोदंडराम

स्वानंतर त्यावेळी अनेक राज्ये जिंकून भारता देशातील एक भव्यतरी म्हणून प्रसिद्ध झाला. स्वानंतर तो राज्ये वेगळे करून घालून जाण्याचे ठरवून निघाला परंतु मग राजाने स्वतःच कोणीतरी देशाच्या वीरपुरुषाचा पुतळा वेगळे करून घेऊन म्हणून मग व कोणीतरी राज्यामधील मुंड झाले नाही.

खाखेनाले आपल्या कारकीर्दीत जैन मताच्या प्रचारार्थ पुष्कळ शोभाहट दिने. जैन धर्मातानी मोठी परिश्रम बोलविली. जैन माधुसूताच्या निमासासाठी भुक्तेच नव्हेत उदय गिरी व खंडगिरी पर्वतांमध्ये गुंफा बांधून दिल्या.

नारायणपूर नावाच्या गावी राहणाऱ्या लक्ष्मणशेट नावाच्या व्यापाऱ्याने व्यापारात पुष्कळ फायदा मिळविला आणि लक्षाधीश झाला. त्याने कोदंडरामाचा नवम केल्गाप्रमाणे शंभर सोन्याच्या मोहोरा देवाच्या चरणी सधनीक वहायला जाण्यासाठी मुहूर्तमुढा ठरविला.

त्याने रात्रीच पेटीत शंभर मोहोरा इतर सामान व कपडे बगैरे घालून तयारी करून ठेवली होती. परंतु रात्री चोर घरात शिरले आणि ती पेटी चोरून नेली. लक्ष्मणशेट, त्याची बायको आणि त्यांचा मुलगा भिकूशेट तिघांनी पेटीचा घरभर शोध केला. मागचे दार लपट असल्याचे पाहून परमात धावले, तेव्हा चोरी झाल्याचे कळले. पोलिस स्टेशनावर फिर्याद नोंदविली. देवाच्या चरणी वाहायला तयार ठेवलेली रक्कम चोराला गेली

मावहल लक्ष्मणशेटला फार वाईट वाटले. पुन्हा मोहोरा पाहिजेत त्या मिळायला यासाठी काही दिवस प्रवास लांबणीवर पडला.

मध्यंतरी कोणीतरी येऊन लक्ष्मणशेटला एक चिट्ठी आणून दिली. चिट्ठीतला मजकूर असा होता.

"पूज्य श्री दानशूर लक्ष्मणशेट यासी सा. न. वि. वि.

आपल्या अनुग्रहाने येथे रविवारी आमची मुलगी इंदिराच्या विवाहाचा मुहूर्त धरला आहे. या संदर्भात आपण केलेले उपकार आम्ही कधीही विसरणार नाही. आपण विवाहसमयी येऊन वधुवरांना आशीर्वाद द्यावा ही विनंती. कळावे लोभ असावा हे विज्ञापना,

आपला
नृसिंह, रामपुर

हे एव वाचून लक्ष्मणशेट चकितच झाला. चिट्ठी आणून देणारा किंवा चिट्ठी लिहिणारा नृसिंह कोणीच त्याच्या ओळखीचे नव्हते. त्याने त्या गृहस्थाला केव्हां व काय मदत केली हे देखील त्याला कळना. याच्या मागचे गुपित काय ■ कळावे यासाठी लक्ष्मणशेट रामपूरला गेला.

नृसिंहरावांनी लक्ष्मणशेट येताच पुढे होऊन आदरपूर्वक नमस्कार केला व म्हणाले- "■■■■ पैसा नसल्यामुळे लग्न मोडणार की काय या संकटात सांगडलो असता आपण देव पावत्यासारखे पै■■ पाठवून कृपा केलीत. मी आपले जपकार जन्मोजन्मी बिसरणार नाही। "

"तुम्हांला पैसे कोणी आणून दिले?" लक्ष्मणशेटने नृसिंहरावांना विचारले.

"कोणीतरी कोदंडराम नावाचा माणूस होता हो! 'हे पैसे घ्या व मुलीचे लग्न उरकून घ्या. हे पैसे नारायणपूरच्या लक्ष्मणशेटनी पाठविले आहेत!'" असे म्हणाले नृसिंहराव.

त्याला वाटलेले आश्चर्य मनासत्या मनात ठेवून लक्ष्मणशेट लग्न होताच नारायणपूरला परतला.

दुसऱ्याच दिवशी विक्रमपूरहून काही शेतकरी आले व म्हणाले- "आपण विहीर खणवून दिशीत तिचा प्रारंभोत्सव आपल्या हस्ते व्हावा, म्हणून विनंती करायला आलो आहो!"

लक्ष्मणशेट त्यांच्याकडे आश्चर्यचकित होऊन पाहू लागला. "एवढ्यात कसे विसरलात मालक? पाण्याभावी आमचे गावकरी किती कष्ट सहन करीत होते? तुम्ही कृपा करून कोदंडरामाच्या हाती विहीर खणव्यासाठी पैसे पाठविले नव्हतेत का?" शेतकऱ्यांनी हात जोडून विचारले. पुन्हा कोदंडरामच!

लक्ष्मणशेटने आपले आश्चर्य बेहेऱ्यावर प्रगट होऊ न देता, काहीतरी आठवल्यासारखे सोंग करून त्यांना काहीतरी उत्तर दिले आणि निरोप दिला. नंतर ठरल्या मुहूर्तावर विहिरीचा प्रारंभोत्सव करून गावकऱ्यांचा निरोप ■■■ परतला.

आपण नवसासाठी म्हणून काढून ठेवलेल्या मोहारा घोरीला गेल्या ते कळल्यानेच साक्षात कोदंडरामानेच आपले नांव सांगून आपल्या वतीने ही कामे करविली असताही अशी संका लक्ष्मणशेटला आली.

आणखी एका दिवशी कोणी अपरिचित माणूस आला व मनस्कार करून म्हणाला- "शेटजी, मास नाव नागनाथ. मी एका भयंकर आजाराने आजारी होतो. रामाचार्य वैद्यक्यांनी त्या आजारासाठी ओषध तयार करायला सोने पाहिजे असल्याचे सांगितले. मी एवढो गरीब. सोने कोठून आणणार? आता मी ■■■ नाही असे सर्वांनी सांगून टाकले. तेव्हा कोणी कोदंडराम नावाचा माणूस आला व

लक्ष्मणशेटनी मला तुला हे सोने पोचते करायला पाठविले आहे, असे सांगून निघून गेला. रामाचार्यांनी ते सोने घेऊन सुवर्ण भस्म केले. त्या औषधाने मी चांगला बरा झालो. तुमच्या कृपेने मी यमपाशातून वाचून बाहेर पडलो."

लक्ष्मणशेटने त्याची योग्य प्रकारे सर्व शक्ती करून त्याला काही फळफळावळ देऊन निरोप दिला. हितकामात सोनाराने देऊन शंभर सोन्याच्या पुतळ्या दिल्या व यजुरी घेऊन निघून गेला.

लक्ष्मणशेटने पुन्हा नवस फेडण्यासाठी प्रधानाची तयारी सुरू केली. त्यावेळी शंजाराच्या खोलीत त्याचा मुलगा भिक् कोणाशी तरी हे बोलत असल्याचे ऐकू आले.

"राजा, तू म्हणालास तसे मी कोदंड-राजाचे सौंग केले होते. माझ्या बाबांना खरोखरीच वाटलं की साक्षात् देवानेच त्यांना कीर्ती मिळावी मासाठी त्यांच्या भक्तीवर प्रसन्न होऊन हे सर्व केले अस-णार! एकूण माझ्या बाबांना फसवून

बायण ज्या सोन्याच्या पुतळ्या मिळविल्या त्या सत्कार्या लागल्या."

त्याचा मुलगा ते बोलत होता तो त्याचा मित्र आनंदराव बोलत होता, हे लक्ष्मणशेटने ओळखले.

दुसऱ्या दिवशी लक्ष्मणशेटने आपल्या मुलाला बोलावून त्याच्या हातात शंभर सोन्याच्या पुतळ्यांची गिणची देत म्हटले— "अरे, हे बघ पुन्हा नवस फेडायचा विचार मी सोडला आहे. हे सोनेमुळा तू सत्कार्या लाव. मला ऐकू येईल अशा तऱ्हेने तू काल रात्री आपला मित्र आनंदराव बोल-लास त्यावरून सर्व वृत्त कळले. कोदंडरामाला दिलेल्या सोन्याचा उपयोग सरकार्या होतो की नाही हे मला पाहता येणार नाही. परंतु तुम्ही केलेली सत्कार्य पाहून मात्र मनाला फार आत्ता मनाचे समाधान झाले.

स्वतःच सुसंस्कृत असलेल्या त्याच्या बडिलात झालेला बदल पाहून भिक्कूला परमानंद झाला.

अव्यापारेषु व्यापारः

मीमू फार मरीज होता. तो चाळक व्यापाऱ्याकडून फळे विकत घेऊन दारोदारी मी विकी. जो फावदा होई त्यावर त्याचा उदरनिर्वाह चाले. त्याच्याकडून शंकरराव फळे विकत घेत. त्यांना त्याची कीव आली. ते त्याला म्हणाले— "काय रे, तू फळांचे दुकान काढलेस तर कसल्या बागो तुला ही मिळकत होईल की!"

"त्यासाठी भांडवत पाहिजे हो!" मीमू म्हणाला. म्हणून शंकररावांनी त्याला एक हजार रुपये देऊन फळांचे दुकान काढायला सांगून कर्जाची रक्कस सांजवाज पोसायला सांगितले. एक हजार रुपयांच्या फळांचे दुकान काढण्यानेच किराऱ्या मानाचे दुकान काढाय, फायदा जास्त होईल, असे मीमूच्या बाबकोने सुचविले. मीमूने बापकोच्या म्हणण्यासारखे केले. परंतु माघ महिन्यात नाहीच, भांडवलमुळा संपुष्टात आले.

त्याने शंकररावांना बडलेली गोष्ट सांगितली व म्हणाला— "मी फुटक्या नशिवाचा आहे! म्हणून होण्यावर टोपण घेऊन पुन्हा फिरतो आहे!"

"तुम्हाला नशीब फुटकं नाही! दुसऱ्या काही लिहिलेले नाही! तुला फळं विकायची माहीत आहेत, ते सोडून तुला माहीत नसलेला किराऱ्या भावाचा धंदा करून नुकसान करून घेतसस! मी तुला बापकी एक हजार रुपये देतो. दुकान काढ." मीमूने म्हणाले.

मीमूने या खेपेत फळांचे दुकान काढत त्याला खरोखरीच फायदा होऊ लागला.

शकुन

एकनाथ व रघुनाथ दोघे बालस्थेही होते. दोघे शेजारीशेजारीच राहात. दोघांची घरं निरनिराळी असली तरी एकनाथ घरच्यासारखी दोघी कुटुंबे रहात.

एकनाथ जुम्या विचारांचा होता. मुहुर्त पाहिल्याशिवाय घराबाहेर कोडे जात नसे. शकुन चांगला असेल तर हरकत नाही, परंतु शकुन चांगला नसेल तर किती जव्हरीचे काम असले तरी ते बिघडेल याची फिकीर तो करीत नसे. उंबरठ्याबाहेर पाऊल टाकीत नसे.

एकनाथच्या बायकोला ते सर्वे मानवत नसे. शकुन चांगला असो की वाईट जे व्हायचं असेल ते होणारच, टळणे शक्य नाही, असेही ती मानीत असे.

म्हणून तिने नवऱ्याच्या मनातला हा अंधविश्वास काढून टाकण्याची जबाबदारी रघुनाथावर टाकली. रघुनाथाने एक युक्ती

योजून ती सुविस्तर एकनाथाच्या बायकोला सांगितली.

त्या दिवशी रात्री एकनाथाची बायको त्याला जेबायला वाढतांना म्हणाली— "रघुनाथभावाजींना तुम्ही शंभर रुपये द्यायचे होते ते मी देऊन टाकले."

एकनाथाने नकित होऊन विचारलं— "शंभर रुपये? कशासाठी द्यायचे होते?"

"तेच हो। काल रघुनाथभावांजी कोणत्यातरी कामासाठी म्हणून निघाले तेव्हा तुम्ही त्यांना समोर भेटलां होता म्हणे. त्यांचे ते काम तर शास्त्रेच नाही आणि वाटेत ते शंभर रुपये घालवून बसले! तुम्ही समोर भेटलात. चांगला शकुन समजून निघाल्याबद्दल त्यांना शंभर रुपयांचे नुकसान सोसावे लागले. त्याला तुम्हीच कारण म्हणून तुम्ही त्यांना शंभर रुपये द्यायला हवेत असे सांगून त्यांनी शंभर

रुपये मागून घेतले हो!" एकनाथची बायको म्हणाली.

सर्वे ऐकून घेतल्यावर एकनाथ संतापला व म्हणाला— "ही शुद्ध लबाबी आणि लुच्चेगिरी आहे. मी आताच त्याला विचारतो" असे म्हणत तो निघाळा.

आपला ते बरोबर असा विचार करून रघुनाथ म्हणाला— "बस रे! एकनाथ! कसा काय आलास आज?"

"मी आता बसायला आलेलो नाही! विचारायला आलो आहे, ही काय लबाबी?" एकनाथ अवलल्यासारखा म्हणाला.

"काय रे, कसा विषयी रे?" रघुनाथाने काहीच माहीत नसल्याचे सोंग करीत विचारले.

"तू माझ्या बायकोला फसवून शंभर रुपये तिच्याकडून घेतलेस त्या विषयी!" रघुनाथ म्हणाला.

"ते होय? त्यात फसवणूक कसली? मला समोर भेटलास म्हणून मी आज शंभर रुपये घालवून बसलो. त्यामाने तूच दिली.

ते पैसे मला दिले पाहिजे होतेस!" रघुनाथ म्हणाला.

एकनाथ जास्तच चिडून म्हणाला— "कसला न्याय रे? मी समोर येण्याची आणि तू तुझे पैसे घालवून बसण्याची काय रे संबंध? आपल्या निष्काळजीपणाने पैसे घालवून आणि त्याबद्दल शुकनाथशुकनाथी गोष्ट काढतोस का?"

रघुनाथ हसत म्हणाला— "तूच बोलतो आहेस का एकनाथ हे? म्हणजे शुकनाथवर काहीच विश्वास करता कामा नये म्हणतोस होय? शुकनाथा त्याच्या परिणामाचा परस्पर काहीच संबंध नसतो असे तुजं म्हणणे आहे का? तुझ्या बायकोने मला शरोररी पैसे दिलेच नाहीत. मी घेतले ही माहीत! तुजं बेट नाहीसे व्हावं यासाठी आम्ही हा एक प्रयोग करून पाहिला होता!"

स्थानंतर एकनाथाने कामासाठी कोडे मला समोर भेटलास म्हणून मी आज निघतांना शकुन पाहायची ओडसोवून शंभर रुपये घालवून बसलो. त्यामाने तूच दिली.

दोन वस्त्याद

[२]

हाजी मोहम्मद आपलं दुकान एका नोकरा-
टाकून बाहेर निघाला. दिलेला पळवून नेलेल्या सामानासह काही वेळाने आली व नोकराकड म्हुणाली-“अरे, तुझे मालक डबलरोटीच्या दुकानात आहेत. तुला ताबडतोब घाबला त्यांनी बोलावलं आहे. जा बाबा! परत येईपर्यंत मी बसते दुकानात!” नोकराला ते बरे वाटले. तो निघून गेला.

दिलेल्याने दुकानात उचलून नेण्यासारखं जेजे दिवले ते उचलून एका बाजूला ठेवले. दुकानातमोडून एक मुलगा गाढव हाकीत घेऊन जात होता. त्याला बोलावून ती म्हुणाली-“काय रे, हा दुकानदार तुला माहीत आहे ना रे? तो मुलगा आहे बरं का? त्याच्यावरचं कर्ज वसूल होत नाही म्हणून कर्ज देणारे त्याला घरून

ओढून घेऊन गेले आहेत. हे सर्व गाढवत्या लोकांचं आहे. गाढवत्यांना परत केले पाहिजे. तर हे सामान गाढवाच्या पाठीवर टाकून मी घेऊन जाते. हा ये एक बीनार मी तुला देऊन ठेवते! मी पुन्हा येईपर्यंत निळीच्या रंगाच्या बाटल्या इतर लाकडी सामान फोडून टाक, नाही जप्त करून नेतील कर्ज देणारे!”

गाढव हाकणारा पोरण ‘बरं!’ म्हणाला. दिलेल्याने सर्व पाठीवर टाकले माने न पाहता आपल्या घरी निघून गेली.

माईला पाहतांच बीनाबने विचारले-
“काय करून आलीस ग?”

“बीनाबच्या डोळ्यात धूळ फेकली. हे आहेत एका मोठ्या अधिकाऱ्याच्या नायकोचे दागिने. ही एका दुकानदाराची

पिशबी व त्याचा अंगरखा आणि हे सर्व निळीचा व्यापार करणाऱ्या एका रंगान्याचा माल आणि हे गाढव चौथ्याचे! दिलेला विजयवर्माने म्हणाली.

“हे सगळं ठीक झालं आई! परंतु हे बघ, तू आता घराबाहेर पाऊल टाकतां काय नये. ते चौथे जण तुझ्या छोऱ्याचं हिडत बसणार!” बीनाब म्हणाली.

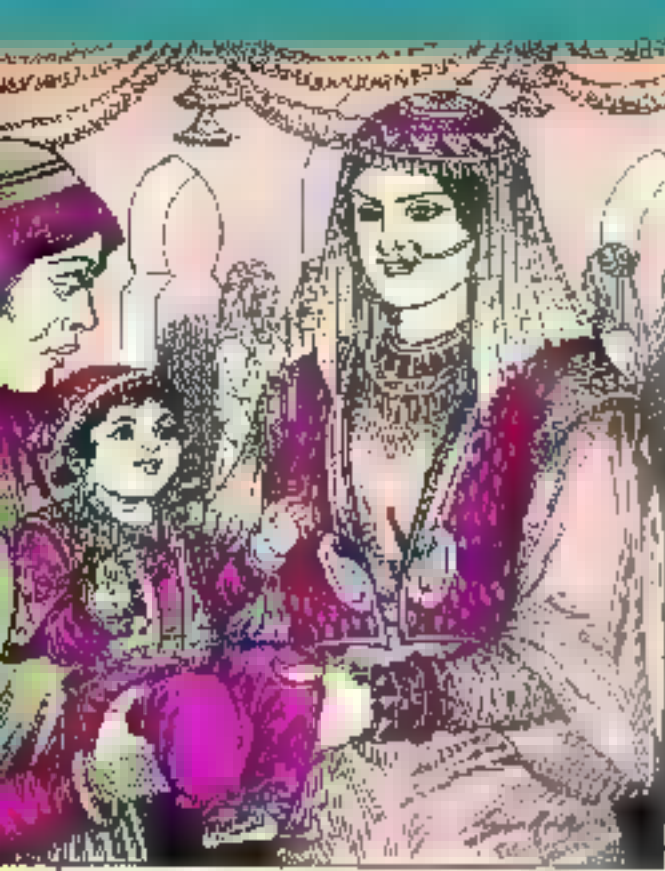
“वेडे! हे तर काहीच झालं नाही!” दिलेला म्हणाली.

तिकडे रंगारी रोटीच्या दुकाना-तून डबलरोटी भाजी वगैरे विकत घेत बसतां नोकर आला विचारू लागला-
“मालक, कशाला हो, बोलाविले?”
दुकानदाराला संशय आला आणि तो दुकानकडे धावला. त्याला गाढवं पाळणारा दुकानात तोडफोड करीत बसलेला दिसला.
“हे काय रे, साललं आहे, मुर्ता!” रंगान्याने विचारले.

“तुम्हाला कर्ज देणाऱ्यांनी सोडलं का हो?” गाढवं पाळणारा विचारू लागला. तो प्रश्न ऐकून दोघे परस्परांकडे काही न कळल्यासारखे पाहू लागले. शेवटी “ती म्हातारी कोठे गेली रे?” असे रंगान्याने विचारले आणि “माझं गाढव कोठे आहे?” असे त्या गाढव पाळणाऱ्याने विचारलं.

रंगान्याने घरी जाऊन पालण्या मज-त्याचे ठोठावले. तेव्हा अंगरखा-शिवाय उघडघा अंगाने बसलेल्या मोहसिनने दार उघडले. रंगान्याने संतापून विचारले-
“बोरा, गाढवा, कोठे आहे रे तुम्ही आई?”
मोहसिनने बकित होऊन त्याच्याकडे पहात म्हटलं-“तुम्ही आई बारल्याला किदयेक दिवस झाले!” दोघे परस्परांकडे पहात तसे राहिले. दोघांना वस्तुस्थितीची कल्पना आपला थोडा वेळ लागला. नंतर मोहसिन म्हणाला-“त्या म्हातारीने आपल्या मुलीचे लग्न माझ्याशी करून द्यायचे सांगून मला इकडे बसवून ठेवले आहे. त्या दोघी वरच्या मजल्यावर आहेत.”

तुम्हीच बघे कष्ट सहन करून तिच्या पकडून दिलेस तर मी तिच्या योग्य ती शिक्षा करीन."

निरुपाय होऊन ते तिचे तीन दिशांनी
■ म्हातारीच्या शोधार्थ निघाले.

तिकडे दिलेला सुखी फकीरणीचा वेव बघलून श्रीमंताच्या घरात ■ करणाऱ्या मोलकरणीचा वेव करून आपला प्रताप दाखवायला बगदादच्या नागरिकांमध्ये फिरू लागली. ती एका गल्लीत शिरली तेव्हा तिच्या समोरच एका घरासमोर गालिचे अंधरलेले दिसले. बाजंभी ■ होती, दिव्याच्या अगळ्याटात गायन, वादन व नृत्य चालू होते. कसल्या तरी उत्सवाचे वातावरण होते. एक गुलाम बाई एका मुलाला काडेवर घेऊन उभी होती. मुलाच्या अंगावर जरीचे कपडे व सोन्याचाडीचे व मोत्याचे शरिने होते.

त्या घराचा मालक ■ कोणी मोठा व्यापारी होता. त्या दिवशी त्याच्या मुलीच्या लग्नाचा साखपुडा होतार. गावातल्या पुष्कळ नायका ■ होत्या. व्यापाऱ्यांनी नायको पाहण्याचा आधिक्य-सत्कार करण्यात गुंतली होती. मुलाला घेऊन नसणे शक्य नव्हते. म्हणून तिने एका गुलाम मोलकरणीला मुलाला घेऊन बाहेर रहायला सांगितले होते. ही सर्व माहिती

दिलेलाने पहिल्यानेच काढून घेतली होती. त्या मुलाच्या अंगावरचे दागिने सांगवायचे दिलेलाने ठरविले.

दिलेला लोकांच्या वर्दीतून वाट काढीत घराच्या पुढल्या घरात आली व मोठ्याने म्हणाली—"मला शेवटी उशीर व्हायचा तो मालाच, बाई!" आणि एक जोटा दोनार काढून त्या गुलाम दासीच्या हातात ठेवीत म्हणाली—"तुमची जुनी दाई उमर 'झेर सलाम' सांगायला आली आहे, म्हणून आपल्या मालकिणीला जरा भात वाऊन सांग मुली!" हातात एक सोन्याचं नाणं मालं होतं ■ घेऊन ती मोलकरणी म्हणाली—"हा मुलगा मासाहेबांना पाहू तोच हट्ट करील व खोडगार नाही. सर्व घर टोक्यावर घेईल. मी घाला सोडून कसं ■ म्हणतां माजी?"

"तू परत घेईपर्यंत मी घेते की या छोट्या मालकाला?" दिलेला म्हणाली. मुलाम बाईला ते मान्य झालं. तिने मुलाला दिलेल्या हातात दिला आणि घरात गेली.

दिलेलाने मुलाला घेऊन लगेच पाय काढला आणि एका निर्वर्तन गल्लीत शिरली आणि मुलाच्या अंगावरचे मूल्यवान दागिने व कपडे काढून घेतले. नंतर त्याला घेऊन एका श्रीमंत गळ्याच्या दुकानात गेली.

■ दुकानदाराने त्या मुलाला ओळखले व दिलेलाला निचारले—"तुझ्या मालकाला किंवा मालकिणीला काय हवं आहे ग?"

"या मुलाच्या घोरत्या बहिणीचा आज साखरपुडा आहे. एक विलंबरांची जोडी, दोन सोन्याची जोडवी, एक कर्णफुलांची जोडी व सोन्याचा कंबरपट्टा, सर्व मिळून सुमारे एक हजार बीनारांच्या वस्तू घेऊन ■ सांगितलं आहे मालकीणबाईंनी. वस्तू घेऊन जाऊन मासाहेबांना दाखविते. त्यांना आवडेल त्या वस्तू त्या ठेवून घेतील, बाकीच्या परतपावली आणून देईन. तोंपर्यंत पाहिजे तर मुलाला इकडेच ठेवून जाते." दिलेला म्हणाली.

"तुला वाटेल ते कर. परंतु मुलाला ठेवून जायची गरज काय ग?" जव्हेरी म्हणाला. दिलैला तुलेंत करून दागिने घेऊन सडळ आपल्या घरी गेली.

तिकडे व्यापाऱ्याच्या घरात गोंघळ सडून गेला होता. आनंदोत्सव शोकसागरात बुडविणारा झाला. व्यापारी घरी आला तेव्हा घरात रडारड सुरू होती. मुलाची आई मुलाचे नाव घेऊन रडत जमिनीवर लोळत होती. मुलगा कोठे कसा गेला कोणालाच सांगता येईना. बराच वेळ शोध केल्यावर मुलगा जव्हेऱ्याच्या दुकानात सापडला.

व्यापारी जव्हेऱ्यावरच कावला—"बोरा, भामट्या! तू माझ्या मुलाला का उचलून घेऊन आलास रे? त्याच्या अंगावरचे दागिने आणि कपडे काय झाले?"

"तुमच्या घरी मी तुमच्या मोलकरणी-बरोबर एक हजार शीनारांचे दागिने पाठविले, त्याच काय?" जव्हेरी उलट जवळून जाऊन विचार लागला.

दोघे परस्परांकडे चकित होऊन पाहू लागले. परिस्थितीची कल्पना घायला दोघांना काही लागला त्याच वेळी दिलेलाने ज्या तिघांना फसविले होते ते तिघेही तेथे आले. सर्वांना फसविणारी एक वस्ताद म्हातारीच असल्याने सर्वांना कळले. प्रत्येकाने त्याच्यावर आलेल्या प्रसंगाचे वर्णन केले. "या घेरडीचा पत्ता लागेपर्यंत मी झोपणार नाही" अशी प्रतिज्ञाच व्यापाऱ्याने केली. जव्हेरी इतर तिघांना म्हणाला—"तुमच्या बरोबर मी सुद्धा त्या म्हातारीला पकडायला गेलो. परंतु सर्व मिळून गेलो तर काही उपयोग नाही, व्यर्थ व्यापाऱ्याच्या पदतीने शोध काढू. दुपारी आपण सर्व हाजी मसूद न्हाव्याच्या दुकानाजवळपास भेटू या."

दुपारी गाडव हाकणारा पोरगा मसूद म्हाव्याच्या दुकानाकडे जात असता त्याला दिलैला दिसली. ती बेश पालटून आलेली होती तरी त्याने तिला ओळखले व म्हणाला—"सांपडलीस लबाड घेरडे!"

गणेश पुराण

देवादानवांनी मिळून शीरसागराचे मंथन केले आणि समुद्रानून अमृत निघाले. विष्णूने जगन्मोहिनी रूप धारण करून राक्षसाना फसविले आणि अमृत देवांना दिले. अमृत प्राशन करून अमरत्व प्राप्त होताच देव पर्वाने हिंदू फिरू लागले. तो अन्याय पाहून राक्षस चिडले. त्यानंतर देवांवर सूड उगवण्याचे ठरवून तारकामुराने घोर तपश्चर्या सुरू केली. ब्रह्मदेवाने प्रसन्न होऊन दर्शन दिले. तारकामुराने त्याच्याकडे अमरत्वाचा वर मागितला.

'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' जो जन्मतो त्याला मृत्यु टळत नाही असे सांगून ब्रह्मदेवाने त्याला आणखी एखादा वर पाहिजे तर मागून घेण्यास सांगितले.

तारकामुराने बराच विचार करून शंकराच्या मुलाशिवाय आणखी कोणाच्या हातून मृत्यु येणार नाही असा वर प्राप्त केला.

त्यापूर्वीच शंकराची पत्नी सतीने दक्ष-पक्षात उडी टाकून वेदस्याग केला होता. संतान प्राप्ती होण्यापूर्वीच सतीविद्योग सहन करावा लागल्यामुळे शंकराला उन्माद चढला आणि तो हिमालय पर्वतात वैराग्य धारण करून घोर तपश्चर्या करू लागला.

तारकामुराने राक्षसांचे सैन्य जमविले व युद्धाला तयार झाला. त्याने त्रिलोक जिंकला आणि देवांवरचा सूड उगविण्यासाठी देवांवर अत्याचार सुरू केला. इंद्रादिक

देव आपली दीन अवस्था निवेदन करण्यासाठी ब्रह्मदेवाकडे गेले.

“शंकराला मुलगा झाला पाहिजे ■ त्याच्या हातीच तारकासुराचा वध होईल! असा वर मी तारकासुराला दिला आहे! आणखी कोणाच्याही हाताने तारकासुराच्या केसालाही धक्का पोचणे शक्य नाही, किंबहुना, आणखी कोणत्याही रीतीने त्याला ठार करणे शक्य नाही!” असे सांगून ब्रह्मदेव सर्व देवांना बरोबर घेऊन काहीतरी मार्ग काढायला विचारण्यासाठी विष्णूकडे गेला.

विष्णू म्हणाला—“सती हिमालय पर्वताची पुत्री पार्वती म्हणून जन्मली आहे

■ ती त्याच्या घरात वाढत आहे. तेव्हा शंकरपार्वतीचा संबंध कसा जुळवून आणता येईल हे पहा!”

देवांनी नारदाला हिमवंताकडे पाठविले. नारदाने केलेल्या सूचनेप्रमाणे हिमवंत, शंकर तपश्चर्येत समाधी धारण करून बसला होता! तेथे गेला व त्याने शंकराची पूजाकरून तपश्चर्याच्या वेळी आवश्यक ती सेवा करण्यासाठी पार्वतीला ठेवून घेण्यासाठी शंकराजवळ विनम्रपणे विनंती केली.

पण शंकर तर बोललाच नाही. तरी ‘मौनं सम्मति लक्षणम्’ या न्यायाने शंकराचे मौन होकारार्थी असल्याचे मानून हिमवंताने पार्वतीला ■ सेवेसाठी तेथेच ठेवले आणि निघून गेला.

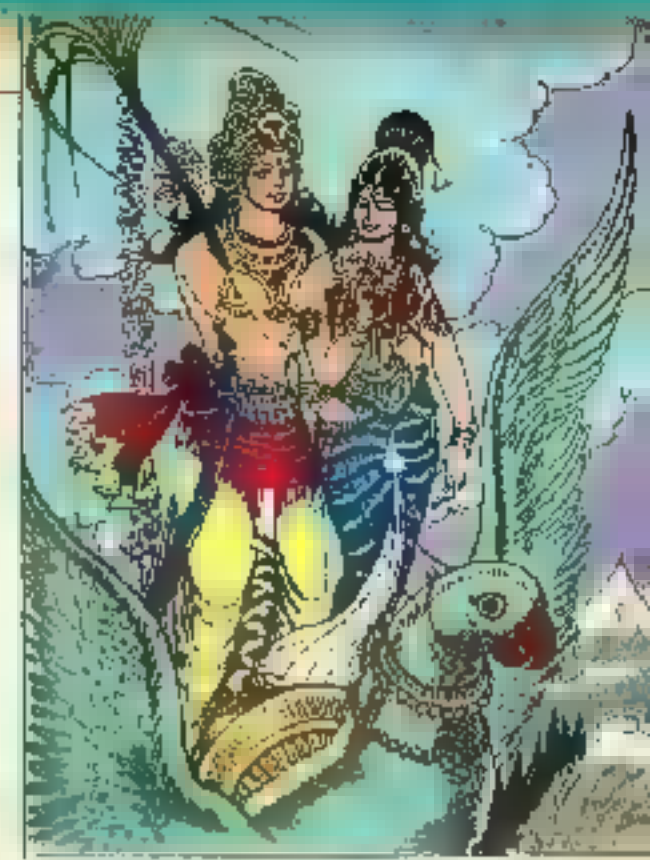
पार्वतीला मात्सीपणीच विदभरतीचा नाद लागला होता. नारद पार्वतीला शंकराच्या गोष्टी नित्य सांगत असे. शंकराच्या मातु-तोष आदि अनेक सद्गुणांची माहिती व शंकराचे महात्म्य कळावे म्हणून पार्वतीला जणोलणी कुतूहल असे. म्हणून लग्न करायचं तर शंकराशीच असेही तिने मनाची ठरविले होते. अशा शंकराची सेवा करायला संधी मिळाल्याबद्दल पार्वतीला परमानंद झाला.

उजाडण्याच्या सुमारास शंकर तपश्चर्या करीत असे त्याच्या चारी बाजूचा प्रदेश

पार्वती मोरपिसांच्या केरमुनीने सादून स्वच्छ करी. बर्फाच्या पाण्यात सुगंधी द्रव्ये घालून ती सदा घाली आणि मोरयांनी रांगोळी घाली. सोन्याच्या तारेत विविध रत्ने घालून विनसेल्या परडीत शंकराला आवडणारी फळेफुले, बित्त्वपत्रे व शुभ पांढरी कमळे आणून ठेवी. सुवर्णकमंडलात हिमालयाच्या शिखरावरून वहात येणारे स्फटिकासारखे स्वच्छ पाणी जपमालेजवळ आणून ठेवी. शंकराला स्वतःकडे आकर्षित ■ घेण्यासाठी सर्वदा वेणी घालून ■ पुष्पमालांनी तटून राहू. शंकराला प्रिय असलेले कंदार वगैरे राग व भैरवी वगैरे रागिणींचे आलाप गाई. शंकराची दृष्टी तिच्यावर पडावी यासाठी ती किरनिराळे प्रयत्न करी. शंकराच्याजवळ रहायला मिळाले या गोष्टीमुळे तिला फार बरे वाटले.

समाधी लावून बसलेला शंकर एखाद वेळ तरी आपल्याकडे पाहील व त्याची ती शांत दृष्टी आपल्यावर पडेल या हेतूने पार्वती निनिमेष शंकराकडे पहात राहू. परंतु शंकर चुकूनमुद्दा आपल्याकडे पहात नाही हे पाहून तिला फार निराशा वाटे.

शंकराच्या मनात चळविल्ल होण्यास कामदेवाच्या मदतीची आवश्यकता असल्याचे ओळखून इंद्राने कामदेवाकडे बोलावणे

पाठविले. सर्व प्रकारे त्याचा आदरसत्कार करून त्याला आपल्या सिंहासनावर आपल्या बाजूला बसवून घेतले ■ त्याची स्तुती करून त्याला खूप केले आणि पार्वतीवर शंकराचा अनुराग होईल असे काहीतरी करण्यास विनंती केली.

वसंत ऋतू सारथ्य करीत असता उसरच्या धनुष्यावर पुष्पबाण घडवून कामदेव रतीसह पोपटाच्या रथास बसून शंकर तपश्चर्या करीत होता त्या हिमशिखराच्या जवळ आला. दऱ्याखोऱ्यात एकाएकी वसंत ऋतू आल्यासारखा सर्व प्रदेश कसा मनोहर दिसू लागला. कोकिला ‘कू कू’ करू लागली आणि अमरांचा गुंजारव सुरू

आला. आपण राहतो तो प्रदेश एकदम कसा काय बदलला असे वाटून शंकराने ढोळे उघडून पाहिले. अकाली वसंत आगमन आपल्याचे पाहून त्याला आश्चर्य वाटले. आपला तपोभंग का बरे व्हावा, असा विचार करीत असता त्याच्या हातातली जगमाला निसडून खाली पडली. पार्वती ती माळा उचलून शंकराला देऊ लागली त्या वेळी कामदेवाने खूप फुललेल्या वेलीवर भ्रमण करीत असलेल्या काळ्या भमरांच्या आडून तीलकमळाचा बाण शंकराच्या हृदयाला लागेल अशा वेताने सोडला. तो लागताच शंकर दबकला. त्याने ढोळे उघडून पाहिले. निनिमेष

त्याच्याकडे पहात बसलेल्या पार्वतीचे मनोहर मुखविन त्याला दिसले. ते पाहून त्याने मनच हरपले.

आपला तपोभंग झाल्याबद्दल शंकर आश्चर्यचकित झाला. त्याने रुद्ररूप धारण करून आपला तिसरा ढोळा उघडून काय-देवाला पाहिले. त्या पाठोपाठ त्याच्या भालनेशानून अग्निज्वाळा बाहेर आणि कामदेव भस्मीभूत झाला. शंकर उठून उभा राहिला आणि पाचले राकीत आपल्या कंठास शिखराकडे निघून गेला.

कामदेवाच्या वरीवर आलेली रती पतीच्या राखेच्या ढिगावर पडून रडू लागली. शंकराचा तपोभंग करण्यासाठी मंगथाला इंद्रादि देवांनी पाठविले होते. म्हणून ती दंडाला भाग देण्याच्या वेतात असता ब्रह्मदेवादि देव आले व म्हणाले— "शंकर पार्वतीचे लग्न होईल नेव्हां कामदेव पुनर्जीवित होईल," असे तिच्या मनाने समाधान करून देऊन इंद्रादी देव परतले. रती रात्रंदिवस कामदेवाच्या राखेच्या ढिगावरच दृष्टी ठेवून त्या जागी वसून राहिली.

पार्वतीच्या मनातून तिच्या स्वतःच्या सौंदर्यावरचा विश्वास उडाला. आपल्या लावण्याविषयीचा अहंकार पार नाहीसा

झाला. शंकराला आकंभू न शकलेला देह तिला तिरचक वाटला. तिने शिवरंजनी रूपे तपश्चर्या करण्याचे ठरविले. माता मेनकेने तिला तो विचार सोडण्याविषयी किती सांगितले तरी तिने तिकडे दुर्लक्ष केले. यांही पण (पाला) मात्र साऊन तिने शरीर कुण करून तपश्चर्या केली. ज्या व विजया नावाच्या तिच्या मैत्रिणी नित्य तिच्या खेवळा हजर रहात व तिच्या प्रकृतीची माहिती मेनका व हिमवताला येऊन काही दिवसांनी पार्वतीने पण लायची मुद्रा सोडून दिली. म्हणून पार्वत अपर्णा नावे ओळखली जाऊ लागली.

शंकराने कामदेवाला भस्म केले जरे, परंतु कामदेवाचा पुष्पबाण अपर्य गेला नाही. पार्वतीची तपश्चर्यामुद्रा यगस्वी झाली. शंकर वेध पालटून पार्वतीजवळ गेला व पार्वतीची परीक्षा घेतली. त्याने पार्वतीच्या नपञ्चम्येची स्तुती करून तिच्याशी लग्न करण्याचे ठरविले. नंतर त्याने सप्तर्षींना लग्नाविषयी बोलणी करण्यासाठी हिमालयाकडे पाठविले. हिमवताला इतका आनंद झाला की त्याची शिखरे आणखी उन्नत झाली. सप्तर्षी मूढते ठरवून निघून गेले.

शंकराचे सर्व गण वज्रादी होऊन गुडे चालले. शंकर नवरामुलगा होऊन हिमवताच्या घरी निघाला. हिमालय पर्वताची

सर्व शिखरे मांडवाचे झाले. विष्णू, ब्रह्मदेव इत्यादी देव, सप्तर्षी व नारद वगैरे सहजावधी मुनींद्र लग्नाला आले.

बडील धान्या मीभाग्यवती अंतर्धानीने शंकराच्या विशाल कपाळावरच्या डोळ्यांच्या वरच्या धातूला मंगळ निलक लावला. लग्नाच्या वेळेला अनुकूल अशा सर्व वस्त्रा-लकारामुळे शंकर फार सुंदर दिसू लागला. तेव्हा सर्व देव शंकराला मदरेश्वर या नात्या नावाने हाक मारू लागले.

सर्व वस्त्रालंकार धारण केल्यावर विद्यु-स्तोतासखी दिसणारी पार्वती नवरीमुलगी खोमू लागली. तिला घेऊन विष्णु आला व शंकराला म्हणाला— "तू सुंदरेश्वर आहेस

तर माझी धाकटी बहीण पार्वती मीनाक्षी देवी आहे।" असे सांगून त्याने पार्वतीचा उजवा हात शंकराच्या उजव्या हातात देत दोघांना बोहोल्यावरच्या पाटावर बसविले. शंकरपार्वतीचा विवाह शंकरपार्वतीला गोभेल अद्याव धाटाने झाला.

हिमालय पर्वताच्या कोऱ्यात शंकर. पार्वतींनी जेथे तपस्वर्चा केली होती तेथे देवांचा शिल्पकार विश्वकर्मा याने त्र्यंबपती पार्वतीपरमेश्वरांसाठी एक दिव्य अंतःपुर बांधून तयार केले.

मंगलवाद्ये व वाजंत्री वाजत असता परस्परांचा हात घेउन पार्वतीपरमेश्वर गर्दीमधून चालत त्या अंतःपुर मंदिराकडे

निघाले. त्या मंदिराच्या वाटेवरच काम- देवाच्या राखेचा दिगारा होता. त्या दिगाजवळ गुदरो टेकून प्रतिभिला माव- पारी रती बसली होती.

शिवपार्वतीने तिच्या बघळ जाऊन तिच्या डोक्यावर हात ठेवला व तिला दीर्घ काळ 'सोभाग्यवती भव' असा आशीर्वाद दिला. शंकराने पुन्हा मापला तिसरा होळा उचडला. परंतु ■■■ लेंगेस मृदु शांत चंद्र- किरणांसारखी कीतळ कांती त्यांतून आली व भस्माचा दीग नाहीसा होऊन कामदेव स्वस्वकपात उठून उभा राहिला आणि एकदाच ■■■ उसाच्या धनुष्याचा झनकार करून अदृश्य झाला.

तेव्हा ■■■ रतीला म्हणाला—"मुल्लो, तुला पती पुनर्जीवित झाला आहे. तुला नेहमीप्रमाणेच दिसत राहील. तुझ्याशिवाय इतर कोणकाही तो दिसणार नाही. म्हणून कोणी कोणत्याही प्रकारे त्याच्यावर चार ■■■ शकणार नाही. अघातनेने त्याने सोडलेल्या पुष्पबाणापासून कोणी वाचणेही शक्य होणार नाही. तुझ्याशिवाय इतर कोणाच्या दृष्टीस पडणे किंवा न पडणे त्याच्या इच्छेवर अवलंबून राहील. मी असाच वर त्याला देत आहे."

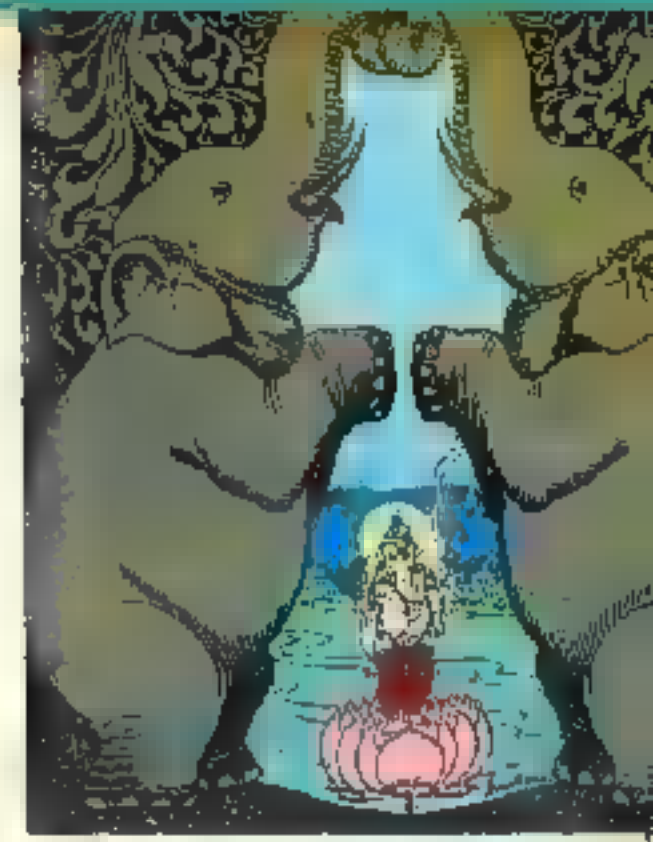
शिवपार्वतींनी गृहप्रवेश केला. कोणाला दिसत नसल्यामुळे कामदेवाने मुद्धा अदृश्य

पुष्पबाणांसह त्या गृहात प्रवेश केला. बरुंधतीने त्र्यंबपतीची तांबड्या पाण्याने दृष्ट काढली व त्यांना ओंवाळले. तेव्हा विश्वकर्माने पडद्यामागे झांकलेली एक मोठी तसवीर समोर उभी केली व म्हणाला— ही एक अपूर्व तसवीर आहे. या चित्रात दोघे जण आहेत. त्या दोघांपैकी कोण जास्त सुंदर आहे, ■■■ मामग्या सारख्या सामान्यांना सांगता येणार नाही. तुम्हां दोघांनाच ■■■ होईल, असे मला वाटते आहे. म्हणून मी ही तसवीर तुमच्या समोर ठेवीत आहे, तरी कोण जास्त सुंदर आहे, सांगण्याची कृपा करावी!" असे सांगून त्याने तसवीरीवरचा ■■■ बाजूला सारला.

ती तसवीर नमून तो एक उभा आरसा होता. शिवपार्वती त्यात आपले प्रतिबिंब पाहून खदखदां हसू लागली.

"खदखदां हसून भागणार नाही. सांगि- तले पाहिजे!" नारद म्हणाला.

शंकर शिमत करून पार्वतीकडे कटाक्षपात करीत म्हणाला—"तुझाच्या कांतीसारखी झगझगणारी नथ घातलेली चित्रांगीच जास्त सुंदर आहे." शंकराने असे म्हणताच पार्वतीचे भूषकमळ लाजने लाल झाले व ती लज्जतच हसण्या मुद्दाने म्हणाली—"त्रिनेध असलेल्यांचेच लीदये भोळे आहे!" तिचा तो स्वर वीजेच्या स्वरासारखा अंकारला.

'सर्वांनी शिवपार्वतीवर फुलांचा ■ असतांचा वर्षाव करून निघून गेल्यावर त्र्यंबपती रेशमी अशा व गावी अंधारलेल्या सोपाळ्यावर बसली.

त्याच्या समोरच्या भितीवर दिव्य चित्र काढलेले होते. त्यात एक हत्तीचे सुंदर जोडपे समोरचे पाय उचलून व सोंड एकमेकीत अडकवून नाचत असल्यासारखे चितारलेले होते. तोरण बांधल्यासारख्या त्या दोन्ही हत्तींच्या मधून पलीकडे दिसणाऱ्या सरोव- रात एक मोठे कमळ फुललेले होते. त्या चित्रात चितारलेल्या हत्तींच्या जोडप्यावर शिवपार्वतीची दृष्टी खिळली. इतक्यात कमळ दिसत होते तेथे चांदणीसारखी

ज्यांती दिसू लागली व ती हळूहळू मोठी होत गेली. त्या ज्यांतीतून चंद्रकांतीसारखे विघ्ननाशाचे रूप दोघांना दिसले.

विघ्ननाशाचे रूप हत्तीसारखेच दिसत होते तरी ते दिव्यच होते व प्रसन्नही होते. न्याजी दृष्टी पांते कृद्धि, मिद्धि व शक्ति युक्त होते. त्याचे सुंदर विशाल उदर मोहक होते. अभयहस्त धारण करून उभा असलेला तो विघ्नेश्वर पार्वतीला लहान बालकासारखा काही तरी बोकडा बांधत असल्यासारखा भासला.

विघ्ननाशाकडे पहात असता निव-पार्वतीला एक अपूर्व व अनिर्वचनीय आनंद उमळून आल्यासारखा वाटला. त्या आनं-धान देहभान विसरून गेल्यामुळे दोघांच्या तोरावाटे शब्दही उमटत नव्हते व दोघे निरनिधेय विघ्नेश्वराकडे गहात राहिले. विघ्नेश्वर डोक्यावाजूला घळलेल्या मोठेश्वर हात फिरवीत गोंच वीजड्या स्वराने म्हणाला-“मी विघ्नेश्वर आहे! विघ्नां-भाश करणाऱ्या विनायक आहे! पंच महा-

भूत व गणाधिपती आहे! गणपती आहे! चित्रविचित्र रूप धारण करणारा चित्र गणपति आहे! तुमच्या दोघांच्या परस्पर प्रेमांमुळे उत्पन्न शंकराच्या तेजातून कुमार-स्वामीचा जन्म होईल व तो तारकामुराचा वध करील. कुमारस्वामीच्या बाघी मी जवतार धारण करीन व तुमचा मुलगा म्हणून राहोय.” असे तो म्हणत असतांच हात पुढे करून पावतों त्याला घ्यायला सरसावली. तो विघ्नेश्वर एकाएकी अंतर्धान पावला.

आलापर्यंत पाहिले ते होते की करे होते. अर्था पार्वतीपरमेश्वरांनी परस्परांकडे पाहिले. दोघांच्या दृष्टी भिडल्या व दोघेही सवे विसरले. त्यांनी पाहिलेले अद्भुत दृश्य जणू काही घडलेच नाही इतक्या ती दोघे सहजी विसरून गेली.

शंकरपार्वतीने त्या मंदिरात आनंदाने संसार घाटला. त्या वेळी पूर्वी कधी न पाहिलेली व न ऐकलेली अशी एक भयंकर गोष्ट जगात घडली.

मेहुणी

दुकान बंद करून शंकरशेट घरी जाले. समोरच्या सोलीत टूंक विसली. चिडून बायकोला त्यांनी विचारले-“आणखी कोण अवतरेले, पुस्तका सोडून आवला?”

“जरा हळू बोलाल का? मला भेटायला माझी बाकटी बहीण जाली आहे! त्यांची बायको पार्वती म्हणाली.

शंकरशेट मोठ्याने हसून म्हणाले-“तुझ्या सारख्या आकार नसलेलीला भेटायला येणारे लोक सुद्धा आहेत म्हणाव-याचे तर!”

पार्वतीच्या मनाला ते वाक्य खोबल. दोन वर्षांपूर्वी मोठा हुंडा घेऊन शंकरशेटनी तिच्याशी लग्न करून घेतले होते. त्या दिवसापासून तिच्या रंगाच्याविषयी बोलून बोलून तिच्या मनाला घरे पाडली होती त्यांनी. स्वभावाने पार्वती गरीबच होती,

म्हणून ह्रदयाला बोकणारे ते वाग्याण ती निमूटपणे सहन करीत आली होती.

त्याच्या पाण्याचा पैल हातात घेत ती म्हणाली-“उद्या एक बांगसं घेऊन या.”

“नव का? कशाला?” शंकरशेटने आश्चर्याने विचारले.

“बाभ्यासाठी नको आहे, भाकटचा बहिणीसाठी म्हणते आहे! येता येता कित्येक दिवसांनी आवंज आली आहे!” पार्वती म्हणाली.

“वा., छान! तुमच्या कडच्यांनी साबधा, घातळ बाघी लागलील असे पूर्वीच सांगि-तले असते तर तुझ्या बघिलांकडून हुंड्याचे आणखी थोडे जास्त पैसे काढले असते!” शंकरशेट फटकळपणे म्हणाले.

इतक्यात आघोळ करून मेहुणी लक्ष्मीला घरात घेतांना पाहून शंकरशेट स्मित करून

म्हणाले—“कितली दिवसांनी येणं हे? निघात ताईला भेटायला यावंसंमुद्धा वाटलं नाही वाटतं?”

“कसं हो जमणार? अम्यासच इतका असतो!” लक्ष्मी हसत म्हणाली.

“ते खरं असलं तरी, येता येता तुम्ही अवा वेळी कदा काय आलांत? सर्व गांव-भर चोरांच्या भीतीने गोंधळ माजला आहे! वाटतं तुम्हाला कोणी अडविले असतं तर?” शंकरशेट म्हणाले.

“त्यांना मी तुमचं नाव सांगितलं असतं. माझ्या पायां पडून त्यांनी माफी नसली का मागितली?” असं म्हणत लक्ष्मी खदखदां हसू लागली.

लक्ष्मीच्या दिवशी शंकरशेटनी आपल्या खोर्ग सादसाच्या अनेक गोष्टी सांगितल्या होत्या. लक्ष्मी त्यातली एकही गोष्ट विसरली नव्हती. मेहुण्याला त्याची आठवण करून देण्यासाठी टोमणा देत तिने ते उत्तर दिले होते.

“तू म्हणालीस ते खरेच म्हणा!” असे म्हणत शंकरशेट थोडे नाटकी हसले.

त्याच वेळी रंगनाथ नावाचा एक माणूस शंकरशेटच्या हातात शंभर रुपयांची एक पिशवी देऊन गेला. त्याने दोन वर्षा-पूर्वी शंकरशेटकडून कर्ज घेतले होते आणि ते फेडण्यापूर्वीच गाव सोडून पळून गेला होता. अहिरात नोकरी करून, पैसे मिळवून तो त्या दिवशी अनपेक्षितपणे कर्ज फेडायला आला होता.

शंकरशेटने बायकोला हाक मारून पैशाची पिशवी तिच्या हातात देऊन तिजोरीत ठेवायला सांगितलं. पार्वतीने नवऱ्याला आत बोलाविले व विनवण्या करीत म्हणाली—“न फिटभार कर्ज कसं सहजो फिटल नाही का? एक छानसं घेऊन या तर!”

“बरं झालं की! आधी तिजोरीचे दार बंद कर पाहू!” म्हणत शंकरशेट बायकोवर कावले.

बायको पुन्हां त्याविषयी बोलली नाही. त्यानंतर तिघांची जेवणे झाली.

पार्वती तगटे उचलीत बहिणीला म्हणाली—“चोरांची भीती आहे ना, म्हणून खरकटी टाटंमुद्धा सैपाक घरातच ठेवावी सायत आहेत!”

“म्हणजे ग काय ताई! दादा बाहेर पाहारा सायला पडून रहात नाहीत का? ते बाहेर पडून राहिले तर कोणत्या चोराची काती होईल भितोवरून उडी टाकायला? होय की नाही दादा?” मेहुण्याला लक्ष्मीने विचारलं.

“होय, होय तर!” म्हणत शंकरशेटने पांथ्याच भांडं तोंडाला बांधून बाहेर ओपायचं नाव ऐकूनच त्याचे पांथे परपर कापू लागले होते.

लक्ष्मीने स्वतःच सर्व खरकटी टाटे विहिरीच्या चारीबाजूच्या फरशीवर नेऊन ठेवली व म्हणाली—“ताई, भीती कसली ग, दादा बाहेर परसात ओपतील की!”

पार्वतीला नवऱ्याच्या भितरेपणाची कल्पना होती. “ते कसे ओपतील ग? त्यांना...” असं पुढे ती काही म्हणणार होती.

परंतु तिचं बाक्य पुरे करीत शंकरशेट म्हणाले—“मला भीती वाटते आहे, असं वाटलं का तुम्हांला? दांडकं खाटेसाली

ठवून ओपतो. कोणी लबाड चोर आला की त्याचं डोकं फोडतो.”

पार्वतीने नवऱ्यासाठी परसात खाट टाकली. शंकरशेटनी एक मावजूब दांडकं खाटेसाली आणून ठेवलं. बोधी बहिणींनी आतून कडी लावून घेतली आणि अंधळणावर पडल्या. शंकरशेटला इकडे कापरं भरलं होतं. मध्यरात्र उलटेपर्यंत त्यांचा डोळा लागला नाही. त्यानंतर डोळा लागला असेल नसेल कोणीतरी हात लावल्यासारखं वाटलं आणि ओप मोडली.

समोर बुरसा धेऊन चोर उभा होता! त्याच्या हातात चकाकणारा मुरा होता.

शंकरशेटचे डोळे पांढरे झाले, तोंडावाटे शब्द उमटत नाही. त्यांनी हाताने खाटेखाली खुणेने काही दाखविले. चोराने खाटेखालचे वांडकं उचललं व म्हणाला—“मला मारायला हे दांडकं खाली ठेवून होतंस वाटतं?” म्हणत त्याने सुरा मारायला हात वर केला.

शंकरशेट गळा दाबल्यासारखा थाबल्या आवाजात म्हणाला—“सुरा पाहिला की माझ्या तोंडावाटे शब्दही उमटणार नाही. ते दांडकं हातात घ्या!”

“पाहिल्याने दार उघड, मला पैसे पाहिजेत.” म्हणत त्याने मुन्याचा काक दाखविला.

“मरात बायका आहेत. माझी मान साली होईल. बिहिरीच्या फरशीवर ताटं आहेत, ती घेऊन या.” शंकरशेट म्हणाले.

चोर दात ओठ चाबून म्हणाला—“तुमची सरकटी ताटं उचलून घेऊन जाऊ म्हणतोस का? पुन्हा तोंड उघडलंस तर तुला उभा पिरून काढीन!”

“पोड हळू बोला हो! ■■■ माझ्या बायकोशिवाय रमेकरी माझी मेहुणीसुद्धा आहे!” असं म्हणत शंकरशेटने लिडकीतून हळूच हांक मारली—“पार्वती, पार्वती!”

पार्वती डोळे चोळीत उठून येऊन विचार लागली—“भीती वाटते आहे का? ■■■ येतां का?”

“तुजं डोंबल! इकडे एक थोर पुरुष आले आहेत! त्यांना थोड्या पैशाची गरज आहे. संध्याकाळी रंगा देऊन गेला तेवढेच पैसे आहेत नाहीत का घरात? तेवढे घेऊन ये!” शंकरशेट म्हणाले.

पार्वतीने चकित होऊन नवऱ्याकडे पाहिले व पैशांची पिशवी आणून दिली. शंकरशेटनी ती नेऊन चोराच्या हातात दिली. त्यानंतर चोर मुकाट्याने निघून गेला व काळोखात दिसेनासा झाला. त्यानंतर शंकरशेटला मोप लागली नाही. पैसे गेले म्हणून डोळे पुत्रीतून सारी रात्र काढली.

दुसऱ्या दिवशी लक्ष्मी म्हणाली—“दादा, मी संध्याकाळी निघते आहे. येताना ताई-साठी एक लुगटं आणायं म्हटलं, पण बयलं नाही. मी पैसे देते, एक लुगटं घेऊन या.” असे म्हणत तिने पैशाची पिशवी शंकरशेटच्या हातात दिली. ती पिशवी पाहून शंकरशेट दचकले. ती पिशवी त्यांनी स्वतः चोराच्या हातात दिली होती.

लक्ष्मी फिदीफिदी हंसत म्हणाली—“असं पाहता काय हो दादा! चोराला दिलेली पिशवी माझ्या हातात कशी आली म्हणून का? तो चोर तर मीच होते! गाल पांघरून फळं कापायची मुरी घेऊन, आवाज नवळून मीच तर तुम्हाला मिळवले. तुम्ही फक्त भितरेच नाही तर लोभीसुद्धा आहा. आंधोळ करून घेऊन मी शेजारच्या सोलीतून तुमचं ताईची झालेलं संभाषण सर्व ऐकलं. ताई आमची रूपरंग नसलीच आहे! ती तिची चुक नाही! आपलं रूप बदलणे कोणाला शक्यही नसतं. परंतु माणसाचं मन पाल-

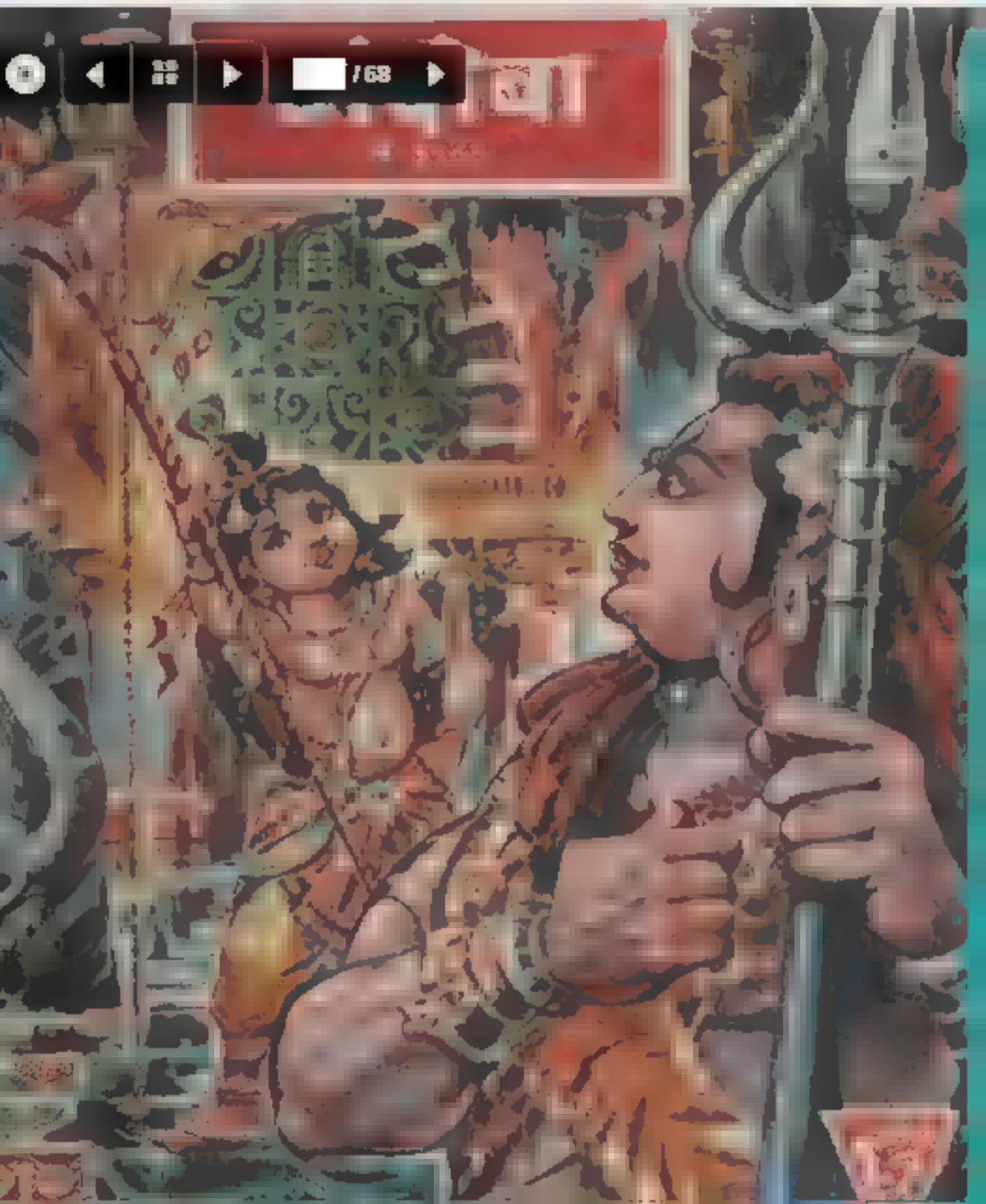
टण्याचा प्रयत्न केल्यास ते मात्र साध्य होते. पापुढे तरी तुम्ही या संकुचित बुद्धीतून बाहेर पडाल आणि जिच्या गळघात मंगळसूत्र बांधलं तिच्याशी सरळ बोलाल आणि हृदयाला लागेल असे बोलायचे सोडाल असं मी मानते.”

शंकरशेटच्या सर्वांगाचा फणफणाट झाला आणि पैशाची पिशवी लक्ष्मीच्या भंगावर आईल अशी फेकून ते घराबाहेर पडून रस्त्यावर गेले.

“तुझ्या मेहुण्याला किती राग आला, पाहिलास! कशासा गेलीस! एवढं नाटक करायला?” पार्वती म्हणाली. ती तर चाबकमच गेली होती.

परंतु थोड्याच वेळात शंकरशेट दोन उत्तम साड्या विकत घेऊन हंसतमुखाने घरी आले. पार्वतीचा आनंद गगनात मायेना. ती लक्ष्मीच्या आंगावर हाताने थोपटत म्हणाली—“तुझ्या मेहुण्यात बदल झाला बाई! कित्येक वर्षे न बदललेली व्यक्ती मेहुणीमुळे एका दिवसात किती बदलली!”

/ 68

सहजी बदलत नाही

भीमपूरचा भीम नेहमी दुःखी कण्टीस असे. या उलट रामपूरचा राम नेहमी आनंदात राहतो त्याची पाहिती खेळ्या-माठी भीम रामपूरला गेला. भीम पोचला तेव्हा राम एका खाटेवर बसलेला होता. त्याच्या पायाला मोठी पट्टी बांधलेली होती.

"शंतात बसकून पडलो. हान मोडलं आहे म्हणे!" भीमने विचारल्यावर रामने या शब्दात उत्तर दिले.

"म्हणजे तुमच्यावर फारच मोठे संकट ओढवले म्हणावयाचे." भीम म्हणाला.

"त्यात संकट कासल आलं हो! असेच काही तरी क्षतयाशिवाय मी विश्रांती घेत नाही ना! कालिदासाचा संधसंदेश वाचण्याची इच्छा माझ्या मनात कित्येक दिवसांपासून होती. ती आज पुरी होते आहे." राम हसत म्हणाला.

इतक्यात रामचा मुलगा येऊन तक्रार सांगू लागला—"बाबा, गला त्या भीमने शिब्या दिल्या हो!"

"त्याने शिब्या दिल्या तर देऊ दे! आपलं काय गेलं रे?" राम शांतपणे म्हणाला.

"तुम्हाला तो निलगीमी ठोकळा म्हणतो आहे. बाबा!" रामचा मुलगा म्हणाला.

"त्याला तसेच म्हणू रे! मी ठोकळाच आहे, अगे लूही मांग!" राम म्हणाला.

"त्याने तुम्हाला ठोकळा म्हटले म्हणून मी ठोकळा म्हणावयाचे का?" रामच्या मुलाने विचारले.

"मी ठोकळाच असना त्याने मला ठोकळा म्हटले तर त्यात काय चुकलं? जसं बाहे तेंच नाही का म्हणाला जो?" राम म्हणाला.

"वरं जालं को! त्याने म्हटल्यावर बरं तुम्ही ठोकळा झालात का?" मुलगा चिडून म्हणाला.

"नाहो ना, मग त्याने म्हटलं म्हणून आपलं काय गेलं?" राम म्हणाला.

"मुकसान होवो को अ होवो, त्याने तसं म्हटल्यावर ~~म्हणजे~~ तरी मग का रद्दावयाचं?" रामचा मुलगा म्हणाला.

"कायरे, मला माहीत नाही म्हणून विचारतो. मला हे सान, मूळात तो तसं म्हणामाच का? या पूर्वी तो तसं कधी म्हणाला नव्हता, होय ना?" रामने विचारले.

"पूर्वी बागल्याकड व्याख्यापेक्षा शेत कामी होत आता तुम्ही येतूनत रुकून एवढी इस्टेट वाढविलीत की व्याख्यातून जास्त आपली इस्टेट आली. म्हणून तो चिडला आहे!" रामचा मुलगा म्हणाला.

"पाहिलंस, कधी कोणी आपल्याला निष्कारण शिब्या देऊ लागला की समजावे की त्याच्या मूळाशी काही तरी हतू असला पाहिजे. कोणी आपला विनाकारण

शिब्या देऊ लागला म्हणजे समजावं की बायण चांगल्या स्थितीत आहे! त्याबद्दल आपल्याला आनंद झाला पाहिजे, रागायेण्याचं दुःखी होण्याचं कारण नाही!" राम म्हणाला.

"तुम्ही असेच आहा, बाबा!" असं म्हणत मनाचं सामाधान न आल्यासारखा त्याचा मुलगा निघून गेला!

नंतर राम सोमला म्हणाला—"जोलात जाऊन विचार केला तर या जगात दुःखी होण्यासारखे काहीच नसते, भीमराव! हे मी अनुभवाने सांगतो आहे. तुम्हाला नाही का वाटत तसं?" रामने भीमला विचारले.

"तुम्हाला खाटेवरून ~~म्हणजे~~ येत नसता तुमची बायको तुमच्या सेवेला हजार असते, किती रागात असलेला तुमचा मुलगा तुम्ही म्हणालात ते मुकट्याने ऐकतो. तुमच्या सारखा पाय भोडल्यावर मी खाटेवर पडून राहालो तर माझी बायको माझी अशी सेवा नाही करणार. माझा मुलगा माझं सुठीच, ऐकणार नाही माझं दुर्भाग्य!" असं म्हणत भीम निघून गेला.

योग्य धडा

एका गावी रघुजी नावाचा एक श्रीमंत पोतकरी रहात असे. हाणून चकूमही दानधर्म होत नसे. सर्वांना ते माहीत होते. म्हणून कोणी भिकारी त्यांच्या घरासमोर फिरकतही नसे.

एके वर्षी पाऊस पडला नाही व त्या प्रदेशात दुष्काल पडला. गावात थोडी कार जांगली दिवली असलेल्या काही लोकांनी म्हणून घरामागे इतके धान्य चंदा म्हणून वसूल करायचे ठरवून त्या प्रमाणे वसूल केले व गोरगरिवांना वांटले. ते रघुजीकडे मुद्दा गेले. त्यांनी धान्य रूपे चंदा सापल्या विनंती केली.

रघुजीला ते आवडले नाही व तो सडापून त्यांना म्हणाला—“ज्याच त्याच कर्म ज्याच्या त्याच्याबरोबर. मी मेहनत करून मिळविलेले मिळकत लोकांना वांटण्यासाठी का आहे? तुम्ही पुन्हा कधी

भाड्या मागायला येण्याची गरज नाही.”

या चिककू भाणसाबरोबर घालण्यात अर्थ नाही असा विचार करून चंदा मागायला आलेली नावकरी मंडळी रघुजीला मनांत शिज्या देत निघून गेली.

त्यानंतर काही दिवसांनी त्या गावी कोणी एक थोर साधुपुरुष येऊन राहू लागला. तो गावातल्या रामाच्या देवळातच रहात असे. तो दिवसभर ध्यान पूजा आदि धार्मिक कार्यातच मग्न असे. रात्री देवदर्शनाला घेणाऱ्या लोकांसमोर त्याचे पुराणप्रवचन होई. कोणी काही प्रश्न विचारला तर त्याचे योग्य उत्तर देऊन त्यांच्या मनाने समाधान करी.

साधू दररोज फक्त चार पांच केळी खाई व थोडे दूध पिई. कोणी काही जास्त देऊ केले तरी तो म्हणे—“अहो, हे सर्व

मला कशासाठी घेऊन चला!” असे सांगून हाताने स्पर्श करून त्यांना परत पाठवी.

साधूची ती वृत्ती पाहून ग्रामस्थांच्या मनात त्या साधू विषयी श्रद्धा व भक्ती वाढतच गेली. तरी मुद्दा त्याला गरज असे त्यापेक्षा जास्तच वाढ पदार्थ. साधूकडे येऊ लागली.

रेशमी विणणारा कोष्टी व्यंकोना एक रेशमी पोतांबर विणून आणून देऊन गेला. साधूने स्पर्श केला आणि “घेऊन जा बाबा!” सांगून तो परत पाठविला.

सोन्याचे दागिने करणारा गणवतसोनार दोन सोन्याची कुदले साधूला देऊ लागला तेव्हा तेच झाले.

मुठे काही दिवसांनी काही लोक कावडी भरभरून धान्य, फळफळावळ भाजीपाला आणून सांष्टींग नमस्कार करून देऊ लागले. तेव्हा साधू आपल्या कमंडळातल्या पाण्याने प्रोक्षण “घेऊन जा!” म्हणाला.

अर्थातच गावात साधूचा आवार जास्तच वाढत गेला. त्याने कोणतीही भेट न घेता हाताने नुसता स्पर्श केला व ती भेट धरी नेली तर त्याचा त्या घरवाल्याला शुभलाभच होतो, असा ही अनुभव काही जणांना आल्याची बात गावात पसरली.

रामाच्या देवळातल्या साधूविषयी बात- म्या त्या रघुजीच्या कानावरही आल्या. त्याच्या मनात एक विचार आला. आपण चिककू कजरीचुंबक नसल्याचे व योग्यपात्र

आहे म्हणावयाचे—स्वतः आपण, कुभांड, एकाक्षी व चतुराक्ष!

समरसेन या विचारात असता सैनिक स्वदेशी कामे व किती लवकर जाता येईल या विचारात होते.

एक सैनिक तसे म्हणालाही—“मेनापती, आपण हे भयंकर बेट सोडून जाणेच योग्य होईल, व ते सुद्धा जितक्या लवकर होईल तितके चांगले. त्याभाठी काय तो प्रयत्न करावा!”

त्यांनाही तसेच वाटत असल्याच दर्शविण्यासाठी इतर सैनिकांनी होकारार्थी माना हलविल्या. समरसेनाच्या लढात ते आले व तो म्हणाला—“इतकी वाई करू

नका. हे बरे सोडून जायना निवचय असणा सर्वांनी केव्हाच केला, नाही का? त्या-विषयी पुन्हा पुन्हा नोचण्यात तरी काय मर्य आहे? खरा प्रश्न आहे तो हा की हे बेट सोडून जायची वाट कोठली?”

बेट सोडून जायची वाट सैनिकांना तरी कोठे ठाऊक होती? ते समुद्र किनाऱ्यावर जे गलबत सोडून आले होते ते माता कोणत्या स्थितीत असेल याची कल्पनाही कोणाला नव्हती. त्यांना काळजी वाटत होती ती एकाक्षी मांदिकामुळे आणि कुभांडामुळे काही तर घेणार नाही व गोष्टीची. त्यांच्या दुष्टीस न निमटून जाता पेंडल होच काळजी त्यांना होती.

“आपल्याला या बंटावरून सुखरूप निसटून जायला चतुराक्ष काही मदत करणार नाही का?” एका सैनिकाने समरसेनाला विचारले.

त्या प्रस्नाचे उत्तर समरसेनाला सुचत नव्हते. येथून आपल्याला कुडकिली बंटा-पर्यंत परत जायला चतुराक्षाला विचारणे समरसेनाला योग्य वाटले नाही. शिवाय तशी मदत तो कसा काय करणार? ही शंकाही त्याला वाटत होती.

हा प्रश्न कसा सोडवायचा या विचारात राई असता कोठून तरी एक जण ‘स’

असा आवाज करत आला असोय समर-सेनाच्या डोक्यावरून फक्त एकाच फुटा-वरून जाऊन एका भाडाच्या बुधात शिरला

तत्क्षण समरसेन दबकून उभा राहून म्हणाला—“चला, भाडाभाट उभे रहा. कुभांड इकडेच जवळपास कोठेतरी आहे व आपणा सर्वांना ठार करण्याच्या प्रयत्नात आहे.” नंतर तो चटदिशी जवळच्या एका भाडीत पळू लागला.

सैनिकसुद्धा आपल्या नायकाच्या पाडो-पाठ घाबरे. “पकडा त्यांना, जिवंत सोडू नका!” असा कुभांडचा आवाज ऐकू आला.

माले घेऊन रानटी लोक सगळे दुमदुमून करीत पळी-

केडच्या भाडीतून बाहेर येत असलेले दिसले.

आपण चांगल्याच भयंकर संकटांत सांपडलो आहो, हे समरसेनाने ओळखले. आपल्या बरोबरच्या फक्त पांचच सैनिकाच्या मदतीने इतक्या रानटी माणसांना तोड देणे कठीण आहे हे त्याला कळत होते. कुभांड रानटी जातीच्या लोकांना प्रोत्साहन देत त्यांच्याबरोबर येत होता. अनुयायांना बांधविणे, आपले प्रथम कर्तव्य आहे हे समरसेनाने चांगले ओळखले

भाडीत भाडाच्या लावलीत शक्य होईल तेव्हा जात समरसेन व सैनिक काही अंतर दूर तिघून गेले.

त्यानंतर चोवणे थोडे कमी झाले आणि हळूहळू काळोखच सुरू झाला. म्हणून समरसेनाला कुंभांडाच्या नजरेआड दूर निघून जाणे शक्य झाले.

शेवटी सर्व एका गुहेजवळ येऊन पोचले. कुंभांड त्याचे अनुयायी अद्याप पाठलाग करीत असल्याचे त्यांच्या ओरडण्यावरून त्यांना कळत होते. आणखी दूर कोठे पळण्याच्या भानगडीत पडण्याऐवजी जवळच्या गुहेत लपून वसून तेथेच रात्र काढणे बरे होईल असे समरसेनाला वाटले.

समरसेन समोरच्या गुहेकडे सोल नजरेने पहात असता त्याच्या बरोबरच्या

सैनिकांनी समरसेनाच्या मनात चालू असलेल्या विचार ओळखला असावा व ते त्याच्याजवळ जाण्यासाठी चार पावले चालत गेले. जगच समरसेन त्यांना म्हणत करीत म्हणाला- "वाई करू नका, जरा वेळ थांबा!"

तो पुढे म्हणाला- "वाईत आपण गुहेत फिरलो तर जिवाला धोका होण्याची शक्यता आहे. या गुहेत सिंहासारखा कोणी हिला प्राणी शकिल!"

"सेनापती, भग काय करू म्हणता? कुंभांड आपल्या रानटी नोकांबरोबर आपल्या पाठीवर आहे ना!" एक सैनिक मागे वळून पहात समरसेनाला म्हणाला.

"गुहेत सिंह आहे की नाही, हे कसे कळणार? आणखी एखाद्या गुहेत गिरावयाचे झाले, तर तीच धोका!" आणखी एक सैनिक म्हणाला.

सैनिकांनी विचारलेले प्रश्न ऐकून समरसेन हसला. त्या पूर्वी सावध केले नसते तर सैनिक गुहेत नक्कीच फिरले असते. तेथे एखादा सिंह किंवा वाघ असता तर ते त्याचा आहार झाले असते.

समरसेन धनुष्यावर ठेवून सिद्ध होऊन आपल्या अनुयायांना म्हणाला- "तुम्ही सर्व हातांत तलवारी घेऊन सिद्ध रहा. मी गुहेत बाण सोडतो. आत कोणी

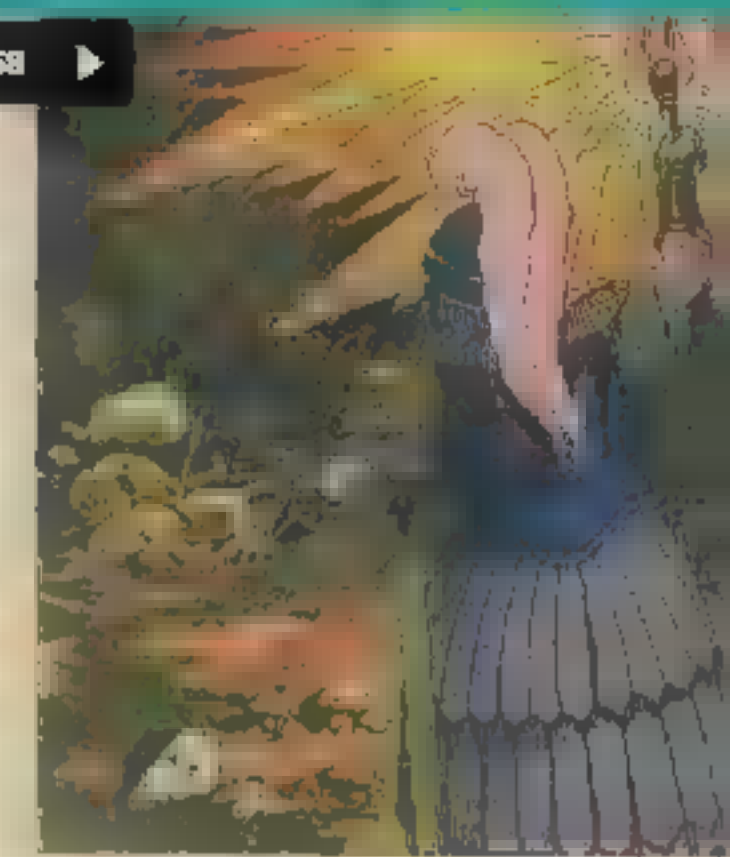
हिला घेऊन असले तर तोच आपल्या अंगावर धावून येईल. म्हणून सावध रहा!"

सैनिकांना सावध केल्यावर समरसेनाने एक बाण गुहेत सोडला. दुसऱ्या क्षणाला, त्याने अनुमान केले होते तसे झालेच. एक भयंकर गर्जना करीत एका सिंहाने गुहेच्या अंधारातून बाहेर उडी टाकली. तलवारी वधून असलेल्या सैनिकांनी त्याला तोंड दिले सैनिकांचे दोन तीन वार सिंहाच्या अंगावर पडले व तो आणखी मोठ्याने गर्जना करीत पळून गेला.

समरसेनाने आता एक सैनिकाच्या हातातली तलवार घेतली व गुहेत प्रवेश केला. इतर सैनिकांनी त्याच्या पाठोपाठ गुहेत प्रवेश केला. सर्वांनी गुहेत पाऊल टाकला तेव्हा सर्वांना थोडे थोडे गुरगुरणे ऐकू आले.

समरसेन चटविशी एक पाऊल मागे सरवला. सैनिकांना म्हणाला- "गुहेत जखमी झालेला जाणखी एक सिंह असायना वाटतो आहे तो वेळी कोणत्या स्थितीत आहे हे कळल्याशिवाय आत शिरणे धोक्याचे आहे. जाऊ पहा."

जगचे दोघां सैनिकांनी गुहेच्या तोंडाजवळ बकमकीच्या दगडांनी ठिणगी पाडून जाऊ केला. त्याला लावून समरसेनाने

एक मशाल तयार केली तिच्या उजेडात तो गुहेत पुढे गेला आणि गुहेत काय आहे, लक्षापूर्वक पाहू लागला. तेथे बाण लागल्यामुळे एक सिंहाचा छावा सडफडत पडलेला दिसला. त्याच्या बाजूला आणखी एक छावा ओरडत दिसला.

"मिथ्याच कारण नाही, या बात!" म्हणत समरसेन गुहेत पुढे लागला.

सिंहाच्या छाव्यात जो छावा धावत झाला नव्हता तो हळूहळू गुहेच्या आतल्या बाजूला जाऊ लागला. समरसेन गुहेत थोडा आत जाऊन सावधपणे बसला. सैनिकसुद्धा गुहेत आले.

गुहेत चांगल्यान काळोप होता. वीण

कुभाड व रानटी लोक अजून समर-
सेनाच्या शोधाचे सारे जंगल चाळून
टाकीत असल्याचे त्यांच्या मधून मधून
एकू यणाच्या भारोळ्यावरून कळत होते.
आपण कोठे लपलो आहो हे कोणत्या
कट्टे नथं यासाठी समरसेनात गुहेच्या
तांडाजवळ केलेला विद्रवायला
सांगितले

गुहेत चांगल्यान काळोप होता. वीण
जागून जखमी झालेला मला होता.
दुसरा जखमी झालेला गुहेत लोल
कोटेंतरी असून तो अजून जिवंत असल्याची
सूण म्हणून गुरगुरत गर्जत होता.
बाहेर गेलला आपल्या छात्र्या-
साठी पुन्हा परत येण्याची भीती
सेनाला होतीच. दुसरीकडे कुभाड
व त्याचे रानटी अनुयायी आपल्या शोधाचे
हिडत असणार ही भीतीदेखील त्याला
वाटत होतीच.

यामुळे समरसेनाच्या बरोबर सैनिक-
सुद्धा डोळ्यावर आलेली झोप आवरून
काळोखात तसेच बसून राहिले. इतक्यात
समरसेनाच्या मनात एक गंका खाली.
कदाचित् कुभाडाच्या आपण लपून बसलो
आहो ती गूढा कोठे आहे ते कळल्यावर
तो आपल्या रानटी अनुयायांसह गुहेच्या

तोकावर घडून काढावरून बसणार नाही ?
आपल्याला युद्ध करून आपला जीव वाच-
विणेसुद्धा कदाचित् अशक्य होईल. म्हणून
त्यापूर्वी सैनिकांना झाडावर हेरणो
करायला सांगणे बरोबर होईल असे त्याला
वाटले.

"आपण सर्व या गुहेत बसलो असल्या
कारणाने अकस्मात् कुभाडाने आपल्यावर
हल्ला केला तर आपण येथे अडकून राहू.
म्हणून तुम्ही झाडांवर चढून कुभाड व
त्याचे अनुयायी आपला शोध काढीत
कोणत्या वाजूला फिरत आहेत, जरा पहात
रहा. ते या वाजूला येत असलेले दिसले.
तर आपल्याला दुसऱ्या कोठल्यातरी जागी

निघन जाता येईल." समरसेन सैनिकांना म्हणाला.

सैनिक आपल्या नायकाची आज्ञा मिळताच गुहेबाहेर आले. तेथे वाट पाने असलेल्या झाडावर चढून कुभाड रानात कांठं दिसतो का लक्षपूर्वक पाहू लागले.

समरसेन आता गुहेत एकटाच राहिला. त्याला जवळच कोणीतरी बोलत असल्यासारखे भासले. तो आवाज त्याच्या सैनिकांना नव्हता हे त्याने ओळखले. कदाचित कुभाडाचे अनुवासीन तर नसतील, हा संशयही त्याच्या मनाला वाटून गेला. आपली चातूळ निल्याशिवाय गुहेच्या तोंडा-जवळ जाऊन त्याने बाहेर धाकून पाहिले. पण कोणीही त्याला दिसला नाही. समाधान झाल्यासारखी मान हलवून पुन्हा आत गेल्यावर त्याला बोलणे जास्त स्पष्ट-पण ऐकू येऊ लागले.

समरसेनाला फारच आश्चर्य वाटले. गुहेत एखादा चोरदरवाजा तर नाही या विचाराने त्याने सांघून पाहिले. ते

ओळणे गुहेच्या पाठीमागून ऐकू येत असल्यासारखे वाटून तर तो झाला. या मोठ्या दोंगरात असलेल्या गुहेच्या पाठीमागच्या बाजूला लोक कासे काय जाऊ शकले असतील ही शंकाही त्याच्या मनात आली. नक्कीच चोरदरवाजा पाहिजे असे वाटून त्याने जास्त लक्षपूर्वक पाहण्याला सुरवात केली.

अकरमात त्याच्या हाताला लहान खिलघासारखे काहीतरी लागले. ते घेऊन त्याने जारान आऊन तेव्हा दिसत नसलेले एक विचित्र दार गेल. त्या बाजूने गेली बावण भागे. तेथून आलेल्या आवाजात बोलत असलेले समरसेनाला दिसले. त्याच्या पोशाक्यावरून रानटी वाटत नव्हते.

काय करायेचे. विचारात समरसेन असता त्याची नजर त्याच्यावर पडली. विचित्रविचित्र त्यांनी समरसेनावर अदृश पारली. त्याचे दोन्ही हात धट्ट धरून ठवले. (कमशः)

धर्ममार्ग

विक्रमादित्यान आपल्या हट्ट सोडला नाही तो आताजयले, प्रस खाद्यावर काढून घेऊन नेहमीप्रमाणे यौन होऊन स्मशानाच्या दिशेने चालू लागला. प्रेतात वसलेला त्याला म्हणाला- "राजा, तू कोणती गोष्ट साध्य केल्यासाठी सहन करीत आहेस, मला साहीत नाही. परंतु एक गोष्ट मात्र लक्षात असू दे, साध्य असले तर साधनाची शुद्धीसुद्धा असली पाहिजे. कारण अवधमं मार्गाने जाऊन घोर कार्याची सिद्धी प्राप्त करणे धर्मविरुद्धच होते. त्याचे उदाहरण म्हणून मी तुला धर्मानंद योगी याची गोष्ट सांगतो. देऊन ऐक." असे सांगून वेताळ योगी मार्ग लागला.

फार पूर्वी शिल्लंगरी नावाच्या गावी धर्मानंद नावाचा एक योगी रहात असे.

काही काळ अनेक मावांचे भ्रमण करीत प्रजेकडून गोळा करीत राहल्यावर त्याने एक गुरुकुल स्थापन केले. त्या गुरुकुलात वेदवेदांग व ब्रह्मसूत्रांच्या शिक्षणाबरोबर विद्याभ्यासा सदाचार व धोर मानव मूर्खांच्या विषयी जादर भाव उत्पन्न होण्यासाठी शिक्षण दिले जात असे.

कारणास्तव धर्मानंद योगीने स्थापन केलेल्या गुरुकुलाची प्रसिद्धी देशभर पसरली. प्रत्येक वेळी फक्त प्रजेकडून धनसहाय्य वसूल करण्याव्यतिरिक्त त्या राजाच्या राजाकडून आपल्या गुरुकुलाला अनुदान मिळावे असे म्हणून असा विचार करून धर्मानंद योगी राजाच्या आज्ञेला गला.

त्याने सांगितले ते सर्व ऐकून घेऊन राजा म्हणाला—“योगिराज, आपण इतके दिवस मदतीशिवाय गुरुकुल उत्तम तऱ्हेने चालवीत आलात, होय ना? मग आजच माझ्याकडे येऊन धनसहाय्य मागण्याची गरज आपणांला कशी काय भासली? आपण विद्याभ्यासा उत्तम विद्यादान करीत आहात हे सरे असेल तर प्रजेच आपणांला कशी पडणार धनसहाय्य नववीच करील!”

आपण स्थापन केलेले गुरुकुल अनुदिन उत्तम व्हावे, हेच एक ध्येय धर्मानंद योगीच्या आध्यात्म होते. नित्य अनेक गावे फिरून लूट परिधम करून बंदा वसूल करीत राहूनमुळा त्यांना पूर्वीसारखी

धनप्राप्ती होत नव्हती. अशा परिस्थितीत त्या योग्याने गुरुकुल बंद करून टाकायचे ठरविले.

अशा परिस्थितीत धर्मानंदकडे भीमदेव नावाच्या एका व्यक्तीने येऊन सल्ला दिला की ते गुरुकुल बंद करण्याचा विचार मनातून काढून टाकावा. गुरुकुल चालू ठेवण्यास जितक्या धनसहाय्याची गरज असल तेंवढे देण्याचे वचनही त्याने दिले. धर्मानंदाने अत्यंत आनंदाने भीमदेवाला नम्रपणे त्याच्याविषयी जास्त माहिती सांगायला विनंती केली.

भीमदेव म्हणाला—“योगिराज, माझी वृत्ती व इतर जास्त माहिती विचारण्याची गरजच काय? त्यासाठी मिळणार काय?

आपल्याला गरज आहे. घनाचे सहाय्य मी दर महिन्याला पाठवीत जाईन म्हणजे मालं!”

त्यानंतर धर्मानंदांना दर महिन्याला भीमदेवाकडून एक रक्कम निवमितपणे वेळ लागली. धर्मानंद निश्चित मालं, निरनिराळ्या तऱ्हेने नवकशी केल्यावर भीमदेव त्या प्रदेशातला एक धोर दानी असल्याचे धर्मानंदांना कळले.

काही काळ लोटल्यावर धर्मानंदांना भीमदेवाविषयी एक आश्चर्यजनक गोष्ट कळली. आपल्याला धनसहाय्य करणारा भीमदेव एका चोरांच्या टोळीचा नायक आहे. दानधर्म कार्याबरोबर पाटमारीसारखी समाजविरोधी कार्रवाई आहेत.

धरून देशान्याला मोठे इनाम देण्याचे राजाने जाहीर केले होते.

धर्मानंदाने एका आठवड्याच्या आत राजाला भीमदेवाची लपण्याची जागा कळविली. राजाच्या शिष्यांनी भीमदेवाला अटक केली. तुमगात टाकले. धर्मानंदाने जी मदत केली होती त्याबद्दल राजाने आनंद व्यक्त करून गुरुकुलाला त्यानंतर कोणत्याही प्रकारे धनाभाव भासणार नाही. आवश्यक तेवढे धन पुरविण्याची काळजी घ्यायली.

वेताळ येथवर पोहट सांगून म्हणाला— "राजा, धर्मानंदाने जे केले ते तुला योग्य वाटते का? आपल्या आयुष्याचे एक भूयें मानून तो चालवीत असलेले गुरुकुल धनाभावाने बंद पडण्याची परिस्थिती आल्यावर ज्या व्यक्तीने धनसहाय्य केले त्याच्याशी प्रोह केल्यामारखे होत नाही का? एका अट्टल चोराने धन लुटून ते सत्कार्यासाठी तर्ची केले तर त्यात दोष काय? शिवाय ज्या राजाने धनसहाय्य नाकारले होते

त्याच्या हाती एका आपल्या हित्या व्यक्तीला कैद करून देणे न्याय्य मानणे योग्य होईल का? या शंकेचे समाधानकारक उत्तर माहीत असून तु दिले नाहीस तर तुझ्या डोक्याची शंभर शकले होऊन तुझ्याच पायावर कोळ जाणतील."

विक्रमादित्य म्हणाला— "धर्मानंदाने आपल्या गुरुकुलात विद्यार्थ्यांना वेदशास्त्र पुराणादींच्या शिक्षणाबरोबर सदाचरण व नीतिशास्त्राचाही बोध व्हावा हे प्येय आपल्या समोर ठेवले होते. यांच्याविरुद्ध कोणत्याही धनाचा अन्वेष त्याने केला नसता तरच आश्चर्य. साध्य साधन शुद्धीच्या ध्येयाविरुद्ध कार्य करणे त्याला निरर्थक वाटले म्हणून त्याने केले ते अन्याय किंवा धर्माविरुद्ध म्हणता येणार नाही."

अशा तऱ्हेने राजाचे मोन भंग होताच वेताळ प्रेतासह नाहीसा झाला आणि झाल्या जाऊन नोंवकळू लागला

(कल्पित)

पांढरे भूत व कोळे भूत

रघूला पंचविसावे वर्ष लागले होते तरी त्याच्यावर नसली जबाबदारी नव्हती की रघूला कोणते कामही नव्हते. तो कोणत्यातरी देवळाच्या कठड्यावर बसून कोणी देवळात येणाऱ्याने पैसे दिले तर त्यावर आपला उदर निर्वाह चालवीत असे. काम करापना त्याचे कोणतेही नसे. परंतु सूप पैसे मिळविण्याची इच्छा मात्र त्याला फार होती.

एके दिवशी रात्री तो गावाच्या लळयाच्या काठावर एका झाडाखाली पडून झोपला होता. एकदम काहीतरी आवाज झाला व त्याची ओप मोडली.

लळयाच्या काठावर दोन भूते मोठ-मोठ्याने बोलत होती. एक भूत पांढरे होते तर दुसरे भूत काळे होते. रघूला भुतांची भीती वाटत नव्हती. तो उठून बसला व मोठ्याने दरडावून त्यांना

म्हणाला— "मध्यरात्रीच्या वेळी ही काय गडबड चालविली आहेत? कोठल्यातरी अंगळात जाऊन नाही मरत?"

भुतांनी आपलं भाषण पांढऱिले व रघूच्या पाया पडले.

"म्हणजे, मला काही दुसरे काम नाही असे वाटत वाटत तुम्हांला? चालू लागार, उठा!" रघू चिडून म्हणाला.

"नाही हो, असं मला मीळू! तुम्ही सांगाल तो न्याय मानायला तयार आहोय आम्ही, आमच्या पैकी जास्त सुंदर कोण आहे हो?" या शब्दात दोघांनी विनवणी करून रघूला निवाडा घायला सांगितले.

रघू काहीतरी बोलण्याच्या बेतात असतां पांढरे भूत म्हणाले— "मी पांढरा शुभ्र आहे व हा कोळ्यासारखा काळा आहे की नाही हो?" पांढऱ्या भुताने विचारले.

"मी काळ्या असली तरी माझ्या अंगावर तकाकी आहे आणि पिठाच्या बाहुलीसारखा फिवकट आहे की नाही हो?" काळ्या भुताने विचारले.

"मी तुम्हा दोघांना आला तर कोठे पाहातो आहे. आपले मत लगेच कम काय सांगता येईल?" रघू म्हणाला.

"आम्ही पुढल्या अमावास्येला पुन्हां या शाहाजवळ येऊ. या अवधीत चांगला विचार करून ठेवा बरे का?" असे सांगून दोन्ही भुते निघाली.

"धावा जरा! तोपर्यंत मी सकून तुमच्या जातोत येऊन जाईन! मला कोणताही काळ्या भुताची पोच कम भरणा?" रघूने

हुशारीने विचारले. भुते आपसात काहीतरी बोलली व रघूच्या हातात पैशांनी भरलेली एकेक पिशाची देऊन अदृश्य झाली.

पैसे मोजून पाहिले व रघूला एन्नातंद झाला. त्याने काळ्या स्वच्छ कपडे विकत घेऊन अगत घातले व एक चांगलंस घर माळ्याने घेऊन त्यात राहू लागला.

त्यानंतर तो अमावास्येच्या दिवशी रात्री बरोबर त्याच शाहाजवळ आला. त्याच वेळी भुतांनी येऊन उताकलेण्याने विचारले- "तुम्ही आपले कायते सांगता का?"

"दतकी घाई नाही कुवा चालायची! मी तुम्हांला दुसऱ्यांदाच तर पाहातो आहे! घोरां मोठ्यांच्या म्हणण्याप्रमाणे पियार पाहू द्या!" रघू म्हणाला.

भुते निराग होऊन म्हणाली- "बरं तर पुन्हा पुढल्या अमावस्येला येऊ!"

"तोपर्यंत कदाचित मला हे गावच सोडून जावे लागेल. माळ्याच्या घरात सोमावे लागणारे हाल तुम्हाला माहीत स्वतःच घर असल्याशिवाय हे जिणे जगणं कठीण आहे!" रघू म्हणाला.

भुते काही वेळ आपसात काहीतरी बोलली व नत्सण त्यांनी तळघापातून घोंड्याच अंतर्गावर असलेल्या साडीशंजारी एक घर बांधून दिले.

रघूने भुतांचे सहाय्येने न आल्यासारखे तोंड करून म्हटले- "तुम्ही मला घर बांधून दिलेत, छान! परंतु घर चालू रहायला पैसे नकोत का? अहो, बाजारभाव कदाडले आहेत ना!" असे म्हणत रघूने भुतांकडून आणखी पैसे वसूल केले.

तो लगेच त्या काळ्या राहू लागला. घर सज्जानळीपेक्षा अर्थातच पुष्कळ चांगले होते. बायको असती तर तिने मेपाक करून जेवायला वादलं असतं.

दुसऱ्याच दिवसापासून तो स्वतःसाठी चांगल्याला स्थळाचा शोध काळ्या लागला. त्याला जातकी नावाची एक मुलगी पसून पडली. तिला पुढीं देखळात पाहिलं होतं.

"अशा आळशी भिकार्यांना कधी कोणी भिक्षा पालू नये!" अस म्हणत ती शंजारी एक ओपळी म्हातारी भिकारीण होती तिच्या हातात चार पैसे टाकून निघून गेली होती.

जातं रघूचा देवच बदलला होता. म्हणून तिने त्याला ओळखले नाही. तिच्या वडिलांनी रघूचे घर पाहिले व त्याच्या जवळ खूप पैसे असले पाहिजेत असे मानून त्याच्याशी मुलीचे लग्न करून दिले. लग्नाच्या पंक्तिभोजनात व मेजवान्यात अमावास्ये केव्हा आली हे रघूला आठ-

वलेच नाही. मध्यरात्री भुतांनी येऊन दाराची कडी बाजविमी ती ऐकून रघूने जाऊन दार उघडले व समोर भुतांना पाहून तो दचकला.

बायको त्यांना पाहून भिऊन जाईल असे वाटून रघू भुतांना रागावून दटावीत म्हणाला- "तुम्हाला अवकल म्हणतात ती घोडीसुद्धा नाहीसे दिसते आहे. एकदम घरीच येऊन समोर उभे राहतात बा कोणी? चला, चला!" म्हणत रघू भुतांना घरापासून दूर बोळावून घेऊन गला.

"मग विचार केलात ना? मी पाहण्या शुभ आहे. चांगला आहे की नाही?" पांढऱ्या भुताने विचारले.

“मी काळा असलो तरी मी सुंदर आहे की नाही?” काळ्या भुलाने विचारले.

रघू जोराने एकदां ब्राकूम करून म्हणाला—“तोंड पहा! पांढर झाले किवा, काळ झाले तर त्यात असतंच काय? जे आहे ते पंशात आहे! ‘धनमूल मिदं जगत्!’ सर्वांसाठी मूळ कारण धनच आहे! ते असले की सर्व उणीवा भरून निघतात! हेच पहा ना, माझ्याजवळ पैसा नव्हता तेव्हा मला सुबळ भावणाच्या मुलीत माझ्याजवळ पैसा दिसताच आनंदाने माझ्या गळ्यात घातली. म्हणून स्वलावण्य, सगुण, मीनच वगैरे सर्व पैसा असेल, त्याच्या जवळच असतात. बरं ते असू शकता, मी आताच लगेच केले आहे, पाण्यासारखा पैसा खर्च होतो आहे! मला पैसाची गरज आहे!”

रघू म्हणाला—“सर्व एकूण भुलांची तोंडे फिवकी पडली होती—”तू म्हणालास ते करेच आहे, म्हणा! आमचे डोळे खुपडले, आमच्याजवळ होते त्या पैशातले वरचसे

आम्ही तुला दिले, आम्ही आमचे वरचसे देऊन जातो!” असे म्हणत बघूचाली.

दुसऱ्या क्षणाला रघूचं वर नाहीत आले. घरातले पैसे नाहीसे आले.

“हे काय झाले हो! काय बाई विल्विच.” या गब्दात चकित होऊन जानकीने रघूला विचारले.

इतके दिवस कसाही राहिला असला तरी यापुढे बायकोची जबाबदारी घेऊन पडली कारणाने मेहुनत करून पैसे मिळविण्याचे रघूने ठरविले. बायकोला त्यात सर्व वृत्तात तसा सांगितला व म्हणाला—“क्षमा कर!”

“कष्ट केल्याशिवाय मिळालेले पैसे विवरीच्या कोपसासारखे उडून जातात. त्या दिवशी मी देखतात पूर्णा केली तो तुमची नसून तुमच्या आळशीपणाची केली होती. यापुढे तरी तुम्ही स्वतःच्या पायावर उभे राहूनात तर मी तुमचा गोरव पहिल्यापेक्षा जास्तच करेन.” जानकी म्हणाली

स्थितप्रज्ञ

एक महर्षी गृध्रजंघेवर पडले होते. त्याचे सर्व शिष्य त्यांच्या कार्यावाज्या गुरूचा शेवटचा संदेश काना पडला म्हणून तिःशब्द उभे होते.

महर्षीला धाम धर्म्यत्वाचे ज्ञाने होते.

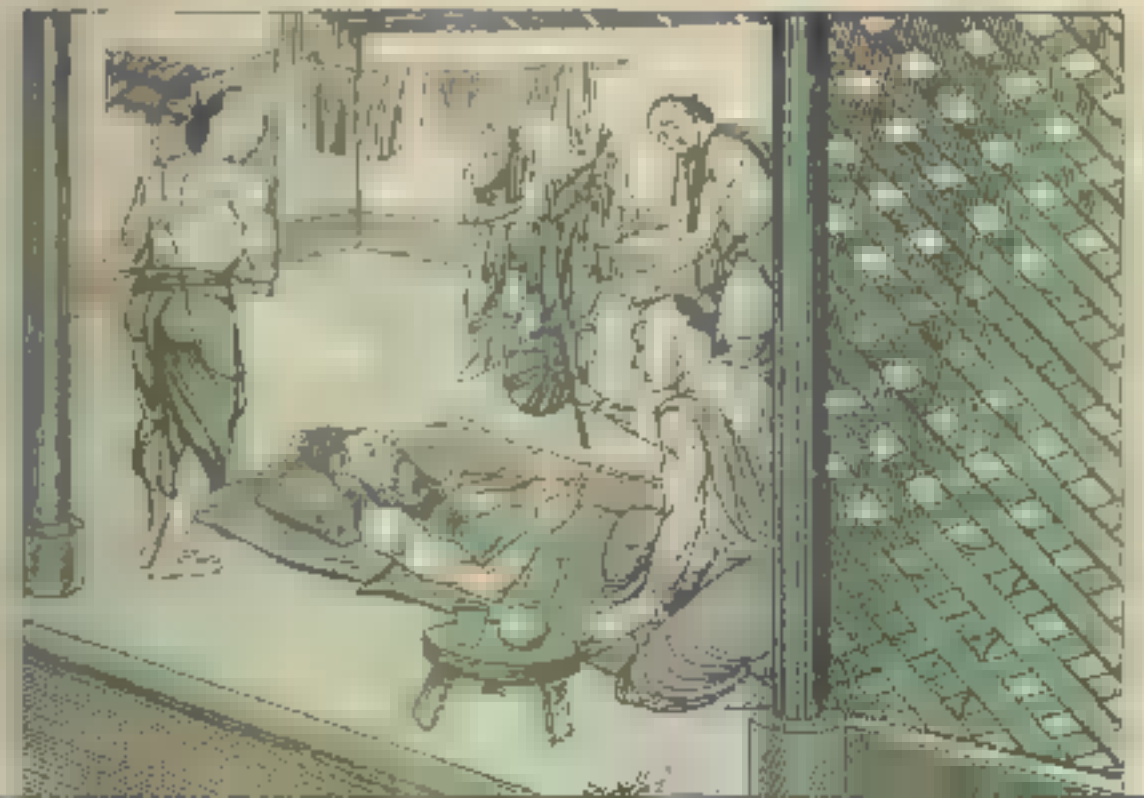
“कातं वादन आहे, गृध्रजंघे?” एका शिष्याने विचारले.

“कातं वास होती आहे रे!” महर्षी म्हणाले.

ते एकूण सर्व पाकट झाले. त्यांनी सर्वांनी गुरूला विनंतीकदां मुखात व दुखाने दोही एकाच समाधान कृतीने भरल्याने पाहिले होते.

“कातं वरं गृध्रजंघे?” दुसऱ्या शिष्याने विचारले.

“वेदशा, या काय विचारतास? बोधनी उजवून त्याच्या या वराने आज मी एकदाच वाहातो आहे! मग त्रास नाही हा शास्त्राचा. मग मानवपती हाळे मिळते.

सुनेवाचून खोकला गेला

धर्मूचे आईकडील तो लहान असतांनाच कारले, म्हणून [redacted] मामा श्याम माने धर्मूला आपल्या घरी नेऊन त्याला विक-
वून [redacted] वाढविले. त्यानंतर स्वसऱ्या
वशिल्याने धर्मूला सरकार [redacted]
चांगली तोकरी लावून दिली आणि काही
दिवसांनी चांगली मुलगी पाहून त्याचे
लग्नही करून दिले.

धर्मूचा संसार काही दिवस सुखानेच
चालला. परंतु त्यानंतर नवराबायकोचे
लहानसहान गोष्टीवरून भांडण होऊ
लागले. आपण ह्या दोघांचे लग्न करून
दिलं आणि यांचो दररोज होत असलेलो
भांडणे पाहून श्यामला फार आईट वाटू
लागले. येथवर परिस्थिती आलीच कशी,
याची चांगली माहिती जातोने काढून
घेण्याच्या हेतूने श्याम भाचा व भाचे-
मुनेला भेटायला गेला.

तो गेला [redacted] दिवशी घरात त्याला
काही नवीन नवीन तोंडेच दिसली. श्याम
व त्याची बायको विशालाजी दोघांचा
उत्तम आतिथ्यसरकार झाला.

श्यामने भाच्याला व सुनेला एका
वाजूला बोलवून विचारलं—“हे घरात
आलेले दुसरे लोक कोण रे?”

“आमचे नातेवाईक आहेत, मामा!
दूरच आहे काहीतरी नातं. ही राज-
धानी आहे ना, असतातच कितीतरी
कामं. चार दिवस राहतात व कामं
साल्यावर निघून [redacted]” धर्मू
म्हणाला.

“वरं!” म्हणून [redacted] हलवून श्याम
[redacted] राहिला. घरात मसलेली मंडळी एकेक
[redacted] श्यामकडे पेंकत त्यांची इकडची
सात पिढ्यांची व तिकडची सात पिढ्यांची
नाती सांगू लागली. तेव्हा श्यामला कळलं

की हे वादरायण नाते सांगून धुसोसारखी
ही ‘नातेवाईक’ मंडळी धर्मूच्या घरात
ठाणं देऊन बसली आहेत तर!

धर्मू कांभावर निघून गेल्यावर श्यामने
विशालाजीला बोलवून घेतले व विचा-
रले—“मुली, कसा चालला आहे तुमचा
संसार?”

विशालाजी तोंड थोडेमे [redacted] करून
म्हणाली—“काम सांगू म्हणता, मामा?
दररोज कोणीतरी घरात येऊन पाय [redacted]
रून बसतो. त्याची उप्टी काढता काढता
[redacted] मोडली आहे माझी! महिन्याभरा-
साठी घेतलेले सागान [redacted] दिवसात संपून
जाते. पुन्हा आणून [redacted] म्हणावं तर
ओरवतात!”

तेव्हा नवराबायकोचे भांडण होण्याचं
हेच मुख्य कारण असल्याचं श्यामला
अनायासे कळलं.

दुसऱ्या दिवशी धर्मू एकटा आहे हे
पाहून श्यामने त्याच्या संसाराविषयी
चवकशी मुरू केली.

धर्मू थोडा आवेशानेच म्हणाला—
“मामा, तुम्ही [redacted] गळघात एक
बरबंटा अडकविला आहे आणि [redacted]
जिवाला स्वहृदयणा असा नाहीच. तुम्हाला
वाटली तशी विशालाजी दुसऱ्या तर नाहीच,
साधी घरातली कामसुद्धा तिला नीट करता
येत नाहीत. मारकी [redacted] असते.”

“अस्सं! [redacted] मालं तरी काम, ऐकू
दे!” श्याम म्हणाला.

"लहानसहान गोष्टीवरून घर डोक्यावर घेते. घरात महिन्याभरासाठी सामान आणून टाकावे, तर एका आठवड्यात खलाम! पंचपक्वान्न हवीत ना, तिला! पुन्हा सामान घेऊन या, म्हणते. मी काय लक्षाधीश आहे ममामा? सला मिळणाऱ्या पगारात सर्व संसार चालवून घ्यायला नको का?" आवाजात थोडी मृदुता आणीत धर्म म्हणाला.

श्यामन काहीत उत्तर दिले नाही, फक्त मान हलवून गप्प राहिला. नातेवाईक मंडळी म नातेवाईकांची नातेवाईक मंडळी घेणारच, मुटका नाही. धर्मला जी तोंफरी होती, खरं पाहिले तर, तेवढी लहान नव्हती. त्याला मिळणाऱ्या पगारावर दावा नवरावायकोला संसार मुलात चालण शक्य होणे, एवढेच नव्हे तर चार पैमे मागे टाकता आले असले.

नवरावायकोला वावने भांडण पाहून श्यामला फार काळजी वाटली. नातेवाईकांची रोष लागल्याने नवरावायकोला

परस्परांशी बोलणेसुद्धा अशक्य झाले होते. परस्परांचं मुसदुख परस्परांशी बोलून टाकलं म्हणजे हलकी होतात आणि परस्परांना समजून घेता येते.

श्याम राजधानीत एक दोन दिवस भाच्याकडे राहिला आणि वरच्या बघिकाऱ्यांना भेटून त्याने धर्मची बदली राजधानीपासून दूरच्या एका गावी करविली.

मुरवालीला राजधानीत मिळत तशा मुलसोयी त्या गावी नसल्यादहल धर्मला थोड वाटलं, परंतु या कोपण्यातल्या गावी नातेवाईकांची रोष बंद झाल्यामुळे नवरावायकोला परस्परांशी बोलायला. मोकळेपणी गप्पा मारायला मिळू लागला व जवळीक निर्माण झाली.

भाचा व त्याची रातको रोषाच्या संसाराचा गावा मुरवालीत चालू झालेला पाहून आणि मागेले ते लगेच भाचा आणून देऊ ऐकून श्यामच्या मनाला शांती मिळाली.

वरहांचे गाठोडे

ब्रह्मचर्य काशी कारीत असता बोधिसत्त्वांनी एका जमिनदारचा मुलगा म्हणून अवतार धारण केला. ते बयात आले तोपर्यंत त्यांच्या कुटुंबाशी प्राप्ती भागली जास्तच वाढली. बोधिसत्त्वांना एक भाऊ मुठा होता.

काही काळ छोटल्यावर जमिनदार थारला. त्यांच्या कुटुंबाच्या भाऊकीच्या एका गावात वसूलीसाठी दोघे भाऊ निघाले. कुळांकडून त्यांना यावयाचे स्वऱाचे पैसे, धान्य वगैरे वसूल केल्यावर त्यांच्या जवळ एक हजार वराह (एक सोन्याचे नाणे) त्यांच्या जवळ जमा झाले.

ते पैमे घेऊन दोघे भाऊ काशीला निघाले. त्यांच्या वाटेवर एक नदी लागली, ती पार करून जावयाचो होती. नाववाला पायला जाणखी थोडा उशीर होता, म्हणून दोघांनी आपल्याबरोबर आणलेले फराळाचे

सामान काढले. दोघे पायला बसले, बाकट्या भावाने जाणे झाल्यावर पाणी पिऊन घेतले.

बोधिसत्त्वांनी संवयी प्रमाणे स्वामला घेतलेल्या फराळाच्या सामानापैकी थोडे उरविले आणि ते नदीच्या पाण्यात फेकून दिले.

बोधिसत्त्वांनी फराळाचे जे सामान फेकून दिले ते पाण्यातल्या एका भुताने घेतले. ते खाल्यावर त्याच्या अंगात एक दिव्य शक्तीचा संचार झाला. त्यामुळे त्या भुताला त्याला फलाहार झालेणारा कोण हे कळले.

बोधिसत्त्व साऊन पिऊन आज्ञानावर नदीकाठावर एक पचा अधरून आंणले. त्यावेळी त्यांच्या भावाच्या डोक्यात एक दुष्ट विचार आला. तो विचार म्हणजे आलेल्या पैशातील भावाचा वाटा मुठा

सठविण्याची दुवुंदी त्याला झाली. लगेच त्याने दगडगोटे गोळा करून बराहांच्या गाठीड्यासारखेच दुसरे एक गाठीडे तयार केले आणि दोन्ही गाठीडी धोरल्या भावाला दिसणार नाहीत अशा तऱ्हेने त्याने ती आपल्या कपड्यांबरोबर लपवून ठेवली.

त्यानंतर काही वेळाने नावाडी आला. बोधिसत्वांची शोष मोडली. दोघे भाऊ नावेत बसले. नाव नदीच्या मधोमध आली. त्याने योजलेल्या युक्तीप्रमाणे धाकट्या भावाने दगडगोटेघाणे गाठीडे नदीत निसडून पडल्यासारखे दाखवून नदीत पाडले. त्याने ३ कास दुष्टबुद्धीनेच केले होते. तरी कापण्या हाताने बोलता बोलता गाठीडे

पाण्यात टाकताना ओरडला—“बादा, बराहांचे गाठीडे पाण्यात पडले की रे!”

ते ऐकून बोधिसत्व म्हणाले—“पडले तर जाऊ दे रे! नाही तरी ते आपले पैसे नव्हतेच, म्हणून तर नदीत पडले! त्यासाठी मनाला लावून घेणे वेडेपणा होईल!” असे सांगून बोधिसत्व गप्प राहिले.

बोधिसत्वांनी पाण्यात टाकून दिलेल्या फलाहार ज्या भुताने काळ्या होता त्याने पाण्यात पडलेले गाठीडे लप्या बराहांचेच होते, ३ ओळखले. एवढेच नव्हे तर धाकट्या भावाने केलेली लबाडी सुद्धा ओळखली. त्याने एका मोठ्या माशाला चिपवून ते गाठीडे त्याच्याकडून मिळविले. त्यानंतर तो मासा नजरेआड कोठे जाऊ

नये, यासाठी सतत त्याच्यावर नजर ठेवली. बोधिसत्व व त्यांचा धाकटा भाऊ दोघे कासीला परतले. घरी आल्यावर धाकट्या भावाने त्याच्या बवळचे दुसरे गाठीडे सोडून पाहिले. त्यात त्याला दगडगोटेच मिळाले. त्याची चूक कळल्यावर त्याच बपयाने तो आजारी ३३३३

नंतर एकदा कोळ्यांनी नदीत मासे घरायला ३३३३ टाकले. पाण्यातल्या भुताने ३३३३ झालेल्या मत्स्यशक्तीने बराहांचे गाठीडे मिळणाऱ्या माशाला जाळघात पडेल असे कले. त्याप्रमाणे तो मासा जाळघात पडलाही. कोळ्यांनी तो मासा राजधानीत नेला. मासा पकडून बराहांनी त्याची किंमत विचारतां कोळ्यांनी त्याची

किंमत एक हजार बराहांहून एक बराहा असल्याचे सांगितले.

बराहांना कोळ्यांचे डोके फिरले तर नाही असे साहजिकच वाटले आणि ते हसू लागले. तेव्हा कोळी तो मासा बोधिसत्वाकडे ३३३३ गेले. बोधिसत्वांनी त्याची किंमत विचारली.

कोळी म्हणाले—“तुम्हीच बणार असाल ३३३३ पडत एक बराहा!”

“इतर कोणाला ३३३३ असेल तर काय किंमत घ्याल? तुमचे हे विचित्र बोलणे ऐकून मला तर आश्चर्य वाटते आहे!” बोधिसत्व म्हणाले.

“इतर कोणाला विकामचा माला तर एक हजार एक कपयांहून कमीला

देणार नाही." कोळी म्हणाले. बोधिसत्त्वांना आश्चर्यच वाटले. तरी त्यांनी एक वराह देऊन तो मासा विकत घेतला. नंतर पतिपत्नींनी तो चिरून पाहिला तर माशाच्या पोटात एक हजार वराहांचे गाठोडे सापडले. बोधिसत्त्वांनी ते ओळखलेही.

"अग, हे वराहांचे गाठोडे आपलेच आहेत!" असे म्हणत बोधिसत्त्वांनी घडलेली गोष्ट मायकांला सांगितली. म्हणाले— "परंतु या कोळ्यांना दिव्यज्ञान असावेसे मला वाटू लागले आहे. माशाच्या पोटातून निघालेले हे एक हजार वराहांचे गाठोडे असल्याचे कोळ्यांना कसे काय पत्तले? म्हणून त्यांनी इतरांनाच विकायचं झालं तर एक हजार एक वराह घेणार असल्याचं व मला विकायचं तर फक्त एक वराहाला विकायचं त्यांनी ठरविलं! त्यांनी जास्त मागितला तो एकच वराह तो त्यांच्या मेहुवतीचा मोवदला म्हणून!"

नंतर कोळ्यांना इतकं दिव्यज्ञान कसं काय मिळालं याविषयी बोधिसत्व विचार करीत असता एक दिव्यवाणी झाली:

"देवमाणसा, मी पाण्यात राहणार एक भूत आहे. एकदां तू फलाहार करीत असता त्यांतला काही वाटा टाकून दिसास. तो फलाहार मी केला व मला दिव्यज्ञान प्राप्त झालं. नदीत पडलेले वराहांचे गाठोडे मीच माशाकरवी गिळविले आणि मीच कोळ्यांना तुझ्याकडे तो मासा-न्यायला प्रेरणा. अशा तऱ्हेने मी तुझे उपकारांचे ऋण अल्प प्रयत्न केला. तू आपल्या कपटबुद्धी असलेल्या चाकट्या भावाला यातलं काही नकोस."

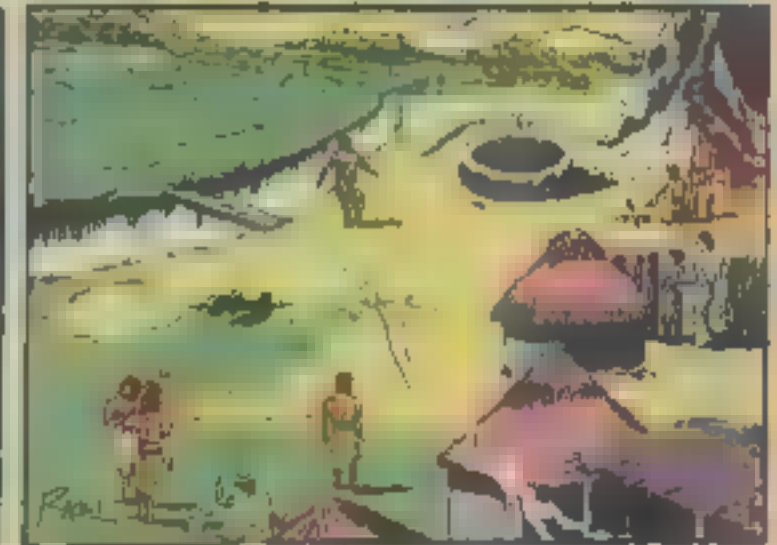
पाण्यातल्या भुताने केलेले उपकार व त्याची सोजन्य वृत्ती दोन्हीची बोधिसत्त्वांनी खूप वाखाणणी केली व त्यांना फार आनंद होईल. परंतु बोधिसत्त्वांनी, भुताने दिलेला सत्तामात्र न घेऊन उदारवृत्तीने चाकट्या भावाला पांचशे दिले आणि मागलं आतुप्रेम राखले.

कनिष्क

रोम हुज्जार सदांपूर्वी भारतान्या राजचमोत्तर मरहट प्रदेशात अनेक भटक्या जातीच्या धान्या होता असत. या जातींपैकी एकही काढे स्थिरपणे राहण्या नाहीत. म्हणून त्यांना विमोह करणे कोणत्याही राजाचा अर्थ नसावे नाही.

पुढे काही काळ लोटल्यावर या भटक्या जातीने नीचे बसल्या बसून जमीन जागी राहू लागले आणि शेवटी व व्यापारव्यवसाय करू लागले.

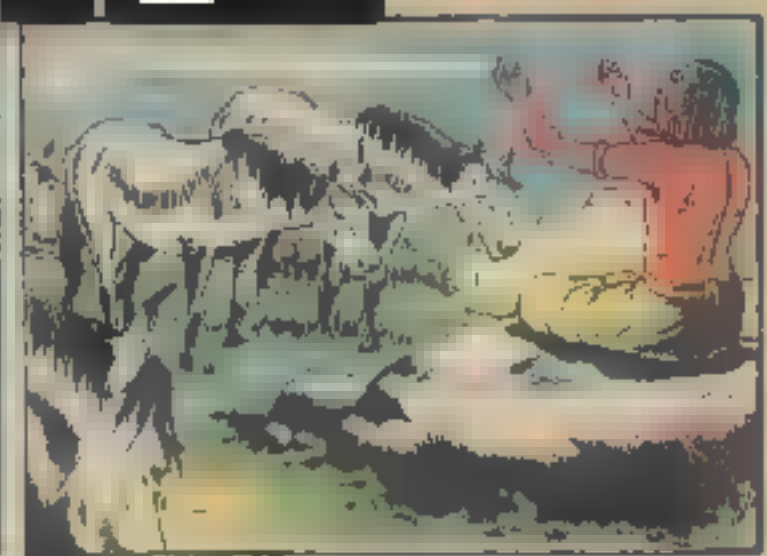

भाणखी काही काळ लोटल्यावर त्यांच्या मायकांपैकी काही जागी पराकर्म निघाले त्यांच्यातला कडकडीत पाले पुरुषपुर नावाचे नगर बनविले. हेच इल्लीचे पेशावर नगर होय. याने या नगरी एक राजवंशाची स्थापनाही केली. या वंशातला तिखरा राजा कनिष्क याने पुरुषपुर ही एक

इ. स. ७८ या वर्षी कनिष्काने एक नवीन लक्ष घुस केला तोच आपण मारुतवत्तर म्हणून ओळखतो. 'ति महाप्रजित्वा स्थापित करणाऱ्या निश्चय करून कनिष्काने एक मोठे सेना उभे केले व चिले, गुजरात, पंजाब, काश्मीर, कुलादी नगरांचा त्याच्या केल्या शासनाखाली जवळ पासची अनेक राजे शिस्त त्याच्या समुदाया आणले साहजिक करून घेतले

अश्वघोष एकात्मत वसुन आपल्या मतार्थाने याच कथितल्या गाडे लावला की ते एकूण पोटपाण्या हाडणाऱ्या काव्याच्या वृत्तान. म्हणून त्याला अश्वघोष हा मार्केत नात घालत होते. त्याने 'बुद्ध चरित्र' हा ग्रंथ लिहिता.

आपणतर कनिष्क एक शांत शास्त्रज्ञाचा जाणक म्हणून परिचित आला त्याने बौद्ध विद्वानांची एक मोठी परिषद बोलावली. ही परिषद काश्मीर राज्यात मुद्रगपूर नगरात भावाच्या घाटी झाली होती या परिषदेत जे ठराव पास झाले ते कनिष्काने पडोष शिक्षणात गुढा उपशीतो व्हावेत यासाठी ते लिजाविश्वावर लिहून जागाबाजी ठेवले.

याच दरम्यान नागार्जुन याचा आर्यवेव नावाचा एक शिष्य होता त्या दोघांची अगदी प्रथम भेट आली तेव्हा नागार्जुनच्या हाताने एक लहानसा पाण्याचे पात्र होते आर्यदेवने आपल्या हातातील मुई त्या पात्रात गुपमली प्रसाद होते आर्यदेवने त्याच्या ज्ञानाने गभीरपणे लक्षावे अशी दृष्ट्या असल्याचे मुक्तिके

कनिष्काच्या दरबाराने गौर विद्वत व कवी होते. सर्वो भडकरीय लक्ष्मणा नागार्जुन वैद्यक शास्त्राचा यमद वरक त्याच्या दरबाराने होते त्याच्या कोर-कांदीत ललितकलाची उचनी झाली. मुख्य करून गंधार शिल्पकला परिपक्वतेला पोषली

पुराणकालाने आलेच म्हणतो, त्यांचा जिव्ह अभिवेक याला व्याघ्रीची कारणे व ती निवारण करण्याचा मार्ग या लक्ष्मी उपदेश केला या पुरा जिव्हात जे स्थापन झाले तेच अभिवेकशक्तिता नाते प्रसिद्ध झाले या प्रधानीन प्रभाव झाले अश्वघोषात चिलीत झाला आहे.

या काळातळें कावळ्याचें पोर

गोव्याच्या दक्षिणेला समुद्र किनाऱ्यावर बंदकपुर नावाचे एक गाव होते. त्या गावात एक पोठे जांभळाचे झाड होते. त्या झाडावर पुष्कळ पक्षी रहात असत. तेथून पोवण्या अंतरावर पाण्याचा एक झर होत. त्या झाडावरचे कावळे त्या नळाखाली जसा झालेले डबक्यातले पाणी पीत व त्यातच काकस्नानही करीत.

पुढे उन्हाळ्याचे दिवस आले. एका लहानग्या कावळ्याला फार तहान लागली. तो नळाजवळ गेला. परंतु नळाखाली एक घेंबही पाणी नव्हते. कारण, दोन दिवसांपासून त्या नळाला पाणीच येत नव्हते.

लहानगा कावळ्याच्या शोषाचं फिरफिर फिरला, परंतु एक घेंबही पाणी मिळाले नाही. म्हणून तो जांभळाच्या झाडावर परतला. त्याने एका म्हातऱ्या कावळ्याला विचारले—“आजोबा, मला

फार तहान लागली आहे हो, कोठेही पाणी मिळाले नाही.”

म्हातारा कावळ्याने वेळ विचार करून म्हणाला—“असं मागतात की आपल्या जातीतल्या एका पड्याला एकदां खूप तहान लागली होती. तो खूप फिरला त्याला एका जागी एक मडकं दिसलं व त्या मडक्यात तळाला थोडं पाणीही दिसलं. परंतु पाण्यापर्यंत त्याची ओंठ पोचेलना. म्हणून त्याने एकेक करून पुष्कळ खडे पाण्यात टाकण्याला मुरवात केली. काही वेळाने पाणी वर आले व त्याने पाणी पिऊन आपली तहान भागवून घेतली. म्हणून आपणमुद्धा त्याच्याच सारखा पाण्याचा शोध काढू या.”

असं सांगून म्हातारा कावळ्या लहानग्या कावळ्याबरोबर पाण्याच्या शोषाचं उडू लागला. त्यांना कोठेही पाणी दिसले

नाही. परंतु त्यांना एक मडकं दिसलं. त्याच्या तळाला पाणीही होतं. मुद्देवाने जवळच खड्यांचा एक ढोंग पडलेला होता. म्हणून दोघे कावळे उत्साहाने त्या मडक्यात खडे टाकू लागले. उन्हाळ्यात आणि तहानेले असल्यामुळे दोघे दमून गेले. मडक्यातले पाणी फारच थोडे वर आले. तरी गोष्टीतल्या कावळ्याची उत्साह दोघे मडक्यात खडे टाकीत राहिले. तरी त्यांना ते त्यांच्या शक्तीबाहेर असल्यासारखे वाटले नाही.

लहानगा कावळ्या म्हणाला—“आजोबा, गोष्टीतला ढोंग तर एकदाच होता, तरी तो यशस्वी होत. आपण दोघे जाहो, तरीमुद्धा आपल्याला कां साध्य

आले नाही? तुम्ही मला सोटी काहीतरी गोष्ट सांगितल्यासारखं वाहे!” लहानगा कावळ्या खूप दमलेला होता.

“मी तरी स्वतःच्या डोळ्यांनी ते पाहिलं, म्हटलं का रे? आपल्या गावातल्या शाळेतल्या मास्तरांनीच तुला, मला सर्वांना सोटी सांगितलं म्हणावे लागेल. ते मुलांना दररोज गोष्टी सांगत त्यात ही गोष्ट नितीदां त्यांनी सांगितली. ती मला खरी वाटली!” म्हातारा कावळ्या म्हणाला.

कावळ्यांनी बराच वेळ खडे मडक्यात टाकले तरी पाणी वर येत नसलेले पाहून दोन्ही कावळे दमून भागून निराश होऊन जांभळाच्या झाडावर परतले.

त्याच वेळी शाळाभास्तर जेवणखाना आटोपून बाहेर ओसरीत खुर्चीवर घेऊन बसले. झाडावर बसलेल्या दोघां कावळ्यांना मास्तरांना पाहून मास्तरांबरोबर पाणी भरत येत असलेली मडकी मास्तरांच्या घरात दिसली.

म्हाताच्या कावळ्यांनी सावध करण्या-पूर्वीच लहानगा कावळा "काद, काव!" करीत उडत जाऊन दारात बसला.

"हत्, घाणेरडा कावळा घरात गिरतो आहेस का रे!" जडवीत मास्तरांची बायको खरनादी भांडी गरसान घेऊन गेली.

लहानग्या डोक्यात बंद-दिगी एक कल्पना आली. त्याने एक चमचा जोचोत भरला आणि उडत जाऊन समोरच्या घराच्या छपरावर जाऊन बसला.

"अगोबाई! चमचा घेऊन पला की हो!" अस म्हणत मास्तरांची बायको कावळ्याच्या पाठोपाठ घाबली.

ओसरीत पंगत बसलेल्या मास्तरांचा शोध बायकोचा आवाज ऐकून मोडली आणि उठून तेसुद्धा पाठोपाठ घाबले.

लहानगा कावळा चमचा समोरच्या घराच्या छपरावर टाकून झाडावरच्या म्हाताच्या कावळ्याबरोबर मास्तरांच्या घरात गिरला. दोघे कावळे एकेका पांथ्याच्या मध्यावर बसले आणि त्यांनी पोटावर बंड गाणी पिऊन घेतले.

मास्तरांनी शेजारच्या परी जाऊन शिंदी भाणली. चवून चमचा घेऊन झाली उतरले. त्यांना दोन्ही कावळे मध्यावर बसून आनंदाने पाणी पीत असलेले दिसले.

त्या दिवसापासून मास्तरांनी ती कुतो गोष्ट सांगायचे सोडून दिले व कावळ्यांची ही नवी गोष्ट सामू लागले.

"पहा तरी, हत्लींच्या पोरांना जी अवकल आहे, ती आमच्या काळाला आम्हाला नव्हती!" म्हातारा कावळा म्हणाला.

आदर्श

श्रीपती राजविवेक आदर्श अशा गप्पा मारी. परंतु आदर्श व्यवहारात भाणण्याची गोष्ट तो काढीत नसे. त्याचे उदाहरण म्हणजे हुंडाच पहा. त्याच्या जन्मासाठी मुली संगून येत तेव्हां तो आपल्या आईवडिलांना सांगे की पभास हुजारीहून मोशी कमी हुंड्याची गोष्ट काढली वर भाग्यापसत देण्याची गरजच नाही. परंतु इतर वेळी मात्र तो हुंड्याच्याविषय व्याख्याने देई.

त्याच्या रघूपती एकदा त्याला म्हणाला-"काय रे, तू हुंडा जमन करणे हा समाजदोष म्हणतोस ना, तू नाही जेजेस जमन? बुधा घेजा-या मुलांना शेकडो स्पष्टे सामून येतील."

"पत्ता स्पष्टे सामून नाहीत काढतं का रे बुजा? मुलांनी मनासारखी नाही रे। बुद्ध फटाकरी मिळाली नववी जमन करील." श्रीपती म्हणाला.

एकदा दोघे गिर आठवड्याच्या बाजाराला गेले. बाजारातील काम संपल्यावर घनंतालेत आले. समोर गव्हाड्याव एक मुसरी बसलेली होती दिसायना सुरेख होती. श्रीपतीला एक सामून तिच्याकडे पहात असलेवर पाहून रघूपती म्हणाला-"काम रे, मुसरी सुरेख आहे, नाही?" श्रीपती म्हणाला-"अगदी आहे बघ."

"अरे, परकी नाही कोणी! मासी बहीण गिरिजा तर आहे! तुला ती आवठली म्हणतोस तर हुंड्याशिवाय बुद्ध्याशी तिचे काहीच समज. हुंड्याचे पैसे आपायचे कोटून म्हणून आम्ही सर्व तिच्या लग्नाविषयी फार काळजीत होतो!" रघूपती म्हणाला.

श्रीपतीला हुंड्याशिवाय गिरिजाची लग्न करून घ्यावे लागते.

थोर पुरुष कोण ?

मलकापूरचे इनामदार महिपतराव यांच्या परी दर रविवारी दुपारी तीन वाज्याच्या मुमारास गंगा गोष्टीला गावातली प्रमुख मंडळी हजर असत. त्यावेळी फक्त गावातल्या प्रदनांवरच लोक बोलत असं नसून देशातली परिस्थिती, वाढत्या किमती महागाई भत्ता, शिक्षणक्षेत्रात चालू असलेला गोंधळ सर्व विषयावर मंडळी मोकळेपणे बोलत.

एके दिवशी इनामदार हजर असलेल्या लोकांना म्हणाले—“समाजात आपण पाहतो, बंद असतात, न्यायाधीश असतात, मोठ-मोठे पोलीस ऑफिसर असतात. यांच्यात मोठा कोण हो ?”

गाव प्रमुख गणपतराव म्हणाले—“आपल्याला वांचविण्यासाठी जीवदान देणारा जीवदान देणारा वैद्यक देवतुल्य आहे, असे मला वाटते.”

“न्यायनिवाडा करणाऱ्या न्यायाधिकाऱ्याला धर्माधर्माचा विचार करावा लागतो. चांगल्या पुरावा पहावा लागतो. योग्य न्याय द्यावा लागतो. म्हणजे बंधु मित्र विसरून जो अपराधी असेल त्याला शिक्षा द्यावी लागते. म्हणून माझ्या मते न्यायाधीशच मोठा आहे !”

माधवराव मावळारानी आपले मत सांगितले.

इनामदारांचा नोकर विठू सर्व बोलत होते ते ऐकत थोड्या अनरावर स्वस्थ उभा होता. तो हळूच थोडे सावरल्या-सारखे कळत म्हणाला—“तुम्ही मालक-मंडळी म्हणालां त्यापेक्षा मला तर आपल्या गावचे म्हातारे राम भाऊ मास्तरच मोठे वाटतात !”

सर्वजण, हा काय वेड्यासारखा बोलतो आहे, तऱ्हेने पहाव लागत होते.

तेव्हा इनामदार त्याला म्हणाले—“अजून रे, विद्योच्च, आपल्या गावी इतकी मोठमोठी मंडळी आहेत आणि तुला हे म्हातारे मास्तरच काय रे आवडले ?”

विठू थोडा गोंधळल्यासारखा आला, परंतु पुन्हा स्वतःला मावरून म्हणाला—

“मालक, मी म्हणालो न उगाच वाद घालण्यासाठी नाही म्हणालो. लहान तोंडी मोठा दास कोणो घ्यावा ? आपल्या छोट्या मालकांना शाळेत पोचवायला दररोज जातो नां मी, तेव्हा ते मुलांना कस शिकवतात ते मी पाहतो. ते प्रत्येक मुलाचा स्वभाव, बुद्धिमत्ता वगैरे ओळखून ती वाढीस लावायला कायकाय पुरव्या करणं आवश्यक आहे, त्या करून मुलांच्या शिरेला अशा तऱ्हेने सर्व विषय शिकवतात.

“आतां तुम्ही दोलोस अधिकारी मोठा म्हणाल तर तो चोरांना फक्त पकडून देतो. परंतु रामभाऊ मास्तर मुलांमध्ये चोरो करण्याची इच्छाच होऊ नये अशा तऱ्हेने त्यांना मन्यार्गाला लावतात.

“न्यायनिवाडा करणारा म्हणावा तर मास्तरांनीच करावा ! त्यांच्याकडे शिकायला येणाऱ्या मुलात थोडंत गरीब हा मेद ते करीत नाहीत. मूलं भांडू लागली की लगेच मध्ये पडून काय भानगड आहे ते याची चवकशी करतात आणि चूक केली असेल त्याला रागावतात. अशा तऱ्हेने बंधाचे काम, न्यायाधिकाऱ्याचे काम ते एकटेच करतात. शिवाय मुलांना ते नांगले अधिकारी व्हावेत यासाठी योग्य ते शिक्षण देतात.” विठू म्हणाला.

विठू म्हणाला त्यातलं खरं ते इनामदारां-बरोबर इतरांना सुद्धा पटक आणि त्यांनी विठूची प्रशंसा केली.

त्या वर्षी पाडव्याला कोणत्या नागरिकांना सत्कार करावा याविषयी इनामदार विचार करीत होते, तो प्रश्न अशा तऱ्हेने सहजी सुटला. त्यांनी त्या वर्षी गुढी पाडवा मोठ्या उत्साहाने साजरा केला आणि सर्व गांधकन्यांसमक्ष रामभाऊ मास्तरांचा सत्कार केला.

दोन वस्त्याद

[३]

गाढव हाकणाऱ्याने तिला चांगले ओळखले असूनही दिलेला धोडी देखील म्हाली नाही व जणू काही तिला काही न म्हाली सारखी म्हणाली—“काय रे, बाबा, तू म्हणालास?”

“माझे गाढव देऊन तुला जे काही बोलावयाचे असेल ते बोल.” तो म्हणाला.

“असा ओरडतोस कशाला रे? मी तुझे पळवून नेलं, वाटलं होय तुला? मसूद न्हाव्याकडे मी त्याला ठेवलं आहे. चल, तुझे तुला देते.” दिलेला म्हणाली. गाढववाला पोरगा तिच्याबरोबर निघाला. त्याला दुकानाबाहेर उभा रहायला सांगून दिलेला बात गेली व डोळ्यात पाणी आणून मसूद न्हाव्याला म्हणाली—“हे आतां तूच संभाळ बाबा!”

“काय म, मावशी? ते कळू दे तरी!” मसूद म्हणाला.

“तो बाहेर आहे ना, तो मामा मुलगा आहे. लहान पडल्यापासून त्याचं फिरत्यासारखं झालं आहे. फार लहान असतांना त्याचं एक गाढव होतं. त्याच्या स.ठी आतां सर्व जग त्याने डोक्यावर घेतलं आहे. त्याचं डोकं तूच कसं ते ठिकाणावर आण.” दिलेला म्हणाली.

तिने एक दिनास हातात दिला तो घेऊन मसूद म्हणाला—“हे काय मोठं काम झालं? त्याचं मुडन करून त्याला लिंबाचा रस चोळतो. त्याला मागच्या पुढच्या तिन्ही पिढ्या चांगल्या वाठवतील!”

“तुझे उपकार मी कधी विसरणार नाही.” दिलेला म्हणाली. मसूद दुकानाबाहेर येऊन धुलाला म्हणाला—“बात ये रे!”

“तुझे गाढव ना, माझ्याजवळ आहे, बरं! बात तर ये!” मसूद म्हणाला.

मुलगा ओसरून आल्याबरोबर मसूदच्या नाकरांनी त्याला घरल आणि त्याचे हात पाय बांधले. मसूदने त्या मुलाचे छान तुळतुळीत मुडन केले आणि त्यावर लिंबाचा रस चोळला. मुलगा खूप ओरडला.

मसूद आपले काम ठरकून दुकानात जाऊन पाहातो तर बात म्हातारी नव्हती. काव्या, वस्तरे, आरसे, डोक्याला पशी निरनिराळी तेल, एवढेच नव्हे तर खुब्या टेबलसुद्धा नाहीशी झाली होती.

मसूद मुलकडे आला. त्याचा गळा दाबून म्हणाला—“काय रे भुता, तुझी आई कोठे गेली?”

“माझी आई मेल्याला कितीत दिवस झाले. माझे गाढव दे.” गुळगुळीत डोक्यावर हात फिरवीत म्हणाला.

दोघांची हुकडे आचार्याची चालू असता दिलेलाकडून फसलले इतर मसूदच्या दुकानाजवळ आले. चवकशी केल्यावर म्हातारीच्या हातो आणखी एक फसल्याचे कळले मसूदला बरोबर घेऊन सर्व जण म्हातारीच्या शोधार्थ निघाले.

ते बराच वेळ फिरत राहल्यावर एका बायी गाढवदाच्या पोरगा पुन्हा दिलेला

दिसले. तो चिडून तिच्या अभावर धुटून पडला व तिला धरून म्हणाला—“ही पहा, होच ती धेरेडी!” सर्वांनी मिळून दिलेलाला घरलं झालीदच्या घरी घेऊन जाऊन तेथल्या शिपायांना म्हणाले—“आम्हांला खलीदसाहेबाना लगेच भेटायचे आहे.”

त्यावेळी खलीद झोपलेला होता तो उठपर्यंत शिपायांनी सर्व पुरुषांना बाहेरच्या आवारात धावायला मागितले दिलेलाला शयका रहात, घरातल्या त्या बाजूच्या खोलीत पाठवून दिले दिलेला त्या खोलीतून आणखी थोडी बात गेली आणि कितीत खोल्या ओलांडत खलीदची बंगम माडीवरच्या खोलीत राही तेथे गेली.

तिला सलाम करून दिलेला म्हणाली-
"आमच्या जवळच्या गुलामांची जरेदी तुमच्या यजमानांनी बाराशे दोनारांना केली. मी त्या गुलामांना पोचते करून जायला आले आहे. तुमच्या यजमानांची श्लोप केव्हां सोडते न जाणे?"

खलीदची बायको म्हणाली-"ते मला नाही माहीत, परंतु एवढं खरं की त्यांनी गुलाम विकत घेतल्याचं सांगितलं होतं मला. खरं तर, तुमचे ते गुलाम आहेत कोठे?" खलीदच्या बेगमने विचारले.

"ते काय बाहेर आहेत! खिडकीतून पहा, दिसतील. सर्व कुलीनच आहेत, बरं का!" दिलेला म्हणाली.

खलीदच्या बायकोने खिडकीतून बाहेर पाहिले. चांगली सरेदी केल्याबद्दल तिच्या मनाचे समाधान झाले. ती दिलेलाला म्हणाली-"मीच पैसे दिले असते, परंतु माझ्याजवळ हजार दोनारच आहेत. मग करायचं?"

"हजार पुरे झालं हो, बाता! दोनशे दोनार आगाऊ आधीच मिळाले आहेत." दिलेला म्हणाली. हजार दोनार घेतले व सलाम करून म्हणाली-"तुम्ही बसवून न ठेवता मला मोकळे केवढे उपकार केलेत माझ्यावर? आमच्या गुलामांना सोडून जाणं मला जिवावर पेतं आहे हो! म्हणून गैर न मानता मला मेहेरबानी करून मागच्या दाराने जाऊ घाल का?" दिलेला अशी निसटली

खलीद जागा झाल्यावर त्याची बायको म्हणाली-"एकूण तुम्ही खरेदी चांगली केलीत बरं का?"

सर्व एकूण खलीद तर चकितच झाला. म्हणाला-"तू म्हणेत आहेस तरी काय? मी खरेदी केली? गुलामांची? आणि आगाऊ रक्कम दिली?"

"हे काय म्हणतां? त्या म्हातारीला तर मी फक्त एक हजार तर दिले. तिने आपल्याकडे पोचते केलेले गुलाम ते पहा,

बाका बसत आहेत." खलीदची बायको म्हणाली. खलीद चकित होऊन जिता उतरून खाली गेला व त्याच्यासाठी वाट पहात बसलेल्या दुकानदाराला, रंगान्माला, जव्हेच्याला, मसूद न्हाण्याला व गडबडवाल्या मुलाला 'आ' वासून पहात उभा राहिला.

"मी विकत घेतलेले गुलाम ते तुम्हीच ना?" त्याने सर्वांना विचारले

"आम्ही गुलाम? खलीफांकडे घेला!" सर्व म्हणाले.

त्याच वेळी मुस्सफामुद्दा तेथे मध्यंतरी त्याने बायकोला विचारून म्हातारीने लढाई तो सर्व माहितो विचारून समजून घेतली होती. ती खलीदला म्हणाला-"तुमच्या कारकीर्दीत प्रत्येक म्हातारी वाटेल त्या परात शिकून भोळ्या-भायड्या बायकाला फसवीत आहे! बायकोशी लढाई झाली, त्या विधवा तुम्हाला काय म्हणावयाचं आहे?"

खलीदला काय बोलवे, मुचेना. तो गांधळूनच गेला. म्हणाला-"तुम्हाला सर्वांना त्या घरेडीने फसविलं आहे. तिला कंढ करण्याची जबाबदारी मी स्वतःवर घेता. तिच्यामुळे तुमचं सर्वानं न नुकसान झालं आहे, त्याची भरपाई पण मी देईन."

तो इतर पांच जणांकडे वळून म्हणाला-"तुमच्यापैकी म्हातारीला चांगल ओळखू शकेल असा आहे का कोणी?"

पाचही जण ओळखत असल्याचे म्हणाले. "तुम्ही आमच्याबरोबर दहा शिपाई द्या, आम्ही तिला पकडून घेऊन येतो." ते खलीदला म्हणाले.

ते शिपायांना घेऊन काही अंतर चालून गेले असतील, त्यांना ससोरच दिलेला दिसली. त्यांना पाहून तो पळू लागली. तरी सर्वांनी तिचा पाठलाग करून शेवटी तिला पकडलेच व तिचे हात बांधून तिला खलीदकडे घेऊन गेले. दिलेलाचा सर्व खेळ संपल्यासारखा वाटले.

खलीदने दिलेलाला, तिच्या चोऱ्या-
विषयी व लबाड्यांविषयी विचारले. ती
म्हणाली-“तुम्ही काय विचारतां आहा,
सजा नाही कळल. मी आयुष्यभरात कधी
चोरी केली नाही!”

तोपर्यंत रात्र होऊ लागली होती ■
नवकशी करण्याची वेळ निघून गेली होती.
तिने कित्येक गुन्ह केले होते व साक्षी-
दारही पकळच होते. ती एक पुन्हा कबूल
कराल असे दिसत नव्हते. म्हणून तिला
त्या दिवशी रात्री अंधार कोठडीत ठेवले
तर दुसऱ्या दिवशी उजाडल्यावर नवकशी
करता येईल असा खलीदने विचार केला.
परंतु दुसऱ्याच्या अधिकाराने तिची जबाब-
दारी ध्यायवे कबूल केले नाही. तो
म्हणाला-“इतकी दस्ताने म्हातारी रात्री
काहीतरी गुकली काढून निवडून पळाली
तर माझा काळ जाईल ना!”

खलीद म्हणाला-“तुझा म्हणणंही बरोबर
आहे. परंतु नवकशी होईपर्यंत या थंडीला
चार चोऱ्यांची तबरे राहिल असा जागो

ठेवून तिच्यावर पाहारा ठेवण्याचे ठरवून
होईल.”

तो लगेच घोड्यावर बसून निघाला.
पांच किर्यादी दिलेलाला ओढीत त्याच्या
पाठोपाठ शहराच्या दिशेने निघाले. गावा-
बाहेर एका सांबाळा तिला बांधून ठेवून
पांचही जणांना खलीदने तिच्यावर पाहारा
ठेवायला बजावून मागितले आणि स्वतः
गेली.

पाचही तिच्यावर नजर ठेवून तिला
शिच्यापास तेथे बसून राहिले.
परंतु लाऊनपिऊन भेटल्यावर सर्वांना सोपा
पत्र लागल्या. कारण त्या सर्वांना लागोपाठ
तीच रात्री सापस मिळाली नव्हती.

मध्यरात्र उन्हाट्यावर बऱ्याच वेळाने
त्या बाजूला कोणी दोघे जण परस्परांना
भेटले. एक गावाहून कोठेतरी चालला
होता. दुसरा परगावाहून गावात येत
होता. दोघे परस्परांशी बोलू लागले. त्या
दोघांचे मभाषण दिलेलाला चांगले ऐकू
येत होते (कमशाः)

गणेश पुराण

तारकामुराचा निरंकुश अत्याचार नालून
होता त्याच बरोबर त्रिपुरामुर
नावाच्या तीन राक्षसांनी तपश्चर्या करून
वर प्राप्त केले व भ्रमण
करीत फिरणारी तीन नगरे निर्माण करून
त्रिलोकावर राज्य करण्याच्या हेतून तिन्ही
लोकावर चालून गेले. त्यांनी उल्कावृष्टी
करून सुंदर हिरण्यागर नगरांना
लावली आणि त्रिलोक ध्वंस करण्यासाठी
कचर वाचली त्या गक्षमांचा शब्द कर-
ण्याची शक्ती एकट्या शंकरान होती.
म्हणून सर्व देव शंकरावेतोच्या अतःपुरा-
समोर आले आणि चक्राला सांकडे घालून
प्रार्थना करू लागले. शंकराला देवांचे ते
सांकडे ऐकून आंतल्या आत जळफळाट

मात्यासारखे वाटले. परंतु त्रिपुरामुरांनी
जो मारणहोम प्रारंभिला होता त्याची गोष्ट
ऐकून शंकराला त्र्येब चढला व त्रिमुला-
वरची धूळ नगरे भाडून शंकराने तो
घारण केला. नंतर त्याने आपले अनुयायी
नंदी व भंगी सर्वांना शरीर घेतले
आणि त्रिपुरामुराचा संहार करण्यासाठी
निघाला.

त्याच वेळी आणखी एक राक्षस केसाळ
हत्तीचे रूप घेऊन त्रिलोकाला वस्त करण्या-
साठी निघाला. त्याला गजामुर हे नाव
होते. त्याला ती शंकराचा फार मोठा
भक्तच होता. स्वतः शंकराशिवाय इतर
कोणाच्याही हस्ते त्याला मरण येणार
नाही, असा वर त्याने मिळविला होता.

बसले असता म्हणाला- "शंकर म्हणजे वाढते लिंगच की नाही!" ती सूचना देवांना कळली. देव गजामुर होता ते जाऊन शंकराचे स्तोत्र गाऊ लागले.

गजामुर शंकर भक्तच होता. तो सुद्धा शंकराचे स्तोत्रगान ऐकून डोलू लागला. शिवलिंग स्तोत्र चालू वादू लागले, इतके शेवटी गजामुर उभा चिरला गेला. शंकर बाहेर आला. गजामुराने दोळे मिटतांना म्हटले- "देवा! मी तुझ्यावर भक्तीचा केला होता आणि तू हे काय केलेस रे?" तेव्हा शंकर म्हणाला- "गजामुरा! शिवभक्तीचे एक उदाहरण म्हणून तुम्ही कोर्ती रहावी यासाठी गजमुख सर्वदा माझ्याजवळ राहील व मी नेहमी गजन्मभ धारण करीन." असे सांगून शंकराने गजामुराला कैलासलोक दिला.

शंकराने पृथ्वीचा रथ केला. चंद्रसूर्यांना त्या रथाची चाके केली, चारही वेदांना रथावर केले. ब्रह्मदेवाला सारथी केले, मेरु पर्वताचा धनुष्य केला आणि विष्णूला वाण केले. नंतर आपल अनुयायी नदी, सृंगी, भृंगी वगैरे म्हणजे बरोबर घेऊन त्रिपुरामुरावर स्वारी करायला निघाला. तेव्हास कोटी देव सपरिवार शंकर त्रिपुरा-सुराचा सहार केसा करतो, पहायला पाठोपाठ निघाले.

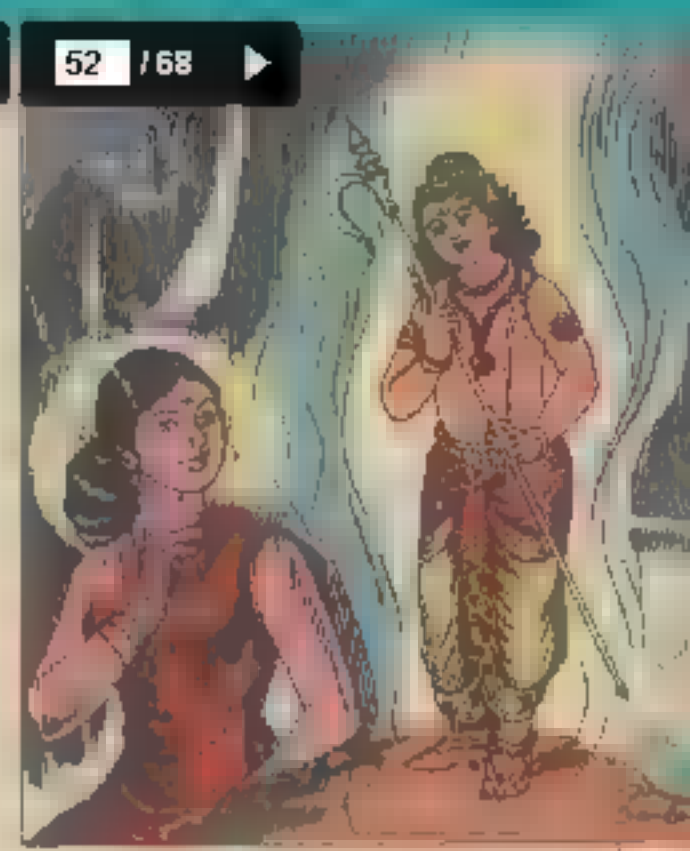
घरात पार्वती एकटीच होती. तिला प्रत्येक क्षण वर्षासारखा वाटत होता.

अशा समयी नारद म्हणाला- "मुली पार्वती! शंकर तुझ्याशी लग्न केले तेव्हापासून तारकासुर तुला कसा त्रास द्यायचा याच विचारात आहे. तुझ्यावर कोणत्या प्रकारचे संकट येईल सांगणे कठीण आहे. तारकासुराला वज्रदंताची भदव आहे. भयंकर मायावी आहे म्हणून फार काळजीपूर्वक राहिल पाहिजेस, वर का!" नारदाने पार्वतीला शब्दात सावध ठेवले.

पार्वती काळजीत पडली. सांगल न्हाऊन घेतले तर कदाचित् ताप कमी होईल पार्वतीला.

पार्वतीने तेल लावून बाळीन पीठ व इतर उबट्याची भोग्या चोळून लावली व अंगाचे उबटन काढून एक गोळी केली. गोळीचा एक बाहुला केला व तो पाहून तिला आनंद तिने तो बाहुला खाली ठेवून नजर फिरविली असेल नसेल, त्या बाहुल्यात बदल होऊन मोठ बाबडे बोलणारा एक मुलगा तिला दिसला. "कोण रे बाळा तू?" पार्वतीने मोठ शब्दात विचारले.

"तुझ्या लावण्याच्या उबट्याची गोळीच नाही का म आई मी! मी तज्ज्ञाच मुलगा

पुत्रगणपती!" मुलगा म्हणाला पार्वतीने त्या मुलाला उचलून त्याचे भुके घेतले. हातास एक अक्रुशाचा दावा दिला व म्हणाली- "बाळा रे! तू मीडमुंगीलाही आत पेट देऊ नकोस!" असे सांगून त्या मुलाला घराच्या सिंहदाराबाहेर सोडले.

"आई, पण तू काही खायला नाही देणार का?" मुलाने माता पार्वतीला विचारले. पार्वतीने लगेच पिठी मळून तिचा मोदक करून मुलाला दिला.

पार्वतीला पळवून तर आपल्याला प्राणभय रहाणार नाही, असा विचार करून तारकासुराने वज्रदंताला पार्वतीचे अपहरण करून आणायला पाठविले. वज्रदंताचे दात

नारदाने त्याला भेटून त्याला सल्ला दिला की त्याने शंकराला आपल्या हृदयातच कायमचे ठेवून घेतले तर त्याचे हित होईल. गजामुराला तो सल्ला पडला. त्याने नव तपश्चर्या करून शंकराला प्रसन्न केले. त्रिपुरामुराच्या वधासाठी निघाला होता आणि तो गजामुराच्या इच्छेप्रमाणे गजामुराच्या हृदयस्थानास कायम राहू लागला.

"शंकर गजामुराच्या हृदयातच राहू लागला तर त्रिपुरामुराचा वध कसा होणार? पार्वतीच्या मनाचे समाधान तरी कसे होणार? शंकरपार्वतीच्या पोटी जन्मलल्या मुलाच्या हातीच तारकासुराचा वध होणार!" असे म्हणत सवे दव हताश होऊन

म्हणजे सुद्धा पूर्ण करणारे होते. त्याने उंदराचे रूप धारण केले आणि डोंगर उक्कून काहीत निघाला. म्हणून मूषकासुर हे नावही मिळाले. पार्वतीने अपहरण करण्यासाठी त्याने कर्ण व गोकर्ण नावाचा दोघा अनुयायांना पाठविले.

दोघे सिंहद्वाराजवळ गेले व चोर दृष्टीने पहात सिंहद्वारासमोर अंकुशाचा मदावड धारण करून पाहारा देत असलेल्या मुलाला म्हणाले—“ये रे आपण खेळू या!”

तो बालक, त्याने जणुकाही त्यांच्याकडे न पाहतासारखा हुशत म्हणाला—“बोहे खाऊन घ्या रे!” असे म्हणत त्याने दोन

मोदक त्यांच्या अंगावर फेकले. ते त्यांच्या डोळ्यांना इतक्या जोराने आगले की त्यांची दोकी गरगर फिरत्यासारखी आली. पुनः गणपतीने त्यांना बोलाविले. दरडावून म्हणाला—“कान स्वतःच्या हाताने पिलून घ्या आणि घोबाढीत उरून येऊन कोठे ने जा!” त्यांनी व्याघ्रगाणे केले व वज्रदंत गळसाकडे धावत गेले आणि धांपा टाकीत वृक्षांत सांगितला.

जोराने हुंकारून मूषक रूप केले आणि सिंहद्वाराच्या सालून जाऊ लागला. पुनः गणपतीने कमरेच्या करगोटघाचा ककून त्या मूषकावर तो पावा मूषकामुराच्या जाऊन मूषकासुर ‘किचकिच’ करीत असता डोळ्यावर दोन ठोसे दिले आणि त्याची पोपटी गरगर फिरवून दूर फेंकून दिले.

चित्रगणपतीने दूर फेंकून दिलेला तो मूषकासुर सरळ त्याच्या राज्यातल्या अंतपुरासमोर धाडदिसी पडला. त्याची वायको घवला फार भक्तीत होती. तिने आपल्या डोक्याचे कुकू शापवत रहावे म्हणून देवीची वाराधना करून तसा वर प्राप्त केला होता. घवला धावत पतीजवळ गेली व त्याचे मातृवत

कात तिला तना वर वारन घेऊन्याने तिन सांगितले. तार तिने पार्वतीच्या वाटेला कधी न जाण्यावेळी पतीला बजावून सांगितले.

त्रिपुरामुराचा संहार करून पार्वतीला जाऊन भेटण्याच्या हेतूने घाई घाईने शंकर घगत जाऊ लागला तेव्हा त्या बालकाने शंकराला अडविले. शंकर बकितच झाला त्याने त्या बालकाला स्वरात विचारले—“कोण रे तू?”

तो बालक खदखदा हुमत म्हणाला—“मी का? आईचा मुलगा! तू कीड-मुंगीलाही येऊ येऊ मकोस, असे आईने मला सांगितले आहे!”

“मी परमेश्वर आहे!” शंकर म्हणाला. “मला कोणत्याही देवाची कितीर नाही. माझी आई प्रकृती स्वरूपिणी आहे. आईच्या आज्ञेचे पाळन, एवढे एकच कर्तव्य मला माहित आहे!” तो म्हणाला.

त्रिपुरामुराचा वध करून शंकर परतला त्याच्या घोडे पाठीमागून नंदीमुंगी शंकराच्या पराक्रमाचे स्तोत्र गात येत होते. शंकराचा ‘जयजयकार’ करीत तेहतीस कोटीदेवही येत होते. ते थक्क होऊन शंकराचा एका लहानशा बालकाशी वाद चालू असलेला ऐकू वाहू लागले.

“अरे, तुला देवबोव काही माहित नाही म्हणतो आहेस! सृष्टीचे मूल कारण परब्रह्म आहे! तोच देव होय!” शंकर म्हणाला. “तू एवढा मोठा दिसतो आहेस, परंतु तुला काहीच माहित नाहीसे दिसत आहे! आदिशक्तीने सर्व विश्वाची आणि त्रिमूर्तीची सृष्टी केली!” असे म्हणत तो सांगू लागला :-

“आदिशक्तीने आपले रूप लावण्य खर्ची घालून ब्रह्मदेव, विष्णू व महेश यांची सृष्टी केली. तिनं आपल्या लावण्यातील रक्तवर्ण, नीलवर्ण व शुभ्रवर्ण कांतीने अनुक्रमे तिचांची सृष्टी केली. ब्रह्मदेव विष्णू दोघांनी देवीने त्यांना आज्ञा केली

सृष्टीचा लव करण्याची शक्ती दिवो. महादेव व विष्णूला तिने त्यांच्या भस्म-स्थितीतून बोलाविले व ते पुन्हा स्वस्वरूपाने आले. देवीने तिचे जी राख ठरली होती तिचे तीन केलं व सरस्वती, लक्ष्मी आणि उमाची सृष्टी केली. सरस्वती महादेवाची, लक्ष्मी विष्णूची आणि उमा शिवशंकराची अर्धांगी करून देऊन देवी अंशघनि पावली.

"तू सांगितलीस ती केवळ कपोल कल्पित कथा आहे!" शंकर म्हणाला.

"मो सांगितली ती हू केवळ कपोल कल्पित कथा म्हणत असणोल तर परब्रह्म-वगैरे तू म्हणालास तो कोरा वेदांतध होता! ही सर्व सृष्टी देवाच्या पोटी जन्माला आली असे म्हणण्याएवजी आदिशक्तीच्या पोटी जन्माला आली असे जास्त खरे वाटत नाही का?" त्या बालकाने विचारले तो म्हणाला ते तेथे हजार असलेल्या पुरुषांनी एकल आणि त्याची लोंड उतरली. एकटा विष्णू, शंकर म्हणाला त्याने कीनूक केल्यामारुखर स्मित करू लागला. तेथे ज्या देवी व इनर स्त्रिया होत्या त्यांच्या ताडावर स्मित अडकू लागले.

शंकर मंतापून म्हणाला-"तुला पाहून तर तू अगदी अवोध शंकर दिसतोस! शहाण्यासारखा शंकर आडवा न राहता

त्या आज्ञेचे उल्लंघन केले. तेव्हा देवीने तिसरा डोळा उघडून त्यांना महेग हा आज्ञाधारक मुलगा होता. देवीजवळ तिचा तिसरा डोळाच सांगितला. देवीने तो फाटून त्याच्या कपालावर चिनटविला. त्याने लगेच तो उघडून तिला भयंकर केले ती जळत असता अस्तीच्या छिन्म्या व निवारे उडू लागले व त्यांची तेजस्वी मंडळ दिगंतात व्यापली. राखेने सर्व विष्व व्यापून आले. देवी पूर्ण रूपे भस्म झाल्यावर पुन्हा स्वस्वरूपात प्रगट झाली. म्हणून तिला महामाया, महाशक्ती ही नावे प्राप्त झाली. तिने शंकराची स्तुती करून त्याला

बाजूला सरक पाहू!" रागाला दाबून ठेवलेल्या आवाजाला शंकर म्हणाला. "माझ्या जिवात जीव असेपर्यंत तुला भी आत जाऊ देणार नाही!" तो मुलगा म्हणाला. शंकराने टाळी वाजवून आपल्या प्रमथगणांना खूप केली.

बालक हसत म्हणाला—"अवोध बालक म्हणून तू मोठा कठणेचा आव दाखविला होतास आणि माझ्यावर बल प्रयोग करायला आपल्या प्रमथगणांना पाठवीत आहेस, हे बरोबर आहे का? बरं तर ठीक आहे, मी गणाधिपती आहे!" असे म्हणत त्या बालकाने हातातल्या अंकुशाने अमिनीवर प्रहार केला. भूमी दुर्भंगल्यासारखी होऊन पुत्रगणपतीचेच रूप गह्वावधी पुत्रगणपती जमीन ओडून आले. त्यांनी आपापल्या अंकुश, गदा, पाश, शूल वगैरे शस्त्रास्त्रांनी नंदी, कुंगी, भुंगी, चंडीश्वर आदिकांना मुरांना हाकून पळवून लावतात तसे पळवून लावले. ते पाहून इतर प्रमथगण वाट

फुटेल तिकडे वळून गेले. पुत्रगणपतीच गणही अदृश्य झाले.

शंकराने रौद्र रूप धारण केले आणि त्रिशूल हाती धरला. बालकाने अंकुशाच्या दांड्याने त्रिशूलावर प्रहार करताच त्रिशूल 'ख...णा!' आवाज करीत जमिनीवर आदळले. बालक सदसदा हसत म्हणाला—"माझ्या आईने माझ्या हातात दिलेला दंड हातात असेपर्यंत तुला काही करता येणार नाही. तुझ्या जे काही करावयाचे आहे ते निर्विघ्नपणे व्हावे यासाठी मी पूर्णपणे तयार आहे, थप! त्यानंतर जे काही व्हावयाचे असेल ते माझी आई पाहून घेईल!" असे म्हणत त्याने आपल्या हातातल्या अंकुश, गदा इत्यादी दूर फेकून दिले. शंकराने आपले त्रिशूल उचलून बालकाच्या कंठावर फेकले. बालक "आई!" अशी मोठ्याने हाक मारीत असता त्याचे डोळे उघडून आकाशात उडाले व भस्मरूपांदात फेकीत अंतरिक्षात लीन झाले.

मित्रप्रेम

गंगा नदीच्या एका गावी जय-विजय नावाचे दोघे क्षत्रिय तरुणयुवक राहत ते बालपणापासून मित्र होते. ते येईपर्यंत एकाच गुरुगृही शिक्षाभ्यास करून कोणत्यातरी राजाच्या पदरी नोकरी करण्याचा विचार करून निराश्रयता दिशेने निघाले.

त्यांच्या पैकी अमरावती नगरी गेला आणि विदर्भ देशाच्या पदरी नोकरी करू लागला. आपला शौर्य व पराक्रम दाखवून तो अल्पकाळात मोठ्या पदावर आला. त्याचप्रमाणे विजय उज्जयिनी नगरीच्या मालक राजाच्या पदरी नोकरीला लागला व फार मोठा नावलौकिक संपादन केला.

बारा वर्षे दोघां मित्रांची एकदाही कोठे भेट झाली नाही. परंतु ते परस्परांना एकही क्षण विसरले मात्र नाहीत. अमरा-

वतीहून कोणी उज्जयिनीला जाणारा भेटला तर जय त्याच्या हाती आपल्या आलमिचाकडे काहीतरी अपूर्व भेट व पत्र पाठवी. त्याचप्रमाणे विजयही उज्जयिनीहून कोणी अमरावतीला निघाला की त्याच्या हाती आपल्या मित्राकडे काहीतरी प्रमाची भेट पाठवी.

काही काळाने जयच्या मनात आपल्या बालमित्राला भेटण्याची तीव्र इच्छा उत्पन्न झाली. त्याने महाराजांची परवानगी घेतली आणि अमरावतीहून उज्जयिनीला आला. विजयच्या आनंदाला पारावार नव्हता. त्याने जयच्या उतरण्याची व त्याला कोणत्याही वस्तूची उणीव भासू नये याची केलेली. परंतु ती सर्व व्यवस्था व्यर्थ गेल्याचे विजयच्या लक्षात आले.

प्रत्येक दिवशी विजय जयला भेटायला येई तेव्हा तो जास्त जास्त यकल्यासारखा

दिसू लागला. त्याचे अन्न कमी होत गेले व त्याला भोप येत नसल्याचे आढळले. त्याचे कारण असे होते की विजयच्या घरी जयला एक अपरूप सुंदर स्त्री दिसली. तिला पाहिल्यापासून त्या मुलीशिवाय त्याच्या मनात दुसरा कोणताही विचार सुद्धा येईनासा आला.

“काय रे, जया! तू असा वाळत कां चालला आहेस? तुला काही होत आहे का? वैद्याला बोलावू का?” विजयने मित्राला फार काळजी दाखवीत विचारले.

“मला तुझ्या व्यतिरिक्त दुसरा आप्त-बंधू कोण आहे? खरं ते सांगतो! मी तुझ्या घरी एका सुंदर मलीला पाहिले

आहे. तिच्याशी नाई राव होऊ शकत नाही तर तिजवत राहीनसे वाटत नाही!” जय म्हणाला.

“त्या मुलीचे मनोरमा आहे. तिला आईवडील नाहीत परंतु तिच्या नावी मोठी संपत्ती आहे. ती आमच्याच घरी वाढते आहे. तिच्याशी लग्न करण्याच्या विचारात होतो. परंतु तुम्हाला तिच्यावर इतकं असेल तर तूच तिच्याशी लग्न करून घे!” असं सांगून विजयने ते लग्न घेण्यास आपणू केला व तिच्याशी मित्राचे लग्नही करून दिले. काही दिवस उज्जयिनीला राहून मनोरमेसह अमरावतीला परतला.

काही काळ लोटला. उज्जयिनीचे महाराज निवृत्तले व पुवराज गादीवर आला. पुवराजाच्या मित्रांनी विजयच्या विरुद्ध राज्याचे काम करून त्याला नोकरीवरून काढून टाकविले. विजय षोडश्याक दिवसात एक सामान्य गरीब माणूस झाला. त्याला काय करावे, सुचना. त्याच्या शेजार-पाजारचे लोक त्याचे शत्रू झाले.

अशा स्थितीत एकटा तेवढ्याच आपल्याला आधार असल्यासारखे विजयला वाटले व तो अमरावतीला निघाला. तो अमरावतीला पोचला त्यावेळी काळीस पडू लागला होता. “या काळीसामुळे या

पल्लव्या व माझ्या रूपाने दाडी वाडली असतां कोण ओळखणार? आज रात्र कोठे तरी काढावी व उजाडल्यावर जयच्या सोबायें जावे.” असा विचार करून विजय स्मशानाच्या दिशेने गेला.

तेथे एक मोदीची जागा पाहून जय आडवा झाला परंतु त्याला भोप आली नाही. एक प्रहर रात्र उलटल्यावर स्मशानात कोणी दोघे जण आले. आपसात बोलत होते आणि बोलताबोलता मीटू लागले. शेवटी एक चुरा काढून दुसऱ्याला भोसकायला निघाला. लग्न दुसऱ्याने आपला चुरा काढला व पहिल्याला भोसकले. चुरा भोसकला जाताच तो किंवाळी फोडून जमिनीवर चुरा भोसकणारा तेथून पळाला आणि गोधळून पळत विजय ओपला होता त्या वाजूला आला.

दोघांच झालेलं भांडण, एकाने दुसऱ्याला भोसकले ते आणि नंतर तो पळून गेला ते विजयसारखेच त्या अपराधीही जाणखी काही जणांनी पाहिले. ते भोसकणारा पळाला त्या वाजूला त्याला घरण्यासाठी पळत गेले. तेथे त्यांना विजय दिसला. तोच खुनी असावा असे समजून त्याला वरून नेले आणि त्याला कोतवालाच्या हाती देऊन ठेविले. कोतवालाने उजाडे-

पयेंत विजयला कैदेत ठेवले आणि उजाडल्यावर शिपायांबरोबर त्याला न्यायालयात पाठविले.

विजयला रस्त्याने चकून नेत असतां त्याला जयने ओळखले. “काय मानगड आहे, याला चकून कोठे नेता आहे?” या शब्दात त्याने शिपायांना विचारले.

“या माणसाने काल रात्री स्मशानात एका माणसाचा खून केला हो, चवकशीसाठी याला न्यायालयात नेतो आहे.” शिपाई म्हणाले.

“वेड्यांनी, खुनी मी आहे. याला सोडून द्या, व मला चकून घेऊन जा.” जय शिपायांना म्हणाला.

नागरिक मोठ्या मरूपने जमा झाले होते. त्यांत स्वरा खुनी मुद्दा हजर होता. त्याला शिपाई धरून अकल्यामुळे कोणत्यातरी दोघां निरपराध माणसाना फाशी द्यायला निघाले आहेत हे पाहून तो चिडला व कोनवालाकडे जाऊन म्हणाला- "तुमचा न्याय विचित्रच दिमती की. स्वरा खुनी तर मी आहे. या दोघांना मोठा व मला फाशी द्या."

चवकशी शिवाय फाशी द्यायचा अधिकार कोनवालाला नसतो अपराध्यांनी मर्यादा निमनिर गेली म्हणून कोतवाल तिघांना घेऊन न्यायालयात गेला.

"याखुनामंडंधी मी आपला निकाल दिला आहे ना?" न्यायाधिष्ठाने कोतवालाला विचारले.

"आतां आपली एक खुनी सांगडला आहे. आपण तिघांची चवकशी करून काय तो निर्णय द्यावा." कोतवाल म्हणाला.

पावेळी जयविजयनी ते खुनी नसल्याचे मान्य केले.

"तू खुनी नसताना तूच खुनी असल्याचे नेह्यां कां मान्य केलेस?" न्यायाधिष्ठाने विचारले.

"महाशय, हा विजय जीवद्वय कंठ्यच मित्र आहे. यात माझ्यासाठी आपल्या सर्वस्वावर पाणी मोकळे आहे.

याला खुनी म्हणून शिपाई घेऊन जात असतां त्याला बांधविण्यासाठी मी त्याचा अपराध स्वतःवर ओढून घेतला." जय म्हणाला.

"तुला याविषयी म्हणावयाचे आहे?" न्यायाधिष्ठाने विजयला विचारले.

"माझ्या मित्राने तोच अपराधी असल्याचे म्हटल्यावर मला ते खरे वाटले. त्याला बांधविण्यासाठी मी खुनी असल्याचे सांगितले. याशिवाय दुसरे काही नाही" विजय म्हणाला.

नंतर न्यायाधिष्ठाने खऱ्या खुन्याकडे वळून विचारले- "तुला काय म्हणावयाचे आहे? त्या दोघांना फाशी देण्याची वेळ येईपर्यंत तू खरे सांगितले नाहीस, त्यानंतर कां सांगितलेस?"

"मी ज्याचा खून केला होता तो पापी व द्रोही होता. आत्मरक्षणासाठी त्याचा वध करणे मला आवश्यक झाले. त्याचा मी वध केला या चरित्र तुम्ही माझ अभिमाननय कराल. परंतु आपण तसे करणार

नाही. मला फाशी द्यालं. असा विचार करून मी आपला अपराध मान्य करायला घजलो नाही. परंतु माझ्या एवजी दोघे निरपराध व तिष्ठाप व्यक्ती फांशीवर चढले तर मला नरकवास भोगावा लागणार नाही का? म्हणून मी आपला अपराध मान्य केला. मी स्वतः प्रगट झालो, कोतवाल माझेबांध्या हुषारीने पकडला गेलो नाही." स्वरा खुनी म्हणाला.

न्यायाधिष्ठाने बराच विचार केला व तिघांनाही मुक्त करीत म्हणाला- "तू खून केला असलास तरी तू एक नायक माणूस दिमती आहेस. तुला सोडून दिल्याने आपली खून होणार नाहीत असे वाटून, तुला माणसांच्या जिवाची फाळणी असल्याची खात्री झाल्यामुळे तुला मी सोडोत आहे."

त्यानंतर विजय अवकडाय राहू लागला व मित्राच्या शिकारशील राजदरबारात नोकरीला लागला. त्यानंतर दोघे मित्र परस्परांच्या मुखदुःखान साधी होऊन दीर्घकाळ असरावतीला राहाले.

गुलिया

विचित्रपुरी

संधिगिरी गावी गोपू नावाचा

एक तरुण मुलक रहात असे. त्याला त्याची आजी त्याच्या लहानपणी एक गोष्ट सांगत असे. म्हणे त्या गावाच्या पश्चिमेला विचित्रपुरी नावाचे एक गाव आहे. त्या गावातल्या रहिवाऱ्यांना काही देवी शक्ती प्राप्त होत्या असे असे. त्या गोष्टीचा ठसा गोपूच्या मनावर खोल बसला होता.

गोपू मोठा झाला तोंपास त्याची आजी वारली होती. परंतु तिने विचित्रपुरीची जी गोष्ट सांगितली होती त्या गोष्टीचा ठसा अद्याप कायम होता. ती गोष्ट खरी असावी असे गोपूला फार वाटे. त्या गोष्टीची खात्री करून घेण्याची उत्सुकता तिच्या बाबतच गेली. त्याने पुष्कळ प्रयत्न करून पाहिला. कित्येकांना विचारले; पण प्रत्येकाने 'असं गांव आम्ही नाही बुवा ऐकलं' असेच उत्तर दिले. काहीनी तर

असेही सांगितले की असं एखादं गांव असायचं अशक्य. तरी गोपूच्या मनात ती गोष्ट पर असावी होती. त्याला वाटे की नक्कीच असलं पाहिजे.

एकदा गोपू कोणत्या तरी कामातून परगावी गेला परंतु घेताना वाट चुकून तो कोठे तरी अडकला. नेमका त्यावेळी फार मोठा पाऊस पडला आणि तो वाट सोडत सोडत कोणत्या तरी दुसऱ्याच गावी आला.

त्या गावात चालत असता त्याने एकाला त्या गावाचे नाव विचारले—'या गावाचे नाव काय हो?'

तो माणूस म्हणाला—'म्हणजे तुम्हाला माहीत नाही का? विचित्रपुरी आहे!'

उत्तर ऐकून गोपूला परमानंद झाला. त्याला वाटल की उशिरा का होईना आजीने सांगितलेल्या गावी आपण येऊन पोचलो.

त्याला वाटल की आपण केवढा विजय मिळविला? तो त्याचे आनंदात त्या गावात फिरू लागला. वाटेत त्याला एक फळांचे दुकान दिसलं. त्या दुकानात पिकलेली मोठमोठो सुंदर केळी होती. ती केळी दिसताच त्याला भूक लागली. त्याने दुकानात जाऊन एका कपऱ्याची केळी विकत घेतली आणि तेथून निघून गेला.

थोडं अंतर चालून गेल्यावर दुकानदाराला पैसे न दिल्याचे त्याला आठवलं. त्याने परत वळून दुकानदाराची माफी मागितली आणि कपऱ्या विषयात हात धावला. तेव्हा दुकानदार म्हणाला—'अहो, तुम्ही मला एक कपऱ्या दिलात की? विसरलात वाटेत?'

गोपूने चकित होऊन विषयात हात धावला. पैसे काढून मागून पाहिले. एक कपऱ्या कमो होता. त्याला वाटल की आपण कपऱ्या दिला व आपणच विसरलो.

तेथून गोपू माणसा थोडं अंतर पुढे गेला. त्याला एक माणूस कोणाचा तरी तुटलेला पाय उचलून घेऊन जात असल्या दिसला.

गोपूने त्या माणसाला विचारले—'तुम्हाला कोणाचा पाय कोठे घेऊन चालला आहेस?'

तो म्हणाला—'हा पाय माझ्या धाकट्या भावाचा आहे. त्याला एक गळू झालं आहे.

ते कापून पट्टी बांधून आपल्या बंधाकडे नेली आहे.'

ते ऐकून गोपूला वाटले की आपल्याला बंड तर लागलं नाही? तरी तो त्या माणसाच्या पाठीपाठ पहायला निघाला.

त्या माणसाने तो पाय नेऊन बंधाला दाखविला. बंधाने गळू कापून औषध लावलं व पट्टी बांधली. तेव्हा तो माणूस तो पाय घेऊन आपल्या घरी गेला. साडेचर पडलेल्या आपल्या धाकट्या भावाच्या मोडक्या पायाला तो पाय लावल्याबरोबर चकटला आणि भाऊ चटविली खाटेवरून उठून उभा राहिला व थोडा बराच चालला ही. नंतर त्याच्या

चेहऱ्यावर आनंदाची एक लहर दिसू लागली, जणू काही तो इलाज झाल्याने त्याचे समाधान झाले आहे.

गोपूने त्या माणसाला सुरवातीपासून आपली ओळख सांगून आजोने सांगितलेली गोष्टपण सांगितली. त्या दिवशी रात्री दोघां भावांनी आग्रह करून त्याला आपल्या घरी जेवामला रहायला सांगितले.

जेवल्यानंतर शोपायच्या आधी तिघे बोलत बसले असता मोठ्या भावाच्या डोळ्यात एक किडा गेला तो गोपूने पाहिला म्हणाला—“तुमच्या डोळ्यात पडलेला किडा मी काढतो, फुकार घालून!”

“काही गरज नाही हो!” असे म्हणत त्या भावाने आपले बुबुळ हाताने काढून ते फिरवून पाहून त्याला लागलेला किडा रुपालाने पुसला आणि बुबुळ पुन्हा जागऱ्या जागी ठेवून दिले. नंतर गोपूशी पुन्हा बोलू लागला, जणू काही, काही विशेष धडलच नाही!

दुसऱ्या दिवशी गोपूला वाटलं की ते गाव सोडून लगेच निघून जावे. कारण त्या गावच्या लोकांची राहणी त्याला किंचितच वाटली व त्याला त्यांची घास्ती वाटली. परंतु दोघां भावांनी त्याला आपली चार दिवस गहण्याचा आग्रह केला.

गोपू म्हणाला— मी राहलो असतो हो, परंतु माझी घरात कित्येक कामे पडून राहली आहेत. पावसामुळे मी अडकून राहलो, म्हणून इतका वेळ तुमच्याबरोबर राहू शकलो. आता ताम भर मुडा रहा म्हणालात तरी ~~आज~~ राहता येणार नाही. भाफ करा!” असे सांगून गोपूने तेथून पाय ~~ठेवून~~ आणि आपल्या गावची वाट घरली. ते दोघे भाऊ घोडे रागानेच म्हणाले—“~~आज~~ मग जा मसणात!”

परंतु दुसऱ्याच ~~दिवशी~~ गोपू आपल्या घरीच होता त्याला आश्चर्य वाटलं की आतापर्यंत पडणं ते सर्व स्वप्न होतं की मनाचा केवळ भ्रम होता? आणि ती विनिवपुरी...?

माणसाची लायकी

एकदा रामपूरच्या इनामदाराकडे दोघे नरुण आले. दोघे मृशिक्षित होते. एकाच नाव होतं भारद्वाज व दुसऱ्याच पंडितराव. इनामदाराच्या एका मित्राने दोघांना इनामदाराच्या नावे एकेच चिट्ठी लिहून देऊन त्यांना इनामदाराकडे पाठविले होते.

इनामदार चिट्ठ्या वाचून दोघांना म्हणाले—“माझ्या कचेरीत तूने रिकामी जागा नाही. परंतु माझ्या मित्राने माझ्याकडे पाठविले आहे तर मी तुम्हाला कोरा परत पाठविणार नाही. तुम्हाला मी दोन दोन एकर जमीन देतो, ती निरनिराळ्या जागी असेल. तुम्ही ~~आज~~ मेहनत कष्ट पहा, काही मिळकत होणे का? तुम्हाला पैसे भाडविले म्हणून कर्जाऊ देतो. एक वर्षावर काम करा. पैसे मुदल तर कर्जाफंड करा. तुमचं पोट सरेल एवढी कमाई

तुम्हाला नक्कीच होईल.” असे सांगून इनामदाराकडे चिट्ठी देऊन एकाला शिरगावला पाठविले व दुसऱ्याला शिवपूरला पाठविले.

इनामदारांची चिट्ठी घेऊन भारद्वाज शिरगावी गेला व तेथल्या कुळकर्ण्याला चिट्ठी दाखवून दोन एकर जमीन त्यांच्याकडून मागून घेतली. ती आसाड जमीनच होती. त्या जमिनीत चिचेकी व बाभलीची ~~आज~~ वाढलेली होती. भारद्वाजच्या मनात एक विचार आला.

माथकऱ्याकडून त्याला ~~आज~~ की त्या जमिनीतली माती विटाना जास्त उपयोगी आहे. त्याने विचार केला, शेतीपेक्षा हा धंदा काय वाईट आहे? त्याने विटा करणाऱ्या-शोषातिघांता भेटून विटांचा धंदा सुरू केला. जमिनीतली झाडे विटांच्या भट्टीला चांगली उपयोगी पडली. विटा भाजन झाल्यावर त्या उचलून न्यायला

व्यापारी घाबले. त्याला विटांची चांगली किंमत मिळाली.

त्यानंतर त्याने विटा काढण्याचा धंदाच सुरू केला. एक वर्ष संपल्यावर तो इनामदाराचं कार्डफेडायला निघाला.

इनामदारांनी भारद्वाजला विचारले-
"तू हे पैसे कसे मिळविलेस रे?"

भारद्वाजाने वर्षभरात त्याने जे जे केले, ते थोडक्यात सांगितले. इनामदारांच्या उपकारांबद्दल कृतज्ञता दर्शवून म्हणाला-
"सुतं मी कित्येक गावांत विटा पुरवितो आहे. हल्ली विटांचा व्यापारी म्हणून लोक थोड्याच लागले आहेत. पुढे मला स्वतंत्रपणे चांगली मिळकत होईल!"

इनामदार खूप होऊन म्हणाला-
"तू मी दिलेले कार्ड फेडण्याची गरज नाही. मी दिलेले इनाम समज व सचीटीने घंटा कर."

भारद्वाजासारखीच पंडितरावाने शिव-पूरच्या कुळकर्ण्याकडून दोन एकर जमीन घेतली. ती ओसाड जमीनच होती. इनाम-

दारांनी दिलेले मांडवले जावून त्याने मजुरांकरवी शेत नांगरविले आणि मिर्च्या लावल्या. परंतु पडल्यामुळे शेत वाळून गेले.

पंडितरावाने इनामदारांना घडलेले बत सांगून सर्व रुपये संपल्याचे सांगितले. पुढे पैसे मिळतील तसे फेडोन असे वचनही दिले. नंतर त्या जमिनीची नसल्याचे-ही सांगितले व दुसरे एकादे काम मिळू अकेला का विचारले.

इनामदाराने पंडितरावाला आपल्याच कचेरीत कारकुनाची नोकरी दिली. नंतर मिनाला पत्र लिहून कळविले-
"तुम्ही माझ्याकडे ज्या दोघां तरुणांना पाठविले होते. दोघे मुशिलित आहेत. परंतु त्यांपैकी भारद्वाज स्वतः आपल्या लायक धंदा शोधून करू लागला आहे. परंतु पंडितराज कोरा पंडितच निघाला. त्याच्यात नोकरी करण्याचीच लायकी आहे. म्हणून त्याला आमच्याच कचेरीत जावून घेतले आहे.

[४२]

[कुभाट अ रावरी लोक आपला काहीत अगणार असे समजून समरसेन आपल्या वैमिकीसह एका गुहेत शिरून जपून चमत्ता मना सैनिक प्राज्ञावर चढून पाहारा वेऊ नागने. गुहेच्या जाळ्या बाजूने बांधल्याचा गाभाय प्राप्तावर समरसेनाने तिथे जाऊन एक चोरदरवाजा उघडला. त्या पाडीपाठ दोघा वगवड माणसांनी त्यांना घरले. पुढे-]

अकस्मात दोघां माणसांनी अडप घालून त्यांना घरल्यामुळे समरसेन रस्त्याचे रक्षण करू शकला नाही. त्याच्या तोंडावाटेही एक शब्दमुद्धा निघाला नाही. इतक्यात गुहेसमोरून एक बघकर डरकाळी एकू आली. लग्नेच त्याला कैद करणाऱ्यांनी त्याला उचलून जाण्यावर घेतले. पळून गेले. समरसेनाला कसल्यासारखे काहीच नव्हते. तो चारावाज्या प्रजेत पडला. धरून नेणारे परस्परांकडे एकदां पाहत

समरसेनाने घरून नेणाऱ्यांचा विचारले-
"कोण तुम्ही, मला का घेऊन नेता आहा?"
त्या प्रश्नाचे काही उत्तर न देता त्याला धरून नेणारे परस्परांकडे एकदां पाहत

पुढे मोनपणे चालू लागले. समरसेनाचे काही वेळ त्यांना पुन्हा तोच प्रश्न विचारला.

तेव्हा त्या दोघांपैकी एकजण म्हणाला— "ते सर्व आगच्या विचारलेस तर ते सांगतील."

ते उत्तर ऐकून त्यांना आणखी काही विचारण्यात अर्थ नाही असे समरसेनाला झाले. उन्वड्याच्या प्रदेशातून खाली प्रदेशात आल्या त्या दोघांनी समरसेनाला खांचावरून खाली उतरविले आणि त्याच्या हातापयांना बांधलेल्या दोऱ्या सोडून टाकल्या. नंतर समरसेनाचे दोन्ही हात पिलवटून बसून ते पुढे चालू लागले.

तसे काही अंतर चालून गेल्यावर दिव्यांचा उजेड जवळ येत असल्यासारखे वाटले. वाटेत झाडावर पाहारा देत बसलेल्यांपैकी एकजण मोठ्याने ओरडून म्हणाला— "जायले लोक कोणाला तरी बसून घेऊन येत आहेत. त्यांना जाऊ या पुढे." त्याच्या पाठोपाठ आणखी तसेच बरेचसे आवाज ऐकू आले. ते सर्व पहात असता समरसेनाला आश्चर्याबरोबर भय-सुद्धा लागले.

काही वेळाने दोघे समरसेनाला एका परी गेले. त्यांनी दाराची कुडी वाजविताना एकाने ऐकून उघडले. त्यांनी समरसेनाला आत नेऊन पुन्हा त्यांचे हातपाय बांधून टाकले म्हणाले— "आज तुम्हाला खोलीत सोपविले! उजाडल्यावर तुम्ही काम ती तुला दिलेल! दार बंद दोघे निघून गेले.

निरुपाय स्थितीत त्या अधारकोठरीत रात्र जाडण्याशिवाय समरसेनाला दुसरा मार्गच नव्हता. उजाडू लागल्याचं सोड-ड्याच आरवण सुरू होताच कळलं आणखी थोड्या वेळाने देवळातल्या घटा वाजल्या. त्या पाठोपाठ कोणी चालून येत असल्याची चाहूल ऐकू आली आणि नंतर 'किरकिर' असा आवाज उरीत दार उघडले गेले.

समरसेना मान वळवून नवीनच कोणी दोघेजण होते. त्यांच्या हातांत तलवारी होत्या. ते करड्या नजरेने पहात समरसेनाजवळ आले. दोघे परस्परांशी खणून काही झेलत असल्याचे पाहून समरसेनाने त्यांना विचारले— "त्या घटा वाजल्या त्या देवळातल्या ना?"

प्रश्नाचे उत्तर म्हणून त्यांच्यापैकी एकजण हसून म्हणाला— "त्या देवळातल्या घटा नव्हत्या; तुम्हाला मरणापूर्वीची सूचना होती. व्याघ्रदत्ताने विचारलेल्या प्रश्नाची उत्तरे दिली नाहीस तर तुम्ही बघ भरलोच समज! खचरदार!"

'हा व्याघ्रदत्त वरे! तुम्हाला मरणापासून कोणते असे गपित कळव्यासारखे

आहे?' या प्रश्नांची उत्तरे किती वेळ विचार केला तरी समरसेनाला सुचली नाहीत. क्रूर करड्या नजरेने आपल्याकडे पहात असलेल्या व्याघ्रदत्ताच्या नोकरांना विचारून काही फायदा नाही असा विचार करून समरसेन गप्प राहिला.

व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांनी काही बोल-व्याशिवाय समरसेनाचे हातपाय सोडले आणि त्याला खोलीतून बाहेर आले.

"मला घडत वाटतं आहे?" समरसेना विचारले.

त्या प्रश्नाचे उत्तर देताना रागाने त्यांनी समरसेनाकड पाहिले व म्हणाले— "तुला आभवा नायक व्याघ्रदत्त याच्याकड घेऊन

आता आहो तेथे तोंड संभाळून बोल. शस्त्राणयणाने आण।"

काही अंतर चालून गेल्यावर ते एका मोठ्या वाड्यात शिरले. तेथे निरनिराळी शस्त्रास्त्रे धारण करणारे अनेक सैनिक काही तरी बोलत होते.

एकाएकी वाड्यातले एक पोठे दार उघडले गेले. समोर एका आसनावर एक अण फेंदीत बसलेला होता. हाच व्याघ्रदत्त अमणार असे समरसेनाला अद्यावत वाटले.

"समरसेना! मीच व्याघ्रदत्त वर का! मी व्याघ्रमंडलाच्या वतीने तुझे स्वागत करतो. बघतेक तसे पूर्वज व माझे पूर्वज

कुंडलिनी द्वीपावरच्या एकाच गावचे रहिवासी असावेत. या कुंडलिनी द्वीपात आपण त्यांचे वंशज असल्यात असे नव्हते आता. याबद्दल तुला आश्चर्य वाटत नाही का? व्याघ्रदत्त म्हणाला.

समरसेनाला तो त्याच्या कंदेत पडल्यापासून आश्चर्यजनक गोष्टीच ऐकविल्या मिळत होत्या. त्याला कोणी का कंद केले. हीच आश्चर्याची गोष्ट होती. कुंडलिनी द्वीपाचे सागून त्याचे पूर्वज तिथलेच होते व सांगतो आहे आणि एकंदर माझ्या करण्यासारखाय आहे.

अशा मनःस्थितीत समरसेन म्हणाला— "व्याघ्रदत्ता! मला तू म्हणालास तो गोष्ट आश्चर्यकारकच वाटते आहे. मला तुझ्या अज्ञेयानी घडून आणले याचेच आश्चर्य वाटते आहे. मूळ तुम्ही सर्व या द्वीपात केव्हां?" समरसेनाने थोर विचारले.

व्याघ्रदत्ताने काहीवेळ समरसेनाकडे बोल नवरेने पाहिले व डोळे कटाक्ष म्हणाला— "समरसेना! तू, तुला जम काही, काहीच माहीत नाही असे तोंड करून बोलतो आहेस, अशी संज्ञा मला वाटते आहे. ते असू, दे, मला जे सांगायला आहे ते मी सांगून दाखवो. किंवा जम

ही जगात माझ्या गावचा तुला माहीत नाही असे तर नाही ना? हो. इतक देशावर स्वाभ्या करीत लटमार करीत आपल्या कुंडलिनी द्वीपावर मुद्रा चालून आला व त्याने ते लटल आपल्या देशावर शूरवीरांना घडून त्याने त्यांना आपल ग्लाम केले आणि आपला ताही इट इटण्यासाठी अहाजातून नेधाला. या प्रयत्नात तो ना बेटावर आला व वटावर तो मृत्युमुखी पडला. गोष्ट तुला माहीत असावी असे मी मानतो. तो मेळ्यावर त्याचे गुलाम घेऊन पूर्वज स्थान आण आणि याच वटावर राहू. आपल पूर्वज वहायला यावनाच्या राथा माविक शिष्टाचाराला विरुद्ध चांगलच उपयोगी पडल. त्या दोघा जित्याची माहिती तुला असणारच!"

"होय, आहे माहिती!" समरसेन म्हणाला.

"तर त्या गावनाचे विशूल कोठ आहे, हे सांग. चढोदेवांच्या प्रसन्नता शक्ति-संपन्न असलेल्या विशूलाचा प्रताप तुला माहीतच असेल." व्याघ्रदत्त म्हणाला.

त्या विशूलाची गोष्ट ऐकताच समरसेन चकितच झाला. व्याघ्रदत्ताने शमन दीपावरच्या शक्तीशक्तिपथी जे काही भांगितले त्यातले एक असेही समरसेनाला माहीत

नव्हते. तदुपरांत एकदा त्याचा गुरू शक्तीग पाश्चात्यपथी काही सांगत होता. परंतु शक्तीगाने कुंडलिनी द्वीप लुटले होते हे समरसेनाने ऐकले नव्हते. चढोदेवांनी शक्तीगाला दिलेल्या विशूलाविषयी समरसेनाला काहीच माहीत नव्हते. म्हणून तो म्हणाला.

"व्याघ्रदत्ता! तुम्ही विचारलेल्या एकाही प्रश्नाचे उत्तर मला देता येणार नाही. तुम्ही मला चुकीच्या समजुतीने कंद करविले असावे. शक्तीगपाश्चात्यपथी किंवा त्याच्या जवळच्या दिव्य शक्ती असलेल्या विशूलाविषयी मला काहीच माहीत नाही." समरसेन नम्रपणे म्हणाला.

नमस्तेनावे उतर एकून व्याख्या
सदाबला म्हणाला—“तुम्हादी भोजी
असल्याचे सोंग करून मला फसवू नकोस
असे मानू नकोस. उद्या सकाळी दहा
वाजेपर्यंत मी तुला अवघी देतो. त्या
अवघीत स्वतःच्या जिवाची तुला फिकीर
असेल तर तू खरे ते सांगून टाकण तुझ्या
हिताचे आहे. तसे तू सांगितले नाहीस
तर तुझा वळी भद्रचामुडीच्या समोर दिला
आईल येथं रक्षण करू नकोस असा
कोणोही नाही. विसरू नकोस त्यान
करड्या आवाजान समरसेनाला सांगितले

ते एकून समरसेन तर त्याला एकही गोष्ट माहीत नसता वर गोष्टी साम. दळबवरी
होत आहे ही गोष्ट व्याघ्रदत्ताला बहुतेक
माहीत नसावी. असे समरसेनाला वाटले.
व्याघ्रदत्ताचा हुकूम होताच शिपाई सैनिकांनी
समरसेनाला नयन आदून नेले आणि
एक अधाळकोटडोन तळकून दिले. नंतर
त्याला त्याचे हातपाय बट्टे बांधून ठेवले.
त्या सोबत एक चाकूला मदचामुडीची
एक चाकूर मूर्त होती.

जमकानो भद्रचामुडीची समर-
सेनाला दाखविलो व म्हणाले—“उद्या
सकाळी दहावाज्याच्या आत आमच्या

साथकाच्या खरे ते सांगितले नाहीस,
तर देवोसमीर तुझा वळी दिला नाहील,
समरसेनाला वजावून
सांगून दिगाई तेथून निघून

समरसेनाला भुकेबरोबर हातपाय बांधले
गेल असल्यामुळे त्रास होत होता.
उज्जारन्यावर आपले मरण चकल नाही, ही
भीतीही त्याच्या मनाला मतावून सोडीत
होती. अशा संकटसमयी चतुराभासाच्या
मात्रिकाशिवाय आपल्याला मदत करणारा
दुमरा कोण मिळणार? परंतु चतुराक्षाला
ही गोष्ट कशी कळणार?

समरसेन याच विचारात असता तीन
प्रहर रात्र उलटत गेली. त्याचा जीव

तडफडत होता. त्याला काप करावे चुभत नव्हते. परंतु त्याला इतकी जाल्यासारखे हाले आणि त्याच वेळी खोलीचं दार उघडल्याचा आवाज झाला.

समरसेनानं बळून एकादा पाविले. दोघे जण आत आले. हे आपला धव करण्यासाठी व्याघ्रदत्ताचं पाठविलेले त्याच अनुयायीच असावेत. समरसेनाला वाटले

त्या दोघांनी समरसेनाच्या बाथलंग्या दोघ्या काही बोलल्याशिवाय सोडल्या. सर्व काय आहे, आश्चर्यकित होऊन समरसेन पहात अमता. त्या दोघांनी समरसेनाला आपल्याबरोबर चलायला खूण केली आणि ते दोघे खोली बाहेर गेले.

समरसेन उलट काही एक बोलल्या शिवाय त्याच्या पाठांपाठ चालू लागला. काही अंतर चालून गेल्यावर त्यांना समोरून व्याघ्रदत्ताचे दोघे सैनिक त्याच येत असलेले दिसले. लगेच समरसेना-

बरोबरच्या दोघांनी एका घराच्या भिंती थाड काढोवात समरसेनाला गेले व म्हणाले- 'तु भिष्याचं कारण नाही, जाम्ही तुझं मित्र हितेपी आहे!' ते येत आहेत ते व्याघ्रदत्ताचे गस्ती देणारे पाहारेकरी आहेत. आपण काढोवात दवा राहून ते आपल्यावर एकदम त्यांच्यावर तुटून पडायच व त्यांना ठार करायच, अरे का!

समरसेनाला त्याच मित्र म्हणून सांगणारे सांगून गप्प झाले असतील नसतील, तितक्यात व्याघ्रदत्ताचे गस्ती देणारे पाहारेकरी तेंपवर येऊन पोचले. काढोवात असलेल्या तिघांनी अकस्मात त्यांच्यावर हल्ला करून त्यांचे गळे शत्रूंना तोंडे बंद केली व त्यांना धरून ओढीत जवळून जूनी विहीर होती तीत त्यांना नफळले.

नंतर तिघे डांगराळ वाटेने चालत सुयोद्याच्या सुमारस एका खेडेगावात येऊन पोचले.

(समाप्त)

ढळलेला निश्चय

चिक्कमादित्याने आपला हट्ट सोडला नाही.

ती त्याच्या बरोबर गेली. त्याच्यावर काढून आणि नेहमीप्रमाणे भीम होऊन समरसेनाच्या दिशेने जाऊ लागला. तेंपहा समरसेना येताळ त्याला म्हणाला- 'राजा, तु या अपरात्रीच्या वेळी स्वप्नांना भेटायला आहेस. फधी माणसाला आपला निश्चय बदलावा लागतो. पुष्कळदा त्याचा फायदाही होतो. नागराज नावाचा एक तरुण युवक आपल्या निश्चयापासून न झळणारा होता तरी त्याने शत्रूच्या क्षणाला आपला निश्चय बदलला. ती गोष्ट मा तुला सांगतो' असे सांगून येताळ ती गोष्ट सांगू लागला.

नागराज नावाच्या एका तरुण युवकाला शहरात चांगली नोकरी होती. त्याचे काम जाले नव्हते. त्याच्या आई-वडिलांच्या मनात नागराजाच्या मामाची

मुलगी रत्नाला आपली मुल अन्नाच्याच पचार होता. ती शिकली मवरल्लो होती खेडेगावातून ती नन्मली आणि पली होती सगो ती मंदरही नव्हती. जे लगे करायच ते नागराजाचीच असंही मनासो ठरविल्ले होत. परंतु तिच्यात विशेष धाम्वाणण्यामारखा काणताही गुण नसल्याकारणाने नागराजाच्या मनात तिच्याची लग्न करण्याची इच्छा नव्हती.

नागराज कोणत्यातरी गणनाही म्हणून आपल्या गावी आला होता. त्याचे आईवडील त्या म्हणाले—“बागल्या वेळी आलास. त्याचरोबर लग्न करून छे आणि शहरात जाऊन संभार थोड.” नागराजाने काहीच

दिले नाही आणि दुसराच दिवस काढून यक्ष प्रश्न ठाकला

त्यादिवशी संध्याकाळी तो आपल्या गावापासून थोड्या अंतरावरच्या आमराईत फिरायला गेला. सूर्यास्ताच्या सुमारास पडू लागला. काही अंतर पळत आला आणि एका घराच्या भोसरीत पाऊस पाहिल्यात उभा राहण्याच्या विचाराने आला परंतु तोपर्यंत तो पांगमिजला होता.

“अरे रे! मिजला आहेस रे! जात गेवा!” असे म्हणत त्या म्हातारीने पुढे उघडले

नागराज करीत नकार न देऊ शकल्यामुळे आता “संध्या, एक प. मूली! हा पहा पावसात मिजून पडे घरात बघून म्हातारीने मलीला पाहली

“संध्या! बागल नाव आहे!” मनासल्या मनात नागराज म्हणाला

नामातली पेत्रणे गोड आवाज करीत असल्याचा आनंद आला व दोराआड धावला म्हातारीची मुलगी दाराआड उभो राहिली पुढे वेला आसून डोकं पुसू लागला “तापवून कपभर दूध घेऊन ये वाळ! म्हणत म्हातारीने पुन्हा मलीला सांगितले

केली. त्या दोघा काही दिवसांपूर्वीच त्या गावी संभाने दिलेले शेत स्वतः करण्याच्या विचाराने आल्या होत्या. संध्या म्हातारीची एकुलती एक मुलगी होती. मुलीचे वडील फार दिवसांपूर्वी कोणत्यातरी बाजाराने वारले होते

संध्याला पाहण्याची नागराजाच्या मनात फार उत्सुकता होती परंतु दुधाचा पेला म्हणून म्हातारीनेच आणल्यामुळे त्याला संध्याला पाहता आले नाही

दुसऱ्या दिवशी काहीतरी निमित्त काढून नागराज त्याच्या घरी गेला म्हातारी तिच्यांना नवीन कशीदा काढलेले पडदे लावून होती. तो नागराजला “वे वे” सामूली—“आमच्या काम नसत को रगोदा कोशा वगैरेचे काम करतले!”

त्यावेळी संध्याने केलेले रुजकर करालाचे पदार्थ सायला मिळाले. परंतु तिचे दवांन मात्र नाही

पुन्हा तिसऱ्या दिवशी परसातल्या डाडावरची दोन डाळिवे काढून नागराज संध्याच्या आईच्या घरी गेला संधीरचे दार बंद होते आतून गोड फिरट्या आवाजात गाणे ऐकू येत होते. ते ऐक्याने नागराज देहभान विसरून गेला

म्हातारी वेवळालून आली. परंतु नागराजाचे तिकडे नव्हत

म्हातारीने जवळ लावलेले धार ठकलून उघडीत विचारले—“आताच आलास वाटने? आमची संध्या एकदा लागली कोणी आलमल तरी तिकडे तिचे लक्ष नसत!”

संध्या आतल्या खोलीत होती. म्हणून नागराजला दिसली नाही. त्याने डाळिवे म्हातारीच्या हातात दिली व तिकडच्या गप्पा करून घरी परतला. संध्या सर्व तऱ्हेने पांगव आहे असे त्याला घाटल. ती नुस्वरूप नसली तरी लग्न

म्हणत

हात धरून त्याला उभे केले.

"मी तुम्हाला भेटायला येत होतो. कोणत्यातरी विचारात होतो आणि जेजा-
॥१॥ गेल्लोतून घाबरत पळत येत एका
बेलाने इशी दिली नागराज म्हणाला.

म्हणताने नागराजला घरात बोलावून
मठ व त्याला एका जागी बसविले आणि
मांठघाने ओरडून ॥२॥ मारली-"सध्या!
॥३॥ मरून पाणी ॥४॥ घेऊन ये!"

माजपरातील खिद्योजयळ उभी राहून
सध्या ॥५॥ सवे पहात होती तिच्या कोंडा-
॥६॥ तिला काही कीटककणा काटल्या-
मारून दिसत ॥७॥ आईने हाक मारली
तन्हा ती खिद्योजयळ हलकी व धोड्या
वेळाने ताच्या घरून पाणी घेऊन नागराज
होता या जागी आली

तिचे मोठेय राहून नागराज एकच
साला ॥८॥ जहरातही इतक्या सुंदर
स्थीला कधी पाहिले नव्हते म्हणताने
जखम ॥९॥ वाढली आणि त्यानंतर
हजार ॥१०॥ सुंदर फडक पट्टी बांधायला घेऊन
ताच्या पायाला सांगितले

संध्याकर इट्ट व पांढर फडक आणून
दिले व बगल निघून गेली म्हणताने
जखमदार हजर लावून पट्टी बांधली. ती
काही वेळ विप्रांतीसाठी पडत राहल्याच

म्हणताने विचारले- ॥११॥ सांग बाबा!
तु काही सांगायला आला होतास ना?"

नागराज म्हणाला-"लवकरच माझ्या
मायाच्या मुलीशी माझे लग्न होणार आहे,
तुम्ही सर्वांनी त्याच्या बरोबर सर्वांनी आले
पाहिजे वरं का?" असे सांगून घरी परतला

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला-
"राजा मला एक शरा आहे" नागराजाने
संध्याला प्रत्यक्ष पाहण्यापूर्वीच तिच्या मनात
बरंलं होते नाही का? तिचे रूप अगदी
नामान्य असले तरी तिच्याशीच लग्न
करायचे त्याने ठरविले ॥१२॥ तरी अगदी
शेवटच्या घटकेला त्याने आपला विचार ॥१३॥
बदलला? तिला तो आपल्या योग्य माना-
॥१४॥ तयार नव्हता ॥१५॥ य ॥१६॥ ॥१७॥
कारण ॥१८॥ माहीत असून तु दिले नाहीस
तर तुझ्या कीव्याची शंभर शकळ हाऊन
तुझ्याच पायावर लोटू लागलो

विक्रमादित्य म्हणाला-"नागराजाने
आपला तिजवय ॥१९॥ ते बरोचरच
होले. कोणत्याही व्यक्तीत काही विशिष्ट

गुण असावेच लागतात. ते नसले तर
इतर चांगले कितीही गुण असले तरी
ते निरर्थकच ठरतात. पुरुषात पौरुष,
आत्माभिमान, शौर्य इत्यादी गुण आवश्यक
असतात तसेच स्त्रीत दया, कृपा, शील
व सेवा हे गुण असावे लागतात. ॥२०॥ गुण
नसलेली स्त्री पत्नी, भाता इत्यादी स्त्री-
मुख्य भूमिका यशस्वीपणे पार पाडू शक-
णार नाही. सध्याने नागराजाच्या हाताला
लागलेल्या ॥२१॥ व त्यांतून जाहणारे रक्त
पाहिले असूनही तिच्या मनात थोडोसुद्धा
खळबळ उडाली नाही. त्यावरून तिचे
हृदय दगडामाखळं होते हे स्पष्ट झाले.
म्हणून तिच्यात इतर ॥२२॥ गुण असूनही
ती सुंदर असूनही तिच्या सेवा जास्त प्रेमळ,
शीलसंपन्न अशा भावाच्या मुलीशी ॥२३॥
कारण नागराजला साहजिकच योग्य वाटले."

॥२४॥ तन्हेने राजाचे मौन भंग होताच
वेताळ प्रेमासह नाहीसा झाला आणि
॥२५॥ जाऊन सोबकळू लागला.

(कल्पित)

निर्भयपणे

राजारामाला एकच एक मुलगा होता.

त्याचे नाव त्याने ~~राजाराम~~ आणि त्याला प्रमान लाढात बाळविले. बलराम एक उद्धट मुलगा निघाला. ~~त्याला~~ भय नाघापी वस्तूच माहीत नव्हती, मग थळा फिरो भक्ती कोठून असणार? काळोखात तो कोठही निर्जन जंगलातही जायला भीत नसे. राजारामाला बलराम म्हणजे एक समस्याच होती. भय न वाटणे हा एक चांगला गुणच म्हणावा लागेल. परंतु त्याच्यामुळे जिवाला धोका असण्याची शक्यतासुद्धा असू शकते. उदाहरणार्थ निर्भयपणे तो वाघासमोर जाऊन उभा राहिला तर वाघ त्याला खाऊन टाकील. राजारामाने बलरामाला भय वाटणे म्हणजे काय हे शिकवायचं ठरविले. एकदा त्याने बलरामाला गावावाहेरच्या ~~वाडावर~~ जाऊन कोवळी पाने वाणायचे काम सांगि-

तलं. त्यापूर्वी त्याने एका माणसाला भयंकर रूपरेष करून त्या साडावर बसून राहायला सांगितलं होते. ~~आता~~ निर्भयपणे ~~जाऊन~~ चढून गेल्यावर ~~तो~~ माणसाने साडाच्या वरच्या बाजूने भयंकर आवाज काढून बलरामाला भयंकरपणात प्रयत्न ~~करून~~ राहिला. बलराम ~~तो~~ तर नाहीच, वर चढून ~~गेल्या~~ त्याने त्या माणसाला साडावरून साडी ठकलून पाडले. तो माणूस कसाबसा आपला जीव वाचवून ~~गेल्या~~ सरळ राजारामाकडे जाऊन त्याने त्याच्यावर गुजरलेल्या प्रसंगाचे वर्णन केले.

राजारामाने बलरामाला अनेक प्रकारे भय वाटावे यासाठी ~~काम~~ केली. परंतु ती निष्फळ ठरली.

बलरामाला विमावे रथ लागले. तो घरी राहिला तर त्याला संभाळणे कठीण

होतं. ~~त्याने~~ तो जाहीर पत्तं फिरवून आल्या तर त्याला भोक्तीचं कल्पना येईल व थोडेफार लाकडात होईल असा विचार करून राजारामाने बलरामाला चार पैसे देऊन तीन चार महिने कांठिनी हिडून फिरून घायला सांगितलं.

बलराम एका मोठ्या गडगात आला. शहरातल्या समती दिवसभर पाहून संध्या-काळी तो गावावाहेरच्या एका जुन्या धर्मशाळेला ~~जाऊन~~ गला. धर्मशाळेकडे त्याला ~~जाऊन~~ असताना पाहून एकजण म्हणाला— 'त्या ~~जाऊन~~ जाऊ नकोस! मध्यरात्र उलटल्यावर ~~तो~~ धर्मशाळेत भुते येतात.' परंतु बलरामाने दुर्लक्ष करून

मध्यरात्र आल्यावर गवसलेल्या भुते ~~तो~~ धर्मशाळेत आली व बलरामाला पाहून हसू लागली. त्याला आहून व त्याच हसू एकून बलराम म्हणाला— 'ओही, म्हणजे तुम्हीच भुत वाटतं?' ने एकून भुत आणखी जास्तच हसू लागली व बलरामाला उचलून घेऊन नाचत गेलं. गावावाहेरच्या एका जुन्या वाड्यात शिरली त्या वाड्यात भुतांचे राजा, त्याची बायको व त्याची मुलगी राहते.

भुते उचलून घेऊन गेली त्याने बलरामाला मजाच आटली. वाड्यात घेऊन जाऊन भुतांनी बलरामाला एका

~~जाऊन~~ आणि ~~तो~~ गरगर फिरू लागली. 'वाहवा! वाहवा! रंगत आहे बवा!' म्हणत बलराम हसू लागला.

भुतांना आश्चर्यच बाटलं कारण ती कोणासमोर आली की ती कवती मिऊन जात असे. या उलट बलराम त्याला तर नाहीच. वाट गरगर फिरत असता हा ~~जाऊन~~ म्हणून हसत होता. भुतांनी ती गोष्ट आपल्या राजाकडे सांगितली. भुतांना राजा वीतसर लच होता. तर त्याची दाढी हातभर लांब होती. तो चाले तेव्हा त्याची दाढी जमिनीवर लोळे.

बलरामाची माहिती कळल्यावर भुतांचा राजा राजारामाने स्वाटेजवळ आला. त्या

राजाचे रूप पाहून बलरामाला जास्तच हसू आले. त्याने टाळ्या वाजवून राजाच्या हातातली कुन्हाड हिमकावून घेतली. राजाला जास्तच राग आला. त्याने खाट जास्त जोराने मरगार फिरविली. त्यामुळे **आवाज** भोली न काटला. त्याला त्यात जास्त मजाच वाटली व त्याने राजाच्या कुन्हाडीने त्याची दाढी कापून टाकली. त्याची दाढी कुन्हाडीच्या डाव्यात मडकली व भुताचा राजा **आवाज** लागला.

"बाया रे, मला **आवाज** तरी ओढून बाहेर काढ, तू मागशील ते मी देतो" भुतांचा राजा म्हणाला. बलरामाने दाढी ओढून काढली व राजाला वाचविले.

"तू चांगलाच शूर दिसतो आहेस मी रे! माझ्याजवळ **आवाज** घन आहे ते सर्व मी तुला देता. **आवाज** ते मी आणि माझ्या मुलीशी लग्न **आवाज** घे." भुतांचा राजा म्हणाला. ती मुलगी भूत नव्हती एका राजाची मुलगी होती. भुतांच्या राजाने तिला तिच्या

बापाच्या वाड्यातून **आवाज** घेतले आणि तिच्या **आवाज** घेऊन गेला.

लहानपणापासून नाहीशी सालेली मुलगी एकाएकी परत आलेली पाहून राजाला परमानंद **आवाज**. त्याने बलरामाचा सत्कार **आवाज** आणि एक मोठा उत्सव केला. त्या उत्सवाला बलरामाचा बाप राजाराममुढा आला. मुलाच भाव उदयास आलेले पाहून त्याला आनंद **आवाज** जरा, परंतु या मुलाला कोणासही, कदाचही **आवाज** नाही तर याच्यावर कव्हा कस मकट येईल याची भीती मात्र **आवाज** मनात होती.

"बलरामाला भयभीती नाही म्हणून तुम्ही कालजी करण्याचे कारण नाही. धैर्य न मानून प्रत्येकाल नसते त्यापरीवर समवधपणामुळे **आवाज** लागतो त्याने कोणतेही काम केले तरी त्यात तामरक राहलं पाहिजे. त्याला अशक्य असाध्य असे जगत काहीच नाही **आवाज** सावधगिरी राखली पाहिजे!" राजा म्हणाला.

न्यायाचे सूत्र

सहसावधी वर्षांपूर्वी भसंपाल नावाचा राजा अवजगिरी राज्याचा अधिपती होता तो शमधर्म **आवाज** प्रगट **आवाज** न्यायनिपाटा करताना तो आपणच भद करीत नसे.

त्याच्या न्यायाचे **आवाज** सूत्र होते-
आवाज तसे "काणाकडून काणाच काही नुकसान घाल्यास नुकसान सामान्या व्यक्तींना अगदी तडान नसून नुकसान करणाऱ्या व्यक्तींचे नुकसान करायला परवानगी होती. **आवाज** देशाच्या न्यायतोतीच ते सूत्र मानले जात असे.

काही लोक आपापली नसबाय आपसून चांपाला मागण्यात रागवले. परंतु महाराजाच्या काजूलाच पुवराज वसलले होते त्याने इतर लोकांना अडविले आणि स्वतः पुढे हाऊन नागावर आपल्या तलवा-रीचा वार केला.

तापाच मुदक त्याच्या अगाला **आवाज** होते तो निघटून निघून गेला आणि आपल्या विलास शिरला. नागीण आपल्या साधोदाराची दयनीय स्थिती पाहून विलाप करू लागली तेव्हा साप त्याच्यावर गुजर-लेला प्रसंग थोडक्यात वर्णन करून सांगून म्हणाला-"तुला या राज्यातले न्यायाचे सूत्र माहीतच आहे. त्या सूत्राप्रमाणे राजा निवाडा देईल व आपल्या मुलाला योग्य ती दंड करील त्या न्यायसुत्राप्रमाणे तू आरोपी पुवराजाला चावून त्याचा वध कर. परंतु त्यापूर्वी राजाकडे फिर्याद

एकदा भसंपाल दरबारात **आवाज** होता. मंत्री व सामंत राजे येथल्यानी बसले होते राज्यव्यवस्थेसंबंधी राजा मंत्र्यांचा सल्ला घेत होता. थावेळा एक तामसाध वाट चूकून दरबारात शिरला. मापाला पाहून दरबारात गां **आवाज** उडून गेला.

कमल त्यास माग! घाईत तू युवराजांना चाखायला जाऊ नकोस." असे नागिणीने मयजावून सांगून नागाने सोडला.

नागिणी त्या दिवशी रात्री किल्ल्यात शिरली आणि गुपचुप युवराजांच्या निजा-धक्या खोलीत पोचली. युवराज झोपलेला होता तिने त्याच्या गळ्याला विळखा घातला. युवराज घाबरेलून जाऊन ओरडू लागला. युवराजाचा आवाज ऐकून नोकर पाहारेकरी घाबरेलून आले. परंतु त्या नागिणीला कसे ठार करावे कोणालाही सुचेना. नागिणीला मारण्यासाठी तार करताना तर युवराजांच्या गळ्यावरून थार पडणार म्हणून काय करावे, कोणालाही सुचेना.

ते शिकलेल्या विनूद स्थितीत 'आ' वासून तमने पडाले राहिले.

इतक्यात नागिणी बोलू लागली— "तुम्ही कोणी घाबरण्याचं कारण नाही. तुम्ही महाराजांना बोलावून घ्या. मी त्यांच्या जवळ न्याय मागणार आहे. तुम्ही मला ठार मारण्याचा विचार केल्यात व स्वासाळी प्रयत्न केल्यात तर मी युवराजांना घाबून त्यांना भिक्षण ठार करीन." या शब्दात नागिणीने त्यांना धमकावलेही.

मध्यंतरा महाराज स्वतःच नेथे आले. नागिणीने साप्यादागच्या आवाजात म्हणून बोला त्याची आज्ञा करून दिली व म्हणाली— "महाराज, पत्नीने कोणाचं काहीही पकडून केले आहे, मी आपल्या वाढत निमूदपणे निघून जात असतां युवराजांना अन्वयावान त्याचा काळ करून मला विधवा केले आहे. या राज्याच्या न्यायाच्या सूत्राप्रमाणे मी युवराजांचा वध करून त्याच्या बायकोला विधवा केले तर ती चून होईल का? आपण धर्मात्मा काहात नहमी न्यायाची बाजू घेत आहोत. आहो म्हणून माझ्या बाबतीतही योग्य तो न्याय करावा. माझी एवढीच विनंती आहे!"

नागिणी म्हणाली ते ऐकून राजा निरुत्तर झाला. राज्याच्या न्यायसूत्राप्रमाणे अन्या-

याने नागाला ठार करून त्याच्या बायकोला विधवा करायला आरंभ नागिणीने युवराजांवर लावला होता. युवराज राजाचा एकुलता एक मुलगा होता. या संकटातून मुदका कशी मिळणार? राजा स्वतः काहच न्याय विवादात काळ शकला नाही.

राजाने भाडलावाने न्यायाधिकाऱ्याला बोलावून घेऊन त्याच्यासमोर नागिणीकडेन तिची तक्रारी ऐकविली. राजाने न्यायाधिषाने दोघांनी नागिणीने मागणं जेवणं ऐकून घेतले. नंतर न्यायाधिकाऱ्या म्हणाला— "महाराज, आपल्या राज्याच्या न्यायसूत्राप्रमाणे 'मृत' तसे नियम आहे. त्या नियमाप्रमाणे युवराजाच्या हातून

वडलेल्या चुकीमुळे नागाची पत्नी विधवा झाली आहे. तेव्हा युवराजांची पत्नीला विधवा करण्याचा अधिकार नागाला पोचतो!"

तो निवाडा ऐकून नागिणी चकित होऊन म्हणाली— "हा निवाडा कोणत्या न्यायशास्त्राप्रमाणे झाला? फक्त जड्यच्छल करून युवराजांना धांवविण्यासाठी हा प्रयत्न आहे. मृत पत्नी करा. मृत पणार व त्यामुळे युवराजांची पत्नी विधवा कशी होणार? ही शब्द फसवाफसवी आहे!"

नागिणीने लाचलक्ष्या आरंभाचे उत्तर न्यायाधिकाऱ्या या शब्दात दिले— "नागाची बायको म्हणाली व यशस्वी आहे. त्यात त्या नियमाप्रमाणे युवराजाच्या हातून

म्हणजे नाकारता येणार नाही. परंतु यथे एक घमंसेने उत्पन्न झालेला आहे." असे सांगून न्यायाधीश पुढे म्हणाला—"नागीण वाई, तुम्हाला किती मुल आहेत?"

नागीण म्हणाली—"मला पाच मुल आहेत." त्यावेळी तिच्या डोळ्यातून अश्रु वहात होते.

"अस्त! नरमग तू मी म्हणता ते लक्षपूर्वक एक तुला विचारला पाच मुलांची आई असतां युवराजांनी विधवा केले आहे. म्हणून तुम्हाला युवराजांच्या पत्नीला पाच मुल अमलली विधवा आई वार. म्हणजे ग्यायसूत्राप्रमाणे आल्या-सारखे होईल मी म्हणतो ते बरोबर आहे की नाही?"

तेव्हा नागीण मकोच करीत म्हणाली—"तुम्ही म्हणतां ते अगदी बरोबर आहे।"

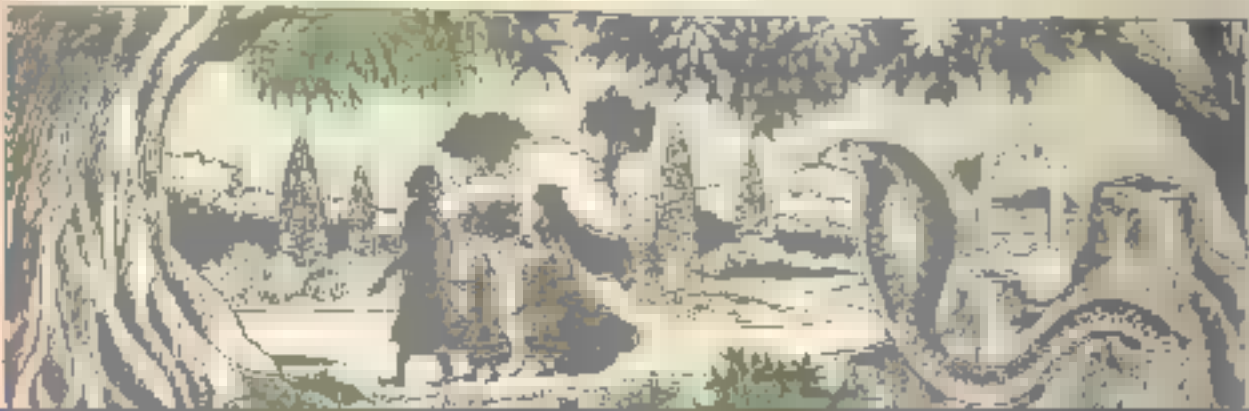
म्हणजे ग्यायसूत्राप्रमाणे आपला संवत्स निवाडा दिला. म्हणाला "नरमग तुला काही दिवस थांबाव लागणार आहे कारण युवराजांच्या बायकोला फक्त दोनच

म्हणजे तू काय म्हणतो आहे काठोमिळय युवराजांवर आपला सूट उगव!"

नागीणीला ते मान्य करावे लागले, कारण तो निकाल त्यासूत्राप्रमाणे होता. तेव्हा नागीणीने राजाजवळ निवेदन केले की युवराजांच्या बायकोला फक्त दोनच मुलगा आहेत की ती वातपी नागीणीला राजाने कळवावी

ग्यायजील राजाने नागीण म्हणाली ते मान्य केले परंतु त्यानंतर युवराजांच्या बायकोला मूलच झाले नाही. युवराज बायकोबरोबर दयानात फिरायला येई, तेव्हा नागीण आपल्या मिळानून बाहेर काढून त्याच्याकडे पाहो

कित्येक वर्षे लाटली युवराजाला शानदार मुलच झाली नाहीत म्हणून आपल्याला सूट उगवायला केव्हा मिळणार हा एकच विचार तिच्या मनात बसत राहिला. परंतु काही दिवसांनी त्याच काळजीने ती स्वतःच मरण पावली

निलोभी राजकुमार

प्राचीन काळी वागी यथे यत्नादल नावाचा राजा राज्य करीत होता. त्याला यथे मल्ल हात नवीन लढास मुलाचे मंदर हात राजाने आपल्या सवे मुलांना निरनिराळ्या गरुडही विद्या ग्यासासाठी पाठविले होते. सवात धाकटा मुलगा सवर याला बोधिसत्वाकडे पाठविले होते.

बोधिसत्वाकडे कित्येक राहून संवरने उत्तम मयादन केले आणि सर्व विद्यांत पारंगत झाला. इतर मुलांचा विद्याभ्यास संपल्यावर त्याचे गरूड आपल्या शिष्यांना घेऊन राजाकडे आले म्हणाले—"यहाराज, आपल्या चिरंजीवांचा विद्याभ्यास संपलला आहे व न सर्व विद्यांत निष्णात झाले आहेत." राजाने मृदुदक्षिणा देवून सर्व गरुडा ब्राह्मणपूर्वक निरोप दिला

त्यानंतर राजाने आपल्या राज्यातल्या निरनिराळ्या प्रांतांचे शासक आपल्या सर्व मुलांना नमावले त्या प्रांतात पाठवून दिले परंतु धाकट्या सवरने आपले गरूड बोधिसत्वा यांचा सल्ला विचारला म्हणाला गरुडस्ये, माझ्या वडिलांनी मला माझ्या इतर भावाप्रमाणे कोणत्यातरी प्रांताचा अधिकारी नमावण्याचे ठरविले तर मी काय करणं योग्य होईल? तेव्हा बोधिसत्वा म्हणाले—"बाळा, जर तुझ्या वडिलांनी तुला एखाद्या प्रांताचा शासक नमावले ठरविले तर तू नम्रपणाने जबाबदारी स्वीकारू नकोस. कारण इतर सर्व भाऊ तुझ्या वृद्ध वडिलांना साडून निरनिराळ्या जागी गेले आहेत. तेव्हा तुझ्या वडिलांच्या सवला कोणीतरी गरूड पाहिजे. तू श्रद्धाभक्तीपूर्वक त्यांची सेवा कर, ते तुला प्रथम कर्तव्य आहे."

राजा प्रह्लाद एकदा बोधिसत्त्वांच्या आश्रमात गेला. संवरने वडिलांना म्हणकार केला आणि बोधिसत्त्वांच्या शेजारी गऊन उभा राहिला. राजा त्याला म्हणाला- "बाबा, तुम्हा विद्याभ्यास संपला आहे ना?"

रांयर म्हणाला- "बाबा, गुरुवर्षाच्या कुपेन मी सर्व विद्या संपादन केल्या आहेत.

"तसेच आपल्या राज्यातल्या कोणत्याही प्रांताची निवड करून त्या प्रांताच्या शासनाची जबाबदारी स्वतःवर घे!" राजा म्हणाला.

संवर म्हणाला- "बाबा! मी आपल्या मुलात सर्वात लहान आहे. जर मी आप-

ला 'मोड' कर कोणत्याही राज्याची जबाबदारी घेऊन राहू लागलो तर आपल्या सेवेला मी अतरेत मला राज्य नको व कोणताही अधिकार आपली सेवा करावी फक्त एवढीच इच्छा आहे."

ते उत्तर ऐकून राजाला आनंद झाला. त्या दिवसापासून संवर आपल्या वडिलांबरोबर राहू लागला. मधून मधून आवश्यक वाट तव्हां तो बोधिसत्त्वांच्या मज्जा विचारी

एकदा संवरने बोधिसत्त्वांच्या मज्जाप्रमाण परिसरात एक ओसाड जमिनीचा पट्टा निवडला तो समतल करून त्यात फुलाफळांची लायली.

ते एक सुंदर उद्यान त्यात राजाच्या प्रमुख मंडळी लागली. संवरची ओळख झाली

एकदा संवरने वडिलांच्या अनुज्ञेने राजधानीतल्या वर्णीयांस एक मेजवानी दिली त्यानंतर राज्याच्या अधिकार्यांना घादस्वार व पायदल सैन्याला मेजवानी दिली परदेशातून येणाऱ्या राजदूतांना आणि व्यापारी वर्गाला उतरायला सोयीची होईल अशा महात्म्य व्यवस्था केली. अशा तऱ्हेने संवरची कीर्ती राज्यभरच नव्हे तर परदेशातही पसरली.

अशा तऱ्हेने कित्येक वर्षे लोटली राजाला वार्षिक आले आणि राजाने

अथरुण घरेले ज्ञाने मज्जांना बोलावून विचारले- माझ्यानंतर राज्याची जबाबदारी कोणावर टाकावयाची. मझ्या बाभर मुलापैकी प्रत्येकालाच गादीवर बसण्याचा अधिकार आहे. तुम्ही विचार करून मज्जा योग्य राजकुल गादीवर बसविण्याची व्यवस्था करा

राजा सारल्यावर मज्जांनी आपापसांत विचार करून राज्याची गादी सर्व प्रकारे कोणत्याही यांनात त्यांनी धाट्यामाटाने त्यांच्या राज्यासमोर घेऊन त्या दिवसापासून बोधिसत्त्वांच्या राज्याच्या राज्याकारभार पाहू लागला

वारल्यावर संवर गादीवर बसला. पाहून इतर राजकुलारांना राग आला त्या सर्वांनी मिळून राज्याची कळविले की त्याने मज्जाभाने लिहायन सोडावे. त्यांनी आपापली मज्जा जमवून राजधानीला वेढा दिला.

संवरने ते सर्व आपले गुरुवर्ष बोधिसत्त्व यांच्या काळावर घेतले. त्याचा मज्जा विचारला बोधिसत्त्व संवरला म्हणाले- आपल्या भावांनी भांडण करण हे महापाप आहे. शिवाय भाऊवंदकीमुळे राज्य तष्ट होईल व प्रजेला चार सोळा काळ मरण होईल. आपल्या राज्याचे अथर

तुम्हा राज्याचे सर्व भावांना वाटून देऊ."

संवरने आपापसांत करायचे ठरवून आपल्या सर्व भावांना कळविले. सर्वांत मोठा भाऊ नरप्रवर्तन याला ते एकुल आचार्यच वाटले. तो आपल्या एवढे मोवाभा म्हणाला- "आपण सर्वांनी मिळून राजधानीला वेढा दिला. तो प्रसंगमज्जा की मज्जा गादी वळकावली आहे आणि तो आपला जवळ झाला आहे. परंतु त्याने स्वतःच आपण सर्वांना वाटा देऊन जोदायें जावून प्रजेचे प्रेम संपादन केले आहे. तेव्हा आपण त्याच्यावर स्वारी करणे गैर होईल."

एका घाकट्या भावाने विचारले- 'तर-
मग आपण काय करणं योग्य होईल?'

"आपल्या घाकट्या भावाशी सल्ला-
खाने बोलेणं योग्य होईल. बाबांच्या
शिहासनावर आपला सर्वांचाच अधिकार
आहे. तरी आपणां सर्वांना एकदम
शिहासनावर बसणं शक्य नाही. म्हणून
आपण त्यालाच आपला राजा मानून
आपण त्याच्या घाकट्याच्या बाबांनी दिलेल्या
प्रदेशाची व्यवस्था पहात रहावी." सदस्य-
तेन म्हणाला.

सर्वांना ती सल्ला योग्य वाटली. त्यानंतर
सर्वांनी शयरचा जयजयकार करीत राज-
धानीत प्रवेश केला. मगच गादीवरून
उतरून आपल्या सर्व भावांचा पयोजित
सत्कार करून त्यांना बसायला योग्य
आसन दिले.

त्यानंतर उपोसितत संवर्ला विचारले-
तू मनाचे हे औदार्य दर्शवून ओमची मन
जिकली आहेस. परंतु तुला ही धर्मवुद्धी
आली कशी?"

"दादा! मी मानवमात्रावर प्रेम करतो
व म्हणून सल्लाप्रमाणे वागलो मी
नियमितपणे कुटुंबातील सर्व सभासदांना
योग्य रक्कम उरचन देत आहे आणि
राज्यशुद्धी व सैन्यातल्या सर्व अधिकाऱ्यांना
व लक्षावधसंख्येचे लोकं रातार वेळवर पगार
देण्याची व्यवस्था केली आहे. प्रजेचे हितच
सर्वोपरि आहे. मी मानतो!" सवर
म्हणाला.

त्यानंतर बाबल्या भावाने आपल्या सर्व
भावांच्या वतीने शवरला आशीर्वाद देता
म्हणाला-" तुम्हाला प्रचारे धर्ममार्गावर
वाळून प्रजेला मूर्खी करू नको. आम्ही
निरपेक्ष तुम्हाला पाठीमागे आहो. तुम्हाला
जयमय राहू नये याची काळजी घ्यालू.
तू या लोकांत उग्रपदासारखा सुखी रहा."

ओधिसत्वाच्या शिष्य सवर अशा तऱ्हेने
आपल्या सर्व भावांचे व प्रजेचे प्रेम संपादन
करून कित्येक वर्षे राज्य करीत राहिला व
एक थोर दासक म्हणून त्याची कीर्ती
दिग्दर्शित पसरली.

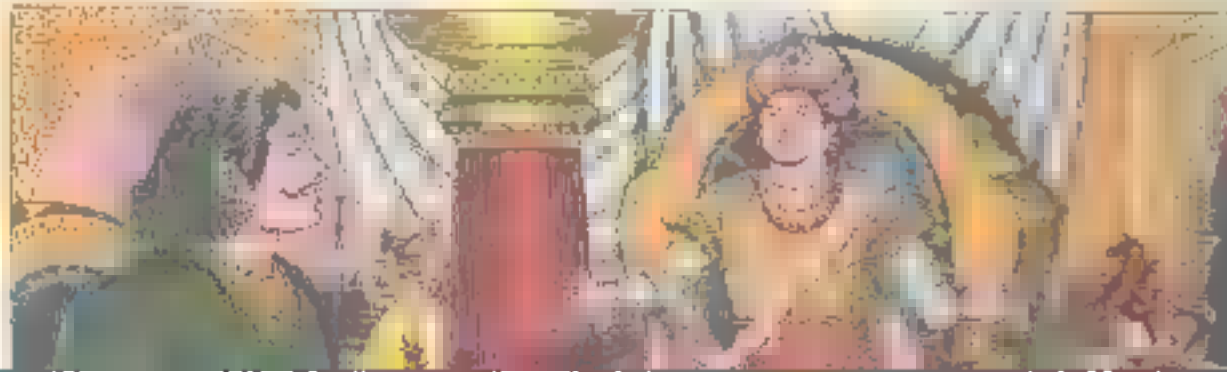

कोडिण्य मनुजसंख्यावर राजा वसे
सामुद्राच्या पलीकडे होणता सर्व
अमेक तो आपल्याला पहायला निघेन
का - त्याच्या मनात विचार हो-
रोज समुद्रकिनार्यावर वसल्यावर वेत.
कोडिण्य मनुजसंख्यावर वसल्यावर वेत.
अमेक तो आपल्याला पहायला निघेन

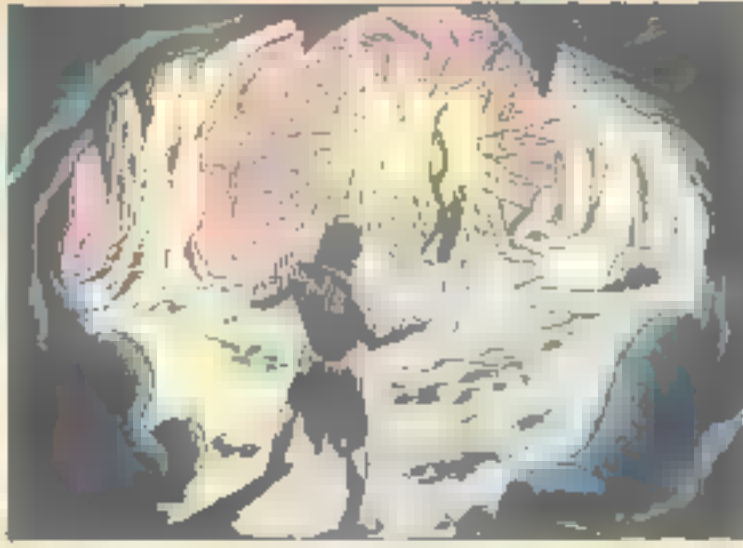

घाडसी खलाशी

कित्येक मनुज होऊन गेली. कोडिण्य
नावाचा एक बाहुगण तऱ्हाच मुकड
हाता तो पिड्यान् पिड्या चामू
आमेली आपला भिक्षुकीचा किवा
पुण्या प्रवचनाचा धडा करीत तो-
त्याला तो आवडत नसे. त्याचे वडील
पदपट करण्यात यत्न झाले की तो
सध्या वाटून मनुष्य पगार होत असे.

एकदा तो होपला त्याला एक
दाट जंगल दिसलं त्यात त्याला एक
दिव्य पुरुष दिसला तो महाभारता-
च्या धर्मपौरी गुरूशिरसारखा वाटला.
त्याला तो एका गृहेत एक धनूष्य
टेबीत असताना दिसला.

उजाड्यावर कोडिण्य त्या जंगलात
गेली स्वप्नात पाहिलेली मुद्दा त्याचा
दिसली. ~~ही~~ नुपचुप नुहेत गिरजा-
तम खगमरून एक धनुष्य दिमले
त्याचे प्राणवय वाटले.

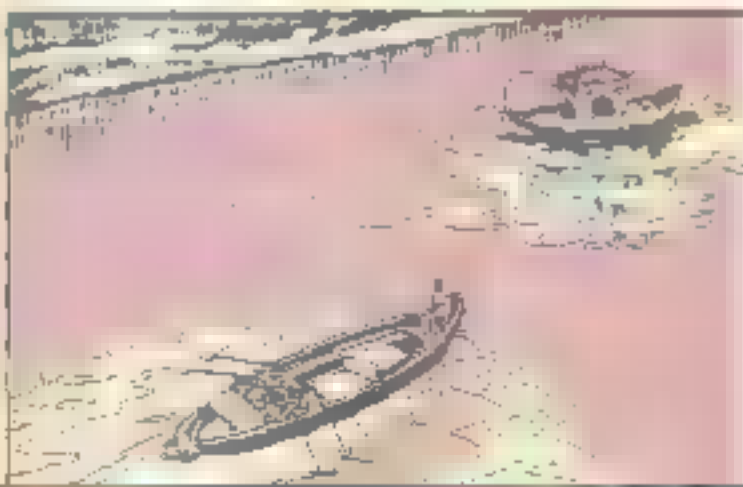
काही दिवसांनी त्याचा नाकड्या
घसकर जाडे असलेला एक कडक व
'कनाड्या' जंगल काढला मुद्दा
असलेला नीका दिमली कोडिण्य
~~काढला~~ दिव्य धनुष्यावर ~~काढला~~ नडवून
त्या नीकेडा फडफडत असलेल्या
मोडपाचा नेम धरून ~~काढला~~ मोदा
वृद्धा याची नकल.

धनवय धडल कोडिण्य आपल्या घरी
परतला त्याचा आपल्या सिलासमार
आपल्या 'अनविरोध' पण ~~काढला~~
त्याचा धडक कर ~~काढला~~ एक
तसेच आपल्याकड्यास वलाज सारा की
ही धनुष्य याच्या हातात असेगरीत
कोणतेही ~~काढला~~ असाय असाऊ नाही.

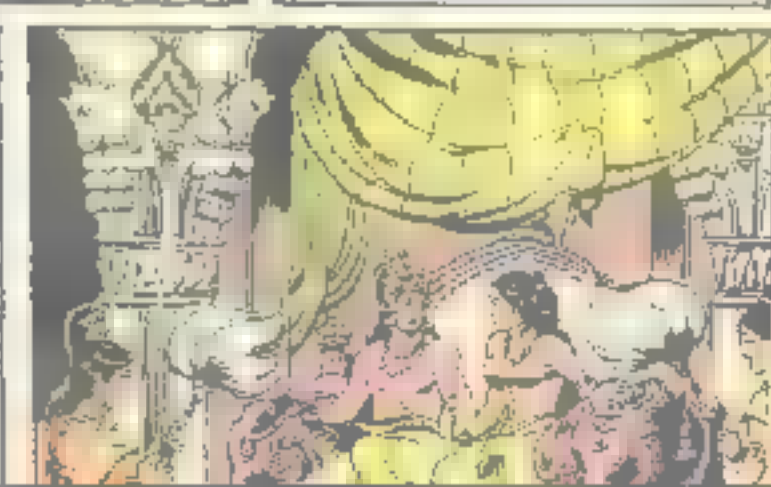

~~काढला~~ नीकेत अर्थात गोदळ उडून गेला.
~~काढला~~ नकल दिव्या उडून ~~काढला~~
रात्रित्या त्यात राजकन्यासारखी रंग
अपघनी नकल रची होती. ती कोडि-
ण्यकड हाताने धुण कडून त्याचा
कोनचीत होती दिव्या रात्रित्याहीमागून
आपली नीव आपायला ती रागत
होती.

असलेला कोडिण्यने आपल्या काही
साधोमित्रांना नमकिने जाणि यम
गिनायतन पडलला एक मोडकी नाव
होती ती वृद्धा करत नीत वगून
एका अविरोध पडलला दिव्या
किडन दिव्या कोडिण्य.

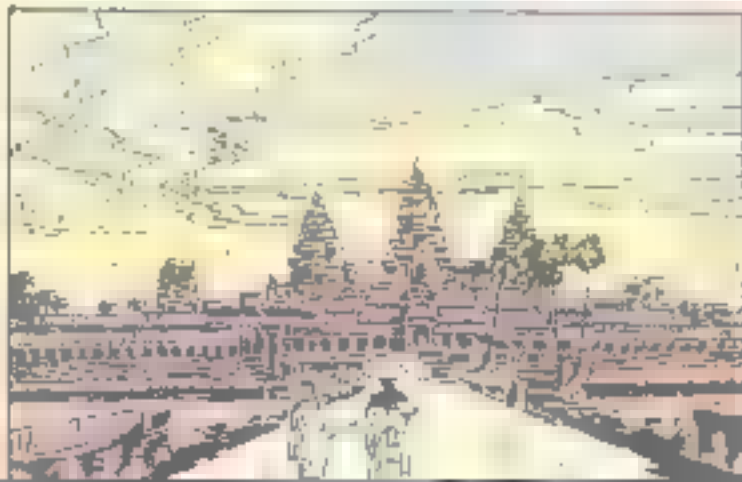
ती राजकन्या तिचे वडेल वारल्यावर
कांभोज ~~काढला~~ गादीवर बसली
होती. कोडिण्यला पाहताच तिचा
वाटले की ताने निच्या पाण्य पती
आहे कोडिण्यनी तिचे लग्न झाले व
तो कांभोज देजाचा राजा साव्या.

त्या काळातील राज्यात राज्य पुढे
कधीही या नावाने ओळखले जाऊ
नव्हिले. शहर ते राज्य समजावले
संवाले पण पुढे शहर कोणाच्या
अखत्यारीत त्या वेळीत भारतात
समजावे लागू नव्हते आणि शहरात
कोणातही देशाचे राज्यकारभार चालू नव्हता.

संवाले शहरात राहिले त्या एका
शिवाजीराजाच्या कोणाच्याही राजे
'दर्या' ही त्याची प्रथम कल्पना.
महाराजा राज्यातील कितीही शहर
याप्रकारे होते.

त्या काळात अखत्यारीत देशात
जाऊन शहरात जाऊन, राज्यातील राजे
कोणाच्याही राजा अखत्यारीत जाऊन
राज्यातील राजे ते देशात अखत्यारीत जाऊन
राज्यात राजे शहरात जाऊन त्या
देशातील राजा शहरात अखत्यारीत जाऊन
राज्यातील राजा अखत्यारीत जाऊन
राज्यात जाऊन.

शंका समाधान

एकदा विदर्भ देशाचा राजा प्रयोजित
दरबारात बसला असता एक दुस
प्रवेश करून इशारा लावला— "महाराज, आपली
शेजारी राज्य बदलीत पंध्रपूर यांमध्ये
ज शहरात त्यात असताना वीर प्राणाय
पुढील आणि प्रत्येक गावे तयारनांद झाली.
त्याचवेळी विदर्भक दरबाराचा मनोरंजन
करून दाता. पण तो काळामे एकदा सर्व
काळात परत शहरात वळताना विदर्भक
किताबला त्याने आपले पायात काढून
जमिनीवर कडक त्याच्या पायांवरून एक
विश्व शिखर होता तो त्याला चांगला
होता. ते कळल्यावर सर्व दरबारी महली
त्याला काही मदन करण्याऐवजी खंदखंड
हमू पागली.

ते पाहून राजा आपल्या मज्याला
म्हणाला— "प्रधान, कोठिती शेजारच्या
राज्यात कितीही लोक मज्यांमधून पडल्यात

त्यात आपले दरबारी इतके घाबरून
गेल्या दिवस आहेत आणि तेच समोर विपू
यक तयारित असता हसत आहेत हे
पाहून माझ्या मतान एक प्रश्न प्रभा
राहिला आहे की माणसाच्या सर्वात अधिक
दुखी करण्याची गोष्ट कोणती व आनंद
दणारी गोष्ट कोणती?"

प्रधान म्हणाला— "माणसाच्या शारीरिक
काटापेक्षा त्याला होणारे मानसिक काट
जास्त दुखदायी व असह्य असतात!
आपल्या दरबाराच्यासारखे अपरिचित लोक
गुंडा, पुढात मज्यामधून पडणाऱ्याची मज्या
शंकांवर जाण्याची गोष्ट काटांचे घाब
रून गेल. त्याच्या सर्वांच्या हृदयाचा
थरकाप उडाला म्हणून ते सर्व गण
झाल. पण दररोज दरबारात हमविण्याचा
घडा करण्यात विदर्भक जेव्हा स्वतःला
होणाऱ्या काटांमधून तळमळू लागला तेव्हा

त्याचे जोरपणे सुद्धा दरवाऱ्यांना हास्या-
स्पदच वाटले."

"तुमच्या बोलण्यावरून हे कळते की
प्राचीनिक व मानसिक कष्टांतले अंतर
वास्तविक फारच कमी असते. मानसिक
कष्ट आस्त अमल्य असतो हे तुम्ही सिद्ध
कसे झाले का?" राजाने विचारले

प्रधान म्हणाला—"मी हे सिद्ध करून
दाखवू शकतो, परंतु त्यासाठी महाराजांच्या
सहकाराची गरज आहे" राजाने हाकार
दिला. त्यानंतर प्रधान एका म्हातान्याचे
सोपे करून राजभाषी बाहेरच्या कालीच्या
देवळात गेला. अनेक भक्त देखीला नाष्टान
नमस्कार करून देवी अथळी आपले दुःख
निवेदन करीत व भागणे मागून निघून

जात होते. त्यांत विकटाक्ष नावाचा एक
तर्कण संन्यासी सुद्धा होता. प्रधानाने त्याची
परीक्षा घ्यायचे ठरविले.

विकटाक्ष कमालीचा आळशी होता.
काही एका कामधंदा केल्याशिवाय पोट
भरणे या हेतूने संन्यासी झाला होता. तो
नदीत स्नान करीत असताना घडामोड परत जात
होता वाटेत वाळूत थोड्यांना दिपवून
टाकणारी लहान अंगठी त्याला दिसली.
अंतर चालून गेल्यावर काही वेळाने
एक म्हातारा काही तरी शोधत त्याच
जागी आला. तो मोठमोठ्याने रडत
होता—"माझ्या मुलाचे भाग्यच फुटक, आता
मी जिवंत राहून तरी काय उपयोग?"

विकटाक्षने ओळखले की तो ब्राह्मण
तीच अंगठी शोधत आहे. ती अंगठी तर
विकटाक्षच्या हातात होती. विकटाक्ष
म्हातान्या जवळ गेला त्याच्या अंगावरची
मूल्यवान वस्त्राभूषणे पाहून तो थक्क
झाला. त्याने त्या म्हातान्याला विचारले-
"काय हो, काय शोधतां आहां?"

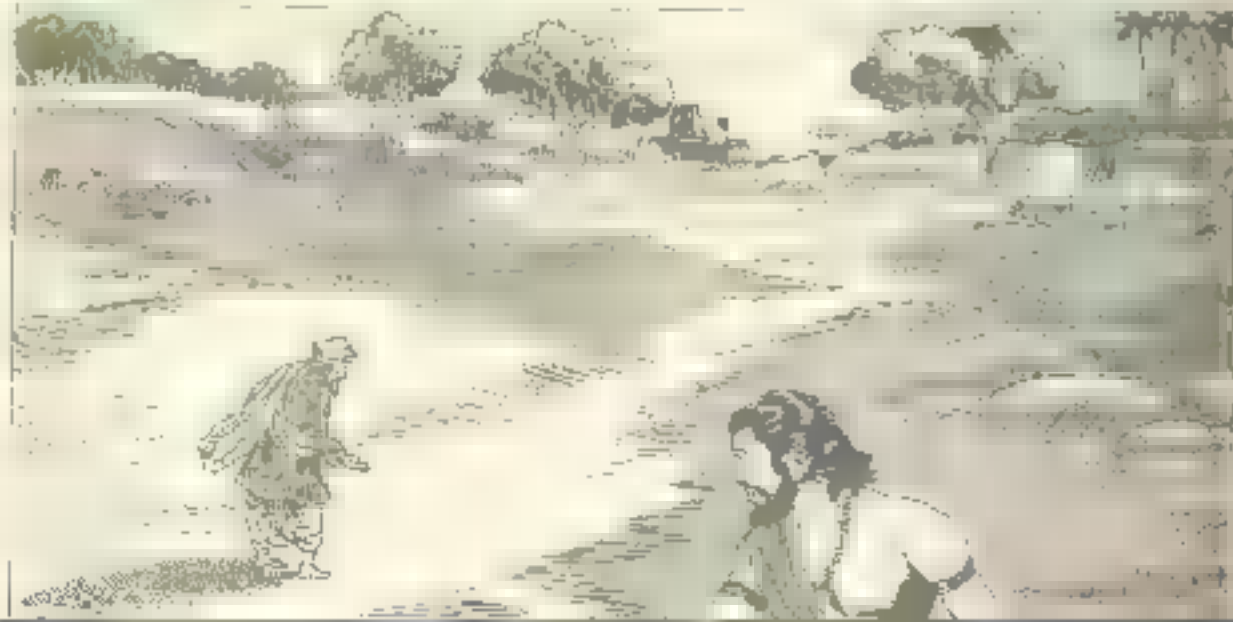
"येथेच कोडे तसे माझी हिऱ्याची
अंगठी पहली आहे. तू शोधून दिलोस तर
मी माझ्या ~~वस्त्राभूषणे~~ हिऱ्याचा हार
मुला देईन." म्हातारा म्हणाला.

विकटाक्षने अंगठी शोधण्याने सांग कले.
हातातली अंगठी साली टाकून ती साप-
ठ्याचे दशविले ती म्हातान्याला दिली.
म्हातारा खूप आला व ~~वस्त्राभूषणे~~ वचन दिल्या.

प्रमाणे गळघातला हिऱ्याचा हार काढून
विकटाक्षाला देऊन निघून गेला.

म्हातारा थोडेच अंतर चालून गेला
असेल विकटाक्षच्या मनात शंका आली.
तो घाबरा जाऊन म्हातान्याला येथे व
त्याला विचारले-"काय हो, मी तुम्हाला
ती अंगठी हुडकून दिली तिच्यापेक्षा या
हिऱ्याच्या हाराची किंमत जास्त आहे ना?"

"होय, जास्त आहे. परंतु ही अंगठी
कालीमारोने आपला प्रसाद म्हणून मला
दिली होती. जो कोणी ही अंगठी
वाढत पाहील तो राजाचा जावई
होईल म्हणून मी ही अंगठी आपल्या
मुलाला देणार आहे!" म्हातारा म्हणाला.
म्हातान्याच्या तोंडून ते वाक्य निघण्याची

चोटी हांती की विकटाक्षने म्हाताच्याच्या हातातली जंगली हिमकावून काढून घेतली आणि म्हणाला— "मो जंगल हातात घालून घेऊन प्रसेनजित राजाच्या जाचई होईन व नंतर त्याच्या गादीला वारस." असे सांगून विकटाक्ष राजधानीकडे निघाला.

महात्म्याच सोंग करून हे सर्व पहात असलेला प्रधान चिकटदास्या याठोपाठ त्याच्या मागून निघाला. दोघ राजधानीत पोचले तेव्हा दय्या भरलेला हाता चिकटदास दरवारात जाऊन दया बोटात त्यान अगदी घातली होती ते झोटा राजाळा दाखवीत म्हणाला—“महाराज, माझ नाव चिकटदास आहे. माझ्या या बोटात चमकत असलेली अगदी वाळीपातेचा प्रसाद आहे.”

"अस्स!" राजा ह. म्हणाला तेव्हा त्याला आश्चर्य वाटत नसल्याचे आकटल

"ही अगदी स्याच्या घोटान असेल तो आपला जावई होईल. आपल्या पडवान आपल्या गादीचा वारस होईल। या अंगुलीचा असा प्रताप आहे।" विकटांका म्हणाला

“तो प्रताप कल्ला असता कर सी
नवतच नाही का आदरपूर्वक बोलावून
घेतले असते ?” राजा म्हणाला.

राजा म्हणाला ते ऐकून विकटाक्ष स्वतःच जकित झाला आणि राजाच्या तोंडाकडे पहात राहिला. तेव्हा प्रधान राजाजीबबल जाऊन आपली नकली दावी काढून फकीत म्हणाला—“महाराज, हे सर्व ताटक मोठे रचलेले आहे. विचारा हा मज्यासाठी मनाने फार मोठी महत्वाकांक्षा घेऊन आला आहे!” दुसऱ्या क्षणाला विकटाक्ष मोठेमान विकाली फोडून जमिनीवर धडकून हाऊन पडला.

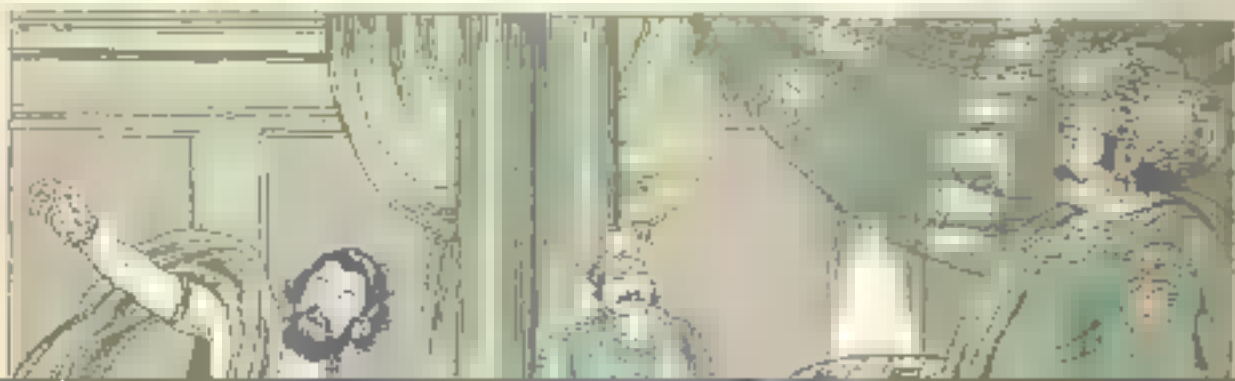
प्रधानमन्त्री शिवायाना बोलखुन विक-
टाशला पैसाकडे पाठविले ॥ नंतर राजाला
म्हणाला— "महाराज, पाहिलेस? आपण-
याला ~~आता~~ तरी शारीरिक कष्ट दिला होता
का? परंतु आज्ञासमक्ष शाळ्याने यांना मान-
सिक धक्का लागून हा वेगळी सज्जा आहे ॥"

सका समाधान ज्ञान्याचे राजाने होऊन-
 राखी मान हलकन मान्य केले.

अंधविश्वास

एक वर्षी २००० प्रदेशात पाऊन मुळीच पडला नाही अ इच्छा पालन प्रजले हाहाकार
 ठरून गेला अशा परिस्थितीत त्या प्रदेशातल्या एका गावी एक सन्यासी आला व
 त्या ~~प्रदेशात~~ गहू तळमला गावकऱ्यांनी घेतले त्याच्यावर ~~अ~~ प्रसंग आला होता त्याचे
 वर्णन करून सांगितले.

तो राष्ट्र त्यांना म्हणाला— "भाऊ मंगवार आहे ना? येत्या गुरुवारी मी अमेरिकेत जाऊन राखीव दलबंदी ही ना थांबता थांबणार नाही. परंतु त्यासाठी यशहोम, जयपूर आणि ~~राजस्थान~~ भाहे बरेच पैसे ~~आवतील~~ लागतील. यासाठी मी पूर्ण ~~संयत~~ अमेरिकेत जाऊन कार्यासाठी पैसे घालेन."

[illegible][illegible]

पैज मारणारा भीमू

कसलीही पैज असो, ती जिकणारा म्हणून भामूचा व्यापारी हातात ना गणाचा लावाच्या गणासाठी बाळिल असता त्या गावाच्या पाटलाच्या शोरपणा गणाचा माग लागला.

गणाचा म्हणाले—“आमचे गावपाटील म्हणजे देवमाणूस!”

“तो जसला रे देवमाणूस? सर्वांकडून कोन घेता आणि नुसता माजला आहे म्हणून मी त्याला पाहिला की खूप शिब्या हामडन आणि तो माझ्यामोर गोड उघडेल तर शरणा” भीमू म्हणाला.

पाटील फार रागीट माणूस होता गणाचाना ते वागले माहीत होते. म्हणून भीमू म्हणाला ते मान्य करायला गणाचा तयार नव्हते.

म्हणून भीमू म्हणाला—“तर मग पैज लाव!”

तो मगार एकत अनता तू पाटलाना ‘‘...’’ याच्या पाटलानी तुझ्या शिब्या व शर घेऊन एक चकार काढायचा नाही तर काढ तर मी शर मरय देन” गणाचांनी पैज लावली.

ठीक तर मी आघाट करून घेतो, थांब! मागून भीमू चरात गेला आणि काही वेळातून शर आला म्हणाला—“एक अट बर फार मी पाटलाच्या शिब्या देन असता मध्ये तू एक अंदाही बोलता कामा नये!”

गणाचांनी हाकार दिला

दोघ मिळून बरोबर काही काळ पाहून गणाचेर भीमू गणाचा म्हणाला—“पैज जिकायची म्हणजे माझी एक पट्टा आहे. मी पुढे पडिल्यान जातो, नंतर काही वेळाने तू ये, तू मशील तेव्हा मी पाटलांना शिब्या देन असेन ते मला राहून शरपणे सर्व एकत्र राहतोय.”

राहिले पाटलाना पैशाचा मोह नाही, किती पैसे दिले तरी ते शिब्या मशील ऐकणार नाहीत, गणाचांना खात्री होती.

काही वेळ पाहून गणाचा पाटलाच्या घरी गेल, तेव्हा भीमू पाटलाना बोलायला येईल ते बोलत असलेला दिसला—“तू लुच्चा लाचखाऊ आहेस! तू भावात जो अत्याचार अन्याय चालविला आहेस त्याला काही अत? तू गेल्याशिवाय नावाचा उद्धार नाही!”

पाटील शांतपणे भीमू म्हणाला हे ऐकून म्हणाले—“तू भयंर डोक्यात राख पाहून बोलू नकोस भीमू! तू इकडे ये दोन मिनिटे शांतपणे बसशील का? दतो ते पो आणि मग जा बर का?”

भीमू ते ऐकण्या तयार नव्हता. जास्तच पिसाळल्यासारखा पाटलाकडे पाहून लागला गणाचा ते दृश्य पाहून थक्क झाले भयंर लापट म्हणून प्रसिद्ध असलेले पाटील असे शरदी नांगी हाकून बसत आहेत! गणाचांना कळवता तर मग पाटील खरोखरच लाचखाऊ आहेत म्हणायचा की काय, असो एक गणाचा मनाला चाटून गेली परंतु त्यामुळे त्यांना फार शईट वाटले, कारण त्यांना मनात पाटील म्हणजे एक देव-पुरुष होते.

शिरदा काढत काढत भीमू दमून गेला. पाटलानी धरालून पाठवून लावला बायकोकडे निरोप पाठविला.

ही विचारी स्वतःच ताक घेऊन आली व भीमूला ते देत त्याला तिने शंभर रुपये दिले.

"हे पैसे कसले?" पाटलांनी विचारले.

"गणोबांना तुम्ही म्हणजे फार मोठा आदर नाही का? तुम्हाला कोणी शिब्या दिल्या तर तुम्हाला ते सहन होणेच नाही असे गणोबांनी म्हटल्याबरोबर भीमूला काय म्हणाला, तुम्हाला कोणी शिब्या देऊ लागला. तुम्ही गप्प राहून सर्व शांतपणे ऐकून घ्याल म्हणे. पण मी मुद्दा शंभर रुपयांची पैज लावून हारले." पाटलांनी वामको म्हणाली.

पाटलांनी गणोबाकडे बघून म्हणाले-
"कायरे गणोबा! भीमूला त्या गप्पवचन तुला माहीत होत वाटत?"

गणोबाने आश्चर्यचकित होऊन विचारले-
"भीमूला वेद, काय म्हणता?"

"तुला माहीत नाही वाटत, याला मधुनमधुन वेदाने वारे पेंतात आणि त्या वेळी तो समोर दिसेल त्याला तोंडाला

येईल. नोलतो, कोणी त्याला उत्तर देऊ लागला तर त्याच पिसं कास्तच वाढत, त्याला शांतपणे बोलून गुंजारून घाई ताक प्यायला दिवस की वेडाच वार उतरत व पुन्हा सामान्यपणे बोलू लागतो. ही गोष्ट योड्याच वेळापूर्वी एकजण पकून सांगून गेला!" पाटलांनी म्हणाला.

"हे गेल चार दिवस चालू आहे, म्हण!" पाटलांची वामको म्हणाली.

भीमूला आघोळीन सोंग आत गेला, तव्हा त्याने हे लोट पाटलांना कळविले असणार, हे गणोबांनी ओळखले. गणोबा तोंड उघडणार त्याच्या आधीच भीमूला गणोबाजवळ आऊन शंभर रुपये घेऊन तेथून पसार होता.

पाटलांनी गणोबांकडून सर्व वृत्तांत विचारून घेतला ती गोष्ट मला न कळवितो स्वतः होऊन सर्व शांतपणे ऐकत राहल्याबद्दल पाटलांनी गणोबांवर खूप आभार.

दीन वस्तनाद

[४]

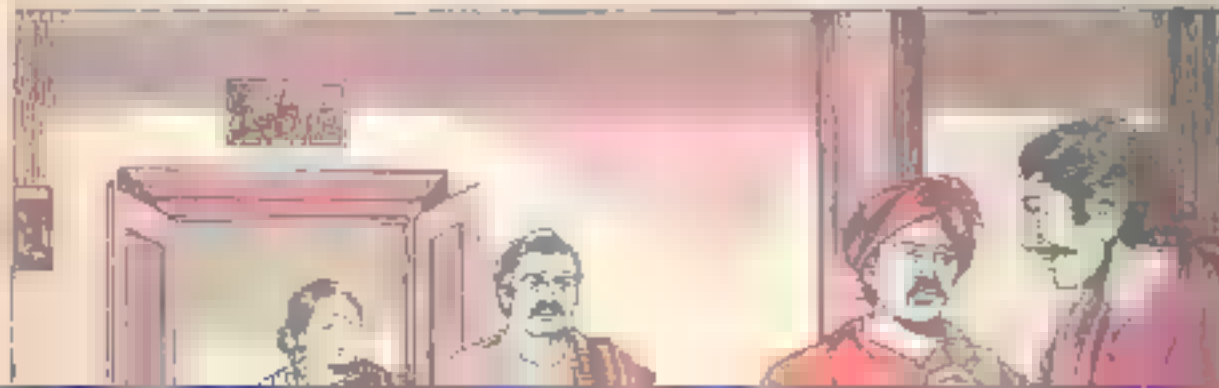
वगदाद शहरात मजान्या लव्या माणसाने वगदादहून बाहेर जाणाऱ्या जुन्या माणसांना विचारले-
"काय हा वगदाद शहरात सर्वात छबकर वसा खाण्याचा पदार्थ काय आहे?"

"साय लावलेली मधाची डबलरोटी" मी या गावात तीन दिवस राहिला. ही रोटी कितीही धास्वी तरी सुरेची वास्त नाही. आपलो हुकीहकीशे वाटते." बाहेर जाणारा म्हणाला.

"किती वाटले ती सर्व झाला तरी चालेल मी या गावात राहीन तिलके दिवस साय लावलेल्या रोटी खाऊन इतर काही खाणार नाही." गावात येऊन म्हणाला बाहेर जाणारा तिथून गेल्या गावात येणारा दिलेलाला मधुन ठेवले होते त्या बाजूला आला.

हे सभाषण झिलेला एकल होतो. तिनं लगच आपल्या सुटकाचा दुपती घेऊनली. ती बाहेरून येणारा माणूस कोणी परदेशी होता. त्याला ती काय व तथे तिला का मधुन ठेवले होते वगैरे काहीच माहीत नव्हते म्हणून ती सहजी कमण्यासारखा होता तसा विचार करून दिलेल. म्हणू लागली मला नको! मी नाही जाणार!" ती तिच्याजवळ आला. तिला विचारले लागला-
"काय ग. बाई, तू तुला का कोणी ठेवले आहे? आणि तू 'नको' नको का म्हणते आहेय?"

"काय माण बाबा? धास्वी नव्यान्या माय लावून मधाच्या रोटीचा नयार करून विकल्या व लक्षावधींनी मंगती संपादन केला मला त्या रोटीचा सुरवातीला काय आवडत परतु हेव्हव्ह माझं मनच बिटलं.

मला त्या रोट्या खावचेच शिक्षा केली आणि मला येथे बांधून ठेवले आहे. उळाडू-
राजाचे शिपाई मधाच्या रोट्या-
आणतील, त्या मी सर्वोत्तम खाल्या-
शिवाय ते मला येथे बांधून ठेवणार,
दोन दिवसांपासून जेव कासावीस
खाला. मला मला मला विचारतो
आहेस, बाबा!" दिलेला म्हणाली.

"बाप रे बाप! बाजी, तुम्याऐवजी
हा मला मला मला नाही ते लोक देत?"
मला माणूस मला मला.

"ते का नाही होणार बाबा? मला
मोडविलेस तर मी आपल्या बाजी तुला
बांधून ठेवले. तू माझ्यामागेच तोंडावर
वरखा धावून मला मीच आहे असे सम-
जून ते तुला मला रोट्या मला मला
देतील" दिलेला म्हणाली.

ते ऐकून ती नवा माणूस फसला. त्याने
दिलेलाच मोडविले तिने त्याला मला मला
बांधून त्याच्या तोंडावर वरखा टाकला
आणि तेथे एक घोडा होता त्यावर बसून
बगदादला निघून गेली.

उळाडूच्यावर पाचही किर्यांदी उठून
दिलेलाच बांधून ठेवले होते तेथे मला उ
गुल्हा शिवायच देऊ लागले. परंतु त्याच्या
बांधून ठेवल्या माझ्याने विचारले "काय
हो, अजून मधाच्या रोट्या आणत नाहीत

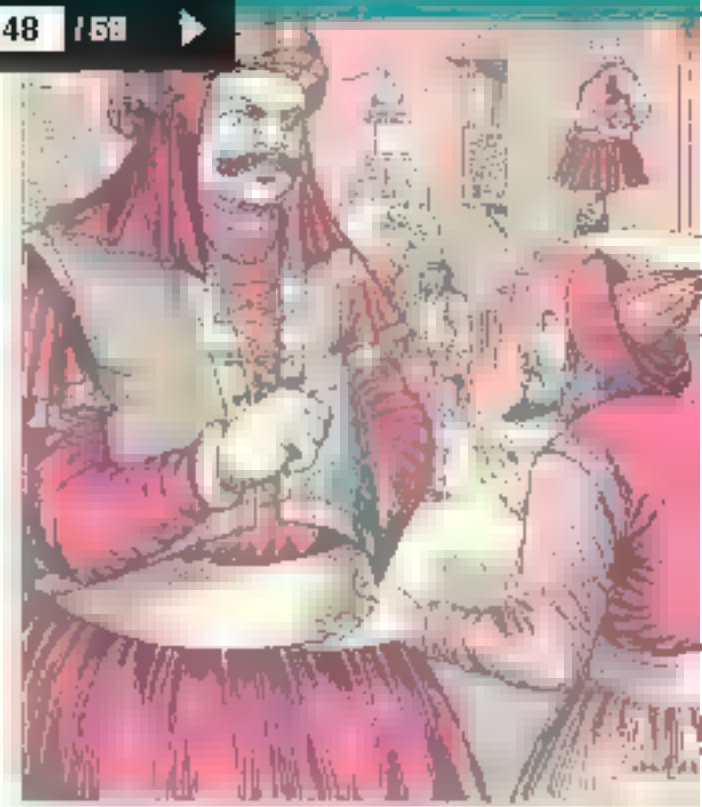
आणि मला नाहीत. मला मला मला
नवा माणूस मला मला मला मला मला
तुला आपल्या डोळ्यात धूळ कळविले
आहेतच.

काही वेळाने जेवून रावताने निघून
आला आणि वडलला कृतान त्याने मला
मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
हे त्याने ओळखले त्याने सर्वांना बरोबर
चलायला मागितले मला मला मला
कडे निघाला.

खलोफा मला मला मला मला
म्हणजे ऐकले आणि काणाकाणांना किती
नुकसान मला मला मला मला मला
नुकसानभरणाई मला मला मला मला मला

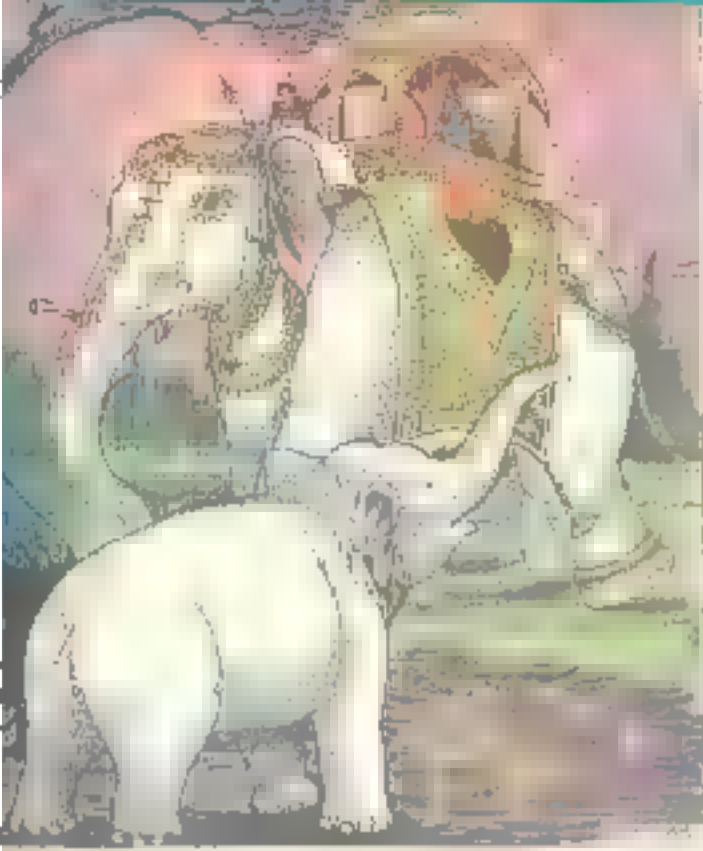
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला

"मला कातवाले अहमद अजून आणत नाहीत"
कोणाच्या विचारण्याची गरजच नाही" ती
त्या पदावर निघून गेली मला मला मला मला
कोणाच्या पकडून घेऊन कोणी एवढे
नाही तेव्हा त्या मला मला मला मला मला
पकडले, नाही तर त्याची हत्याची ती काय
नाही? खलीद म्हणाला.

खलोफांनी अहमदला बोलावून त्याला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला
मला मला मला मला मला मला मला मला

आणि कुवड्या! आपल्याला आणखी
काणी मदत करायला हवी का रे? हे
काय करता न येणारे आपणच आहे का
रे? पुन्हा जर मला मला मला मला मला
काडलोस तसे मला मला मला मला मला

त्याच्या झालं. तेव्हापासून शंकर पार्वतीच्या
भंतीतून होऊन तिचं अर्धांग झाला
म्हणून पुत्रगणपती हा शंकराचा मुलगा
आहे!" चतुर्मुख ब्रह्मादेवाने आपल्या चारही
तोंडांनी सर्व स्पष्ट सांगितलं.

शंकर किकर्तव्य विभूद होऊन उभा
असता पार्वती आपल्या बाळाच्या डोळ्यावर
पडून रबत होती. त्याच वेळी आकाशवाणी
झाली—"उत्तर दिशेला डोके कल्लुन झोपत
असलेल्याचे डोके कापून माझ्या धडाला
चिकटवा. मी पुनर्जीवित होऊन उठेन." ती
पुत्रगणपतीचा आवाज होती.

सर्व देवांनी व शंकराच्या प्रमथगणांनी
सारी पृथ्वी चाळून काढली तरी उत्तरेकडे

डोके कल्लुन झोपलेली एकही व्यक्ती तिच्या
नाही. आणखी हुदकत ओघत आत बसतां
सह्याद्री पर्वतातल्या त्रिवचनात हत्तीचं
एक पांढरेशुभ्र पिल्लू उत्तरेकडे डोके
कल्लुन शंकराला धारण गेल्यासारखं ठगडं
पडलंलं दिसलं.

ते हत्तीच पिल्लू म्हणजे देवलोकांतील
इंद्राचा हत्ती एरावत याच पिल्लू होते.
एकदा त्या आगल काहून एरावत हत्तीवर
बसून वन त्या एरावताचा मुलगा गजेन्द्र
हत्ती इद्राला पाहूनही त्याच्या
दुलंदा पुढं आऊ लागला. इद्राला
त्याचा त्या म्हणाला—"माझ्या
बाहेलाचा हा पोरगा आणि इतका
गर्ब नवना आहे का?"

तेव्हा गजेन्द्र शांतपणे म्हणाला—"माझे
बाबा भागले कर्तव्य पालन करीत आहेत.
म्हणून तू मला कमी लक्षण्याचं काहीच
कारण नाही!"

"अरे, हत्तीच्या कारट्या! मी देवेंद्र
आहे!" इंद्र गर्वोक्तीने म्हणाला.

"होय तर मी गजेन्द्र आहे! जाणखी
कोणी नागव्द आहे व सगळेही आहे! असे
कित्याक इंद्र आहेत! शंभर केलं की इंद्र
पदवी प्राप्त होती. म्हणून कोणी तनयवर्मा
करू लागला तुला भोली वाटते. तरो
इंद्रापद फार माठ आहे तू मोठ्या

आपल्यानं का मागत फिरतो आहेस?"

गजेन्द्रने इद्राला विचारलं

इंद्र मनापून शाप देत म्हणाला—"तुझ
डोके तुझ पडेल!"

गजेन्द्र हंसत म्हणाला—"शंकराच्या आज-
शिवाय मला सुगीमुद्धा चावणार नाही!
त्या तुझ पडलेल्या माझ्या डोक्यासमोर
तुला मान बाकवावी लागेल!"

गजेन्द्र कसा त्रिकालज्ञानी आहे हे माहीत
नसल्यामुळे इंद्राने गर्वीष होऊन म्हटलं-
"तर मग तू त्या शिवशंकरावरच विश्वास
जमिनीवर पडून रहा!"
गजेन्द्राला शाप देऊन इंद्राने स्वर्गातून
पृथ्वीवर टकल्लं. सह्याद्री पर्वतावर
पडून नित्य शंकराच स्मरण करीत,
शंकराच निवासस्थान कैलासपर्वत उत्तर
दिशेला आहे तिकडे डोके कल्लुन झोपे

देव गजेन्द्राचे डोके कापून गेलं
ते डोके शंकराने मुनाच्या चिकट-
वून ठेवताच पुत्रगणपती गजानन होऊन
ह्रस्वतमुनाने उठून उभा राहिला

"माझ्या लाडक्याला हत्तीचं तोंड? मला
नाही बघवत!" म्हणत पार्वतीने डोळे
भिटून घेतले.

तेव्हा गजमुख कणमधुर स्वरात
म्हणाला—"आई! तू इतकं मनाला कां
लावत बसेस? जे व्हायचं होत ते सर्व

निविळपणे पार नाही का? त्या
दिवशी तुम्ही दोघांनी भितीवर हत्तीचं चिच
पहात असता मला पाहिलेत ते आठवत
नाही का? मोण मी विघ्नेश्वर!"

पार्वतीला स्वप्न पडल्यासारखं ते दृश्य
ढोळधाममोर उभ राहिलं. शंकराला मुद्धा
तो विघ्ननाश आठवला

"विघ्ननाश! तू आमचा मुलगा म्हणून
अवना? धारण केला आहेस का? म्हणून
का तू माझ्याशी वाद घालून युद्ध करण्या-
साठी दड ठोकून उभा राहिला होतास
आणि मला राग म्हणून प्रयत्न
केलास? साता मला तुझी सर्व अद्भुत लीला
कळली." शंकर म्हणाला.

“नाहीतर तू गजामुराखा विलेले वचन पुरे होईल तें कसे वाटले तुला?” या शब्दात गजाननाचे शंकराला कळविले.

शंकर म्हणाला—“चांगली आठवण करून दिलीस मी गजधर्मसूद्धा कमरेला बांधून घ्यायचे आहे. गजमुख माझ्या मुलालाच तर आहे!” त्यानंतर शंकराने गजधर्म माणून कवरेला बांधून घेतले.

शंकर नम्रपणे म्हणाला—“विघ्नेश्वरा! तू आपले विघ्नरूप दाखव!”

तेव्हा विघ्ननाश गजानन बाकाशा—एवढा वाढला व पांचमुखे दिसू लागली. पृथ्वी, आप, तेज, वायू व आकाश

या पंचमहाभूतांचे हिरवा, काळा, लाल, शुभ्र व तिका रंग अनुक्रमे त्या पांचही मुखाना होते. त्या डोक्यावर नक्षत्रे कुलासारखी होती गजाननाचे गोल व विशाल पोटा वकचकीत लसमखीत होते व आकाशाची वगवेदी करीत होते. त्याच्या हातात अकृश, परशू, पाश व कलशावरीवर वडा विणव व गंडा व त्रिशूलीची शस्त्रे चक्र, गदा, पद्म, डमरू, त्रिशूल, वज्रायुध, जपमाला, कमंडलू, वीणा, अक्षतीळा आला वगैरेसुद्धा वस्तू होत्या. त्याच्या पाहण्यासाठी माना कर पाहणाऱ्यांचे डोळे त्याच्या तेजोमयार दिपून गेले. ते वाकवून उभे राहिले. सर्वांना एक अनिर्वचनीय आनंद वाटला. गरस्वती वीणा हातान घेऊन गणपतीला आपटणारा भूप राग वाजवू लागली. त्यानंतर नारदाने भैरव राग मधून मधून म्हणत सर्व शतावरण निगावित. त्या आनंदात शंकराने आनंदतांडव नृत्य सुरू केले.

छंदामह कोटिकोटि देवानी वाकवून गजाननाचे वदन केले तेव्हा उद्राच्या कानावर “डोक्यासमोर तुला आपली मान वाकवावी लागेल!” हे पण्डिताने म्हटलेले वाक्य आनंदाने आदळल्यासारखे झाले. पुत्रगणपतीच्या वडावर वसविलेले

डोके गजेंद्राचेच आहे हे झाला माहीत होते. इंद्र कान धरून तीन वेळ ठठाबशा काढून त्रिवार आगत्या थोडाहीत धारून मनात म्हणाला—“गजेंद्रा! तूच खरा त्रिकालज्ञानी, मी अज्ञानी. गजोंकती-बद्दल मला माफ कर.” सर्व देवांनी इंद्राचे अनुकरण करून गजाननाला नमस्कार केला.

विश्वरूप धारण केलेल्या अवस्थेत असलेल्या गजाननाला शंकर म्हणाला—“विघ्नेश्वरा! तूच हे रूप पाहून यात अनेक विशेष अर्थ आहेत, असे आम्हां सर्वांना वाटत आहे. ते सर्व कळावेत असे कुतूहल आम्हांला होत आहे!”

विघ्ननाश म्हणजेच विश्व होय. सर्व विश्वाचे मातापिता असे हे जे पावती परमेश्वर आहेत. मी पुलगा आहे त्यांना मी पुण्यावली वहातो!” असे म्हणत गजानन जोडून गप्प माला.

तेव्हा ब्रह्मादेव पुढे येऊन म्हणाला—“मत्स्यावतार धारण करून विष्णूने सोम-कामुराचा वध आणि वेदाचे रक्षण केले. पूर्णचंद्रासारखी मृदुशात कांती धारण करून विघ्नेश्वराने साक्षात् दर्शन देऊन ते वेद मला दिले. मला ज्ञान व मिट्टी प्राप्त झाली. त्यावेळी विघ्नेश्वराधिपती अनेक गोष्टी मला कळल्या. मकळण सिद्धीला मूल कारण विघ्नेश्वर आहे हे ओळखून मी विघ्नेश्वराचे स्मरण करून प्रथम परम पुन्हा मृष्टीची रचना करू शकलो.

विघ्नेश्वर विराट स्वरूप आहे. तो व्याप्त होतो म्हणूनच तो ‘विष्णु’ म्हणवितो. आकाश, वायू, तेज, आप व पृथ्वी या पंच महाभूत मणांचा तो अधिपती असल्या कारणानेच विघ्ननाश हा महा गणाधिपती झाला! लक्ष्मी व सरस्वतीचे निवासस्थान अशी तुझा पंच-मुखांतील दोन पत्रळी मुखे आहेत. त्या पंचमुखाना पंच महाभूतांचे प्रतीक पांच रंग आहेत.

“हत्तीचे डोके हे मेघा व सक्ती दोन्हीचे प्रतीक आहे. पोट मोठे आहे एवढ्यावरच भागव नाही. आवश्यक मेघा सुद्धा असली पाहिजे हा त्याचा अर्थ होय! नव तवीन पक्काने पडत व जुनी पत्न जात असतात. अर्थ ध्यानयाचा असतो की अनंत आकाशात नक्षत्रमंडले घट्ट, उष्यघट्ट, गोल, लोक जसे भरलेले असतात तसे हे हाथ. एका छोट्याशा तदरावर फिरणार आहे. म्हणजे सूर्यचंद्राची महामंडल शुन्य भाकाशात आपली गती न मोडता नियमितपणे फिरत राहणार व धूस व मलंकार घालून हत्तीची अपूर्व अशी स्वारी निघते तसे संपूर्ण ज्ञान विज्ञान सजून निघाले आहे असे म्हणावयाचे विश्व-विज्ञानाचे प्रतीक म्हणजेच विघ्नेश्वर तो विज्ञानेश्वर नामेच ओळखला जातो.

“अखिल विश्वाचा अधिपती नियंता आहे तो म्हणून अकुश धारण करतो. बौद्धिक धवतीचा विघ्नेश्वर गुरू आहे. बुद्धिभ्रम झोक नसे यासाठी माहूर हत्तीला काढून ठेवतो तसा हा अकुश हा मनो-निग्रहाचे प्रतीक आहे. प्रत्येक प्राणी व पदार्थ आपापल्या पायरीवर जागेवर नैसर्गिक नियमाने वाचलेला आहे याचे चिह्न म्हणून विघ्नेश्वराच्या हातान पाडा

परिपूर्णता ही कधी कमीजास्त होत नसते याचे चिह्नस्वरूप त्याने हातात कळश धारण केला आहे. परमून तो विघ्नांना छिन्नभिन्न करून टाकतो. सर्व विश्व हे नादात्मक आहे. चराचर मृष्टीतील कोट्यावधी आवस्ज एक पढावेत यासाठीच त्याने आपले एवढे मोठे कान ठेवले आहेत. हत्तीचे डोळे जसे बारीकसारीक वस्तू देखील पाहतात तसे विघ्नेश्वराचे डोळे बारीक असले तरी सूक्ष्मदर्शी आहेत. त्या डोळ्यांना परमाणुपासून तो ब्रह्मांडापर्यंत सर्वेच्छा दिसत असते. त्याचे वक्तुंड हे सर्व वाकड्यांना तुकड तुकडे करून सरळ करणारे आहे. कोणतीही वस्तू कोठेही

असो सोंड सरळ किंवा वांकडी होऊन वस्तुपर्यंत पोचते.

“अन्नधान्याच्या समृद्धीला विघ्ननायकच अधिनायक आहे. तो भोजनप्रिय आहे, पारीर स्वास्थ्य चांगले म्हणून दौष्टिक संपूर्ण आहे. फळफळावळ, पक्क्या, पाले-भाज्या वगैरेंला कधी नकार देता तो स्वीकारतो. भाद्रपद महिन्यात हत्तीसारखे ढग पतात व त्याच्या सोंडसारखी मुसळाधार वृष्टी होते. मेघगणाचा नायक गणनायक होय! विघ्नेश्वराने अवतार धारण केला तो पाच भाद्रपद महिन्यात. पुष्कळ नदरीला जे विघ्ननाश गणाधिपाची पूजा करतात त्यांना संकल्पसिद्धी लाभते व विघ्नाना तोंड देण्यास समयस्फूर्ती व प्रसंगावधान लाभते.

“आपल्या दाताची लक्षणी उत्तलरूपा शिवाय विघ्नेश्वराने आपल्या हातात पंचमवेद म्हणविष्णूलायक महाभारताचे लखनकार्य केले ते चिरस्थायी होणार. विघ्नेश्वराचा महिमा

मांगणे माझ्या मारव्याला साव्य नाही कोणतेही प्रारंभ करण्यापूर्वी विघ्नेश्वराचे स्मरण करून व त्याची पूजा करून सुरु केले पाहिजे. ‘शुभमस्तु!’ अशी अभयमुद्रा धारण करूनच वसला आहे. महागणपति हा सर्वांचे देवता आहे!” असे ब्रह्मदेव मोन झाला. तेव्हा शंकराने सर्वांकडे एकदा पाहिले. म्हणाला—“ब्रह्मदेव ते सर्वांनी एकलत ना? विघ्नेश्वराची सर्वांत आधी पूजा केली पाहिजे.”

सर्वांना होकाराची त्रिवार माना हुत-विष्णू. नारदान पुन्हा आपल्या वीणवरून राग बाजवामुळे सुरुवात केली तर सरस्वतीने नदनरूप मुर्यात केली त्या वातावरणात पार्वती विघ्न नायकाला कळ लागलाच विराट रूप धारण केलला विघ्ननायक म्हणाला—‘आई! आई! नको!’ आणि लगेच विराट स्वरूप सोडून बालगणेश होऊन आईच्या पायाला मिठी मारून उभा राहिला.

दिव्य दृष्टी

चंद्रपूर येथे नावाचा लहान वरणी रहात. तो अयंकर चिबक व लोभी होता. तो दुकानात घरी त्याच्या डोक्यात एकच एक विचार धोळत असे, आपण कोटघाडीस व्हायला पुक्ती काय? एकदा दुकानात एक गिन्हार्डक आत. त्यान बोलताना म्हणलं की शंजाराच्या रगतात एक योगी येऊन राहतो आहे. त्याला अनेक दिव्य शक्ती प्राप्त आहेत.

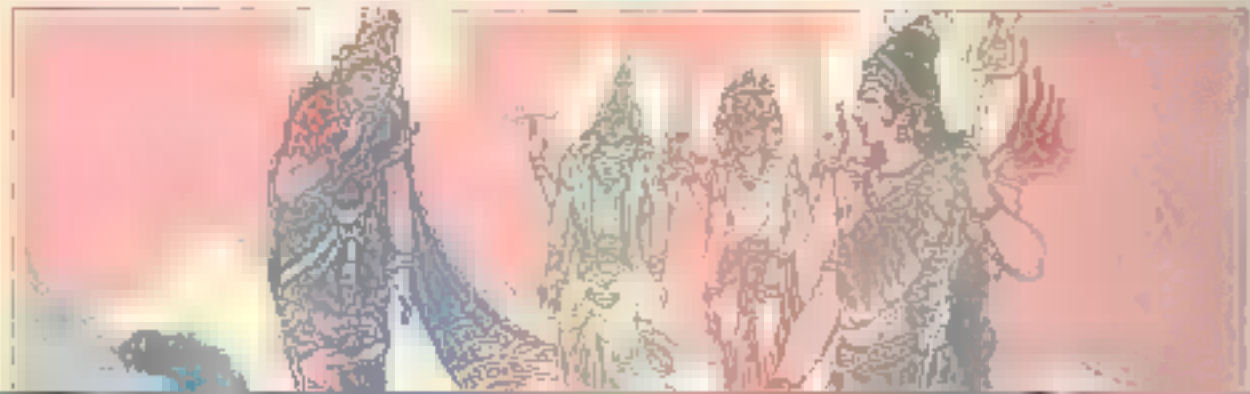
दुसऱ्याच दिवशी चंद्रकांत त्या योग्याच्या भेटोला निघाला. नमस्कार करून तो योग्याला म्हणाला—“महोत्तमन्, लवकर कोटघाडीस व्हायचा काही मार्ग असेल तर सांगण्याची कृपा करावी. एखादा मंत्र असेल तर तो शिकवावा.”

तो योगी हसून म्हणाला—“बेटा, माण-साला बायल्यात खरे धन हे अंग मेहनती-

नेच मिळते तेच टिकाऊ असते. सहजी मेहनतीशिवायचे वैभव क्षणभंगुर असते. हाच तो मूलमंत्र आहे!”

परंतु त्या उत्तराने चंद्रकांतच्या मनाचे समाधान झालं नाही. तो म्हणू शरूनच बसला तेव्हा योगी थोडा चिडल्यासारखा होऊन म्हणाला—“सुखी इच्छा व महत्वाकांक्षा असाध्य दिसते आहे. म्हणून आणखी दुसरं काही तरी मागून घे!”

चंद्रकांतने थोडावेळ विचार केला म्हणाला—“योगिराज, दिव्य दृष्टी देण्याची कृपा करावी.” योगी शांत स्वरात म्हणाला—“हे तू मागतो आहेस सुद्धा योग्य नाही. मोठ्या तपश्चर्येनंतरच दिव्य दृष्टी माणसाला लाभते तरी मी दुसऱ्या तऱ्हेने तुला दिव्य दृष्टी येईल असे करतो.” असे सांगत योग्याने एक डबो चंद्रकांतला

तुझ्या जवळ असेल ते मला द्यावे. माझ्यासमोर ठेव!"

शिब्या बरेहाचे नाव चंद्रकांतलाही माहीत होते. चंद्रपूरच्या राजाने त्याला कैद करून इथ्यास नदरे करणाऱ्याला येथे बसविले जायला केल होते.

चंद्रकांत चोराला म्हणाला— "माझ्या जवळ काही नाही. परंतु चोराला ते खरे वाटले. त्याने चंद्रकांतची जरती घेतली व त्याच्या कपडेना काजळाची डबी होती ती हिसकावून घेतली. त्याने चंद्रकांतला ती कसली म्हणून दंडावून विचारले.

चंद्रकांतला बरोबरीच यत्न होती. त्याने इथेच काजळाचा महिमा टाकला. तेव्हा चोर म्हणाला— "छान, कितीच दिसापासून मी राजाच्या खजिन्यात जायला चोरवाट कोठे आहे का विचार करीत होतो. या काजळाने मला ती चोरवाट सापडेल. ठीक, तर मग मी सांडतो, घालता हे! न जर का हे गुपित राजाला किंवा राजाच्या कोपत्याही नोक-राला कळविले तर मी कैद होईन. परंतु मला मुलगा बाहेर राहील. मला मुडदा पाडल्याशिवाय राहणार नाही." असे सांगून चोराने त्या डबातले अर्धे अधिक काजळे काढून घेतले आणि नाहीसा झाला.

शिब्याने चोराला काट्याघात ला-
वला. इच्छा त्याच्या होवनातून नाहीशी झालेली नव्हतीच. तो काजळाची डबी कोनाडघात ठेवून दुकानात निघून गेला.

चंद्रकांतच्या जेजाऱ्याची मुलगी साखरपुडा त्याचे दिवली होती. ती नटून तयार झाली. परंतु काजळ घालायला कोनाडघात हात घातला तर काजळानी डबी दिसली नाही. म्हणून तो जेजारच्या घरी मागून म्हणून चंद्रकांतच्या बायकोकडे आली.

बायकोने कोनाडघात तिची नेहमीची पाहिली. पण तसेही तिच्या जागी तिला दुसरीच दिसली ती डबी चंद्रकांत ठेवून दुकानात गेला होता. ते म्हणून असेल असे समजून चंद्रकांतच्या बायकोने त्या डबीतले घालून कमनाना पाठविले.

लक्ष्मी घालून घरी आली तेव्हा तिचे वडील डोळ्यात पाणी आणून तिला म्हणाले— "मुली! मी तुझ लग्न एका श्रीमंत मुलाशी करून अशी मी स्वप्न पहात होतो. परंतु माझी ती स्वप्ने विकून गेली. आता लग्नाच्या वेळी किती लोकांना बोलवायला जसेल देवच जाणे!"

वडिलांचे दुःख दूर करण्याच्या हेतूने कमला म्हणाली— "बाबा, माझे आजोबा

सायत की आपल्या घराच्या आवारात त्याच्या बाडबडिलांनी पुरून ठेवलेला ठेवा कोठेतरी आहे. तो आपल्याला मिळाला तर आपण एकाएकी श्रीमंत नाही का होणार?"

दुसऱ्या क्षणातली बीज चमकावी तशी लक्ष्मीला घराच्या ईशान्य कोपऱ्यात जमिनीत पुरलेले दिसले. ते सोन्याच्या नाण्यांनी भरलेले होते. ते तिने आपल्या वडिलांना सांगितले. तिच्या वडिलांनी त्या जागी खणून पाहिले तर खरोखरच तीन कलश सोन्याच्या नाण्यांनी भरलेले सापडले.

कमला ही दिव्य दृष्टी कशामुळे मिळाली विचार करीत असता तिला ते

काजळ आठवले. ते सांगण्यासाठी ती लगेच चंद्रकांतच्या घरी घावली.

त्यावेळी कमलाला गल्लीत एक दबंडी होत असलेली ऐक्याला मिळाली—“रात्री राजाचा खजिना कोणी तरी लुटला आहे. चोराचा पत्ता सांगणाराला दहा हजार सोन्याची नाणी दिली जातील :

नंतर ती चंद्रकांतच्या बायकोला घडलेली गोष्ट सांगून म्हणाली—“हे काही तरी महिमा असल्यासारखं दिसत आहे. याच्या मदतीने चोराचा पत्ता काढून राजाला कळविला येईल व दहा हजार सोन्याची नाणी संपादन करता येतील.”

कमला चंद्रकांतच्या बायकोला हे मागत असतां गलीकडची शेजारीण सख्खाई ते ऐकत होती. ती काही एक झालेल्या शिवाय चंद्रकांतच्या घरावर पाळत ठेवून बसली.

रात्री चंद्रकांत घरी आला व कमलाला नाजळाचा जो फायदा झाला तो ऐकून तो आपल्या बायकोवर खूप रागावला.

म्हणाला—“चोराला घटक दिलं तर दहा हजार कां एक लाख मिळाले तरच चोराचा पत्ता सापेल.”

ते सख्खाईने ऐकले. तिने उजाडल्यावर नवऱ्याला सर्व सांगून राजाकडे पाठविले. राजाला चंद्रकांतच्या घरातल्या काजळांची गोष्ट कळली. त्याने चंद्रकांतला बोलावून काशीची धमकी दिली व काजळाच्या धवीचे गुपित काढून घेतले.

राजाने चंद्रकांत जवळची डबो घेऊन चंद्रकांतवर आरोप लावला की त्याला चोराचा हेतू माहीत असूनही त्याने राजदरबारात वदो दिली नाही. तो राजद्रोह झाला! तरी चंद्रकांतला काही करून राजाने सोडून दिले.

नंतर राजाने मदतीने चोराला गुप्तस्थानी जाऊन पकडले आणि खजिन्यातली सर्व संपत्ती परत मिळविली. चोराला पकडण्याच्या कामी सख्खाईने केलेल्या मदतीबद्दल तिला दहा हजार सोन्याची नाणी इनाम म्हणून दिली.

सुसुहृत्

रामशास्त्री यांचे पंचांग पाहून मुनीला शेजारच्या गावी चांगले स्वळ आले होते ते पाहून येण्यासाठी सुहृत् ठरविता. त्याची बायको त्यांना म्हणाली—“हे स्वळ फार चांगला दिसत आहे. तुम्ही उशिरा सुहृत् धरणा आहे त्या गावी कोणी दुसऱ्याने त्या मुलाला पाहून साधरपुढा करून घेतला असेल तुम्हांना या सुसुहृत्चा उपयोग होणार हा ? म्हणून त्या पन्नांचाच सुहृत् का नाही पहाव ?”

रामशास्त्री बायकोला मोले सांगून सांगले—“चांगल्या सुहृत्वर कार्यारंभ केला की कार्य निर्विघ्न पार चालू शकते. तुम्हा काय ग. सध्यात की बराचदा सुहृत् कोणता ते ?”

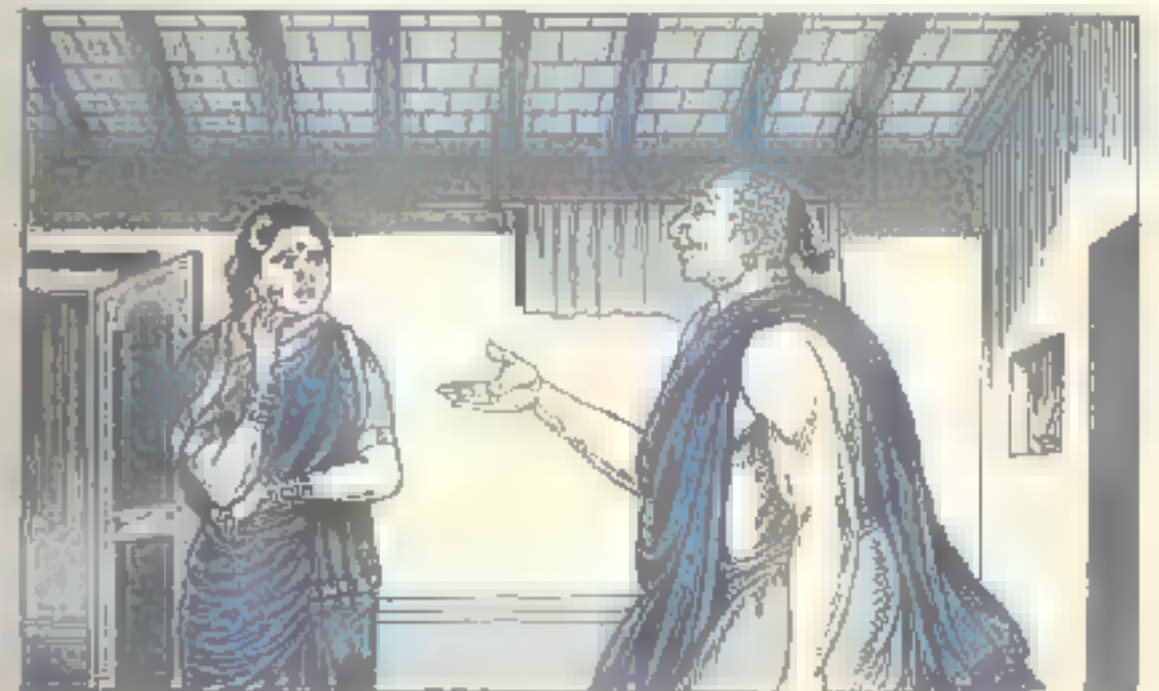
तरच्या सुहृत्विषय रामशास्त्री स्वळ पहायला निघाले. रात्री घरी परतल्यावर म्हणाले—“सुहृत् पाहून निघालो होतो, म्हणून जिवंत परत आलो.”

“सुहृत् ?” बायकोने विचारले.

“अजही काय बंगला जवळ जात होता, ती उलटली माझ्याशिवाय प्रत्येकाचा बरं पहाही लागत.” रामशास्त्री म्हणाला.

सुहृत् ? सीतापूर गेला काय ?” बायकोने विचारले.

“कां नाही, पैसो होतो काय गेल्यावर काय काय त्या मुलाचा काय ?” रामशास्त्री म्हणाले.

शत्रू मित्र झाले

सुदुर्म देशाची राजकन्या चंपावती त्रिलोक-सुंदरी म्हणून प्रसिद्ध होती. तिच्या सौंदर्याविषयी ऐकून व तिला पाहल्यावर तिला मागणी घालणाऱ्या अनेक राज-पुरुषांत सुनाग देशाचा राजा जयचंद्र हा एक होता. सुदुर्म देशाच्या राजाने चंपावतीचे स्वयंवर रचले. ते कळल्यावर अनेकांवरून जयचंद्रही मोठ्या उत्साहाने स्वयंवराला आला. परंतु स्वयंवर प्रसंगी चंपावतीने पुत्राग देशाचा राजा उदयन याच्या मळ्यांत बरमाळा घातली.

सुनाग ■ पुत्राग देश शेजारीशेजारीच होते. कित्येक वर्षांपासून दोन्ही राज्यांत सलोल्याचे संबंध नव्हते. या कारणामुळे जयचंद्राच्या अंगाचा भडका उडाला. तसा उदयन हा एक योग्य राजाच होता.

स्वयंवराचा सोहोळा संपताच जयचंद्र मोठमोठ्याने ओरडून म्हणू लागला—“या

भसमर्भ मूर्खाला चंपावतीने बरमाळा का घातली, मला कळत नाही. हे स्वयंवर म्हणजे नुसतं आहे! कसवेगिरी आहे! इतर राजांनी मुकाटघात नाटक राहून गप्प राहता काय नये!”

ते ऐकून उदयनच्याबरोबर आलेले त्याचे सरदार वगैरे विदले. त्यांनी जयचंद्राची मोठ मोठ्याने ठरविले? स्वयंवराला आलेल्या इतर राजकुमारांनामुद्धा जयचंद्राची ती वागणूक मूर्खीच वावडली नाही. परंतु उदयन एकटा शांत होना व म्हणाला—“जयचंद्रा! तू एका राज्याचा राजा आहेस. तू हे सर्व बोलणे तुला सोमस नाही. समर्थ पुरुष वाचफळ गप्पा करीत नाहीत, काय तो प्रताप दाखवितात, तुला हे माहीत नाही का?”

“ते ऐकून तेथे हजर असलेले सर्व लोक हसू लागले. दंडमूर्खाने उदयन अजिंक्य

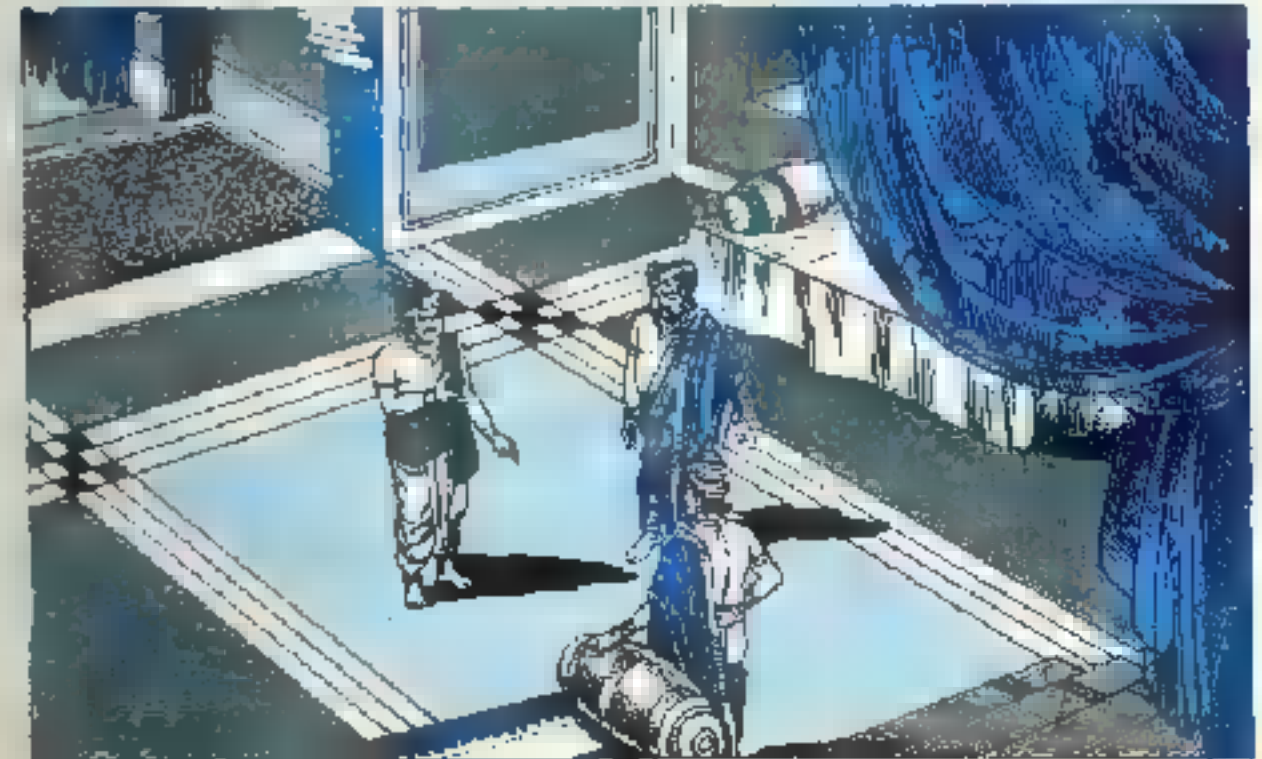
आहे ही त्याची स्थाती होती. म्हणून जयचंद्र त्यावेळी काहीएक बोलला नाही. तो आपल्या राजधानीत परतला आणि त्याने मुद्धासाठी तयारी सुरू केली.

उदयनला ही बातमी हेरांकडून कळली. त्याला वृद्ध करणे योग्य वाटले नाही. तरी त्याने राज्याच्या रक्षणासाठी आवश्यक ती सर्व तयारी सुरू केली व त्याच बरोबर मुद्धा टाळण्यासाठी आवश्यक ते सर्व प्रयत्नही चालू ठेवले. त्याने जयचंद्राकडे राजदूताला पाठविले योग्य होईल असे ठरवून त्याप्रमाणे एकाला पाठविलेही. त्याने पत्रात लिहिले होते—“जयचंद्रा! तुझ आणि माझ बंदी वाडले तर आपल्या दोघांच्या प्रजेचे फार नुकसान होईल. ते मला बोध वाटत

नाही. म्हणून तुला माझी एवढीच विनंती आहे की आपण सलोल्याने राहणेच श्रेयस्कर होईल, तू मुद्धाचा विचार सोडून दे!”

उदयनचे ते पत्र वाचून जयचंद्र भोळ्याने हसला व त्याने, उदयनने पाठविलेल्या दूताचा अपमान केला. परंतु जयचंद्राचा मंत्री त्याला म्हणाला—“प्रभो! उदयन भितरा किंवा कापुरुष नाही. आपण या गोष्टीचा विचार करावा. मित्राच आपल्या प्रजेच्या मनात उदयनच्या विषयी राग असेल तरच आपण पुत्राग देशावर स्वारीचा विचार करावा.”

पुढे काही दिवसांनी जयचंद्राचा चंपावतीकडून गुप्तपणे एक पत्र आले. त्यातला मजकूर असा होता—“स्वयंवरसमयी मी

उदयनका बरमाळा पातली ती माती चूक
माली, हे मला आता कळले आहे. परंतु
त्यात काही विशेष विचडले नाही. मी
पुत्राग देशाची राणी असल्या कारणाने
मला किल्ल्यातल्या सर्व गुप्त गोष्टींची
चांगली माहिती आहे. तू मला राणी
म्हणून मान्य करणार असशील. मी
तुला पुत्राग देशाचा राजा करीन. पुत्राग
देशाच्या सीमेवर मी तुझी वाट पाहतो
आहे, मला निराश नकोस!"

मूर्ख जयचंद्राने पत्र मंत्र्याला
मुद्रा दाखविलं नाही आणि मोजक्या
लोकांना बरोबर घेऊन दोन्ही राज्यांच्या
सीमेवर गेला आणि उदयनच्या सैनिकांच्या

हाती कैद झाला. उदयन त्याला आदर-
पूर्वक आपल्या रावबाह्यात बोलवून
घेऊन गेला आणि त्याच्या उत्तराच्याची
उत्तम व्यवस्था करून दिली.

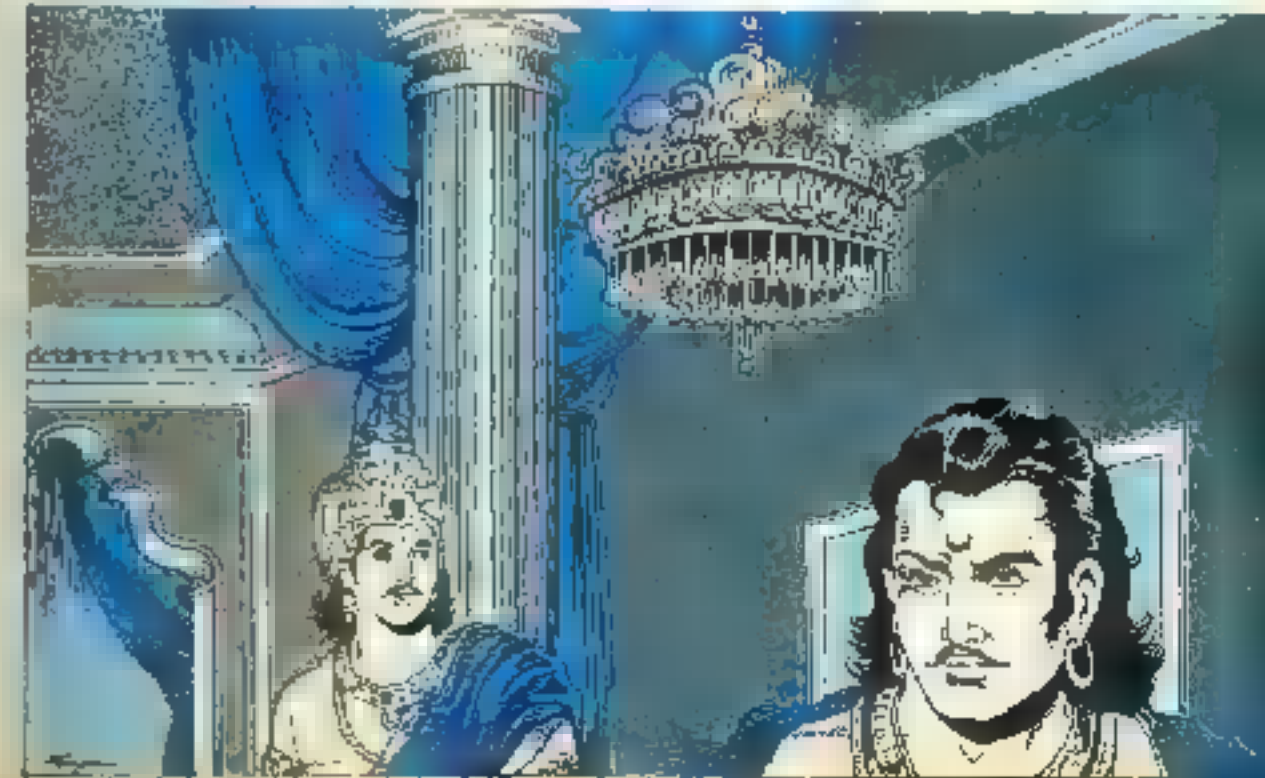
त्यानंतर उदयनने मुनाग देशाच्या
मंत्र्यांना सांगित पत्र लिहिले: "तुमचा
राजा जयचंद्र कैदेत आहे. हो
बातमी आपण तुरंत गुप्तचर राहू घावी.
आपल्या राजाच्या जिवाला कोणत्याही
प्रकारे अपाय होणार नाही, याची हमी
मी देतो. तो काही दिवस कामका एक
पाहुणा म्हणून राहून स्वदेशी येईल.
मध्यंतरी आपण, मुद्राची तयारी चालू
असल्यास ती बंद करावी आणि प्रजेच्या
हिताची कामे करावीत. जयचंद्राने प्रजेच्या
मनात विषबीजे पेरली असल्यास ती समूळ
उपटून काढावी आणि शेजारच्या राजांची
स्नेहसंबंध वाढतील असे प्रयत्न चालू
ठेवावेत. आपले परस्परराष्ट्री युद्ध झाले
त्यात कोटघावची रूपे नष्ट होतील
व प्राणहानी होईल ती निराळीच. आपण
आपल्या प्रजेच्या हिताची कामे करावीत
यासाठी मी आपल्यातर्फे यहा कोटी
बराह (सोन्याची, नाणी) देऊ शकेन.
आपण युद्ध यांबविण्यासाठी केलेल्या
प्रयत्नांचे प्रत्यक्ष म्हणून मी ही
पाठवीन."

ते पत्र वाचून जयचंद्राचा मंत्री चकित
झाला. उदयनचा थोरपणा त्याला कळला.
त्याने आपले महाराज राजधानीत ताहीत
असे कळू न देता राज्यकारभार चालू
ठेवला. नंतर त्याने उदयनने पाठविलेल्या
पत्राचा उपयोग करून उदयनच्या नावे
प्रजेच्या हिताची अनेक कामे चालू केली.

उदयनने जयचंद्राला सहा महिने आपला
बंदी म्हणून ठेवले. त्या अवधीत त्याने
जयचंद्राला त्याच्या हिताच्या कित्येक
गोष्टी सांगितल्या. जेव्हा त्याला बंदीमुक्त
करते वेळी मंत्र्याच्या नावी त्याने जे
लिहिले होते त्या विषयी सविस्तर सांगून
म्हणाला: "जयचंद्रा! नजरकैदेत
आहेस ही गोष्ट मी किंवा तुझ्या मंत्र्याने

या कानाची त्या कानाला कळू दिलेली
नाही. तू आपल्या राज्यात वेध पालटून
जा. तुझी प्रजा माझ्याविषयी काय म्हणते
आहे, तू स्वतः पहा. तिचा माझ्यावर
राग असेल तर तू माझ्याशी युद्धाला ये.
तुला ते नको असेल तर आपण दोघे
द्वंद्वयुद्ध करू या."

जयचंद्र वेध पालटून स्वदेशी गेला. तो
जेथे जेथे गेला तेथे तेथे त्याला उदयनची
प्रशंसाच ऐकायला मिळाली. उदयनच्या
नावे देशात अनेक जागी विहिरी, सरोवरे,
भ्रमंशाला यनाला ने त्याला विसले.
मुनाग देशाच्या प्रजेच्या मनात पुत्राग
देशाविषयी प्रेमावरण जयचंद्राचा पहायला
व ऐकायला मिळाला.

जयचंद्र राजधानीत गेला व रथाने मंत्र्याला भेटून विचारले- "हे सर्व काय व कसे झाले?"

आपले महाराज स्वदेशी मुखरूप पोचले याचा मंत्र्याला परमानंद झाला व म्हणाला- "म्हणजे उदयनने दिलेले वचन पाळले म्हणावयाचे!"

तेव्हा जयचंद्र रागाने म्हणाला- "तू माझ्या शत्रूची प्रशंसा करतो आहेस? तू राजद्रोही आहेस!"

मंत्री म्हणाला- "महाराज! प्रजा सुखी असेल तरच ना राजाला कीर्तिलाभ होतो! युद्धामुळे प्रजेचे मुकसानच होते. गेले सहा महिने मी प्रजेच्या हिताची अनेक कामे करू शकलो. युद्धाची तयारी करण्याचे सोडले म्हणून पैसा वाचला. शिवाम उदयनने सुद्धा पैशाचे सहाय्य केले. म्हणून प्रजेच्या हिताची अनेक कामे मला सहजी करता आली. प्रजा आता सुखी आहे. आपल्याला बंदी केले असूनही उदयनने कधी आपला अपमान केला नाही किंवा

आपल्या राज्यावर चालून आला नाही. उलट त्याने स्वच्छर्चने आपल्या प्रजेच्या हिताची अनेक कामे केली. तेव्हा आपण त्याच्या या योत्पणाकडे पहावे, एवढीच माझी विनंती आहे."

आपला देश सुखी असल्याचे जयचंद्राने प्रत्यक्ष पाहिले होते. मंत्री म्हणाला ते ऐकून त्याला मानबोधही त्याने लगेच हे पत्र उदयनच्या नावी लिहून पाठविले- "मित्रवर्या! माझ्या प्रजेचे प्रेम तुंच माझ्याकडून जास्त संपादन केले आहेस. प्रजेच्या मनात पालट आणणे हे राजाच्या हातात असते, हे प्रत्यक्ष दाखविले आहेस. मी यापुढे तुझ्याशी मुद्द किंवा इंद्युद्ध करण्याचा विचार मनातून काढून टाकला आहे. तू एकदा माझ्या राज्यात येऊन माझे आतिथ्य स्वीकारावेस, अशी मी या पत्राद्वारे तुला विनंती करीत आहे!"

ते पत्र वाचून उदयनला परमानंद झाला. सुनाग पुन्हा देशाभिधली मैत्री चिरकाल वाढतच राहिली.

[१३]

[मुद्देत संपलेल्या समरसेनच्या व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांनी अकरमास गंधी वनामिने. व्याघ्रदत्ताने त्याला पाश्तेमावहन व त्याच्या विशूठावरून प्रथम विचारले. 'आपल्याला काहीच माहीत नाही' ममरसेनने सांगितल्यावर व्याघ्रदत्ताने त्याला मारावयाचे ठरविले. परंतु त्यारात्री दोघां अतोळका सैनिकांनी त्याला बंधमुक्त केले. त्यानंतर-]

समरसेन व त्याला सोडविणारे ते दोन सैनिक त्या खंड्यांत आले, तो तेथील गरिस्थिती अतिसय गडबडगोधळ असलेली दिसली. विपारी तळवारी घेतलेले व्याघ्र-दत्ताचे अनुयायी त्या गांवातील घरगुंथर घुंडाळीत होते. बरेचसे गांवकरी भिऊन जाऊन वाट फुटेल तिकडे पळून जाऊ लागले. "शिवदत्त कुठेय? सागा!" असे मोठ्याने ओरडत ते सेवक सापडेल त्याला

विचारीत होते. "आम्हाला माहीत नाही" असे म्हणणाऱ्यांवर माना अत्याचार करीत होते.

आणि थोडेसे पुढे आत्मानंतर समर-सेनला व त्याच्या बरोबर असलेल्या दोघां सैनिकांना हे भयंकर दृश्य दिसले. म्हणून सरळ गांवात न जाता ते तिथेही जरा बाडबाजूस असलेल्या एका झाडाबाड लपून त्या गडबडीचे निरीक्षण करू लागले.

‘शिवदत्त कोण बरे असावा?’ असा शंका समरसेनच्या मनांत आली. “हा शिवदत्त कोण हे तुम्हाला माहीत आहे का? तसेच त्याच्या करिता या गावकऱ्यांना वास देणारे ■ अनुयायी व्याघ्रदत्ताच्या गटातीलच ना?” असे त्याने बाजूसब असलेल्या दोघां सैनिकांना विचारले.

“ते शोधित असलेला शिवदत्त आमचा नायक असून त्याच्या आज्ञेमुळेच आम्ही तुम्हाला तुसंगितून सोडवून आणले आहे. गावाला विभक्त स्वरूप देणारे हे लोक व्याघ्रदत्ताचे अनुयायी आहेत”, असे त्या सैनिकांपैकी एकाने उत्तर दिले.

हे उत्तर ऐकून समरसेनचे तर झाले नाहीच उलट अतिशय आश्चर्य मात्र वाटले. शिवदत्ताने त्याच्याकडून कसल्या तऱ्हेच्या सहान्याच्या अपेक्षेने ■ बंदीगृहातून सोडविले असावे हे त्याला समजले नाही. एवढेच नव्हे तर शिवदत्त व व्याघ्रदत्त यांच्यातील वैमनस्याचे कारण काय असावे हे देखील त्याला समजले नाही.

बाजूसब असलेल्या दोघां सैनिकांना समरसेनने विचारले—“तरमग, आता आपण काय करावयास हवे आहे?” दोन्ही सैनिक मूकपणे एकमेकांची तोंडे बघू लागले. त्यांचे या पुढील कर्तव्य कोणते ■ कळल्यामुळे ते दोघेही गोंधळलेले होते.

थोडावेळ काहीतरी विचार केल्यानंतर त्यांच्यापैकी एकजण म्हणाला—“अहो! शिवदत्ताने तुम्हाला इथेच घेवून येण्यास सांगितले होते. तुमच्याशी मैत्री करण्याच्या विचारानेच त्याने आम्हाला या कामगिरीवर पाठविले. परंतु तो रहात असलेल्या या गावाचे रहस्य व्याघ्रदत्ताला माहीत झाल्याचे दिसते. म्हणूनच त्याचे अनुयायी संपूर्ण गावाची सहसून तपासणी करीत आहेत. शिवदत्ताला या संकटाची आगामी सूचना मिळाल्यामुळे तो इथून

दुसरीकडे कुठेतरी पळून गेला असावा असे दिसते.”

शिवदत्त इथून पळून जाऊन दुसरीकडे कुठे लपून बसला आहे हे कळले नाही तर आपण ■ संकटांत आयलेच सांपडू असे सैनिकांना व समरसेनला कळून चुकले. ‘आता पुढे काय?’ असा विचारात ते गडले असतां पाठीमागून एक बारीकशी शीळ त्यांच्या कानी पडली, त्या सरशी तिघांनीही त्या बाजूस दृष्टी वळविली. दूरवर एका उंच ■ लपून बसलेली एक व्यक्ती त्यांच्या दिशेक हात हलवीत शीळ घालीत होती.

ज्ञावावरून शीळ घालीत जुणा करणारी ती व्यक्ती ■ मित्र का शत्रू अशी

शंका समरसेनच्या मनांत आली. परंतु या शंकात तो अगदी नवखा असल्यामुळे त्याच्या बरोबर असलेले दोघे जसं करावयास सांगतील तसं करण्याशिवाय दुसरा मार्ग नाही असे त्यास कळून चुकले.

त्याच्याबरोबर असलेल्या सैनिकांपैकी एकाने मोठघाने शीळ घातली. त्याला प्रत्युत्तर म्हणून ज्ञावावर लपून बसलेल्या व्यक्तीने दोनदां शीळ घातली.

“तो आपला मित्रच आहे. रहस्य संकेत त्याने ओळखला. तो शिवदत्ताच्या सेवकांपैकीच दिसतोय. त्याच्या सेवकाशिवाय ■ संकेत इतर कुणालाही माहीत नाही. आता जगा, विलंब लावू नका.” असे एक सैनिक म्हणाला. त्यांना पहाताच

तो माणूस आताच्या शेंबधोवकून खात्री उतरून आला.

नवीन सैनिक, गांवाच्या विशेला एकदा बघून म्हणाला—'तुमच्यासाठीच शिवदत्ताने मला राज्यात ठेवले होते. आज पहाटेच व्याघ्रदत्ताच्या सेवकांनी गांवावर हल्ला चढविला. ही बातमी शिवदत्तालाला त्याच्या गुप्तचरांकडून आधीच समजल्यामुळे शिवदत्त आपल्या अनुयायांबरोबर पळून गेला.'

त्याचे भाषण ऐकल्यानंतर सर्वांच्या जीवांत जीव आला. परंतु शिवदत्त सध्या कुठे आहे? त्याला कसे भेटायचे असे विचार त्यांच्या मनात येऊ लागले.

"हा समरसेन आहे. व्याघ्रदत्ताच्या ताबडीतून याला सोडवून आणून आहोत. सध्या तेवढे लवकर याला घेवून शिवदत्तालाला भेटायला आहे. तो कुठे आहे, तुला माहीत आहे काय?" असे एका सैनिकाने त्याला विचारले.

यावर—"तो कुठे आहे" त्याने मला कळविले नाही. परंतु मला असलेला हा कागद त्याने माझ्या हाती दिला. या-मध्ये 'तो असलेल्या ठिकाणाची खूण केलेली आहे' असे तो म्हणाला होता. तो नकाशा तुम्ही पारखणे चांगले. तो काही समजला नाही." असे म्हणत कापडामध्ये गुंडाळी करून ठेवलेला एक कागद काढून त्याने तो समरसेनला दिला.

समरसेनने उलगडला नीट पारखून पाहिला. त्यात डोंगरांमध्ये वडून बसलेली कांही घरे, त्रिहिरी, तळी यांची चित्रे होती. प्रत्येक चित्रालाही त्याची नावेसुद्धा लिहिलेली होती. परंतु शिवदत्त कोणत्या ठिकाणी लपलेला आहे समजण्यासाठी कुठल्याही प्रकारची खूण केलेली नव्हती.

"शिवदत्त डोंगरांमध्ये लपलेल्या या गुहांच्या दिशेने पळाला आहे. परंतु संकटात सापडलेला तो अशा ठिकाणी का दडला आहे हे मात्र मला समजले नाही.

तेव्हा आता आपण तिकडे जाण्याबद्दल दुसरा पर्याय नाही." असे समरसेन म्हणाला.

त्यावर सर्वांनी सध्या दशक होके हलविले. आता त्या नकाशाप्रमाणे, त्या ठिकाणी पोचण्याचा मार्ग काढण्याचे काम समरसेनवर पडले. त्याने एकदा त्या गांवाकडे पाहिले. सगळे गांव आगीच्या आहारी जात होते. व्याघ्रदत्ताचे अनुयायी मारहत-मोरहत, विनोद करीत असल्या-सारखे मारीत होते.

पहिले समरसेनला अतिशय राग आला परंतु त्याच्याजवळ असलेल्या अगदी मोजक्या सैनिकांच्या मरणावर व्याघ्र-अनुयायांचा सामना करणे किती धोक्याचे होते त्याला माहीत होते. म्हणून लक्ष निघून शिवदत्ताला ताबडतोब भेटायला हवे होते. त्याच्याकडून त्याला ज्याची माहिती करून घेता येईल असे कांहीतरी मुख्य रहस्य असायलाच हवे...

असा विचार करून समरसेनने एकदा परत नीट बघून घेतले व सैनिकांच्या पुढे काढून लावला. नकाशात दाखविलेल्या दिशेस अनुसरून जागृकतेने जायला हवे होते. एवढेच नव्हे तर वाटेत व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांच्या तजरेत येणार नाही याचीही खबरदारी घ्यावयास हवी होती.

सांधोसा

थोडे दूरवर रानातून जातत जाऊन सर्वजण एका डोंगराळ प्रदेशात पोचले. तो प्रदेश लहान-मोठ्या डोंगर-रांगांमुळे सखल होता. कुठेही लोकवस्तीचा मागमूस नव्हता की पायवाटेची खूण देखील नव्हती.

समरसेन पठारासारख्या एका उंच व सपाटजागी वडून चारी बाजूस पाहून लागला. डोंगर उताराळा लहान लहान डोंगरांचे मुळे मात्र दिसले. एका ठिकाणी थोडी सपाट जागाही दिसली. जर आधी त्या जागी पोचता आले तर कदाचित त्यानंतर पुढे जाण्याचा मार्ग सापडणे शक्य होईल अशी आशा समरसेनला धाटू

लागली. परंतु काही क्षातं तरी नकाशा-वरील सूणांवरून शिवदत्तापर्यंत पोचू शकवे फार अवघड आहे असे त्याला वाटले.

सर्वजण डोंगरावरून डोंगर उतारावर आले. तो सर्व प्रदेश लहान-मोठ्या खडकां-मुळे मददडीत तर होताच पण काटेरी झुडूपामुळे फारच भीषण वाटू लागला होता. नकाशात शिवदत्ताने दाखविलेली घरे म्हणा किंवा तिवे [redacted] मार्ग दाख-विणाऱ्या खुणा म्हणा, कुठेही नव्हत्या.

समरसेन [redacted] सोबती आणवो थोडे पुढे गेले [redacted] त्यांना आश्चर्याबरोबर भीती वाटासला लाभील असे एक दृश्य दिसले.

उच्च असलेल्या [redacted] डोंगराच्या कडेले एक मोठ्ठी बलघारा एका राक्षसाच्या तोंडातून मोठा ध्वनी करीत जावो पडत होती डोंगराच्या खडकातून राक्षसा-काराचे ते दोळे सुंदर रीतीने धडविलेले होते. जवळपास ती जलघारा एका मयंकर अशा राक्षसाच्या तोंडातून उडी घेत आहे [redacted] काय असे वाटत होते.

आश्चर्यचकित झालेला समरसेन "हे तर फारच अवघा वाटाचा असे आहे! सभोवताली कुठेही मानववस्तीचा मागमु-नसला, तरी देखील डोंगरावरील खडकांत हे राक्षसाचे दोळे कोरपारा कोणोतरी

माणूसच असावा याबद्दल यत्किचित् ही शंका येण्याचे कारण नाही." असे म्हणाला.

ते भयंकर दृश्य पाहून सैनिक तर मीन चारण करून स्तब्ध झाले. नीट पाहिल्या-नंतर त्या जलपातामागे एक भुमार असल्याचे समरसेनच्या लक्षांत आले. बहु-तेक त्या मार्गनिष्ठ शिवदत्त पळून गेला असावा अशी शंका समरसेनास आली. जलपातामागील प्रदेश अतिशय सुरक्षित असा होता. कुणालाही शंका येण्याचे कारण नव्हते.

समरसेनने परत एकदा तो नकाशा काढून पाहिला. त्यात एके ठिकाणी धव-धव्याची खुण त्याला दिसली. 'आपणास

आलेली शंका खरी ठरली तर!" असे त्याला वाटले. सैनिक भागातून येत होते. तो गुडघ्या एवढ्या पाण्यातून चालत जाऊन जलपाताच्या मागे असलेल्या भुयारांत गिरला. भुयारात काळाकुट्ट अंधार होता. भिऊन माथारी न फिरतां समरसेन आजून थोडा पुढे गेला तेव्हा बारीकसा उजड विसू लागला. यानंतर बोळे दिपशील अशा सूर्यप्रकाशामध्ये एक समतल प्रदेश दिसला. त्याच्या सभोवती उंच असे डोंगर उभे होते!

समरसेन व सैनिक भुयारातून बाहेर आले. 'तिथे मोरांचे बरेचसे बरेचसे त्याच्या वृष्टीस पडले. काही मोर, पिसारा पसरवून नाचत होते, तर काही हवेमध्ये उडत केका करीत होते.

"इतक्या मोरांना एकाच ठिकाणी मी कुठेही पाहिले नाही!" समरसेन आश्चर्याने म्हणाला—"असा जलप्रपात किंवा असे मोरांचे बरे तर आम्ही कधीच पाहिले नव्हते." त्याच्याबरोबर असलेले सैनिक म्हणाले.

थोडा वेळ त्या मोरांचा नाच बघत त्यांनी आनंदात घालविला. नंतर पुढे निघाले. थोड्याच वेळांत ने एका डोंगर गुहेच्याबद्दल पोचले, इतक्यात त्यांना हत्तीचा मयंकर चित्कार आला. सर्वजण आतां कुणोकडे बरे जावे, असा विचार करीत आहेत तोच गुहेतून एक हत्ती बेगाने बाहेर आला.

हत्तीला चित्कार करीत येत असलेला पाहूनच समरसेन सैनिक सैराईरा पळू लागले. समरसेन एका मोठ्या कपऱ्या. हत्तीने असे आकस्मिक रीतीने भुयारातून उडी घेणे पाहून अर्धे की कुठल्या तरी प्रबल अशा शक्तीकडून संकटाची शंका वाटली जसावी, असे समरसेनला वाटले.

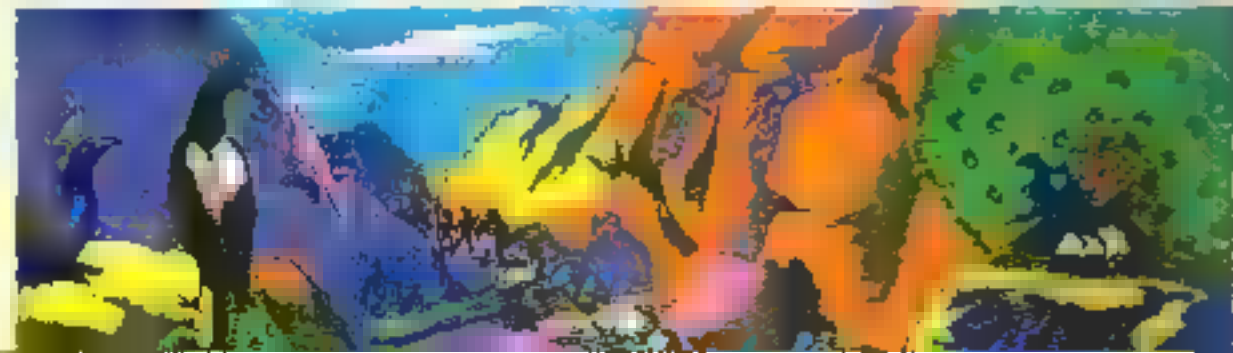
हत्तीलाच म्यामसा आकर्षण कोणता प्राणी भुयारात असावा बरे? शिबदलाने नकाशात केलेल्या मृगांचा आपण बरोबर अर्ध घेतला नाही की काय? अशी शंका समरसेनच्या मनांत उठली. (कथा-)

डोळे उघडले

विक्रमादित्याने आपला सोडला नाही.

तो सावजवळ गेला, प्रेत सांघावर काढून घेतले आणि नेहमीप्रमाणे मीन होऊन स्मसानाच्या विंगाने चालू लागला. तेव्हा प्रेतात बसलेला नेताळ त्याला म्हणाला—"गजा, तू कोणासाठी एवढे कष्ट सहन करीत आहेस मला माहित नाही. तसा मनाचा निश्चयच करून कोणी कोणासाठी एवढा त्याग करायचा म्हणला तरी तो होत नाही. त्याच उवाहरणा म्हणून मी मुला श्रीपुरचा राजकुमार कामगळ याची गोष्ट सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे सांगून नेताळ गोष्ट सांगू लागला.

श्रीपुरचा राजा गुणवर्धन याला कामगळ नावाचा मुलगा होता. तो आजारी पडला आणि त्याने अचर्यच अचर्य राजवंशानी प्रयत्नांची पराकाष्ठा केली.

परंतु मुलगा विवसेविषस होत गेला. अशा परिस्थितीत एक बौद्धभिक्षू राजाच्या वरबारात आला. राजाने त्याचे यथाप्रकारे आदरातिथ्य केले आणि नम्रपणे म्हणाला—“महात्मन्! साक्षात् गीतमबुद्धच स्वतः आस्थासारखे आपण आला आहा. आपण आमच्या मुलाला मृत्यूच्या वाटेतून वाचवावे!”

बौद्धभिक्षू म्हणाला—“राजा, तुम्हा मुलगा मृत्युशय्येवर असल्याचे ऐकून त्या काळजीत तुम्ही राज्यव्यवस्था बंद पडल्याचे मला कळले. तुम्हा मुलगा जिवंत रहावा असे मनापासून कोणाला वाटत असेल तर तो नक्कीच अचेल. त्यात तरी शंका नाही.”

“असं काय म्हणतो भिक्षू? मुलगा वांचावा, असं न इच्छिणारा माझ्या राज्यात कोणीच नसेल. सर्व, तो दीर्घायु व्हावा हेच इच्छित आहेत!” राजा म्हणाला.

“फक्त इच्छा असून उपयोग? राजकुमार जिवंत रहावा असे असेल तर आपलं आयुष्य देऊन स्वतःचा जीव गेला तरी तयार असलं पाहिजे!” भिक्षू म्हणाला.

भिक्षू म्हणाला ते ऐकून राजाचे विचार चालू झाले: “होणे शक्य असेल तर मी आपले आयुष्य मुलाला देईन. परंतु मी डोळे मिटतां हा एवढासा मुलगा मोठा होऊन राज्यकारभार केव्हा पाहणार? तोंपर्यंत त्याचा सांभाळ कोण करणार? मी मरतां त्याच्या चारी बाजूला कितीक होतील. म्हणून मी आपल्या मुलासाठी मरण जात्रीनेच निरर्थकच होणार!”

राजाच्या हे विचार चालू होते: “माझ्या लाडक्याला मी आपलं आयुष्य दिल्यावर तो जवळा तर आनंदच होईल! परंतु मी मरतां राजा लगेच दुसरं लग्न करून घेणार. माझ्या मुलाला सावत्र आई. राजा नव्यातरण्याचायकोच्या पडून माझ्या मुलाला मारहाण करायला भागेपुढे पाहणार नाही.

त्याला सावत्र माऊ हाणार. मग राज्यात जी भाऊवंदकी होईल तिचे दुष्परिणाम कोणाला माहीत नाहीत? तेव्हां मी मरण आपल्या मुलाला आपले आयुष्य दिल्याचा काय फायदा? जिवंत राहिलं तर मला बाणसो मूलं नाही का होणार? मी काही अजून धातारो झालं नाही!”

डोक्यात हे विचार चालू होते:

“मी या राजाच्या व रक्षणार्थं हजार डोळ्यांनी पहारा देतो आहे. म्हणून दोघांच रक्षण होतं. जवळपास शोधपराक्रमाची वातुर्वाची पाहिती असल्यामुळेच तर कोणी राज्यावर चोंकडी नजर टाकीत नाही! महाराजांचे सामर्थ्य किंवा दक्षता यांची भीती कोणाला नाही! माझी कोतिल्लिका वाढत असतां या एवढ्यांना जिवासाठी मी आपलं आयुष्य देणं शुद्ध अविचारेकच होईल! माझं अनित्य उज्वल आहे! या मुलाचं संजयास्पद आहे!”

तेनापतीच्या डोक्यात हे विचार चालू होते:

“मी या राज्याच्या रक्षणार्थं आपलं सर्वस्व अर्पण करायला सिद्धच आहे! मला फक्त वीरगतीचीच कामना आहे! हे प्राणदान म्हणजे खुळेपणाच झाला! राज-

कुमाराचे सर्व नातेवाईक गप्प असतां मी जीवहोपणा करणे योग्य नाही!”

दरबारातील सर्वांना राजकुमार जमला. काय आणि केला काय सारखंच होतं ते सर्व वरकरणी प्रेमादराचं नाटकच तर करीत होते बौद्धभिक्षू बराच वेळ कोणी काय बोलतो का, त्याच्या तोंडाकडे पहात राहिला. नंतर म्हणाला—“राजा, पाहिलंस ना! तुम्ही समजून चुकीची ठरली. तुम्हा मुलगा जगावा म्हणून मनापासून इच्छिणारा तुमच्या पैकी एकही दिसत नाही!” असे सांगून तो निघून गेला.

येथवर गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—“राजा, आता तुंच सांग, तो असहाय्य

मुलगा मरणाच्या ठेपल्या असता तो वांचावा असं वाटणाऱ्यांपैकी एकही जण आपलं आयुष्य त्याला द्यायला तयार नव्हते. याचं कारण काय? इतर सर्व प्रेममहानुभूतीचं सोंग करीत होते असं म्हटलं तरी त्यांचे आईबाप स्वतः आपलं आयुष्य त्याला द्यायला 'काकं' करीत होते? माणसाच्या इच्छा, अपेक्षा व अंतःकरण ही एक नसतात का? त्यात मोटेपणाच असतो का? सर्वांचं जिणं ॥ लबाडीचंय म्हणावयाचं का? ह्या शंकाचं समाधानकारक उत्तर माहीत असून ॥ दिलं नाहीस तर तुझ्या दोषाची शंभर पाकळं होऊन तुझ्याच पायांवर कोळू लागतील."

विक्रमादित्य म्हणाला—"माणसाच्या इच्छा व अपेक्षा आणि अंतःकरणातील गोष्ट ह्यात सर्व मोटेपणाच असतो असे नाही. जगात एकासाठी दुसऱ्याला दुःख होते, एकाच्या आनंदाचा वाटेकरी दुसरा होतो, मुलांवर आईवडिलांचं वारसत्य प्रेम आणि मुलांच्या मनात आईवडिलांविषयी

प्रेमादर, हे सर्व मानव जीवनातले अनमोल असे गुण आहेत; या गुणांमुळेच मानव-जीवनाला सौंदर्य लाभते. परंतु माणसा-माणसातील ही प्रेमकवने, सरं पाहिलं तर, आयुष्यभर राहणारीच नाहीत का? आईवडील आपल्या मुलांना द्यायला जीवनातील एक भागच म्हणून त्यांच्या योगसंभाची काळजी वहात माहीत का? कोणासाठी कोणी आपलं आयुष्य देणं ही केवळ भावुकपणाची 'अती'च किंवा अविचारच होईल. कातपणे मोडिक दृष्ट्या विचार केव्हास त्यात मानव जीवनाचं थोर मूल्य असे काहीच नाही! उदाहरणार्थ राजा व राणीने भावुकपणे काही न करता आपल्या बुद्धीचा उपयोग केला असे नाही ॥ म्हणतां येणार? ॥ स्वार्थ किंवा कुतर्क म्हणण्यालायक काहीच नाही!"

अशा तऱ्हेने राजाचं मोन भंग होतंय वेताळ प्रेतासह नाहीसा झाला आणि पुन्हा साड्याला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

लक्षात आलेली चूक

गावात कधी हे काम कर तर कधी ते काम कर, अशी काही काळ आकाशवृत्ती करीत राहिल्यावर रंगाने गाढवं विकत घेऊन ती विकायला घंदा सुरू केला. त्या संघात त्याला चार पैसे मिळू लागले. एकदा गावातल्या सोमू तावाच्या मोठ्या बऱ्या स्थितीत घसनेल्या जेतकऱ्याने रंगाला बोलाविले आणि म्हणाला—"काम दे रंगा! गणपतजेट सायकाराच्या सभोर मास एक खोपट आहे ना, ते गाढवं बांधायला हव तर वे! जाईबिं द्यायची गरज नाही सरं का! आणि धामू दे तुम्हा व्यापार!"

रंगा आपली ॥ तेवे घेऊन गेला. गाढवं दिवसभर काम राह्याची. राव ॥ की रेकू मागायची आणि गणपतजेटच्या परच्या गोकामा जोप लागू द्यायची नाहीत. गणपतजेटने रंगाला बोवून गाढवं जाणची कोठे तरी नेऊन ठेवायला यागितलं. पण रंगा उकटपणे म्हणाला—"कुकडात मिलायची जागा सोडून बेंक म्हणता?"

पुढे काही दिवसांनी मोठं बावळ आल आणि ॥ खोपट पडलं आणि चार गाढवं येना ॥ गावाबाहेर ओवून न्यायला पैसे नव्हते म्हणून रंगा गावभर पैसे फिरवा. गणपतजेटकडे गुदा ॥

गणपतजेटने सहानुभूति दाखवीत रंगाला नाक्रीन रुपये दिने. रंगा चकित होऊन म्हणाला—"मासक ॥ चार गाढवांना गावाबाहेर ओवून न्यायला चार रुपये पुरतील की! बाक्रीस रुपये कसावा हो?" "काही हरकत नाही रे, राहू देत! पुन्हा तशी विकत येणार नाहीस का? आणि पुन्हा बावळ येणार नाही का?"

बोगामोठ्याच्या ॥ बोकं छपसत्याबद्दल थोकात्रीत माकन घेऊन रंगा उरलेली जिवंत गाढवं घेऊन जाणची एका सायी गेल आणि तेवे व्यापार बळ लागला.

गर्विष्ठ जमिनदार

रामपूरच्या जमिनदाराला त्याच्या श्रीमंतीच्या गर्वाबरोबर चार चौघांमध्ये मोठा वानशूर म्हणवून घेण्याची भाकाक्षा-सुद्धा फार होती. या कारणांमुळे चार चौघे लोक असतांना कोणी त्याच्या समोर घेऊन हात पसरला, तर म्हणे—“थरी ये की रे। तुला जे पाहिजे ■ मागून घेऊन जा।

सर्व गावकरी म्हणत—“जमिनदार साहेब म्हणजे आमच्या गावचे कर्ण आहेत.” परंतु खरं गुपित त्या जमिनदाराकडे जाऊन प्रत्यक्ष मागत त्यांना कळे. त्यांना काही मिळावचं तर दूर, माना खाली घालून थरी परतावे लागे.

“काय रे, वेळ अवेळ काही आहे की नाही? मी चार चौघांबरोबर बोलत असतां तोंड वेगाडायला यायला तुला लाज नाही वाटली. आणखी हे पहा, मी

तुला रिकाम्या हातांनी परत पाठविलं ■ कोठे बोललास तर चामरी मोजवीन! खबरदार!” या शब्दात बजावून परतवी.

येणारे गरीब लोक एक चकार जवळ न बोलता निपून जात, एवढंच नव्हे तर जमिनदाराविरुद्ध एक शब्दही कोणासमोर बोलत नसत. या गोष्टी ज्यांना माहीत नसत ते लोक मान जमिनदाराला दाखवीरच समजत आणि जमिनदाराला गावा-तल्या रथोत्सवाच्या वेळी व इतर समयी बोलवून त्याला मोठा मान देत. एवढेच नव्हे तर त्याची कामे स्वतःचर ओवून घेऊन त्यामुळे होणारे नुकसान सुद्धा सहन करीत. अशा तऱ्हेने जमिनदाराला कीर्ती मिळते आणि त्याची कामे फुकटात निघत.

एके दिवशी लखुजी नावाचा एक गरीब शेतकरी दारिद्र्याच्या ओझ्याखाली बांकून गेल्यामुळे व बायकापोरांना दोन वेळ

खायला मिळत नसल्यामुळे नव्हिल्या स्थितीत मदत मागण्यासाठी जमिनदाराकडे गेला. तेव्हा जमिनदार बावण्या पारावर चार लोक बसले होते तेथे बसलेला होता. चारी बाजूला लोक दूर उभे राहून जमिन-दाराचे कृपाकटाक्ष त्यांच्यावर पडतील म्हणून वाट पहात हात बांधून उभे होते.

लखुजीने हात जोडून जमिनदाराजवळ त्याची शरिरदशा वर्णन करून मागि-तली व दमवी भीक मागितली.

जमिनदार अगदी कीच आल्यासारखा ■ पहात सहानुभूति दाखवीत म्हणाला—“ ■ रे, इतकी ■ होई-पर्यंत ■ वाट पहात राहिलास? माझ्याकडे कां नाही आलास? अवून काही विपदसं

नाही. संध्याकाळी थरी ये आणि मी एक दुभती गाय देतो ती घेऊन जा.”

जमिनदाराच्या ओढ्याची लखुजीने मनोमन स्तुती केली.

त्या दिवशी संध्याकाळी तो जमिन-दाराच्या थरी गेला तेव्हा जमिनदार साहेब दारातच होते. म्हणाले—“काय रे, तुला आपलं दारिद्र्य बजाठपावर दाखवायला यावचा पारच सापडला वाटतं? थरी घेऊन ■ मागितलं असतंस तर मी ■ मदत केली नसती? तुला दुभती गाय दान करायला तू कोणी बसवंची बाळगण आहेस वाटतं? चालू लाग, पुन्हा या बाजूला आलास तर पहा आणि ही गोष्ट जर का कोठे बोललास तर जीभ उपटून काढीन!”

हे सर्व बोलणारा दानगूर जमिनदारच ना? असा विचार करीत अवाकू होऊन लखुजी जमिनदाराकडे अणभर पहात राहिला. नंतर मान खाली घालून त्याने धराची वाट धरली. किती गरीब असला तरी लखुजी स्वाभिमाना होता. देतो, म्हणून सांगून घायबं तर दूरच, इतक्या कठोर वाक्यात जमिनदाराने अपमान करावा, हे लखुजीला फार ओवळ.

लखुजी बराच वेळ विचार करीत राहिल्यावर शेवटी त्याला काहीतरी चांगली युक्ती सुचल्यासारखी मान ठेलवीत बायकोला म्हणाला—“जमिनदार आपल्याला दुभती गाय देईल तिच्यामुळे आपलं जन्मदारिद्र्य जाईल असे मला कधी स्वप्नातही वाटले नव्हते. परंतु त्याने दान तर दिलेच नाही आणि माझा असा अपमान का करावा? त्याला माझा चांगला धडा घायबा मी ठरविला आहे!”

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी योजल्याप्रमाणे लखुजी जमिनदाराची गुरं चरत

त्या हिरव्यागार कुरणाकडे गेला आणि दोन चांगल्या दुभत्या गार्ड घेऊन पारावर मंडळी जमतात तिकडे निघाला. ते पाहून जमिनदाराचा गुराखी जमिनदाराच्या कानावर ती गोष्ट घालण्यासाठी तेथे भावत गेला.

त्यावेळी पारावर जमिनदार मधोमध बसला होता आणि पुष्कळशी गावकरी प्रमुख मंडळी त्याच्या चारी बाजूला उभी होती. जमिनदार साहेब काहीतरी बोलत होते. तेथे थोडा आधी लखुजी व त्याच्या पाठोपाठ गुराखी आला.

लखुजी जमिनदाराला म्हणाला—“मालक, तुम्ही एवढी कृपा करून एक माही या दोन दुभत्या गार्ड दिल्यात आणि तुमचा गुराखी मी चोरून आणल्या म्हणतो आहे! आपल्या कानावर ही गोष्ट घालावी म्हणून आलो आहे, मालक!”

जमिनदाराला तोंड दाखून मुकण्याचा मार बसल्यासारखे झाले.

सुरवसमाधान

दुसऱ्या दिवशी एका खेडेगावात दोघे संतकरी रहात असत. दोघांना मुलं नाली. त्यांनी दोघांनी मिळून आपापल्या मुलांचे नावे ठरवली ठरवून बारशाची सर्व तयारी केली. एकाने मुलाचे नाव फॅको ठेवले तर दुसऱ्याने जिराल्ढी ठेवले. मुलांचे ही नावे ठेवली नेह्या बारशाच्या वेळी नावाचे देऊ ठरत असतात असा एक विश्वास त्या काळाच्या लोकात होता. म्हणून दोघा संतकऱ्यांनी जेवायच्या टेबलाजवळ दोन खुर्ची बघायला येणाऱ्या देवांभाटी रिकाम्या ठेवल्या.

बारशाची जेवण आनंदाने चालू होती. असदी शेवटी शेवटी दोघो देवो आल्या. दोघा देवोतली एक म्हातारी देवी होती. ती हंसतमुखाने येऊन फॅकोच्या आईच्या जेजारी येऊन बसली. दुसरी जिराल्ढीच्या आईच्या जेजारी बसली.

म्हातारी देवी फॅको म्हणाली—“मी हा मुलगा दीर्घ आयुष्य रांग्य असलेला होवा असा भाषीवाव देते आणि याला ही एक ‘विचित्र चांसुरी’ बारशाची भेट म्हणून देते. ही याने कधी वाजविली तर याची पाठजी पिठा दूर होईल व हा मुखाममाधानाने राहील.”

दुसरी देवी जिराल्ढीच्या डोक्यावर हात ठवीत म्हणाली—“पो या जिराल्ढीला एक अमृदुमृत भेट देते आहे. ही भेट असली म्हणजे हा नित्य ऐश्वर्यवान राहील. याला पैशाची गरज भासली की याने हे कानड्याचे पाकीट उघडून तांबे, चांदी व सोने असे म्हणावे, पाकिटात तिन्ही घातूंची नाणी येतील. परंतु एक गोष्ट लक्षात असू द्या, हे दर दिवशी फक्त एकदाच होईल बरं का!”

बारशाच्या भेटी देणाऱ्या दोघी देवी भेटी देऊन अंतर्धान पावल्या.

जिराल्डोच्या आईवडिलांना देवीने दिलेली भेट पाहून परमानंद झाला. फ्रँकोच्या आईवडिलांना मात्र आनंद वाटला नाही. दोघांची फार मिराशा झाली. नित्य मुखासमाधानाने राहणं तर विशेष कायदा असा काय? त्यात मुखासमाधानाने पोटा भरणार आहे का, की खर्चाचा काही मिळणार आहे? असे त्यांना वाटलं.

मूलं हळूहळू वाढू लागली. दोघे त्यांना मिळालेल्या भेटीचा उपयोग करून आनंदवाने रहात होते, परंतु जिराल्डोला दररोज तीन धातूंची तीनतीन नाणी मिळत, ती पाहून फ्रँकोच्या आईवडिलांना हेवा वाटे.

जिराल्डोच्या आईवडिलांना वाटे की ती फार मोठी मंडळी होऊ लागली आहेत आणि ती फ्रँकोच्या आईवडिलांकडे थोड्या उपेक्षेने पाहू लागली.

काही काळ लोटल्यावर दोघां मुलांना एका राजाच्या पदरी सैनिकांची नोकरी लागली. त्या राजाची युद्ध करून घेऊन त्याचा पराभव केला व त्याच्या दोघां सैनिकांना-फ्रँको व जिराल्डोला भरून आपल्या बागेत कापळा लावले.

कंदी असूनही फ्रँको जवळच्या बाँसुरीमूळे कधी दुःखी किंवा उदास झाला नाही. तो नेहमी मुखासमाधानानेच राही. जिराल्डो दररोज पैसे मिळत असूनही कधी सुखी दिसला

नाही. एकदा तो राजाकडे गेला व त्याने त्याला 'कंदेतून सोडायला किती पैसे द्यावे लागतील' असे विचारले. ते ऐकून त्या हंसू आले. एका सामान्य शेतकऱ्याचा मुलगा पैसांच्या गोष्टी काय बोलतो आहे? तो, पाहूया तरी, वसा विचार म्हुणाला-“मला साठ सोऱ्यांची नाणी दिली पाहिजेत!”

“मी दोस दिवसात ती नाणी तुमच्या पोचती करतो.” जिराल्डो म्हणाला, ते ऐकून राजाला ते देतो हे पाहू तरी, विचार करून राजाने जिराल्डोवर बारीक नजर ठेवण्यासाठी काही हेरांना नेमले. जिराल्डो दररोज पाकिटातून

नाणी काढी, ते त्या हेरांनी पाहिले आणि राजाला कळविले. ते विविध पाकिट आपल्याजवळ असले तर आपल्याला पुष्कळ पैसे मिळविता येतील असे राजाला वाटलं.

“तू साठ नाणी दोस दिवसात दिलीस तरी मी तुला सोडणार नाही!” राजा म्हणाला. तो पुढे म्हणाला-“तू ती नाणी दररोज तीनतीन वेत राहिलं पाहिजेत. नाही तर तुला बाजळी जास्त कठोर शिक्षा करीन.”

माइलाच झाल्याने जिराल्डो दररोज तीनतीन नाणी पाकिटातून काढून राजाला देऊ लागला. मध्यंतरी त्या राजाच्या मुलीला कोणतातरी भाजार झाला. ती आजार कधी ग्हावच्या ऐवजी

वाढतच गेला. त्यामुळे ती दिवसेंदिवस खंगत गेली. हातापामाच्या काड्या झाल्या. ती काही खातच नसे. कित्येक वैद्यांचे किती औषधपाणी करूनही तिला आराम पडेना. शेवटी एका मंत्र्याने राजाला एक सल्ला दिला. म्हणाला—“आपल्या कैद्यांत फॅको नावाना एक कैदी आहे. तो नेहमी ज्ञानव्रत असतो. त्याला विचारून पाहजे, कशाबित तो काही युक्ती सुचवील!”

राजाने लगेच फॅकोला बोलावून त्याला राजकन्येच्या आजाराबिषयी सविस्तर सांगून त्याचा सल्ला विचारला. फॅकोने आपली बोंसुरी काढली ■ राजकन्येजवळ बसून गोड एवढे काढू लागला. राजकन्येच्या दोळ्यात आनंदाची एक लहर होऊ लागली. तिने काहीतरी सायला घासला म्हणजे सांगितले.

राजाने खुश होऊन फॅकोला त्याच्या उपकाराबद्दल सुवर्णातून सोपे. फॅको म्हणाला—“माझ्याबरोबर तुम्ही सर्व कैद्यांना बंदीमुक्त केलेत तर मला बरे वाटेल.”

राजाला ते मान्य नव्हते. ने मान्य केले असते तर त्याला जिराल्दोकडून दररोज तीन नाणी मिळत ती बंद होतील ही मीती होती. परंतु फॅकोने मागह भरला. काय वाटेल ते करून सर्वांना सुटका द्यावी अशी त्याने विनंती केली. म्हणून शेवटी फॅकोमुळेच आपली मुलगी बरी झाली एवढ्यावर संतोष मानून त्याने सर्व कैद्यांना सोडून दिले.

फॅको व जिराल्दो आपल्या गावी निघाले एका नदीकाठी येताच जिराल्दोने आपले चामड्याचे पाकोट नदीच्या पाण्यात टाकून दिले. फॅको चकित होऊन जिराल्दोकडे पाहू लागला.

“ते पाकोट मला नेको, त्याच्यामुळे मला आयुष्यभर कष्ट सहन करावे लागले, आनंद कधीच मिळाला नाही देखीने तुला दिलेली मेटाच जास्त चांगली आहे. माणसाला पैशापेक्षा सुखसमाधानच जास्त आवश्यक असते!” जिराल्दो म्हणाला.

कुबेराचे सरोवर

हृदयवत् काशी येथे राज्य करीत असता बोधिसत्वांनी त्याचा मुलगा म्हणून धारण केला. राजाने त्याचे नाव महाशामन असे ठेवले. आणखी काही काळ सोटत्यावर राणीला आणखी एक मुलगा झाला. त्या मुलाचे नाव सोमदत्त असे ठेवण्यात आले.

दोन मुलं झाल्यानंतर दोन वर्षांनी राणी स्वर्गलोकी निघून गेली. राजाने आणखी एक लग्न केले. दुसऱ्या राणीला एक मुलगा झाला. ती शुभवार्ता ऐकून परमानंद झाला. राणीला भेटून राजा म्हणाला—“राणी, काय वाटेल ती वर मागून घे!”

राणी म्हणाली—“हा वर मी पुढे कवी आवश्यक वाटेल तेव्हा मागून घेईन!”

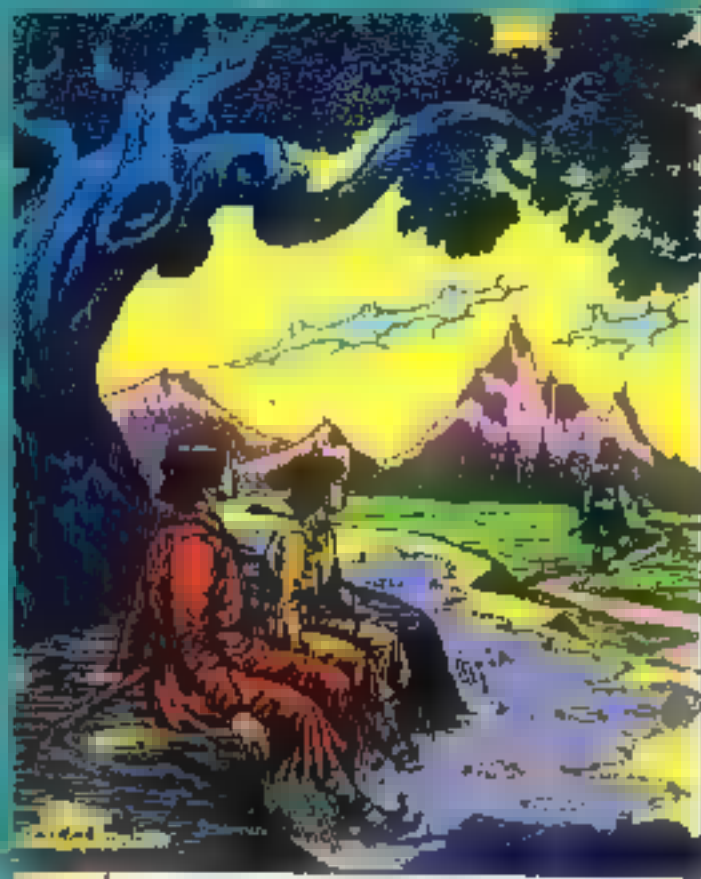
घाकट्या राणीच्या मुलाचे नाव आदित्य होते. त्याने वयाप्रमाणे राजोचित सर्व

विद्या शिकून घेतल्या व यथामयी एक सुंदर तरुण युवक झाला. राणी एकदा राजाला म्हणाली—“आपण तेव्हा एक वर देतो, म्हणाला होता; तो वर मी आता मागते आहे. आदित्याला युवराज म्हणून अभिषेक करावा!”

राणीची ती इच्छा ऐकून राजा अवाक झाला. म्हणाला—“घोरक्या राणीची दोन मुल असता घाकट्या मुलाला युवराजपद कसं देता येईल? तू मागितलेला वर त्याच नाही!” राजाने सांगून टाकले.

एके दिवशी राजाने आपल्या दोघां घोरक्या मुलांना बोलावून सर्व गोष्टी समजावून मागितल्या व म्हणाला—“तुम्ही राजधानी बाहेर दूर कोठेतरी काही काळ जाऊन रहा कसे! माझ्यानंतर राज्य तुम्हालाच मिळणार आहे. म्हणून तेव्हा परत येऊन राज्यभार हाती घेता येईल.”

असा राजाने त्यांना सत्का दिला. पिश्याने मुचबिल्याप्रमाणे महाशासन व सोमदत्त राजधानी सोडून निघाले. ते राजधानीच्या वेष्टीपर्यंत पोचले असतील नसतील, तेवढ्यात आदित्य त्यांच्या पाठी-पाठ आलाच. तिथे मिळून प्रवास करीत हिमालय पर्वतास काही दिवस भ्रमण करीत फिरल्यावर तेथील अरण्या प्रांतास येऊन पोचले.

एके दिवशी तिथे दमून भागून एका आढाखाली विश्रांतीसाठी येऊन बसले. महाशासन धाकटा झाला आदित्य याला म्हणाला—“आदित्या! ती झाडं दिसत आहेत ना. त्यांच्या जवळपास एक सरोवर

दिसत आहे. तू स्वतः पाणी पिऊन घे आणि आम्हां दोघांसाठी कमळाचे दोन द्रोण करून त्यात प्यायला पाणी घेऊन ये.”

आदित्य त्या सरोवरावर गेला आणि पाणी प्यायला म्हणून त्याने सरोवरास पाथ टाकला मात्र, एका यक्षाने त्याला घरलं आणि त्याला घेऊन तो सरोवराच्या कुडाशी त्याचं घर होते तेथे घेऊन गेला. बराच वेळ झाला तरी आदित्य न आलेला पाहून महाशासनाने सोमदत्ताला भवकक्षी करायला व स्वतः पाणी पिऊन एक द्रोण भकून पाणी भाषायला पाठविले, त्याने पाण्यात पाऊल टाकल्यानरोबर यक्षाने त्यालामुढा नेले.

काही वाट पाहून महाशासन स्वतः दोघां धाकट्या भावांच्या शोधास निघाला. दोघांना काही अपाय तर नाही झाला, ही शंका त्याच्या होती. म्हणून तो तलवार उपसूनच सरोवराच्या काठी आला. परंतु तो सरोवरात उतरला नाही व सरोवराकडे बराच वेळ निरखून पहात उभा राहिला. ते पाहून यक्षाने जोळखलं की हा धाकट्या चाईपाईने पाण्यात उतरणार नाही.

बस एका कोळ्याचं सोंग करून महा-शासनजवळ येऊन म्हणाला—“तुम्ही मसे पहात उभे कां आहांत? सहान लागली असेल

तर पाण्यात उतरून पाणी पिऊन घ्या की!” महाशासनाने ते ऐकून यात काहीतरी लबाडी बसली वाहिजे, हे जोळखले व म्हणाला—“तुम्हा जोळ्या वागण्यावरून तू माझ्या दोघां धाकट्या भावांना काही-तरी केले बसावेस अशी मला शंका येते आहे.”

“तू थोडा विवेकवान दिसतो आहेस सरा. तरमग सरं तें ऐक. एका ज्ञानसंपन्न विवेकी व्यक्तीला सोडून बाकी सरोवरा- जो कोणतो येईल त्याला मी बरतो. नशी आमचे प्रभू कुबेर यांची मला आहे.” बस म्हणाला.

“म्हणजे ज्ञानसंपन्न व्यक्तीकडून तुला उपदेश हवा आहे, असंच ना? मी तुला

ज्ञानबोध करतो. परंतु मी वाटेने चालून दमून भागून गेलो आहे.” महाशासन म्हणाला.

लगेच त्याला आदरपूर्वक आपल्या घरी सरोवराच्या तळाशी घेऊन गेला. त्याचा सर्व प्रकारे अतिपिस्तस्कार बगैरे करून त्याला बसायला त्याने योग्य आसन दिले व स्वतः त्याच्या बसला.

महाशासनाने त्याला गुरुकडून जो ज्ञान-बोध झाला होता त्यासरोवर स्वानुभवाने त्याला मिळालेले ज्ञान सर्वांचा समप्रबोध करून दिला.

लगेच यक्षाने कोळ्याचं सोंग टाकून दिस व स्वस्वरूपात प्रगट होऊन म्हणाला—“देवपुरुषा, तू थोडा ज्ञानी पुरुषही

आहेस. मी तुझ्या दोघां मावांपैकी तुला जो हवा तो परत घावा म्हणतो आहे. तू कोणाला ती मागून घे!"

"तरभग आदित्याला दे!" महाशासन म्हणाला.

"आपल्या सक्क्या पाठच्या भावाला मागामच सोडून तू आपल्या घाकट्या सावत्र भावाला मागून घेतो आहेस, हा त्याच जाळा का?" यत्नाने विचारले.

"यात न्याय्य नाही असं काय आहे? मी माझ्या आईचा आहेच आहे. मग माझ्या सावत्र आईला एकजण नको का? माझ्या सावत्र आईने आपल्या एकुलत्या एका मुलासाठीच राज्य नव्हते का मागितले? आम्ही बहिजांच्या आज्ञेप्रमाणे राज्य सोडून निघालो आमुं भातुभावाने ती भोळा भाऊ नाही का आमच्याबरोबर आला? आम्ही दोघे जर राजधानीत परतलो तर आम्ही सावत्र आई विचारणार नाही का की आदित्य कोठे आहे? प्रजेने विचारलं तर, यत्नाने

त्याला खास्त असं सांगून मी माकळा होऊ म्हणतोस का?" महाशासनाने यत्नाला उलट प्रश्न विचारले.

तेव्हा महाशासनाने पाय घळून म्हणाला—"मी तुझ्यासारखा ज्ञानसागर आजपर्यंत पाहिला नाही. मी तुझ्या दोघां घाकट्या मावांना सोडीत आहे. तुम्ही या अरण्यात रहाऊ तितके दिवस माझे अतिथी म्हणून रहा!"

महाशासन आपल्या दोघां भावांसह यत्नाचे पाहुणे म्हणून राहू लावले. काही दिवसांनी त्याचे वडील ब्रह्मदत्त महाराज बारत्याचे कळले तेव्हा महाशासन आपल्या दोघां भावांना बरोबर घेऊन यत्नासह काशीला गेला.

महाशासनाचा राज्यानिर्देश झाला. त्याने सीमवत्साला आपला आदित्याला आपला सेनापती नेमले. त्याला मदत करणाऱ्या त्याने आगलंसे घर बांधून दिले. त्याच्या सुखशोभीसाठी दासदासी नेमले.

हर्षवर्धन

सुमारे बवदा यत्नापूर्वी प्रभाकरवर्धन नावाचा राजा त्यानेश्वर नावाच्या राजाभागीच्या गादीवर राज्य करीत असे. त्याला राज्यवर्धन व हर्षवर्धन नावाचे दोन मुलगे व राज्यधी नावाची एक मुलगी होती. कनोज देशाचा राजा गुह्यर्षी नावाची राज्यधीच लग्न झाले.

गुह्यर्षी आपल्या बायकोबरोबर कनोजला परतल्यानंतर काही दिवसांनीच माणवा देशाच्या राजाने कनोजवर स्वारी केली. त्या युद्धात गुह्यर्षी बरासीची पडला.

विजयी झालेला देशाच्या राजाने राज्यधीला कैद केले व तिला डेड्या घालून आपल्या राजधानीला येऊन गेला. ते ऐकून प्रभाकरवर्धन राजाला व त्याच्या दोघां मुलांना फार वाईट वाटले.

स्थानेश्वरच्या मुदराजाने, म्हणजे राज्यवर्धनाने मोठगा सैन्यानिशी मालव देशावर स्वारी केली आणि शत्रूचा पराभव केला. राज्यधो कंदेलून सुटली. पोरता भाऊ ■ म्हणून परंपरांकडे पाहून शोकसाबोवशी रडू लागली. राज्यवर्धन स्थानेश्वरला निघाला.

गादीवर बसतांच हर्षवर्धनाने आपली बहीण राज्यश्रीचा शोध केला. तो एका झरण्यात फिरत असतां एका आशी चूर व निरपह्नी जनावर दे एकल रहात असलेली पाहून अकित झाला.

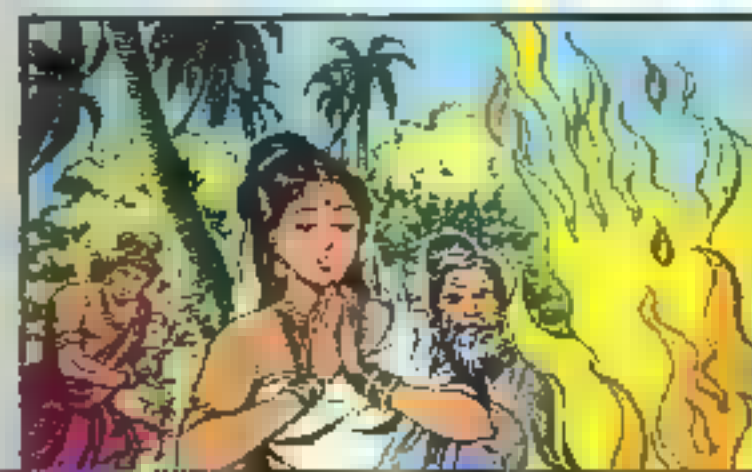
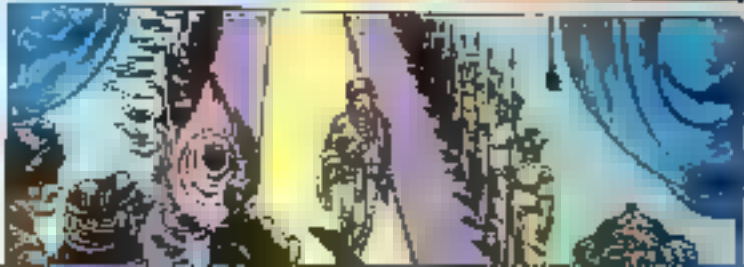
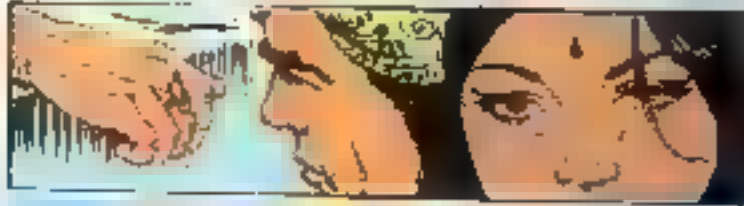

पौरवांना राज्याचा राजा मलाच बाकी नव्हेर क्मोज व मातक देवावर फार दिवसांपासून होती स्थाने राज्य-वर्धनच्या सैन्यावर ■ काव्याले हल्का ■ राज्यवर्धनला पुढता ठार केले. परंतु मुद्रेवाने राज्यची स्वतःचा वसाव करून घेऊन घेता.

ही विचित्र भोष्ट होण्यास कारण त्या भागात राहणारा कोणी शोर घुलत असताना मसे त्याला वाटले. तो काही मंतर पासून गेला असताना, त्याला काही साधू येत असलेले दिसले. ते हर्षवर्धनला भागल्या गुरूकडे बोलावून घेऊन गेले. तितक्यात तेथे एका साधूने घेऊन एका गांभी एक र्थी अग्निप्रवेश करण्यास मिळत असल्याचे सांगितले.

परंतु या दोन्ही अशुभवासां ऐकून श्रमाकरवर्धनाच्या मनावर फार परि-शाम ■ व तो मरण पावला. मल्यांनी व सामतांनी हर्षवर्धनाना गादीवर बसविले. व त्याच्या सोळाव्या वर्षी हर्षवर्धन स्थानेश्वराचा राजा झाला.

हर्षवर्धन व तीं मुल त्या बाजूला पाई-वाडने गेले. ती स्त्री दुसरी तिसरी कोणी नव्हून हर्षवर्धनाची बहीण राज्यश्रीच होती. तिजा हर्षवर्धनाने ऐन वेळी तेथे पोचून बांचविले.

हृषीकेश तिला स्थानेश्वरला घेऊन गेला व त्याने, एक वडील म्हणून तिगे त्याच्याकडे रहावे असा आग्रह केला. "नंतर केव्हा तरी आपण दोघ राज्यजोस सोडून वनवास घेऊ या!" असेही तो म्हणाला.

नंतर हृषीकेशाने त्याच्या बहीण भावाचा वध करणाऱ्या जताक राजावर स्वारी करून पराभव केला. नंतर त्याने अनेक राज्ये जिंकून एक साम्राज्य स्थापन केले. साम्राज्य सर्वत्र सर्व धर्मांतुषाराने व्यापिल्या महाप्रकाशे धर्माचरण करणाऱ्या पुणे स्वातंत्र्य दिले.

त्याने अनेक वेळी आपली सर्व संपत्ती विद्वानांना व परिष्कारा वाटली होती. अशाच एका प्रसंगी त्याने आपले सर्वस्व दान करून त्याच्या रहिणी-काडून अंगवस्त्राची वस्त्रे भिक्षा मागून घेतली.

सुईमुळे लपलेले धाग्य

फार पूर्वी कोणत्या देशात तिघे मित्र रहात होते. त्यातले दोघे नंद व सुनंद श्रीमंत होते. तिसरा फार गरीब होता. तो दोघ्या जिणून आपला उदरनिर्वाह चालवीत असे. आपला हा मित्र आपल्यासारखाच श्रीमंत व्हावा, व त्यासाठी वाटेल तो प्रयत्न करावा लागला तरी करायचे नव्हते. सुनंद दोघ्यानी ठरविले. म्हणाला— "जवळ पैसे हातात असले म्हणजे पैसे मिळविता येतील, म्हणून आपण आपल्या मित्राला थोडे भांडवल पुरवू."

सुनंद म्हणाला— "अरे, मोठमोठे श्रीमंत-सुद्धा हाताने चौपटो घेऊन हिंदात हे आपण पाहिले नाही का? नशिवात असेल तर तसे मोठे भांडवल असण्याची सुद्धा गरज नाही."

आपली गोष्ट खरी असल्याचे सिद्ध करून दाखविण्यासाठी नंदने आनंदला

दोनशे रुपये दिले व ते भांडवल म्हणून बापरायला सांगितले. त्या भांडवलावर काहीतरी करायला त्याने आनंदला सुचविले. आनंदला फार आनंद झाला. त्याने त्या दोनशे रुपयांशील दहा रुपये स्वस्त्यासाठी काढून ठेवून बाकी एकशे नव्वद रुपये आपल्या पागोट्यात पुरचुंडी करून सुरक्षितपणे सोबत ठेवले आणि बाजारात सामान विकत घ्यायला निघाला. परंतु त्याच्या दुर्दैवाने कोणतातरी एक पक्षी उडत आला आणि आनंदच्या पागोट्यातली पुरचुंडी पाहून व तीन काही-बरी लाचपदार्थ असावा असे समजून ती उचलून उडून गेली. एकाणे नव्वद रुपये पक्ष फुटल्यासारखे अशा तऱ्हेने गेल्यावद्दल आनंदला फार वाईट वाटले.

पुढे काही दिवसांनी नंद व सुनंद आनंदला भेटायला आले व त्याच्या

स्थितीत काही एक बदल न झालेला पाहून त्यांनी त्याचे कारण विचारले.

आनंद अत्यंत दुःखी स्वरात म्हणाला—
"माझं नशीबच फुटकं. मी सर्व पैसे पागोट्यात ठेवले होते, परंतु ते सर्व पैसे एका पक्षाने उडवून नेले."

नंदला ते जरे वाटले, परंतु मुनंदला जरे वाटले नाही. तरी नंदने आनंदला पुन्हा बोनस रुपय दिले व म्हणाला—"ह्या खेपेस जरा जास्त सावधगिरी बाळग आणि याचा उपयोग करून जास्त पैसे मिळव."

या खेपेस आनंदने त्याला हजे होते तेवढे पैसे काढून घेऊन बाकी पैसे कोंड्याच्या टोपल्यात लाली बुडाला ठेवून दिले आणि

सामान आणायला बाजारात निघून गेला. परत येऊन पाहतां तो कोंड्याचे टोपलेच नाहीसं झालेलं होते. त्याने बायकोला विचारलं. ती म्हणाली—"मीठ दारावर बाळं. जवळ पैसे नव्हते. म्हणून मी तो कोंडा देऊन दोन शेर मीठ विकत घेतलं.

आनंदला या वेळी मात्र बापलं चाम्य फुटकं प्रसव्याची लागी झाली.

आणखी काही दिवसांनी नंदमुनंद दोघे चबकणीला आले व आनंदला पूरपिशा जास्त गरीब पाहून आश्चर्य वाटलं. त्याने कपडे जुने काढके होते. "काय रे, तुझे कपडे असे काढके का?" त्यांनी विचारता तो म्हणाला—"कपडे मिवायला घरात सुईतरी आहे?"

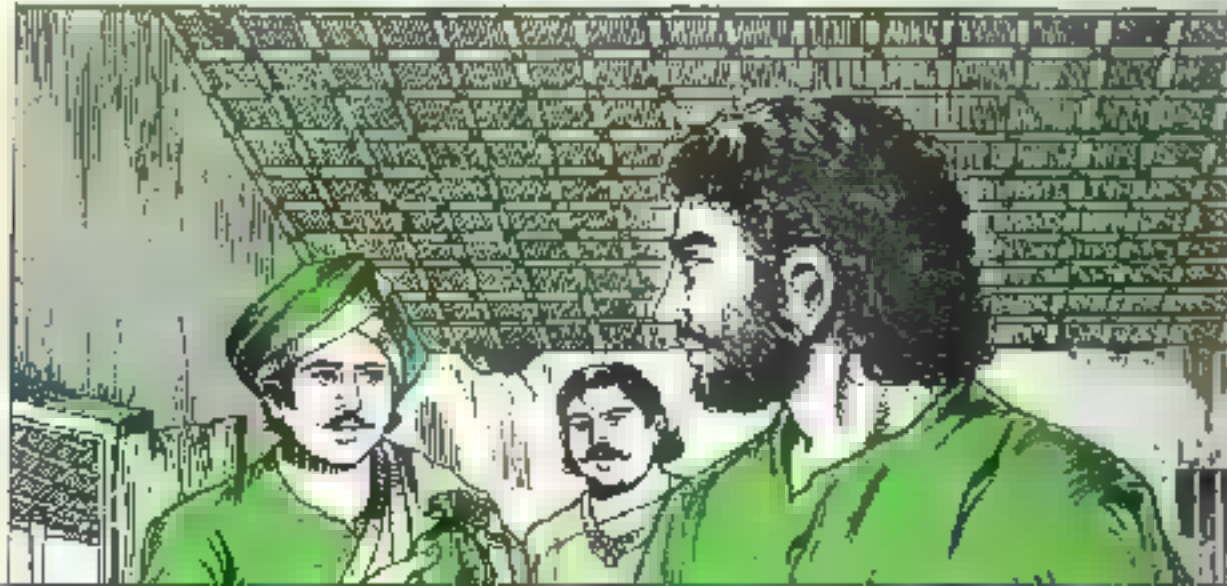
मुनंद एक सुई आनंदला देत म्हणाला—
"खवून घे!" नंतर नंद मुनंद दोघे निघून गेले.

त्या दिवशी रात्रीच शेजारी राहणाऱ्या कोळ्याची बायको आनंदच्या बायकोकडे येऊन म्हणाली—"ताई, तुमच्या घरात सुई असली तर जरा देतेस का? उद्या पहाटे हे मासे घरायला जाणार आहेत. जाळं शिबून काढायचं आहे. जाळ्यात मासे सापडतील ते मी तुला देईन."

आनंदच्या बायकोने तिला घरातली सुई मागून दिली.

दुसऱ्या दिवशी संध्याकाळी घरी परतल्यानर कोळ्याने बायल्या मुलीच्या हाती त्याच्या जाळ्यात पडलेला एक मोठा

मासा देऊन तो आनंदच्या बायकोला नेऊन यायला पाठविले. आनंदच्या बायकोने तो मासा कापला तर त्यातून काचेच्या गोटी सारखं काही तरी निघालं. ती गोटी घेऊन आनंदची मुलं रस्त्यावर खेळत असता एका जव्हेन्याने ती पाहिली व ती घेऊन तो आनंदकडे येऊन म्हणाला—"ही काचेची गोटी मला विकतोस का रे? तुला शंभर रुपये देतो!" ती गोटी फार किमतीची असावी असं आनंदला वाटलं व त्याने ती विकायला नकार दिला. त्याच दिवशी तो ती गोटी घेऊन बाजारपेठेत गेला त्याने एका जव्हेन्याला ती दाखविली. तो एक मूल्यवान हिरा होता. जव्हेन्याने बीस हजार रुपये देऊन आनंद तो विकत

घेतला. त्या पैशानी आनंदने एक घर व मोठे आवार विकत घेतले. दोन्या वळायचे त्याने एक यंत्र तयार करून घेतले आणि दोन्या वळायचा एक कारखानदार झाला. आनंदला एकाएकी श्रीमंत झाल्याचं कळताच त्याचे मित्र नंद व सुनंद त्याला भेटायला आले.

"मी दिलेल्या पैशांच्या भांडवलावर तू एवढे पैसे मिळविलेस काय रे?" नंदने विचारले.

आनंदने घडलेला मुत्तांत जबाबा तसा सांगितला. "नशिबात होते म्हणून मी दिलेल्या सुईने त्याचं नशीब उजाडलं, पाहिलेस?" सुनंद म्हणाला.

परंतु ते सर्व नवल करे वाटलं नाही. आने मी दिलेल्या पैशांवरच नशीब काढले, परंतु सर्व जोड बोलतो आहे, असे त्याला वाटलं.

तिथे मित्र आनंदचं तवे घर व त्याच्या पाठीमागचं आवार पहायला निघाले. ते सावारात पोचले त्यावेळी आनंदची मुलं

झाडावर चढून पक्ष्यांच्या चरट्यात भंडी आहेत की पक्षी पहात होती. ते चरट्या तेव्हा जमिनीवर पडले. त्यांत आनंदचं पागोटं दिसलं. त्यात लुपसलेली पैशांची पुरवुंडी तशीच होती ती सोडून पाहिली तर तीत एकाच नश्वर रुपयें तसेच ठेवलेले होते.

नंतर तिथे मित्र तिकडून घुराव्या मोठ्यात गेले. त्याच वेळी एक नोंकर कोंबघाचं एक टोपलं बाजारातून विकत घेऊन आला. स्वातःसा कोंडा काढून तो आंबोणात टाकू लागला तेव्हा सोन्याची काही माणो त्याच्या हातात आली. टोपलं उपर ककन जमिनीवर आपटलं तर आनंदने विलेली त्यांत ठेवलेली एकूण एकशे माणो निघाली.

ती पाहताच नंद आनंदवर संशय केल्या-बहुल मनातल्या मनात विचार करू लागला. सुनंद म्हणाला तसं नशिबात असलं तर सुईनेमुद्धा माणसांचं भाग्य उदयास येते, ही गोष्ट त्याला पटली.

फुकट गेलेले दोन वर

एक माणूस गरीबीच्या मोठ्याळाली चिरडून गेला होता. घरी एकदां एक साधू आला. गरीब माणसाने त्या साधूला पोटावर घेवायला वाढले. त्या साधूने त्या गरीबाला दोन वर देऊन द्या दिले. म्हणाला-"पुढा गरज पडेल तेव्हा या वरांचा कर तुला ईच्छितेसी वस्तु मिळेल."

गरीबाने लुप श्रीमंत व्हावे अशी इच्छा करून एका जप केला, चरभर सोने असावे असे मागिले. त्या प्रमाणे त्याला सोने मिळालेही. परंतु मोठी धाटू लागली मोष्ट राजांना कळली तर तो मापल्याचा चोर ठरवून सुदगात टाकिला आणि सर्व सोने उचलून घेऊन जाईल.

तो विचार मनात घेताच त्याने दुसऱ्या करून ते सोने त्याच्याशिवाय इतर दिसू नये या मागून घेतला. जपेच तसे झाले. त्याच्याशिवाय माणकी कोणांना न दिसणारे सोने निक्षपयोगी. तो गरीब गरीमच राहिला.

चोर व विंचू

अभ्य रात्र उलटून गेल्यावर सुजाता गाढ सोपेत असता तिला कोणीतरी "आई, आई ना!" म्हटल्याचा आवाज ऐकू आला. ती उठून बसली. तिला उशाच्या बाजूला कोणी उभा असलेला माणूस दिसला. तो हात झाडीत होता. ती चाकून उभी राहिली.

घरात ती एकटीच होती. तिचे बाबा तिच्यासाठी शेजारच्या गावी चांगलं असल्याचं ऐकून चवकशीसाठी तिकडे गेले होते. कोणीतरी चोर सैपाकधरावरच्या छपरावरची कौल काढून घरात शिरला होता. सुजाता घाबरून गेली होती व तिला काय करावे, कळेना.

चोर तिला म्हणाला—"लवकर बाजूला हो, तुझ्या उशीखाली विंचू आहे, विंचू!" असं म्हणत असता तो हात झाडीतच होता. त्याने उशीखाली कितल्या अस-

तील म्हुणून उशीखाली हात घातला होता आणि त्याला विंचू चावला होता.

सुजाताने दिव्याची वात बोळी मोठी केली व काटेबकून उठून उभी राहिली. चोराने उशी चटदिखी बाजूला सारली व तेथे एक काळीनिळी इगळी होती तिला जमिनीवर पाडून व्हाणेंने टाकले.

सुजाताला विचवाची फार भीती वाटे. चोर आला असता तर तो विंचू आपल्यालाच भावला असता की! तिने मनातल्या मनात चोराचे आभार मानले.

चोर हात झाडीतच होता. त्याच्या बोट्यातून कळा येतच होत्या. विचवाचं विंचू चांगलं चढलं होतं. तिने त्याच्या हाताला तुरटी चोळून जुनं एक फडकं जाळलं व त्याच्या चुरावर चोराला हात धरायला सांगितला. ती बोट्यावर फुंकर घालीत बसली.

चार तिच्याकडे पहात म्हणाला—"काय ना, तू एवढ्या मोठ्या घरात एकटीच आहेस की काय? एकटं राहणं थोड्याच नाही का?"

"मी तशी नेहमी रहात नाही. आज माझे बाबा शेजारच्या गावी गेले आहेत. काय रे, तू तर चिकला सवरलेला दिसतो आहेस! मग चोरी निघालास?" सुजाताने विचारले.

कळा येत असल्यामुळे सुजाताच्या त्या प्रश्नामुळे लाजल्यासारखा तोंड कसं-संच करून चोर म्हणाला—"मी सर्व सांगतो. माझं मुरली, मला माझ्या आजीने लाडात वाढविलं. आजोच्या नावात वाढल्यामुळे व वाईट संवत्तीत पडल्यामुळे आजोच्या ऐटीतले पैसे मी तिची नजर चुकवून चोरू लागलो. पुढे काही दिवसांनी आजो वारलो. आपलं नाव सोडून या शहरात आलो. मी कितो प्रयत्न करून पाहिला मिळाले नाही. तीन दिवस उपाशी राहिल्यावर खेवटी हीचोरी करा- निघाली."

सुजाताला त्याची कीव आली. घरात चार केंडी होती, ती तिने त्याला सायला दिली. मुरली दिसायला बरा होता. परंतु त्याच्या मनात ही चोरी करण्याची बुद्धी झिरली त्या गोष्टीचा तिला राग आला.

तरी तो त्याला म्हणाला—"सकाळी माझे बाबा येतील. तू माझ्या मैजिणीचा भाऊ म्हणून मी तुझी ओळख करून देऊन तुला काम मिळवून द्यायला सांगेन. तुला मिळेल ते काम करण्यास हरकत नसावी असं घडून चालते मी!"

मुरलीने आनंदाने होकार दिला आणि सुजाताचे बंडील येण्यापूर्वीच त्याने सैपाकधराच्या छपरावरची कौल सारली करून ठेवली. चांगलं ऊन पडल्यावर सुजाताचे बाबा आले. त्यांचं तोंड पाहूनच ते गेले होते ते स्पष्ट जमलं नसावं, हे सुजाताने ओळखलं. तिने मुरलीची ओळख तिच्या मैजिणीचा चोरला भाऊ म्हणून करून

दिली व म्हणाली—“नोकरीसाठी आपल्या गावी आला आहे.”

सुजाताच्या वडिलांता मुरलीला पाहिल्यावर, सगळ आपल्या घरीच वासून वास्त्यासारखे वाटले. हा घरजावई होऊन राहिले, काय वाईट आहे!

सुजाताच्या वडिलांनी ती एकटी असतां तिला बोलावून विचारले—“मुली, तू तुझ्या मैत्रिणीचा घोरला भाऊ म्हणालीस. मुलगा तर बरा दिसतो आहे. त्याला बोलण्याबांधण्यावरून चांगल्या बळणाचा मुढा दिसतो आहे. त्याला मिळवून घेण तेवढे कठीण नाही. मला तर आवडला. मुलगा; तुला असेल तर तुमचे दोघांचे लग्न करून द्यावं, म्हणतो.”

सुजाता आपले मत कळू न देता एवढंच म्हणाली—“एवढी धाई कमली आहे. बाबा!” आणि गप्प झाकली.

कारण तिला मुरलीचा पुरा विश्वास वाटत नव्हता. तो ज्या वातावरणात वाढला होता आणि ज्या तऱ्हेच्या संगतीत राहिला होता ती दोन्ही सहजी सोडतील असे तिला वाटले नाही. त्या दिवशी संध्याकाळी तिने आपली बाग मुरलीला दाखविली. काळांन पठल्यावर तिने आपली पेटी उघडून सर्व दागिने त्याला दाखविले. म्हणाली—“हे सर्व दागिने माझ्या आईचे आहेत. याशिवाय आमच्या याहून जास्त असं काही नाही.”

त्या दिवशी रात्री मुरलीला सोप लागली नाही. त्याच्या ओळघांसमोर सुजाताने तिच्या आईचे म्हणून दाखविलेले दागिने नाचत होते. ते दागिने चोवन नेले तर आश्चर्यभर मुलाने राहातां येईल असे त्याला वाटले. शिवाय, आपण आणखी कोणाच्या हाताखाली नोकरी करण्यास कोणतं आवागपण आहे, असंही त्याला वाटले.

तऱ्हेने मनाचा निश्चय करून मुरली एके दिवशी रात्री दागिन्यांची पेटी घेऊन दाराने पसार झाला. दागिने काढून घेण्यासाठी पेटी उघडली. त्यात एक इंगळी पाहून तो दबकून मार्गे सरकला.

इंगळी पुन्हा हाताला कोठे जावते की काय असे समजून त्याने दागिन्याची पेटी जमिनीवर टाकली. दागिन्यांवरोवर जमिनीवर पडलेली इंगळी जागची हळली-हळली नाही. ती नकली इंगळी असल्याचे ओळखून त्याने ती बाजूला सारली. दागिने उचलू लागणार तेवढ्यात त्याला दागिन्यांमध्ये एक चिट्ठी दिसली. ती सुजाताने लिहिलेली चिट्ठी होती. चिट्ठीतील मजकूर असा होता:

“नकली इंगळी आहे म्हणून तुला फार वाटला असेल! बिचू असा विझूनही जावला नाही. हरकत नाही; परंतु पाणसामासारखा दिसून विवाचा फुत्कार सोडणारा साथ अगेल तर धोकाच! काल

तू चोरासारखा दिसलास त्यात काही नुकसान झालं नाही. परंतु आज तू या घरचा जावई होणार होतास नि तू या घरचे दागिने चोरून पळून जातो आहेस. माझ्या बडिलांनी तुला पसंत केला होता, परंतु तुझ्यासारखा माणूस आपला नवरा न झाल्याबद्दल मला माझ फार फार आनंद होत आहे."

पत्र वाचून मुरली मनातल्या मनात खूप क्रमला. सुजाताची आपलं लग्न झालं असतं ■ चांगलीसो नोकरीही मिळाली असती. संसार कसा सुजाता आपण पुढं चोरासारखं सर्व आयुष्य बालविण ही फार मोठी दारमेची व नामुष्कीची गोष्ट होईल. सुजाताला तिचे दागिने देऊन टाकून आपण आपल्या वाटेने निघून जायचं त्याने ठरविलं.

सुजाताचा बाप पाणी प्यायला म्हणून घरात गेला होता. परत येत असतां मुरलीला भागच्या दाराने आत येत असतांना पाहून व त्याच्या हातात दागिन्यांची

पेटी पाहून संशयित मुद्रेने विचारला— "एवढ्या रात्री दागिन्यांची पेटी घेऊन कोठे गेला होतास रे?"

मुरलीच्या तोंडी उत्तर न येत असलेले पाहून सुजाता पुढे येऊन म्हणाली— "माझ्या हातातल्या बांगड्या मला बघत होत्या म्हणून मी पेटीत ठेवायला गेले, बाबा! परंतु त्या पेटीत कसा गेला कोणास ठाऊक एक बिचू फिरला होता. बाबा! तो मारायला दागिन्यांची पेटी घेऊन मुरली काहेर गेला होता!"

काका ते ऐकून घोडे बाजूला होताच सुजाता मुरलीला म्हणाली— "असा वेड्यासारखा पाहतो आहेस काय? ■ ये. बिचू ठेवून ■ मारलाय ना? कोणाकाही मारायचं ■ तर अघंघट मारणं चांगलं नाही!"

सुजाता आपल्या डोक्यातली चोरीची बूडी पूर्णपणे मेली का, ■ विचारीत असल्याचं ■ तिने आपल्याला क्षमा केली असल्याचे ओळखून मुरलीला हायसं वाटलं!

नव-याची कवड्याडणी

कामगंदा काही नाही आणि मित्रांदरोबर दिवसभर भण्याष्टक करीत राहणाऱ्या जगूच्या मनात एके दिवशी एकाएकी व्यापार करण्याची इच्छा उत्पन्न झाली. त्याची सासू चार पैसे राखून होती. जगू बायकोला म्हणाला— "आतां माझ्या पुढे नुसतं भटकणं वरं नाही वाटत मला. काहीतरी व्यापार करावा म्हणतो मी! तू माहेरी जाऊन आईकडून मांडवलासाठी एक हजार रुपये मागून घेऊन ये!"

लक्ष्मी माहेरी गेली. दोन महिने लोटले. बायकोला परत न आलेली पाहून जगू-आथराव स्वतःच सामुरवाडीस निघाले.

सामुरवाडीस पोचतांच त्याने बायकोला फेलाखर घेतलं. म्हणाला— "काय गं, तुला काय कामाकरिता पाठविलं होतं आणि तू माहेरी मजा करीत नसली होतीस, म्हणावयाची!"

लक्ष्मी त्याबद्दल जरामुखा राग न दाखविता शांतस्वरात म्हणाली— "जरा हळू बोला की! तुम्ही हजार रुपये मागून आण, म्हणून पाठविलं! मी आल्यावर आईला तेच सांगितलं. आई तेबळे रुपये ■ देते म्हणून सांगून तिच्या माहेरून दोन हजार रुपये मागून आणायला गेली आहे! ती गोष्ट तिने आपल्या आईला सांगतांच तिची आई म्हणाली की तिच्या माहेरून ती निदान तीन हजार मिळाल्या-शिवाय दोन हजार कधी वेगार? म्हणून ती तिच्या माहेरी गेली आहे. म्हणं. माझी आजो अद्याप आपल्या माहेरून आली नाही, म्हणून आणखी चार दिवसांनी परत येईन म्हणून सांगून माझी आई कालच परतली आहे. ती जाऊन पैसे घेऊन आली की तिच्या जवळून हजार रुपये घेऊन यावे, असा विचार करून मी आजपर्यंत

बाबले आहे!" जगन्नाथरावांना काय बोलावे सुचेना, म्हणून डोके खाजवीत म्हणाले—"ते सर्व ठीक आहे ग! पण तू इकडे अशी बसून राहिलीस तर मला तिकडे सैपाक करून कोण बाळणार वाटले तुला?"

लक्ष्मी बाणकी जास्त शांतपणे म्हणाली—"मिळवून आणणारे असले की सैपाक करून बाळणारेसुद्धा मिळत. पण मिळवायचं मीच व सैपाक करायचा मीच, तर मग — जमणार? तुम्हीच सांगा!"

ते ऐकून जगन्नाथरावांना आपली चूक लक्षात आली, डोळ्यात अंजन पडाय तशी! तो थोडासा गप्प राहून म्हणाला—"ठीक आहे, तर बल मग!" तो बायकोला घेऊन तसाच चरी निघाला. मिघते वेळी सासूला नमस्कार करायला गेला.

सासू त्याच्या उतरलेल्या बेहुन्याकडे पाहून म्हणाली—"जगन्नाथराव, गैर माभूतका! माहेरून मला पैसे मिळाल्याबरोबर पाठवीत बरं का! तुमच्या सासऱ्यांनी मागे

काही ठेवचं नव्हतं. म्हणून माहेरो जाऊन पैसे थोक मागून आणावचे माझ्या तशिबी आलं. बायकोच्या पैशांवर जगन्नाथरावांना हेच मोगाचं लागतं. माझ्या मुलीला मात्र चांगलं संभाळा हो!"

सासू म्हणाली ते किती मूर्खमर्मादापूर्ण होतं पण त्याच्या मागे जे कटुसत्य होतं ते न काढण्याइतका जन्म मूर्ख नव्हता. म्हणाला—"बायलाबाई, तुम्ही पैशासाठी काही कष्ट करण्याची तयारी नाही. पैसात काय आहे हो? बाणसात बांबूकपना कर्तबगारी असेल तर कोणीही कर्ज देईल, तुम्ही आपली तय्येत संभाळून रहा म्हणजे झालं." असं सांगून बायकोला घेऊन जन्म गाडीत बसला.

त्यानंतर जगन्नाथरावांनी बायकोला माहेरून पैसे आणावला कवी पाठविले नाही. मित्रांबरोबरच्या फुकटच्या गप्पा बंद केल्या आणि लहान प्रमाणात व्यापार सुरू करून काही दिवसांनी मोठा व्यापारी म्हणून नावलौकिक मिळविला.

गणेश पुराण

पार्वती अती कायाने आपले सगळे दुःख विसरली व मुलास कडेवर उधळून घेवून तिने त्याची दृष्ट काढली. शिबाने हात गंधरवून त्याला बोलाविले. 'लंकर आपल्याला परत काहीतरी करील' या कल्पनेने बाबलून अडथळत पावले टाकणाऱ्या गणेशाच्या बालनेष्टांचे सर्वांनाच कीतुक वाटले.

"बाबा, गणेशा! तू पुत्र रूपाने आम्हाला लाभलास म्हणून आम्ही धन्य शास्त्री! चिरंजीव हो! असे म्हणून शंकर त्याला कडेवर घेवून छिड करू लागले तो गणेशाने साली उडो मारली व "बाबा! काय हे बोजणं? मी तुमचा मुलगा, म्हणून मीच धन्य होय!" असे म्हणत आपल्या लांब

सांडेने पार्वती-परमेश्वराच्या पायांना विळखा घातला व आपल्या डोळ्यांना स्पर्श करून नमस्कार केला. नंतर विष्णूला नमस्कार केला.

विष्णूने "ये हो लाडक्या माझ्या! असे म्हणत जवळ घेतले 'कल्याणमस्तु!' असा आशीर्वाद दिला. तेव्हा विष्णूच्या कांतीमुळे गणपतीचा रंग नीलाकाशासारखा भासला. विष्णू व गणेश यांच्यात काही तरी साम्य निविडतच आहे असे सर्वांना वाटले. "हा मामाच्या वळणावर आहे बरं का!" असे सर्वजण म्हणू लागले. गणेशाने ब्रह्मदेवाला नमस्कार केला. "प्रथम पूजेचा मानकरी होशील हो लंबोदरा!" असे म्हणत ब्रह्मचाने त्याचा गालगुच्छा घेतला.

त्यानंतर गणेशाने लक्ष्मी ॥ सरस्वतीला नमस्कार केला. त्या दोघींनी त्याला एकचम कडेवर घेवून एकेका गालाचा मुका घेतला, व म्हणाल्या- "आम्ही साक्षात्पुत्रांचा दुस्वास सोडून सोब्याने अक्षात माझ्या दोहों बाजूत उभ्या राहातो!"

नंतर पार्वतीकडे वधून म्हणाल्या- "आपण तिथी ज्या त्रिमाता म्हणवितो, त्यांची मूळ जन्मवाणी एकच असून ती आदिशक्ति होय, बसे पुत्र विनायकाने सांगितले आहे. त्यानंतर आपण परत वेगवेगळ्या रूपाने जन्मलो. क्षीरसमुद्रातून लक्ष्मी; ब्रह्मणाच्या वाचेतून वाणी रूपाने सरस्वती व पूर्वी दक्षकन्या सती व

आतां हिमालयाची कन्या पार्वतीच्या रूपाने उमा अष्टा रीतीने अवतरली आहेत. जयलक्ष्मीच्या रूपाने सिद्धी व विद्यावतीच्या रूपाने बुद्धी या दोघीही विनायकास अनुरूप ॥ वधू आहेत. मग गणेशाचा ॥ काय विचारतां?" असे म्हणाल्या.

लक्ष्मी म्हणाली- "लक्ष्मीदायक मला गणेशावर विश्वास ठेवणाऱ्यांकडे मी स्थिर ॥ अवस रूपाने राहोन! सिद्धीस्वरूपिणी जयलक्ष्मी माझाच ॥ आहे. ती विनायकाची माची पत्नी होईल.

सरस्वती म्हणाली- "गणेश हा ज्ञान-दाता ॥ सकल शास्त्रांचा स्वाधी आहे. मुलांच्या अक्षराभ्यासाच्या माची मुलांकडून हळदीचा गोळा करवून त्या गणपतीची माची पूजा करवून नंतर गणेशाच्या परिपूर्ण स्वरूपाने खोतक म्हणून त्या गोळ्या मोबती एक वर्तुळ काढून नंतर मुलांकडून श्रीगणेशाचा किता गिरवावा. माझा अंल असलेली विद्यावती, बुद्धी स्वरूपिणी ही विनायकाची नायिका म्हणून जोमेल!

तेंव्हा गणेश रडवेल्या चेहरा करून सनळ्यांना उद्देशून म्हणाला- "पाहिलीत मोठ्यांची रीत कशी असते ती! तन ॥ स्वतः सोसलेल्या यातना मुलांची सुद्धा सोसाव्यात म्हणून धाईच करतात,

पण मुलांना राहू देत नाहीत. त्यातल्या त्यात आवांना तर फारच धाई."

यावर विष्णु म्हणाले- "नाही रे बाबा! सुंदर चांदण्या पूर्णचंद्राची पक्षी सेवा करतात तशी वाणिमादि अष्ट ऐश्वर्याने मूळ असलेल्या अष्ट सिद्धी ज्या आठ जणी आहेत, त्या तुझी सेवा करीत असलेल्या वधण्याची ॥ धाई झाली आहे."

"ओ हो! असे कां? ॥ मग तू जेव्हा कुणावतार घेतील ना? तेंव्हा अष्ट महिषी-समवेत आनंदाचा उपभोग घेतील बरे!" असे गणेश म्हणाला.

त्यावर विष्णु संवस्मित करीत म्हणाला- "तुझा शब्द ॥ मसला तरी तुला ॥ दहा वधूंची लग्न करवेल लागेल. ते ॥ पायचे नाही."

"तसे असेल तर 'विष्णेश्वराच्या लग्नाला सतराशे विष्णे' या म्हणीप्रमाणे मलाच विष्णे उपस्थित करणे भाग पडेल." असे गणपती म्हणाला.

"सतराशेच काय, पण कोटी विष्णं वाडवी आली तरी विष्णेश्वराचे लग्न काही घडविलेला येणार नाही!" असे ब्रह्मणाच्या स्वरात स्वर मिळवून सर्वजण म्हणाले.

तेंव्हा नारद पुढे येऊन म्हणाला- "विज्ञानेश्वरा! वाखाळतेमध्ये मला ही तू मागे सारलेस, परंतु विवाह टाळणे कुणाला

घरे जमले आहे? मला हा भवसागर तरणे जमले नाही म्हणूनच ना, मी असा मुनी होऊन भटकतोय! ज्ञानेश्वरा! विवाह व उद्योग हे पुरुषाचे ॥ होय, म्हणूनच ना पुरुषोत्तम म्हणविणारे हे प्रमुख आदिदेव विवाह करून सृष्टि, स्थिती व लयाची उद्योग करीत आहेत. त्यांच्या पुढे तू व मी ते काय?"

"ओहो! तुला लग्नाचे वेड लागलेले दिसते! तू तर स्वयंवराच्या तयारीला लागलेला दिसतोयस!" असे गणपती म्हणाला.

"विकालजाली तो मीच म्हटले तर वनंतकालज्ञानी तू. तुझ्याशी विवाह

मला शक्य आहे काय? वाकपटुतेत तुझ्या नंतरच माझा लागेल. सगळे नशीबच तुझ्या हाती आहे. तुला विस्मयून कुठलेही उद्योतित-वांछित पळाला येत नाही. आपण पोघेही उत्तम डोलभांड आहोत. बोलून लागलो तर अनंतकाळ ही पुरणार नाही. तू पूर्णज्ञानी आहेस. माझ्या सारखे कमलाच्या पानावरील पाण्याच्या बेंबाप्रमाणे अलिप्त रहातात. तू मायेलाही अतीत आहेस. म्हणून सिद्धी, बुद्धी ■ अष्टसिद्धी तुला वरतील; तेन्हा 'श्रीरस्तु,' 'सुममस्तु,' 'क्षीध कल्याण सिद्धिरस्तु!' असे मला सुद्धा म्हणून घेऊ दे." असे म्हणत नारदाचे बीजेवर कल्याण राग छेडला व

सामराग आळवून सौराष्ट्र रागांत मंगल-भीते गावली.

सर्व देव आपापल्या स्थानां परतले. गणपती व पार्वतीला बरोबर घेवून शंकर सुद्धा आपले निवासस्थान असलेल्या कैलासास गेला. नारद मात्र ■ हळू वज्रदंताकडे जाण्यास निघाला.

पुर्वी वाल-गणपतीने सोंपटो ■ गरगर फिरवून फेंकून दिव्यामुळे दुखावलेल्या वज्रदंतीच्या अंगाचा ठणका अजून कधी झाला नव्हता. ■ पतीची सेवा करीत होती. नारदास आलेला शवून "आणि कसली भानगड ठभी करतो की ■ हा!" असे म्हणत ती ■ निघून गेली.

मूषकासुरास उचेंचून "तुम्हा ज्याने पराभव केला तो गणपती आतां विघ्नेश्वर रुपाने वाढतो आहे. आणि..." असे म्हणत नारद पावला.

पराभवानी चेतविला जाऊन विज-सेल्यास्वराने "मग काय करूं म्हणतोयस नारदा?" असे वज्रदन्त म्हणाला.

"वरदाता ब्रह्मा असताना काळजी कसली? वज्राला वळानेच कटविले पाहिजे. पराभवाचा सूड घे. गणपतीने विघ्नेश्वर नाम धारण केले आहे. तो गजानन आहे हे ही लक्षात घे म्हणजे झाले!" असे म्हणून शांतपणे नारद निघून गेला.

महाश्वेता असे नामान्तर आलेल्या श्वेतने कितोही सांगितले तरी न ऐकता वज्रदन्त तिला म्हणाला-"महाश्वेता! तुझ्या पातिश्रव्याची पुण्याई म्हणून मला मन चांती तरी लाभू दे." असे म्हणून वज्रदन्त निघून गेला व बोर तपश्चर्या करून त्याने ब्रह्मदेवाला प्रसन्न करून घेतले.

"काय हवे आहे?" ब्रह्मदेवाने विचारले.

"विघ्नाला आकार देऊन त्याला माझ्या आज्ञेत राहण्यास सांगा!" ■ वर मूषकासुराने मागून घेतला. ब्रह्मने विघ्नाला बोलाविले व मूषकासुरा पुढे उभे केले. त्याला काहीही दिसले नाही ब्रह्मदेवाने त्याला सूक्ष्म दृष्टी दिली. ■ दुष्टीस दिसणार नाही, इतके बारीक व सूक्ष्म कुमो सारखे काळेकुट्ट विघ्न त्याला दिसले.

मूषकासुराने आपल्याने "हे काय! या काळशा ठिपक्याचे मी काय करूं?" असे ब्रह्मदेवाला विचारले.

त्यावर हसून ब्रह्मा म्हणाला-"विघ्न प्रचण्ड भूतासारखे असते असे तुला वाटले, परंतु विघ्नबीज हा डोळ्यांना न दिसणारा असा सूक्ष्म अणु असतो. सूक्ष्म जंतुमुळे जशा भयंकर व्याधी पसरतात तसेच हे असते. अनर्थ ओढविणारे हे विघ्न कारण कितोही लहान असले तरी कुठलीही भयंकर आकृति धारण करून सर्वनाश करू

शकते. ■ इच्छारूपी असते. कुठलेही ■ घेवून अनर्थ करणे हेच त्याचे काम! काय करावचे असेल ते कर!" असे म्हणत ब्रह्मा अवश्य साळा.

"महागजासुराचे रूप घेवून विघ्नेश्वराना नाश कर!" अशी आज्ञा मूषकासुराचे त्या विघ्नास दिली.

विघ्नाने हत्तीचे शरीर, हत्तीचे पाय, भयंकर असे छोटे डोके, मोठे दातांचे मुळे, निष्ठान्यासारखे लाल डोळे असे गजामुर शरीर धारण करून महापर्वतासारखी तलवार तळपवीत आकाशाकडे उड्डाण केले.

इकडे कैलासात गणपती मोठ्या कोड-कौतुकात मोठा झाला. आई-वडिलांची

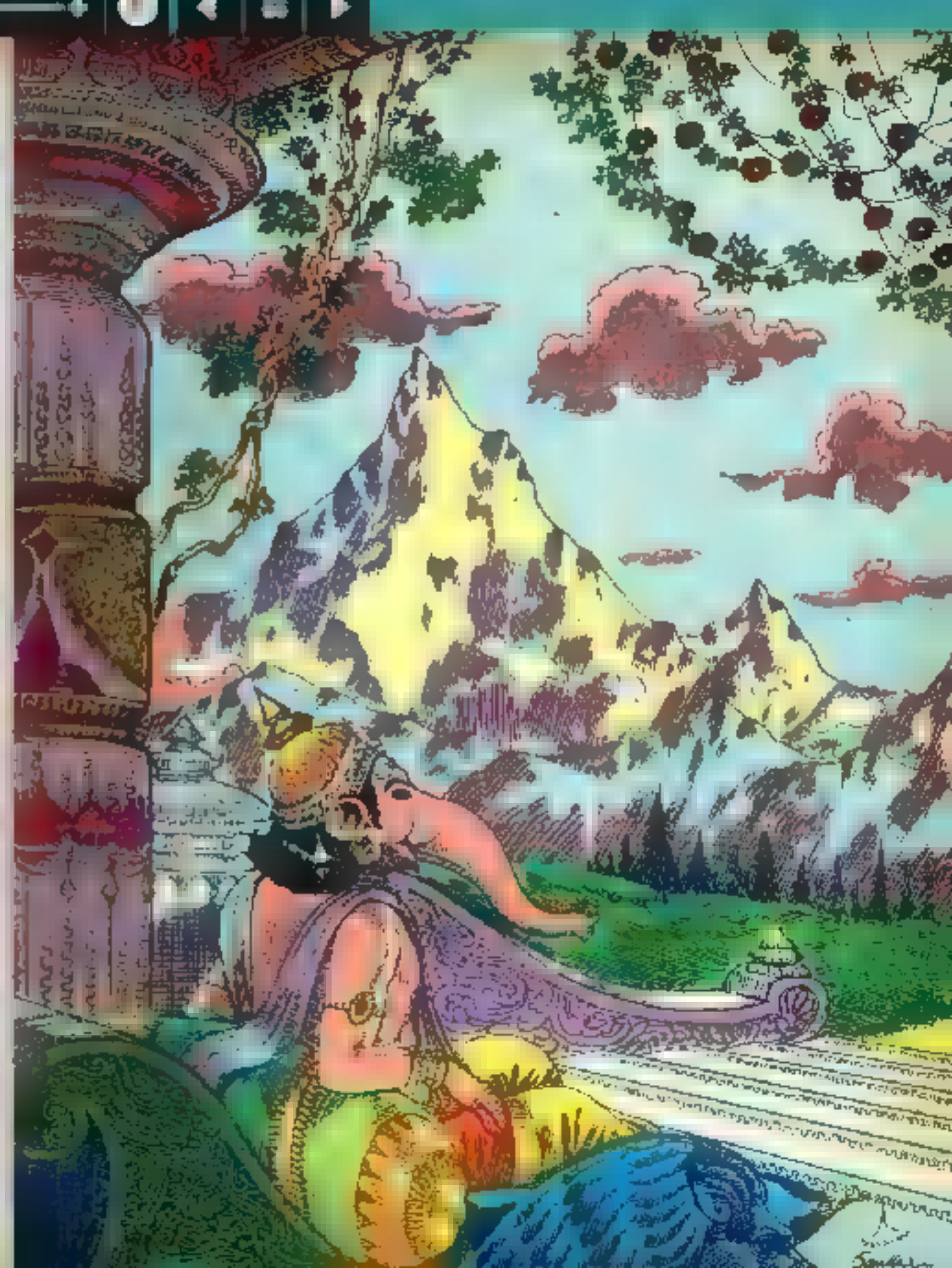
परवानगी घेवून विश्वकर्माने त्याच्यासाठी निर्माण केलेल्या भवनाकडे जाण्यास निघाला. वाटेत सशरीर असा मधल त्याला सामोरा आला. त्याला बघून विनायकाने आश्चर्याने विचारले- "कधी न विसणारा तू भला दिसतो आहेस, काय कर तमस विशेष! तुझ्या सम्मोहिनीचा प्रयोग मजवर कंक नकोस बरं! मी अजून अनाथ आहे."

नम्रतेने डोकें बाकवीत मन्मथ म्हणाला- "गजेन्द्रानना! तू माझ्या बापांचा सुद्धा अतीत आहेस. मला 'ज्या वेळी दिसावे असे वाटेक त्या वेळी शरीर धारण करून दिसता येईल' असा वर शिवाने दिलेलाच आहे. आपणा दोघांमध्ये साम्य आहे.

अवळीक हो आहे. म्हणून दिसतो झाले! तू नंदीवाहन मष्टा शिवाचा मुलगा आहेस, तर मी गरुडवाहन विष्णूचा मुलगा आहे. शिवाने जन्म करून पुन्हा जगविले तर तुला शिरच्छेद करून तुला परत जगविले. माझे वाहन पोपट तर तुझे वाहन जंजीर. बंचल म्हामला लावणारे पुष्पांकुश हे माझे आयुध तर मजो निग्रह देणारे पाशांकुश तुझे आयुध, तुला चाकटा कुमारस्वामी याचा जन्म व्यासवास ह्या आहे. पाबंती-वरमेश्वरांच्या परस्पर अनुरागाचे तेजच कातिकस्वामीचा अवतार घेवून होत आहे. तारकासुराचा नाश म्हामला ह्या आहे. म्हणूनच ना देवतांमी करविले, कैलासावर आहे आज्ञा असावी."

"मन्मथा! म्हणूनच मी कैलास सोडून जात आहे. तुझे निर्विघ्नपणे पार पाव. तुला विजय प्राप्त होईल." असे गणपती म्हणाला.

मन्मथ अदृश्य होऊन शिव-पार्वती असलेल्या कैलास मठपांत प्रविष्ट झाला. गणपती आपल्या भवनाकडे गेला. सिंहद्वारावळील स्फटिकाच्या वेदीवर आगमात बसून गरिमुरातील सृष्टी-सौंदर्य ज्ञानदाने ग्याहळू लागला. हिमगिरीची रमत सिस्त्रे पासून पुसून पेळू पादल्या

प्रमाणे सांध्य प्रकाशाच्या तेजाने चकाकत होती. हिम-प्रपातांचे मंद-गंभीर सरगम ऐकू येत होते. अशा प्रशांत समयी "विघ्नेश्वर म्हणविणारा तो कुठे आहे?" अशी भयंकर गर्जना दिशा दुर्भंगीत प्रतिध्वनित झाली.

महागजासुराचे रूप भारण केलेले ते विघ्न गजाननापुढे उभे ठाकले, तेंव्हा करणी सुद्धा कंपित झाली. "मी महा-गजासुर आहे. तू गजबल्लभ असशील तर मी गजकाय आहे. तुला मारण्याकरिता आलोय!" असे म्हणत गजासुराने चित्कार केला.

विघ्नेश्वराने बहिःशरणास भोळेंपणाने त्याच्याकडे पाहिले. म्हणाला—"उसाचे कांढे तुकडे करून खावेसे वाटतेय. जरा हा परशू पाजवून घेतोस का? तुला मी जोडक देईन." असे म्हणत परशू त्याच्या विजेने फेकला. गजासुर पाय तुटल्या-मुळे पर्जेसासारखा कोसळला. थर चढून विघ्नेश्वर तांडव करीत त्याचे सर्वन करीत

जसता—"महाप्रभा! मी विघ्न आहे. ब्रह्मा-देवाने दिनेल्या वरामुळे महागजासुराचे रूप घेऊन आलो. चांगली अद्दल घडली! मला क्षमा करा." असे विघ्न ओरडले.

"मी विघ्नविनाशक आहे. हे तू विसर-लास वाटते! ते काही असले तरी तू जाता मायाकपी गजासुर आहेस. तुझी शकले करणे मागच आहे. तुझे हे तुकडे तुझे व माझे विस्मरण झालेल्यांना शक्त देतील. तू कालिदा नाग होऊन कालिदीच्या सोहात लपून बस. यालक्ष्मण तुझे मर्दन करील. त्याचे पाय तुझ्या डोक्यावर पडून तुम्हा उद्धार होईल. जातीवंत सर्पांच्या-फडेवरील विष्णुपावुकेचे चिह्न घुमचा प्रथम अलंकार म्हणून संभून दिसेल!" असे म्हणून गणपतीने परशू हाती घेवून त्या विघ्नाचे तुकडे-तुकडे केले. ते रेणु दवा-विशात व्याप्त होऊन अवृक्ष झाले. विघ्न परत अभुक्पांतध राहिले.

देवतांनी विघ्नेश्वरावर पुष्पवृष्टी केली.

(क्रमशः)

होन वस्त्याद

[५]

जीनाब स्मित करून म्हणाली—" "

काही वाटून घेण्याचं नाही. आयची निवमंडळी आभंगाने घेवं राहतील."

तिने आपल्या घकून गालिचे, मंतरंज्या, टेबले, भांडी वगैरे आपविली व त्या मोठ्या दारुनात पाहुण्यांना उतरण्याची उत्तम व्यवस्था केली. आयला प्यायला सर्व पदार्थ आणून ठेवून घसंझाळेच्या दारात वाट पहात बसली.

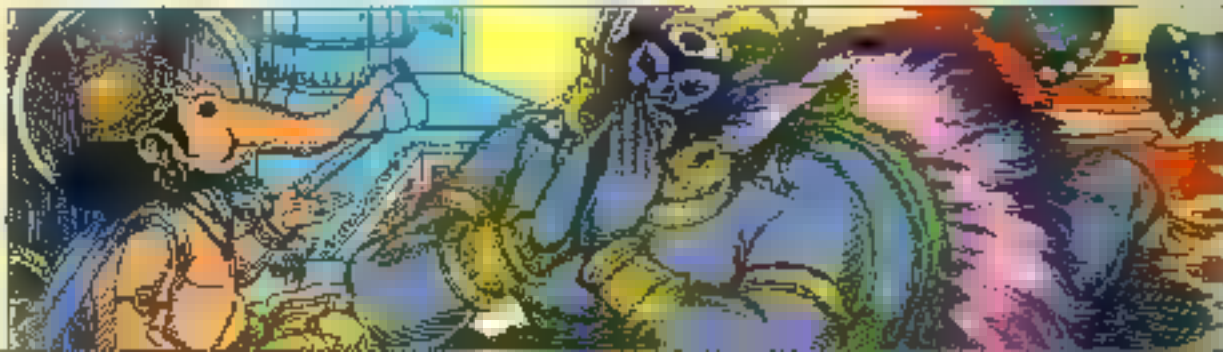
घोड्या वेळाने कुबडा अली आणि त्याच्या बरोबरचे आयची नऊ जण ऐदीत तेथे येऊन पोचले. जीनाबने त्याला विचारले—"आपणच का अहमद?"

"नाही, मला कुनवा अली म्हणतात." अली हसत म्हणाला.

"तरमग तुम्ही सर्व माझ आतिथ्य स्वीकारा!" असे म्हणत ती सर्वांना हॉल

मध्ये बोलावून घेऊन गेली. ते सर्व शिंदीच्या पिपाच्या चारीत्राजुला उभे राहून शिंदी पिऊ लागले. जीनाबने शिंदीत भांग वाटून लावून ठेवली होती. म्हणून सर्वजण पितापिता सिगून पडले. त्यांना त्यांचं देहभानही राहिलं नाही. तिने त्या सर्वांना एकेकाला त्यांचे पाय घकून ओढून नेऊन मागच्या आवारात एकावर एकाला रचून ठेवले व त्यांच्यावर एक कापड टाकून ठेवले. मंतर हाक पुन्हा साफसूफ ठेवून दारात बसली.

काही वेळाने अहमदचे आणखी दहा शिपाई तेथे आले. जीनाबने त्यांना असंच प्रेमाने बोलावून शिंदी प्यायला दिली सिगल्यावर त्यांना तसेच एकावर एकाला ठेवून त्यांच्यावर एक कापड टाकून ठेवले. घोड्याच वेळाने चाळीस जणांना तीच

गती मिळाली. अगदी सरतेशेवटी अहमद स्वतः घोड्यावर बसून आला. जीताबला दारात पाहून म्हणाला—“ए पोरी, माझे शिपाई इकडे आलेले दिसले का तुला?”

“आपणच नाही का, कोतवाल अहमद साहेब? तर ■ पहा, या गल्लीच्या टोकाला त्यांना कोणती तरी म्हातारी दिसली म्हणे. तिला धरून आणायला गेलो आहे, असे आपल्याला सांगायला सांगून गेले आहेत.” जीताबने एक पाप मारली.

अहमदला खूप आनंद झाला ■ तो मनसोक्त शिंदी प्यायला पुढे सरसावला. मांग पोटात गेल्यामुळे शिगून तो बेशुद्ध होऊन पडला. जीताबने त्याच्या अंगातली इनियन व चव्ही शिवाय त्याचे सर्व कपडे

व कोतवालाची पदके वगैरे काढून घेतली. बाकी चाळीस शिपायांनासुद्धा नागवले आणि सर्वांचे कपडे वगैरे घोड्याच्या पाठीवर टाकून सरळ घरी निघून गेली.

अहमद ■ त्याचे चाळीस शिपाई दोन दिवस ■ दोन रात्री बेशुद्धावस्थेत पडून राहाल्यावर गुडीवर आले. फक्त चव्ही व इनिग्रानीवर रस्त्यावरून कसं जायचं, हेच अहमदला कळना. परंतु जाणे भागच होते. पुढेपुढे अहमद व ■ पाठीमागून त्याचे चाळीस शिपाई सारी घाना घालून चालू लागले.

अहमदच नवीचच फुटकं होते. नेमका त्याच वेळेला समोर त्यांना हसन घेतला.

त्याने त्याला चकित होऊन विचारले—“हे काय रे, अहमद? ■ धंदू हवेत असे सर्व निघाला माहां?”

“नशिबात असेल ते शोभावेच लागते, नाही का हसन! मला एका पोरीने फसविले आहे, बघ! ती कोण कोठे राहाते, तुला माहीत आहे का?” अगदी दोन मुद्दा इतक्या अहमदने हसनला विचारले.

“हो, मी ओळखातो, त्या पोरीला ■ तिच्या आईला सुडा! तिला कैद ■ घेऊन येऊ का?” हसनने विचारले.

“ते कसं काय रे?” अहमदने चकित होऊन त्याला विचारले.

“त्यात मोठंसं काय? तू सलीफांकडे आ व तुला हे काम वमले नाही म्हणून

सांगून या काथाची जबाबदारी माझ्यावर टाकायला विनंती कर!” हसन म्हणाला.

अहमदने त्याप्रमाणे केले. सलीफाने हसनला बोलाविले आणि विचारले—“ती म्हातारी माहीत आहे का रे, तुला? तू तिला धरून आणशील का?”

“ती म्हातारी माझ्या चांगली माहितीची आहे. ती धनलोभाने ■ सर्व करीत असेल ■ नाही मला वाटत, ती आपला प्रताप सलीफांच्या नजरेस यावा, यासाठी हे सर्व करीत असावी. आपण अभयदान देणार असल्याची अट मान्य केल्यास मी तिला बोलावून आणून आपल्यासमोर हजर करतो.”

खलीफांनी अभयवान दिले. हसन सरळ दिलेलाच्या घरी गेला. जीनाबने डार उघडले—“तुझ्या आईला खलीफांनी बोलाविले आहे. त्यांनी अभयदानाचे वचन दिले आहे. तुझ्या आईने उचलून आणलेले सर्व सामान घोड्याच्या पाठीवर टाकून घेऊन चलायला तिला सांग!” हसन जीनाबला म्हणाला.

दिलैला पाडोवरून खाली उतरून आली. तिच्या जवळ होता त्यापैकी चांगलासा पोशाख कपडे ती खलीफांच्या दशनाला जाणला तयार झाली.

“तुझ्याजवळ चोरीचा माल होता, तो सर्व घरोघर घेतलास ना?” हसनने विचारले.

“अहमद व त्याचे चाळीस शिपाई घालून गेले होते त्या कपड्यांशिवाय बाकी सर्व सामान घेतले आहे, त्या चोरीची मज्जा काही संबंध नाही.” दिलैला म्हणाली.

“होय, ते काम कोणच आहे, ते माहीत आहे!” हसन हसत म्हणाला. दोघे निघाले व खलीफांच्या दरबारात हजर झाले.

म्हातारीला पाहतांच खलीफांनी रागाने म्हातारीचे होके उडवायला हुकूम सोडला. परंतु हसनने विनयपूर्वक दिलैलाला दिलेल्या अभयदानाची कसून दिली. तेव्हा खलीफांनी ते मान्य करून दिलैलाला विचारले—“तुझे माय काय?”

“माझे दिलैला आहे, मी कबूतराकरवी टपाल सातं चालविणाऱ्या मयत अधिकाऱ्याची बायको आहे!” म्हणाली.

“तू मोठी वस्ताद दिसते आहेस! तू या सर्वांना कसविलंस?” खलीफांनी विचारले.

दिलैलाने गुडगे टेकून खलीफांना सलाम केला व म्हणाली—“खलीफांनी मला माफ करावे, मी धनलोभाने ह्या चोऱ्या केल्या नाहीत. चोरी करण्यात पटाईत असलेले अहमद, हसन वगैरेंचा खलीफांनी मोठ-मोठ्या पदांवर नेमल्याचे ऐकून, आपले कसब मी त्यांच्याहून जास्त दाखविल्यास

माझे यजमान ज्या पदावर काम करीत असत ते कदाचित आपल्याला खलीफा चहाल करतील असे मला वाटले!”

दिलैला म्हणाली ते सार असावे असं खलीफांना वाटले. त्यांनी किर्यादीना त्यांचा माल देऊन टाकला व दिलैलाला म्हणाले—“आता तुला काय हवं आहे ते सांग!”

“खलीफांनी माझे यजमान ज्या पदावर काम करीत होते पद व तो पगार चहाल करण्याची येहेरबानी करावी मला ते काम चांगले करता येते मी व माझी मुलगी कबूतरांचे घालून व त्यांचे क्षिपण करीत होतो. त्यांच्या गळ्यात पक्षे बांधून ठेवीत होतो. कबूतरांद्वारे टपालाची कारणाऱ्या हेतून खलीफांनी पोठा देऊन त्यांच्यावर नित्य पाहारा ठेवण्यासाठी चाळीस निघो गुलाम व चाळीस शिकारी कुत्री नेमली त्या टपाल वाड्याची सर्व व्यवस्था मीच गहात होते, माझे पती पहात नव्हते!” दिलैलाने निवेदन केले.

खलीफांनी छगेच हुकूम काढला व दिलैलाला कबूतरांकरवी टपाल सातं चालविणारा प्रमुख अधिकारी म्हणून नेमले. नीघो व शिकारी कुत्री तिच्या हाताखाली कामे लागली.

दिलैला आपल्या घरासले सर्व सामान घेऊन कबूतरांद्वारे टपाल सातं चालत असलेल्या वाड्यात आली. त्या दिवशी ती पुरुषी वेष धारण करून व डोक्याला चांदीचे कबूतराचे चिन्ह असलेली सोन्याची टोपी घालून टपालाने पाठवायची पत्रे वगैरे जाणायला खलीफांच्या महालात गेली. चाळीस नीघोंना तांबड्या रंगाचा जरीदार पोशाख घालायला दिला. आपल्या नवीन महालात शोभेसाठी एकेचाळीस खुंट्या लावून त्यांना अहमदचा पोशाख, कुयड्या अलीचा पोशाख आणि उरलेल्या एकोण-चाळीस शिपायांचे पोशाख टांगून ठेवले. अशा तऱ्हेने दिलैला आपला हेतू साध्य झाल्यावर आपली मुलगी जीनाबसह घुलाने त्या महालात राहू लागली. (क्रमशः)

चांदोबा

ऑगस्ट १९८१

महापूरपीडित

झंडपूर येथे प्रताप नावाचा राजा राज्य करीत होता. एकदा कोणीतरी त्याचे कान भरल्यामुळे त्याने एका भोळ्या-भाबक्या भाणसाला मज्यावाने काशीची शिक्षा फर्मावली. नंतर जरा प्रकार उघडकीस आला. परंतु तोंडवर त्या निरपराध्याला काशीची शिक्षा साली होती.

या घटनेने राजाचे हृदय हेकावले. तेव्हापासून राजाने जहाड्या ऐकायचे तर सोडूनच दिले, त्या उलट जी कुणी फिर्याद घेऊन त्याच्याकडे येई त्याला घोर शिक्षा देण्याचे धोरण त्याने स्वीकारले. कुणी कुणाची तिरा-नालस्ती करावची नाही त्याचा कायदा होता.

याविषयी मज्याने राजाला एकदा सल्ला दिला—

“महाप्रभू! तक्रारी ऐकणे ही काही घूक नव्हे, ऐकून विश्वास ठेवणे चुकीचे ठरू

शकते. आपण फिर्यादी ऐकत नाही त्यामुळे देशांत अनीती बळावत आहे.”

“अनीतीला सरावलेला, राजशासनाकडे दुर्लक्ष करणारा असतो! माझ्या सेवेतील सर्व अधिकारी विश्वासपात्र आहेत. त्यांच्यावर मला पूर्ण भरोसा आहे.” प्रताप म्हणाला.

पुढे काही दिवसांनी देशातील एका भागांत अतिवृष्टी होऊन नद्यांना महापूर आले. नदीकांठी असलेल्या धीरपूर, धीरपूर, धूरपूर या नगरांची कार नासधूस झाली. कित्येक लोक बेघर झाले, कंक लोकांची भालमत्ता नुडाली.

प्रतापने त्या तीन गांवांची स्थिती स्वतः झोळ्याळालून घातली. तेथील अपार हानी पाहून त्याचे हृदय द्रवले. त्या तीन गावांसाठी तीन वेग-वेगळे अधिकारी नेमून त्यांचे न्यांना प्रत्येकी एक लाख

बराह देऊन महापूर पीडितांचे साह्य करण्यास सांगितले. याप्रमाणे धीरपुरास धीरसेन, धीरपुरास धीरसेन आणि धूरपुरास धूरसेन यांना पाठविले.

धीरपूरची प्रजा भोळी होती. धीरसेनने तेथे आऊन स्वतःकरिता एक थोडा वाडा बांधला आणि गावात सुपीक म्हणून जेवडी जमीन होती ती सगळी कमी दरात विकत घेतली. आपल्या सर्व नातेवाइकांना धीरपुरास आचले. धीरपूरची प्रजा फक्त कामगार बनून राहिली. राजाने दिलेल्या मदतीबद्दल अवाक्षरही त्यांना कळले नव्हते.

धीरपुरातील प्रजेला ज्ञास देऊन जगजान्याद एका दुष्टबुद्धीबरोबर धीरसेनने हातमिळवणी केली व दोघांनी अर्बे-अर्बे गांव वाटून घेतले. राजाने दिलेल्या पनाचा मोग-विलासात होऊ लागला. इतल्या प्रजेलाही राजाने केलेल्या मदतीची मुळीच कल्पना नव्हती.

धूरपूरमध्ये कुबुद्धी ■ दुर्बुद्धी नावाचे दोघे दुर्भाग्यी गांवकऱ्यांना ज्ञास देत असत. धूरसेनने त्यांच्याची संधान बांधले व गांवाचे तीन वांटे करून तो मुद्दामने काल-कलं लागला. निचाऱ्या गांवकऱ्यांना राजाने आपत्काली केलेल्या साहाय्याचा सुणावा मुद्दा नाही.

या तिन्ही पुरग्रस्त गांवांकडील बुतांत मज्याला हुतांकडून वेळोवेळी समजत असे व त्यामुळे त्याचे मन बेचैन होत होते.

काही महिने उलटल्यानंतर मंत्री राजाला म्हणाला—“प्रभू! आपण ज्या पुरग्रस्त गांवांना मदत म्हणून तीन लाख बराह दिले होते त्यांचा विनियोग कसा काय झाला आहे, ते बघून घेतल्यास बरे होईल, नाही का?”

“ठीक आहे, कुणालातरी पाठवून बघून येण्यास सांगा. परंतु अधिकऱ्यांवर विनाकारण काही ठपका ठेवण्याचा प्रयत्न झाल्यास कठीण शिक्षा होईल हे मान लक्षांत ठेवा.” प्रतापने या शब्दात

बजावून मांगायला मांगितले. मंत्र्याने पाठविलेला चमत्कृति नांवाचा हेर त्या ग्रामीण भागांत जाऊन आला व तिचे पाहिलेल्या बिकट स्थितीचे विवरण त्याने मंत्र्यास दिले. ते ऐकून मंत्री म्हणाला— "तिथली परिस्थिति इतकी दारुण असेल असे मला वाटले नव्हते! फियवी बंद झाल्यामुळे अधिकाऱ्यांना काही घरबंद उरलेला नाही. असेच जर चालत राहिले तर राजघोड किंवा वहायला फार काळ लागणार नाही. परंतु ही माहिती राजापुढे काही सोडावी हेच कळवामे झाले आहे!" "सरा प्रकार मीच युक्तीने राजापुढे निवेदन करण्याचा प्रयत्न करून पाहिलो." असे चमत्कृती म्हणाला.

"राबाला राग आल्यास तो तुला कडक शिक्षा करील एवढे उघात ठेव. याऊपर तुम्ही मर्जी, सावध रहा!" अशी सूचना मंत्र्याने दिली.

"देशाचे खेपे इच्छितान्याला अशा संकटांना तोंड देणे चुकले आहे का?" असे म्हणून चमत्कृती गेला.

"ती तीन गांव कशी आहेत?" असे राजाने विचारले.

"आपल्या कृपेमुळे सर्व ठीकच आहे, प्रभू! परंतु आपण रागावणार नसाल तर एक लहानशी विमंती करणार आहे मी आपल्याला!" चमत्कृती म्हणाला. "कुणावर आरोप करणार असलास, तर कठीण शिक्षेस पात्र ठरशील." प्रताप म्हणाला.

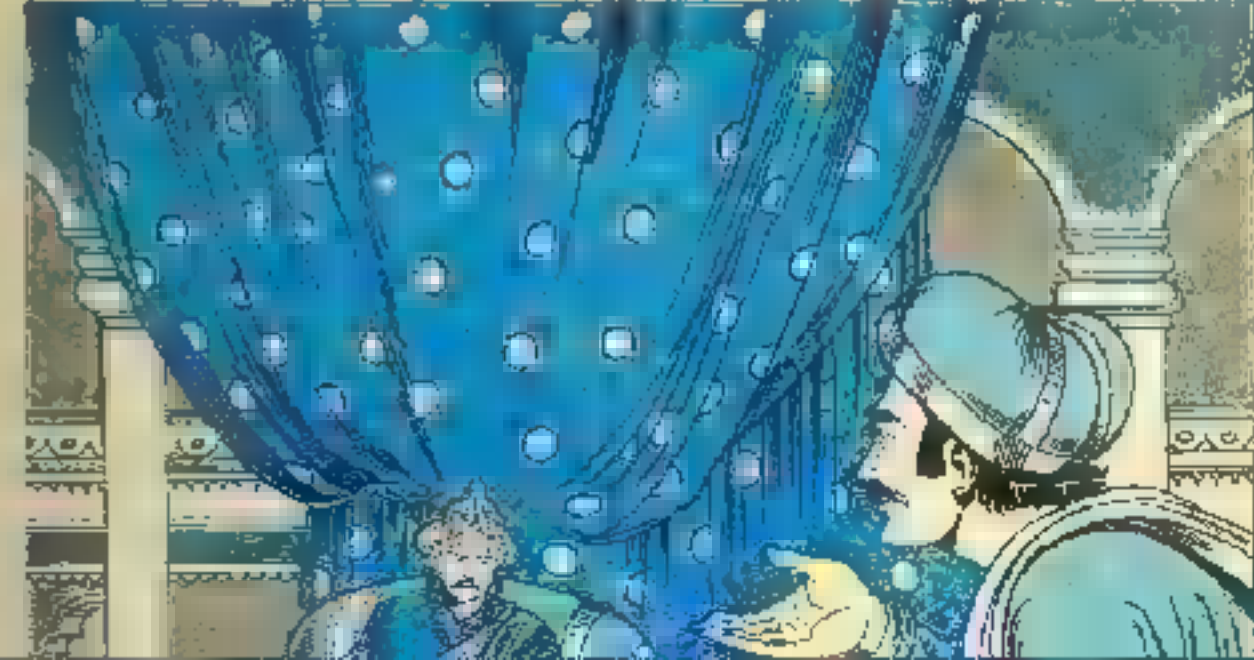
"आरोप नव्हे, परंतु मला एक छोटीशी उणीव भासली. प्रभू! ती आपल्यामुळेच झाली असावी असे मला वाटते." चमत्कृति घेयाने म्हणाला.

"माझ्यातील उणीव भरून काढून ती दुस्त करण्यासाठी मी सदैव तत्पर असतो. कोणती ते सांग." राजा म्हणाला.

"वीरपूरशी तुज्या केली असता धीर-पूरवर व या दोन्हीशी तुज्या केली असता धूरपूरवर फार मन्याय झाला आहे, असे माझ्या भंडबुडोस वाटते!" चमत्कृती म्हणाला. "जे काही सांगायचे असेल ते स्पष्टपणे सांग!" प्रताप निडून म्हणाला.

"वीरपूरमध्ये एकच मनुष्य पुरयस्त आहे. त्याला आपण एक लाख बराह

दिलेत. त्यामुळे तिथली प्रजा आपल्या औदार्याची स्तुती करित आहे. धीरपूरमध्ये पुरयस्त दोघे आहेत. त्यामुळे त्यांना दोन लाख बराह द्यायला हवे होते, परंतु त्यांना फक्त एक लाख बराहच दिले गेले. तसेच धूरपूरमध्ये पुरपीठितांची संख्या तीन आहे. त्यांनासुद्धा एक लाख बराहच दिले गेलेत. तसे पाहिले तर एकेका पुरयस्ताला शंभर बराह दिले तरी ते स्तुत्य ठरेल. तेव्हा आपण एकेकाला जे तीन हजार दिलेत ते काही कमी स्तुत्य नव्हे, परंतु सर्वांना एकसारखेच एकेक लाख दिले असते तर ते अधिक बरे झाले असते असे मला वाटते." चमत्कृती म्हणाला.

“भूमी! त्या प्रत्येक गांवात शेकडो पुरग्रस्त आहेत, हे मी स्वतः डोळ्यांनी पाहिले असतां, तिन्ही गांवात मिळून एकूण फक्त सहाच पुरग्रस्तांवरून बोलतो आहेस! तुझे डोके तर टिकाणावर आहे ना?” राजा म्हणाला.

“प्रभू! एका महारम्याच्या सत्कारासाठी एक पुष्पमाला करून घेतलीत व ती एका व्यक्तीच्या गळ्यात स्वतःच्या हातांनी घातलीत तर तो व्यक्तीच तो महारमा, असेच आम्ही समजावे ना?” चमत्कृती म्हणाला.

“होय” राजा म्हणाला.
“आपण पुरग्रस्तांसाठी म्हणून काही साह्य केले, ते भन उघांना मिळाले, रवानाच ना मी पुरग्रस्त म्हणून ओळखणार?” चमत्कृती म्हणाला.

“म्हणजे काय? तुझे म्हणणे आहे तरी काय?” राजाने विचारले.

“प्रभू, आपण कुणाची किर्माई ऐकून घेत नाही. आपले अधिकारी विव्वासपात्र।

मी तिन्ही गांवी गेलो. आपण पुरग्रस्तांना म्हणून दिलेले भन-वोरपूरमधील एकाला, येरपूरमधील दोघांना व शूरपूरमधील तिघांना प्राप्त झाले आहे. म्हणून ते सहा-जणच पुरग्रस्त असावेत असे मला वाटले.” चमत्कृती नम्रपणे म्हणाला.

या मार्ग काही तरी रहस्य असावे असा राजा प्रताप संशय आला. कुणालाही न सांगता तो स्वतः त्या तीन गांवी गेला. अधिकाऱ्यांनी केलेल्या अन्यायांची माहिती काढून घेतली. स्वार्थी व अकर्मण्य अशा अधिकाऱ्यांच्या या वर्तनाने त्याला अतिशय दुःख झाले. त्या तिन्ही गावांच्या सहाय्याचे मधीन योजना कार्यरूपात आणल्या व त्या दुर्माती अधिकाऱ्यांना योग्य ती शिक्षा केली. रवानंतर परत किर्यात्री ऐकण्यास त्याने सुरुवात केली.

मंत्र्याने चमत्कृतीचा विशेष सन्मान केला. तेव्हापासून कुणी जर सरकारचा पैसा खाल्ला तर त्यांना “पुरग्रस्त” म्हणण्याचा प्रघात पडला.

[१४]

[समरसेन निवृत्तीच्या सैनिकांवर निवार. तो गांवाजवळ माला असता त्याप्रदेशाचे अनुवाची नाळपोळ करित असलेले दिसले. तिथे निवृत्तीचा एक अनुवाची त्याला भेटला. त्यापक पळून येण्याचे त्या जोकांना सांगितले. त्याच्यासाठी निघालेला निवृत्त सौगरावरच्या अरण्यात अडकून पडला. त्यानंतर-]

एका मोठ्या सहकाऱ्याह लपून समरसेन हत्तीकडे बघत होता. त्याच्या सोबत असलेले सैनिक प्राण तळहातावर घेऊन चरघर कांपत होते. हत्तीचा एक मोठा कळप त्या भुमारातून बाहेर पडला, तो पायाखाली नुडकून चेदा-मॅदा करील जशी त्यांना भीती वाटत होती. ते एका छोट्याशा प्रदेशात अडकून पडले असून तिथून पळून जाणे सोपे नव्हते.

अशा तऱ्हेने म्यालेल्या समरसेनाला व सैनिकांना एकाच वेळी दोघां-तिघांची किकाळी ऐकू आली. त्याभागून एक आर्तनाद ऐकू आला. तो आवाज गुहेच्या बाहेरील बाजूकडून ऐकू येत होता. पण त्यांना ते असलेल्या जागेहून बाहेर निघा-यला भीती वाटत होती.
आता काय करावे असा विवचनेमध्ये पडले असतांना हत्तीने डोके उंचावून चारी

वापरून जाऊन कां आला असता? वाकूनी आपल्याला बघकविष्यासाठी जाळे तर पसरले नाही ना? तो खरोखर आर्तनादच आहे, की..." समरसेन म्हणत होता तोच गुहेबाहेर मोठा कोलाहल मावल्यासारखा अडरडा-ओरडा ऐकू येऊ लागला.

यासाठी विचार करीत बसण्यात कांही अर्थ नाही ■ विचार समरसेनने केला. गुहेबाहेर असलेले ■ लोक सगू असोत किंवा मित्र असोत कुठल्यातरी संकटात सापडलेले दिसताहेत. तेव्हा घेई ■ पुढे ■ समजून येई ■ आहे असे त्याला वाटले.

समरसेनने सैनिकांना सावध केले व ती पुढे निघाला. चिबोळ्या गुहेतून थोडे पुढे गेले असता त्याला पलिकडे गुहेचे द्वार व त्याला लागूनच एक तळ दिसले. ■ तळघातील पाण्यात कांही मोठ्या झाडांच्या पारंघ्या उतरलेल्या व पाण्यातील लव्हाळी फारच उंच वाढलेली दिसली.

समरसेन माणसी थोडा पुढे गेला असता गुढ्याएवढ्या पाण्यात तीन ■ सांडांना बांधलेल्या स्थितीत ■ दृष्टीस पडले. समरसेनाला पाहताच ते अधिक आक्रोश करू लागले.

खरी परिस्थिती काय जसावी याचे जाकलन समरसेनला किंवा सैनिकांना

साल नाही. खावाला बांधलेल्या व्यक्तींना बंधमुक्त केल्याने कांही प्रमाद तर घडण्याची संभावना दिसत नाही. कारण आजूबाजूला कुणी असल्याचे समरसेनला दिसले नाही. परंतु त्याला पहाता सणीच ते मोठ-मोठ्याने आक्रोश का करीत आहेत? याचे समरसेनला नवल वाटले.

स्तंभांना बांधलेल्यांना सोडवायचे म्हणजे त्या तळघातील पाण्यात उतरून समरसेनला थोडे पुढे जावे लागणार होते तळे फार खोल नसावे, असा अंदाज. तळघात उगवलेले लव्हाळे पाहून सहज करता ■ होता. ■ तलवार सरसावली ■ माता ■ पाण्या ■ शिरला.

सैनिक त्याचे अनुकरण करीत होते. ते थोडे पुढे सरसावले तोच त्या तिघा बंदीनी कानाचे पडदे दुखतील अशी कर्ण-कटू किकाळी फोडली. क्षणातच तळघातील पाणी सळबळू लागले.

समरसेन स्तिमित झाला. समोरून एक मोठी मगर जबडा वासून त्याच्या दिशेने येऊ लागली. तक्षणी ती स्तंभजड माणस आक्रोश कां वारीत होती, हे खाण्या नश्यात आले.

मगरीच्या मोठ्या व काळ्या भयंकर शेपटीने तळघाचे पाणी घुसटल्यासारखे झाले. त्यामुळे पाणी फेसाळले होते. एवढ्या मोठ्या व भयंकर मगरीला पाण्यात शिरून मारणे कांही सामान्य ■ नव्हे।

दिसांना पाहिले. मोठ्याने चिंत्कार केला व पूर्वी समरसेन ■ सैनिक ज्या गुहेतून बाहेर पडले होते त्या गुहेत शिरला. थोड्या वेळानंतर तो गुहेबाहेरील जल-प्रपाताच्या पाण्यातून जात असल्याचा आवाज स्पष्टपणे ऐकू येऊ लागला.

आधी समरसेन लपलेल्या जागेतून बाहेर पडला. ■ त्याचे सैनिकही बाहेर आले. मधून मधून गुहेपलीकडून आर्तनाद ऐकू येत होता.

"कुणीतरी संकटात सापडल्यासारखे दिसतेय!" एक सैनिक म्हणाला.

"ह्यांत कांही शंका घेण्याचे कारण नाही. परंतु हत्ती सचानक वा गुहेतून

तलवार बाजूला टाकून समरसेनने धनुष्य सरसावले. भारघातून बाण काढून साधला. मगर शेंपटी हलबोत, मा बासून आपले शीकण मुळे दाखवीत सपसप पुढे येऊ लागली. समरसेनने तिला आपल्या आवाक्यात घेऊ दिले व तिच्या जवळपास त्याने बाण सोडला. बाणाघाताने मगर क्षणभर पाण्यात गिरगिर फिरली व परत पुढे येऊ लागली. रागामुळे चकाकणारे तिचे डोळे पाहून भीती वाटत होती.

यावेळी समरसेनने तलवार ठगारली व मगरीच्या पाठीच्या कण्यावर दोनदा पूर्णशक्तीनिशी वार केले. त्या मरणा-

घाताने मगर पाण्यावर तरंगू लागली. माता पावतो मयकपित होऊन हे दृश्य पहात जमलेल्या त्या तिघा नंदीजनांच्या जिवात-जीव झाला. जवळ जाऊन त्यांना पाहून समरसेनला वणंताशीत आश्चर्य वाटले.

हे तिघे, तो व्याघ्रदत्ताच्या अनुचरांकडून गुहेत बंदी होण्यापूर्वीचे त्यांच्या बरोबरचे त्याचे माघीदार होते. त्या दोघ्या सैनिकांचे काय झाले? समरसेनला ओळखताच त्या तिघांच्या आश्चर्याला हीमा राहिली नाही. त्यांचा गगनात पावेनासा झाला त्यांच्या पाशांचे रक्षणच मग हे तर त्यांचा नायकमुखा त्यांना भेटला.

“सैनापती! परत या जंघी मुम्हाला बाहू पाकू असे वाटले नव्हते!” एक सैनिक म्हणाला.

“तो बौधा साखोदार कुठे आहे?” समरसेनने पृच्छा केली.

“तो मुम्ही मारलेल्या मगरीच्या पोटात गेला. वेळेवर यऊन मुम्ही आमची गुटका केली नमती तर काम्हीही तिघेच पोचलो असतो.” सैनिक म्हणाले.

सैनिकांनी घडनेने सारे थोडक्यात सांगितले. ते त्यांच्या नायकाला शोधित गुहेच्या तोंडाशी आले व बाहेर पडून या प्रांतात आले. इथे त्यांना व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांनी पकडून व्याघ्रदत्ताकडे नेले. त्यांच्या आज्ञेनुसार त्यांनी त्यांना तळ्यांत बांधून या मगरीचे भक्ष्य होण्यासाठी सोडून दिले.

“ते सैनिक इथून निघालेल्याला फार वेळ झालेला नाही. त्या झाडामागे जाऊन पाहिले तर, ज्या वाटेने ते गेले ती पायवाट दिसते,” सैनिक म्हणाले.

समलपायी त्या झाडामागे जाऊन पाहिले. व्याघ्रदत्त सैनिकांबरोबर पुढे-पुढे अमलेसा त्यांना आहळला. व्याघ्रदत्ताकडे पाहून समरसेनने जोरात घात-ओठ बाबले परंतु जवळ असलेल्या अपुऱ्या सैनिकांना घेऊन, त्याला करता येण्याजोगे काहीच नव्हते. सगळ्यात आधी जिवदत्त कुठे आहे ते शोधून काढणे जवळपासच आहे, असे समरसेनला वाटले.

समरसेन असा विचार करीत आहे तोच एका सैनिकाने हळूच शीळ घातली. झाडाच्या शेंड्याकडे झुग करीत तो म्हणाला—“सरदार! ते बघा, काय आहे?” झाडाच्या एका फांदीवरून एक कायद लोंबकळत होता. नवक वाटून समरसेनने तो कागद हस्तगत केला व उलगडून बघितला. त्यात असे लिहिले होते:

“हा प्रदेश अतिशय भयंकर आहे. जवळपास नवकर इथून निघून जा.”

ही जिवदत्ताचीच सूचना आहे, हे समरसेनने ओळखले. हे फार चाई-चाईने लिहिले आहे असे त्या बिड्डीतील अक्षरांवरून समजत होते. ‘सावकतोय इथून निघण्यातच छेम आहे’, असा समरसेनने निर्णय घेतला.

जाल्या वाटेने माधारी फिरण्याचे स्थान ठरविले. परंतु माखोशास असलेल्या त्या गुहेकडे निर्देश करीत एक सैनिक म्हणाला—“ती बघा! त्या गुहेपुढे बरीच माणसं चालत गेल्यासारखी, पावलांच्या खुणांनी झालेली अस्पष्ट दिसत आहे.”

समरसेनने त्या बाजूचे गवत व जमिनीवरील दगडगोट्यांकडे न्याहाळून पाहिले.

समरसेनने त्या बाजूचे गवत व जमिनीवरील दगडगोट्यांकडे न्याहाळून पाहिले.

सैनिकांच्या म्हणण्यात तब्य असल्याचे त्याच्या लक्षात आले. शिवदत्त कदाचित याच वाटेने गेला असेल, असा त्याच्या मनाने कोल दिला.

समरसेनने पुढे सरसावून गुहेच्या आत डोंकावून पाहिले. सर्वत्र अंधारच अंधार होता. एका सैनिकाने पशाल देटाबिस्त्या-नंतर शमजण पुढे लागले.

थोडे पुढे गेल्यानंतर ते दृश्य दिसले, त्यामुळे त्यांना नीतिमुक्त आश्चर्य वाटले. एके ठिकाणी रंगडात कोरलेले एक सिंहासन होते. त्याच्या भोवती मान-शाकारातील गुतले होते. तेव्हाच वेदराज व केलेकी आयुधे पाहता, ते रानटी लोक असावेतसे वाटले.

"ही एखाद्या रानटी लोकांच्या सर-दाराची समाधी असावीसे दिसते! काही असले तरी, इतका भयंकर प्रदेश मी कधीही पाहिलेला नाही. या रानटी लोकांचे हे भयंकर गुतले पाहत असता, मला 'एकाक्षी' मातिकाळा पाहिले त्या-हूनही अधिक भीती वाटतेय!" समरसेन म्हणाला.

ज्यांचा नायकच असे म्हणतो त्या सैनिकांना वाटत असलेल्या भीतीची सांगून सोय नाही. ते एकमेकांची तोंड बघू लागले. भीतीमुळे ज्याची बोवडी वळली

होती. ती सैनिक तर, मागच्या पावली पळायला लागला.

अचिन्नाराने केलेल्या भाषणाचा समर-सेनला फार पश्चात्ताप झाला.

नायक असणाऱ्या व्यक्तीने, कुठल्याही परिस्थितीत धाबरल्यासारखे कधीही प्रव-वित करू नये.

समरसेनने बाकीच्या सैनिकांना धीर दिला व पुढे जाऊ लागला. हा प्रदेश शक्य तेवढ्या लवकर सोडून निघून जाणेच त्याला व त्याच्या सैनिकांना कुशलतेचे आहे, असा विचार न्याने केला. शिवदत्त, कुडे आहे हे शोधून काढणे त्याला कष्ट-साध्य वाटू लागले. त्यामुळे त्याच्या नादी

न लागता बाल्या वाटेने बाहेर पडलेले बरे असे त्याला वाटले. परंतु तिकडची परिस्थिती सुद्धा फारशी अनुकूल नव्हती. एका बाजूला एकाक्षी मांत्रिकाच्या कचाट्यात सांपडल्याची भीती होती तर दुसरीकडे झोही कुंभांड होता।

वाटेत तो पास सडून कडक शिव-रत्नाला भेटणेच योग्य होईल असे त्याला वाटले. वेळीने प्रसाद म्हणून दिकेले त्रिशूल कुठे आहे, त्याला वाटले होते. एकाक्षी व चतुराक्ष मांत्रिका गुरूचे होते ते त्रिशूल! म्हणून त्या त्रिशूलाला 'मागे फिरणे' माहितच नसतार, ते जडिलीक असेच असतार!

विचार करता, शिवदत्ताची नीतीदेखील काका घेता येण्यासारखी समरसेनास वाटली. तो त्याच मंत्रात असू शकेल का? की तसे नाटक करतो आहे?

नीकेतील मनाच्या रागी व त्याचे रक्षण करणारी नागकन्या यांची माहिती या सर्वांनाच आहे, हे तर जरेच आहे.

एकाक्षी मांत्रिक व चतुराक्ष नव्हेत तर व्याघ्रदत्त व त्रिवदत्त मुद्दा, ती हस्तगत करण्याच्या प्रयत्नात आहेत. या सर्वांच्या भांडणात तो झडकला असून कष्टाचा वाटेकरी झाले आहे...

असा विचार करीत समरसेन गृहेतून बाहेर पडला. 'कुणीकडे जावे' या निर्णयावर याच्या मनात मोठमोठ्या आरोळ्या ऐकू येऊ लागल्या. त्या बागोबाग भाले व बाण त्याच्या विसरेने फेकलेले दिसू लागले.

"बाग! दगाबागो!" त्याने सैनिकांना सावध केले. तो स्वतः बाजूच्या असलेल्या काड्यांच्या टेकड्यांच्या विसरेने पळू लागला.

दूरवर डोंगराच्या काही सैनिक त्याच्यावर बाणांचा पर्वाज करीत असलेले समरसेनास दिसले. "ते कोण असावेत? व्याघ्रदत्ताचे अनुयायी, कुंभाबाचे रावटी लोक?" असा प्रश्न त्याच्या पुढे उभा राहिला. (क्रमशः)

प्राजित गंधर्व

आपला हेका न सोडता विजयाविषय विचारत परत बलाचा व आडाबरील बाव सांघावर घेऊन नेहमीप्रमाणे मीन राहून स्मशानाच्या दिशेने जाऊ लागला. तेव्हा घावातील वेताळ—"राजा, तुम्ही अशा तऱ्हेने काट जोडून घेणे पाहतांना मला तुम्हा वया घेत आहे. शरीरवलासध्य मनुष्याची वेढाची तुकला करता येत नाही, परंतु दुष्टोवलासध्य देवानाही मागे हुटविणारे काही लोक नुसत्यात आहेत. अशाच एका माणसाची गोष्ट मी तुला सांगतो. अयपरिहार म्हणून ऐक." असे म्हणून तो पुढे लागू लागला :-

प्रसन्न नावाचा एक गंधर्व मूळीकावरील नवल बघत जाकाघात हिडत असता, एका अरण्यात एक मनुष्य त्याच्या दृष्टीस पडला. तो मनुष्य फाटके तपडे घातलेला अतिशय रोड होता. एका फळाच्या

वेदावत मनेरी

झाडाळाशी, गळून पडलेली फळां घेवून खात होता.

त्या गर्भवति मनुष्याला वसून गंधर्वांना त्याची कीड आली. तसेच त्याला आपल्या गंधर्व लोकांतील ऐश्वर्याच्या गोष्टी सांगून, स्वतः जवळील अपूर्व शक्तीचे प्रदर्शन करावे अशी त्याला बुद्धी आली.

जसेच तो गंधर्व जाकाशातून आली उतरला व त्या दरिद्री भाणसापुढे उभा राहिला. त्याला पाहून तो मनुष्य धावतला व म्हणाला—“तुझे रूप पाहिलं असतां, तू मनुष्य नसावाच अशी संका येत आहे, तू कोण आहेस?”

गंधर्वाने तो गंधर्वलोकाचा रहिवासी असल्याचे सांगून तेथील ऐश्वर्याचे रसभरीत वर्णन केले. नंतर त्या मनुष्यास म्हणाला—“तुझे नांव काहीही असले तरी आजन्म दरिद्री आहेस, ■■■■■ दिसतेच आहे! माझे नांव ■■■■■ असून मी अपूर्व शक्तिसाली आहे.”

त्याचे माघन ऐकून तो दरिद्री हळूच हसला. म्हणाला—“अपूर्व शक्तीशाली आहेस असे सांगण्यात प्रयोजन काय? मी कधी पाहिलं तरी आहे काय? त्या शक्तीमुळे तुला करणे शक्य असलेली धनकार्ये कोणती ती करून तरी दाखव.” म्हणाला.

“तर वग, ■■■■■ करून ■■■■■ म्हणतोस सांग! तू सांगशील ■■■■■ जर मला करता आले नाही, तर आपला पराजय माझ्या माझ्या जवळील सर्व सम्पदा तुला देऊन जाईन. व समजा तू हारलास तर तुझे कुठ्यांत रूपान्तर करीन.” रागाने गंधर्व म्हणाला.

“ठीक आहे.” असे म्हणून, वाजूचे एक ■■■■■ दाखवीत दरिद्री म्हणाला—“तुझ्या अपूर्व शक्तीच्या प्रयोगाने त्या झाडाळा हत्तीचे रूप देऊ शकशील का?”

गंधर्वाने ताबडतोड त्या झाडाळ्या दिशेने हात उंचावला व तो काही तरी पुटपुटका, तन्झणी ते आह हत्ती बनले व चिंत्कार करीत समोरून पळत गेले.

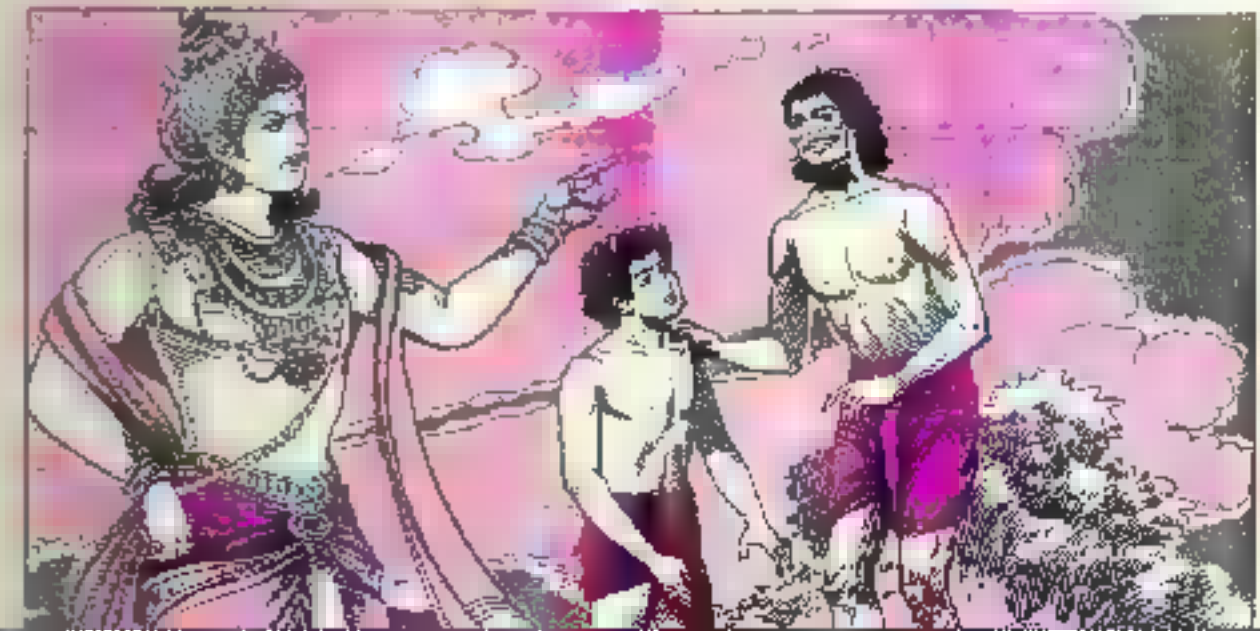
“अहाहा! अद्भुत!” असे म्हणत दरिद्र्याने टाळभा वाजविल्या. गर्वाने त्याच्या कडे पहात गंधर्व म्हणाला—“आणखी काय करू सांग.”

दरिद्री गंधर्वाला आपल्या घरी घेऊन गेला. ते एक लहानसं खोपटं होतं. ते दाखवीत म्हणाला—“याचे सुंदर अणा महालात रूपान्तर कर.” गंधर्वाने त्या खोपडीच्या ठिकाणी, अणांत सुंदर भवन निर्माण केले.

दरिद्र्याने आपल्या पंगू भावाला गंधर्वाला दाखविले ■■■■■ त्याला चांगलं करण्यास सांगितलं. गंधर्वाच्या शक्तीमुळे त्याच्या भावाचे पांगळपण दूर झाले ■■■■■ त्याचे पाय ■■■■■ बनले. ■■■■■ पाहून दरिद्र्याने भावाच्या जन्मीवर खोपटलं व समाधानानं हसला.

ते पाहून गंधर्वाला राग आला. “आता-पर्यंत तू सांगितलेले सर्व काही मी केले. तुझी वागणूक पाहता, तू लबाडी करून मला फसविण्याच्या प्रयत्नात दिसतो आहेस, मी काही भोळाभाबडा नव्हे!” असे म्हणत गंधर्वाने खूटकी सरशी ने भव्य भवन नाहिसे केले ■■■■■ दरिद्र्याच्या भावाला परत अपंग बनविले.

दरिद्र्याचा चेहरा रडवेळा झाला. गंधर्व महदानन्दात म्हणाला—“माझ्या अपूर्व शक्तीचा प्रयोग करून तू सांगशील ते सर्व मी केलेले आहे. तेव्हा तुझी हार झाली, नाही का? आता तुझे कुठ्यात रूपान्तर करून मी माझ्या लोकात निघून जातो.”

ते ऐकताच दरिद्रघाने स्वतःला सावरले.
“एकघानेच काय झाले? हे एक काम
तू करू शकलास तरच जिकल्मासारखे
होईल.” तो म्हणाला.

“ठीक आहे. ते काम कोणते ते सांग
बघू लवकर!” गंधर्व म्हणाला.

“तसं विशेष काही नाही, परंतु तुझ्या
अपूर्व शक्तीच्या साहाय्याने मी तुझ्यासारखा
व तू मजसारखा होशील असे कर.” दरिद्री
म्हणाला.

गंधर्वाने क्षणभर विचार केला ■
कापऱ्या आवाजात “मीच पराजित झालो!”
असे म्हणून त्या दरिद्रघाचे घर, विशाल
सुंदर भवन करून देऊन त्याच्या अपंग
भावाचे पंगुत्व घालून तिथून निघून गेला.

वेताळाने इथवर गोष्ट सांगितली व
म्हणाला—“राजा, मला एक शंका येत
आहे, एवढा अपूर्व शक्तीशाली गंधर्व, त्या
दरिद्रघाची शेंबटची इच्छा ऐकताच असा कां
घाबरला? त्याने आपला परामश को
स्वीकारला? या प्रश्नाचे उत्तर माहिती

असूनसुद्धा गप्प राहिलास तर तुझ्या
दोष्याची संभर शकले होतील.”

त्यावर विक्रमार्क असे म्हणाला—“एवढा
अपूर्व शक्तीशाली गंधर्व त्या दरिद्रघाकडून
पराजित होण्याचे कारण त्याच्या आकलन-
शक्तीची कमतरता नसून त्याची बुद्धी-
मत्ताच होय. आपल्यासारखा बुद्धिमान
कुणोही नाही असा अहंकार त्याच्या
पराभवास कारणीभूत झाला. त्या दरि-
द्रघाची अखेरची इच्छाच गंधर्वाचा अहंकार
घाकून त्याला विचार करण्यास प्रवृत्त
करू शकली. दरिद्रघाची शेंबटची ■
पुढचापची म्हणजे त्याच्या अपूर्व शक्तीना
त्याला मुकाबे लागले असते व त्या दरिद्री
माणसाने त्याला जुना अनविश्वास मागे-
पुढे पाहिले नसते! असे होण्याची शक्यता
विमताच त्याने ■ दरिद्रघाला सर्व ऐश्वर्य
विले व तिथून निघून गेला.”

राजाचा अशा तऱ्हेने मौनभंग झाला
असता वेताळ शवासहित परत त्या माडावर
पूर्वसारखाच लोबकळू लागला. (कल्पित)

सांभाळ

रामराव बभरावती देवे छोंटाळा व्यापार करित असत. त्यांच्या घरी त्यांनी पत्नी, मुलगी
व ■■■ हाकटघा भावाची मुलगी रहात ■■■. भावाची बायको वारल्यामुळे
रामराव विला कापऱ्याकरून घेऊन घाले होते. रामरावांची बायकोसुद्धा कुठलाही भेदभाव
न ■■■ कापऱ्या मूनीबरोबर पुतणीचाही सांभाळ करित असे.

सत्तापारससाठी मूनीसाठी कपडे धरेदी कटव्यास रामराव कापड-मुकामांत नेले
की स्वतःच्या मूनीसाठी माहल व चांगले कापड घेत ■■■ व पुतणीसाठी स्वस्त घराचे
कापड निवडोव असत. रामरावांची बायको ते कपडे परत कडून दोघींनाही मारणेच
विकृत घेत असे. वार बरेच मोटकी. रामरावांची पुतणीसाठी स्वस्त कापड घेतले तरी त्यांच्या
बायकोने काही हरकत ■■■ सोडून दिले. तसेच ■■■च्या मूनीला चांगले ■■■ काढू लागली
व पुतणीला जरसे मुरले देऊ लागली.

एके दिवशी रामराव आपल्या पुतणीला बरोबर घेऊन मेजारी असलेल्या छेंडधामध्ये
जायल्या ■■■ घरी गेले. “मुली भावनंय चार-पांच भविन्यापूर्वींयसंल तुझ्या मूलीला
प्रेमाने सांभाळ करीत असे. मी तिचे धन पाहण्यासाठी म्हणून सणाबाराकर्मिता या मूनीसाठी
स्वस्त रुपने घेतले तर माझ्याली वाच घालून तिला चांगले कपडे देवघेत असे. परंतु आता
ती स्वतःच हिंभ्यासाठी स्वस्त कपडे विकत घेत अणि काही दिवस नेल्यावर ती हिंभ्या
आपला करण्यास मागे पुढे बघचार नाही. तेव्हा या पुढे तुझ्या मुलीला सांभाळ करण्याची
जबाबदारी मुलाच घ्यायला हवी!” रामराव म्हणजे.

अपवाद

इयामापूर हे आजूबाजूच्या खेड्यांतून तालुक्याला जायला मोक्याचे गांव होते. काशीला जाऊन वैद्यकविद्या शिकून आलेल्या माधवने इयामापूरला आपले विन्हात मांडले व बंधू म्हणून चिकित्सेला प्रारंभ केला.

एके दिवशी काही लोक साडावरून पडलेल्या एका मुलाला उचलून माधवकडे घेऊन आले. त्या मुलाला बराच मार लागल्यामुळे तोवर बरेच रक्त जखमालून वाहून गेले होते. माधवने जिवापाड काळजी घेतली, परंतु त्या मुलाचे काही वाचले नाहीत.

चार दिवसानंतर एका म्हाताऱ्याला पक्षाघाताचा झटका आला व त्याचे हात-पाय काम करीनासे झाले. नातेवाईक त्याला माधवकडे घेऊन आले. माधवने कितीही औषधं वापरली तरी काही काम

झाला नाही. दोन दिवसानंतर बूड दिवंगत झाला.

दुसऱ्या एका तरुणाच्या बाकलीतमुडा असेच माधवने चिकित्सेला सुरुवात करून एक महिनाही कोटला नाही तो त्याच्याकडे चिकित्सेसाठी आलेल्यांपैकी तिचेजण अशा तऱ्हेने दयावस्यामुळे त्या गांवातील लोक-“माधवच्या हातचे औषध घेणे-म्हजने वैकुंठाळा जाणे” असे म्हणू लागले.

माधुडे आपल्याकडे कुशी औषधाचा येणार नाही हे माधवला पुरते समजून चुकले, म्हणून तो दुसऱ्या गांवा जाऊन स्थिर व्हायच्या विचारात होता. त्याच्या शेजारी विन्हाडी असलेल्या कमलाबाईंच्या पोटात एकाएकी सूप दुसू लागले.

माधवच्या औषधावर विदवास नसणारा तिचा नवरा पंढरी, त्याच्या बोळखीच्या

वामनराव नांवाच्या कुडमुड्या वेंद्याला घेऊन आला, परंतु त्याच्या औषधाने काही उत्तार पडला नाही.

कमलाबाई मोठ्याने कष्टू लागली. “अद्याई ग! हे दुसऱं सहन करवत नाही गं! त्या शेजारच्या माधववेंद्याला तरी कुणी बोलवा हो! कुठलो वेळ कसो, येत नाही. अद्याई ग!”

पंढरीला तिची बघवेता. म्हणून तो माधवलाच बोलवून घेऊन आला. माधवने आल्या आल्या माईना कसलीतरी एक पुढी पावली. त्या बरोबर जाऊ साऱ्याप्रमाणे कमलाबाईंचे दुसऱे कमी

पंढरीचा आनंद वागून शीव नाही.

दुसऱ्या दिवशी गांवच्या पाटलाचा भुलगा रंगा एकाएकी खाली पडला व हात-पाय झटकून लागला. वामनरावांच्या औषधाचा काही उपयोग झाला नाही. मारोतराव पाटील हवालदील झाले. रंगाच्या सांगण्यावरून त्यांनी माधवला बोलावणे घाडले.

माधवने आल्याबरोबर रंगाची नाही पाहिली व त्याला कसलीशी गोळी विली. नंतर कसलाला त्याच्या हाता-पायाला चोळला. एक-दोन तासानंतर रंगाचे हात-पाय झटकणे कमी झाले. तीन दिवसानंतर तो पूर्ण बरा झाला. मारोतराव पाटलांना अतोनात आनंद झाला. त्यांनी माधवच्या बरी एक पोतभर गहू व थोडे रुपये पडद्याकडून पाठवून दिले.

अशा रीतीने गांवातील प्रतिष्ठित माणसांचा विश्वास माधवला मिळाला त्या बरोबर बँचक शास्त्राच्या त्याच्या ज्ञानाची दहा लोकांमध्ये वर्चा झाली.

तेव्हापासून माधवकडे रोग्यांची नियमितपणे ये-जा सुरू झाली. त्यांना नोट तपासून माधव औषध देऊ लागला. आजारी बरे होऊ लागले. बोदया कालावधीतच माधवला गांवात चांगली प्रतिष्ठा लाभली व आजूबाजूच्या गांवांमध्ये 'चांगला वैद्य' म्हणून त्याचा नाव-लौकिक झाला.

'माधवच्या हातो औषध घ्यायचे म्हणजे मुळाका जीव दुष्मान गुलवायचा' असा जो लोकांचा समज होता तो घालविण्यासाठी परगणेची बायको कमलाबाई व रंगा यांनी जे नाटक रचले ते त्या दोघांशिवाय कुणालाही नळले नाही.

मुद्राणीला घेतले तिघेही परिचित्ती त्रिकट झाल्यानंतर माधवकडे आले होते. त्याची जाणीव नमलेले अडाणी गांवकरी विनाकारणच माधवची निंदा करू लागले.

कमलाबाई ■ रंगा मावस भावंडं होती. लहानपणी दोघे एकच खेळली होती. दोघांनी एकाने गुरूकडे 'उज्याण बंध' सराव केला होता. 'उज्याण बंध' म्हणजे तोंडात घेतलेली वस्तू न गिळता घटान ठेवायची व काही वेळानंतर वाहेर काढायची विद्या.

या विद्येचा उपयोग करून कमलाबाईंनी पोट दुखीचे नाटक रचले व वामनराव वैद्याचे औषध पिऊन, न गिळता घटान धरून ठेवले. रंगाने त्यांनी पडून झाले-गाय झटकपेन्ही याच नाटकाचा मुद्रा भड होता!

अंधविश्वास नमलेल्या व थोडेबहुत निकलेल्या रंगाने आपली मावस बहीण कमलाबाई हिची मदत घेतली. अशा तऱ्हेने त्याने गांवाला कुडमुड्या वेंचापासून वाचविले व वैद्यशास्त्राचा सरा अभ्यास केलेल्या वैद्याला गांवातून जाऊ दिले नाही. त्याच्या या नाटकाची कल्पना माधवलाही नव्हती!

भक्त गंगाराम

एका खेडेगांवात गंगाराम गांवाचा एक होबारी रहात असे. तो आजूबाजू- ■ गांवात जाऊन, चावडीसमोर उभा राहून मोठ्याने चमत्कारीक आवाज काढीत असे. तो ऐकून गांवातील मुले ■ त्याच्या भोवती गोळा होत असत.

गंगाराम आपल्या गुरूकडून निकलेल्या सर्व कलांचे व विद्यांचे न चुकता प्रदर्शन करीत असे. तऱ्हे तऱ्हेच्या कोमांट्या उड्या भाकून, चेंडूचे निरनिराळे खेळ दाखवीत असे व शेबटो प्रेक्षकांनी स्वखुशीने दिलेले घेऊन आपल्या गांवी परत जात असे.

'डोबऱ्याचा खेळ दाखविण्यात कुणी गंगारामचा हात धरू शकत नाही,' असे सर्वजण म्हणत असत. परंतु त्याची कमाई त्याने दोन वेळचे पोट भरायला सुट्टा पुरत नसे. तो अतिशय गरीब स्थितीतच होता.

"हे मायपुत्र असेच सरले तरी, इत- लोकांत सुख मिळाले नाही तरी त्याची अंत वाटत नाही, परंतु मेल्यानंतर माव देवीच्या अनुग्रहामुळे परलोकांत तरी सुख मिळाले तरी पुरे आहे!" गंगारामच्या मनात वेई.

गंगारामच्या जन्मगांवी देवीचे एक वेळळ होते. 'ती देवी फार जागरूक आहे' असा आजूबाजूच्या अनेक गांवातील सर्व लोकांचा विश्वास होता. नवरात्र आले म्हणजे सभोवतालच्या सर्व गांवातील लोक त्या देवालयाला येऊन मोठा उत्सव साजरा करीत असत व पाण्यासारखा पैसा खर्च करून उत्सव मोठ्या वेमवात पार पाडून आपला ■ प्रगट करीत असत.

हातावर पोट घेऊन ते भरण्यासाठी गंगाराम गांवोगांवी वणवण भटकत असला तरी या नवरात्रांत मात्र न चुकता आपल्या गांवी पोचत असे.

होता होता गंगाराम बोटा झाडा. डोंबाच्याच्या खेळातील त्याचे कसब कमी झाले तसले तरी त्याची कमाई मात्र कमी कमी होत गेली. याने कारण बरे की आजू बाजूच्या गांवातील लोकांनी त्याची कला शेंकडो वेळार पाहिल्यामुळे त्यांना त्याचे कांही नाबिन्य वाटेनासे झाले होते. बघा-बरोबर त्याची मरीबीही वाढू लागली.

इहल्लोकांतील सुख जसजशी दुर्मिळ होऊ लागली तसतशी परलोकांतील सुखाबद्दल गंगारामची अशा वाढू लागली. त्याचा त्याबद्दल विश्वासही बळाकू लागला. त्याने गांवोगांव भटकणे कमी केले व देवालयालाच अधिक काळखेप लागला. एकदा नवरात्र झाले. सर्व जण उत्सवा-

च्या कामांत मग्न असलेले आढळले. देवालयाला सभोवती मंडप बातले जात आहेत. तोरण बांधली जात आहेत.

सयलघांना उत्सवाच्या बर्फ असलेले पाहून गंगाराम तन्मय झाला. "आय्यबान आहेत! त्या जवळालेका सर्वांवर प्रेमळ दुष्टीचा पर्चाव करच्या सोरीज गर्संतर आहे का? बाह्यांच्या पुण्यांचे तर वर्तनच करता येणार नाही. ते मंत्र म्हणतात, अवंत पुण्यांचे स्वाधी होतात." त्याच्या मनांत विचार मुक झाले.

सेवटी त्याच्या मनांत एक मोठा विचार आला. "या उत्सवांत पंचांग बघणारे, कुंडली मांडणारे, वांअंजीवाले, भजन करणारे, हरिकीर्तन करणारे हरिदास, सेवटी

नेवेत त्रिभुवनारे स्वर्गाची वाडपी सुडा बापापत्त्या सलीप्रमाणे देवीची सेवा करतात, व पुण्य मिळवतात. मीमांसा-कांहीच करीत नाही. मी त्या जाईची कांहीच सेवा करू शकत नाही! जसे काटून त्याचे हृदय सहिबकून आले.

देवीच्या नवरात्रात शारंग झाला. देवालयाला परिसर नऊ दिवस भूलोकीच्या वेकुडाप्रमाणे दिवत होता. हे सर्व बघत गंगारामचे मन आनंदाचे उथंबळू लागले. त्याच बरोबर गंगारामचे मन सांगता न बघाच्या दुःखाकाली बघू लागले. "एवढ्या लोकांनी देवीची तन्हेने सेवा केली परंतु काय केले?" अशा विचाराने त्याचा डोंबावून सोडले. नवव्या

दिवशी त्याच्या मनांत एक चांगला विचार झोकावला. त्यामुळे त्याची सगळी काळजी मिटली.

त्या रात्री पूजा संपल्यानंतर सर्व लोक निघून गेले. अस्ताव बगीरे कांही नासला तर नाही ना, हे बघण्यासाठी पुजारी गाभाऱ्यात जातो, तो एक अद्भुत दृश्य त्याच्या दुष्टीत पडले.

कुंकू व फुलांमध्ये झाकल्या गंगेच्या देवीच्या मूर्तीपुढे गंगाराम कोळ्यादवाड्या मारीत बुरे फिरवीत होता! आपले कसब वास्तवीत होता!

पुजारी मागच्या पावली पळत धर्माधिकार्याच्या घासापुढे त्रभा राहिला. त्याला कळू "महाराज गंगाराम

देवाच्या गाभाऱ्यांत शिळून काय करीत आहे बघा तरी!"

"काय करतोय?" बोंबडून धर्माधिकार्याने विचारले.

"काय हा अघर्म! गाभाऱ्यात शिळून झोबाऱ्याने कसब वाजवतो आहे! त्याचे डोके ठिकाणावर दिसत नाही!" पुजारी पुटपुटला.

"हू जाऊन, शासनाधिकारी व न्यायाधिकार्याला बोलवून आण." असे सांगून धर्माधिकारी लडक देवळात गेला.

तो भाषाण न करता देवळाच्या मंडपांत गेला. हळूच घाराच्या फटीतून गाभाऱ्यांत काय विसते ते पाहू लागला. त्याच्या शरीरावर कांटा उभा राहिला.

गाभाऱ्यात गंगाराम आरामात सोपला होता. देखीने आपल्या मांडोवर त्याने डोके ठेवले होते. एका हातांत पंखा घेऊन ती त्याला वारा चालीत होती. दुसऱ्या हाताने, साडीच्या पदराने त्याच्या कपाळावरील धाम पुशीत होती. मूर्तीच्या ठिकाणी

असायला हवी, तिथे नव्हती! ते पाहताच धर्माधिकार्याने गाभाऱ्या पुढे साष्टांग नमस्कार घातला व सणसणीत स्वरांत देवीस्तोत्र गाऊ लागला.

तोंज कांही ब्राह्मणांना बरोबर घेऊन पुजारी देवळात आला. "हे काय? काय चालले आहे?" म्हणून विचारले.

धर्माधिकारी लडून उभा राहिला. सर्व जण देवळाच्या गाभाऱ्याने दार उघडून आंत गेले. देखीची मूर्ती जागच्या जागीच होती. गंगाराम शांतपणे सोपी गेळा होता. धर्माधिकार्याने स्वतः पाहिले त्या दृश्याने वर्णन करून सर्वांना सांगितले.

ब्राह्मणांना त्यावर विदनास नाही. परंतु बुकवाच्या डिंगावर देखीची पावस स्पष्टपणे उमटलेली होती. मूर्तीला नेसविलेल्या साडीचा पदर धामाने ओला पिव झालेला तसाच होता.

"आपण सगळे दोगी भक्तजन आहोत. हा गंगाराम मात्र मरा आहे, देखीचा लाडका आहे!" धर्माधिकारी म्हणाला.

महासाध्वी

ब्रह्मदेव काळाचा प्रजापालक राजा असताना राजधानीजवळील एका गावातील संत वृद्धाच्या घरात बोंबिमन्याचा जन्म झाला.

लहान असताना सर्व विश्वामध्ये पारंगत झाला. योग्य आत्म्यांतर सार्डे-बडिलोनी त्याच्यासाठी काशी नगरीला एक ठिकाणी लग्नाची बोलणी केली. मुजाता नांवाच्या एका मुलीबरोबर त्याचा विवाह करून घेला. मुजाता लोदयधतीच नव्हते, तर गूणवती ही होती. ती पतीची कामे-सामन्याची सेवा करी.

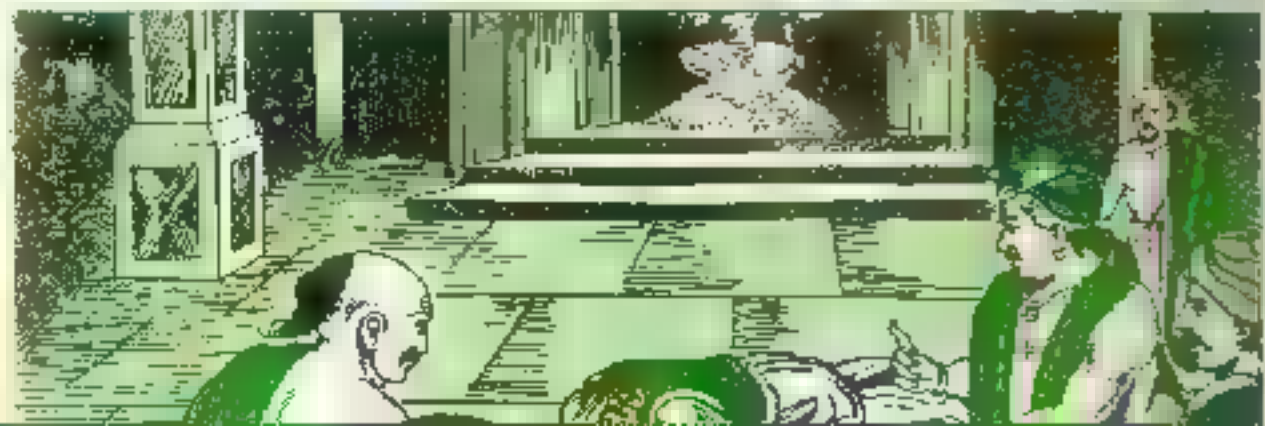
बोंबिमन्य मुढा तिच्यावर खूप प्रेम करीत अस. अशा रीतीने त्या दोघांनी एक वाचा एक विचार होऊन गूण्या-गोविंदान रहात असत.

कांही काळ लोटल्यानंतर एके दिवशी मुजाता बोंबिमन्याला म्हणाली-"मन्या

माझ्या माता-पित्यांना भेटून पावे असे वाटते आहे. ते वृत्त झालेले आहेत. तुम्ही सोबत आलात तर दोघे जाऊन त्यांना भेटून ये या."

ते ऐकून बोंबिमन्याला आनंद झाला. "ठीक आहे. अवघड जाऊन येऊ या. माझ्या मनात मुढा घरेष विवसापासून मासु-मासऱ्यांना भेटून येण्याची इच्छा आहे. घरात भरजाची कामे असल्यामुळे गप्प बसली. नाही तर सोबत आधी 'चल जाऊ या' म्हणून निघाली असती." ती म्हणाला.

दुसरे दिवशी गकाळी निघायची सर्व तयारी झाली. आनंदवक असलेल्या सर्व वस्तू गाडीत घालून प्रवासामे निघाले. मुजाता गाडीत बसली. बोंबिमन्य गाडीवाल्याच्या जागी बसून गाडी हाकू लागला. काशोनगराच्या जंजीजवळ आल्यानंतर एका झाडाखाली गाडी सोडली. तेथील

तोंडात हात-पाय धुतले. सोबत आणलेली शिंदोरी खास्ली. थोडा वेळ विश्रांती घाल्यावर परत गाडी जुपली. काशी-नगराच्या दिशेने जाऊ लागले.

बोविसत्वाची गाडी नगरात प्रवेश करणार होच काशीराज बहादुराची हत्तीच्या अंबारीवर असून मिरवणूक निघाली होती. तो उत्सव बघण्याची होऊन सुजाताने पतीची परवानगी घेतली व गाडीतून उतरून पुढे पायी चालू लागली. बोविसराव गाडी हांकीत मागाहून येऊ लागला.

अंबारीवर बसलेल्या काशीराजाने अतिशय रुपवती. सौंदर्यवती सुजाताला पाहिले. तिच्याशी विवाह करण्याची राजाला बुद्धी झाली. तिच्याबद्दल चौकशी

केली असता ती 'अमूक-अमूक' माणसाची मुलगी असून, गाडीत बसलेली व्यक्ती तिचा पती असल्याचे समजले.

राजाच्या मनांत एक दुष्ट विचार आला. आधी या सुजाताच्या नवऱ्याची विल्हेवाट लावून मग हिच्याशी लग्न करून हिचा राजी करूया असे त्याला वाटले. यासाठी त्याने एक बेभाळूय योजना मांडली.

राजाने आपल्या विश्वासातील एका सैनिकाकडे जवळ बोलाविले व मुकुट काढून त्याच्या हाती देत, "हा मुकुट, कुणाच्याही दुष्टीस पडणार नाही अशा रीतीने त्या समोर दिसणाऱ्या बेमगाडीत लपवून घे." म्हटले.

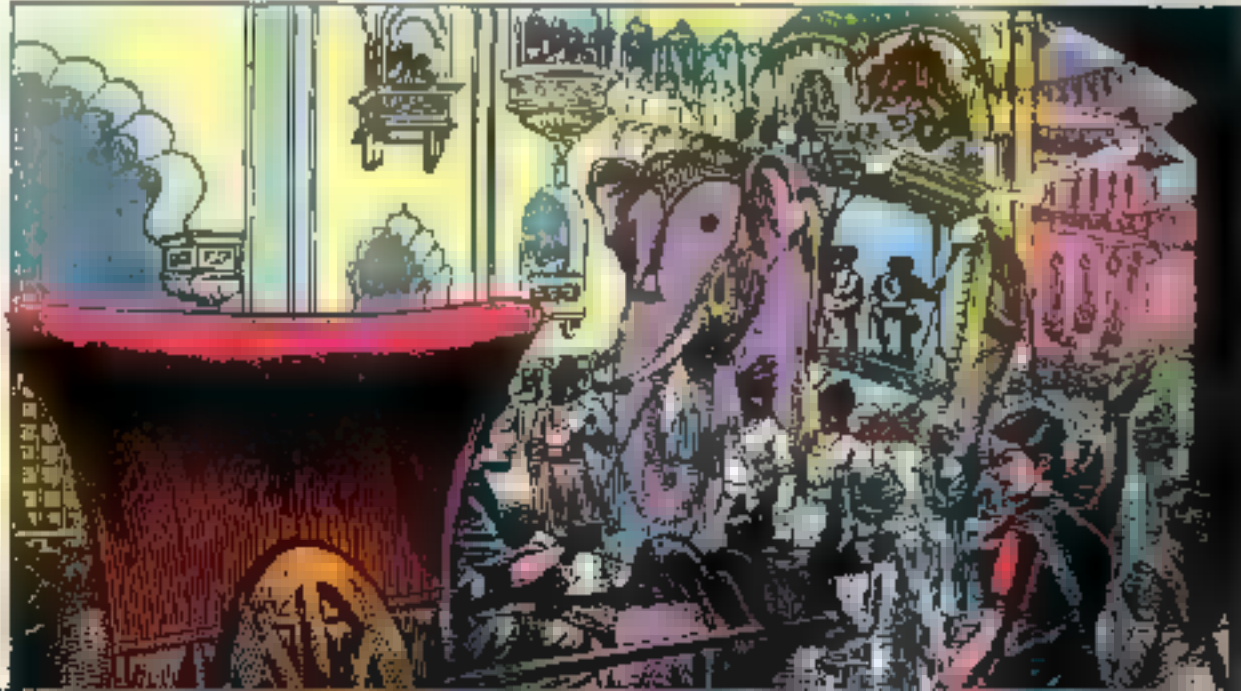
सैनिकाने बोविसत्वाला दिसणार नाही अशी सनसारी घेऊन 'किरीट' त्याच्या गाडीत ठेवला व येऊन राजाला सांगितले. पंधरा-वीस मिनिटांनंतर जोकांमध्ये एकच मोठे तडून गेला— "राजाचा मुकुट कुणीतरी चोरला" अशी बातमी सर्वत्र पसरली.

राजाने आपल्या सैनिकांना "मुकुट चोरणाऱ्याला शोधून घेऊन आणा," अशी आज्ञा फर्मावली. एका सैनिकाला बोविसत्वाच्या गाडीत राज-मुकुट सापडला. त्याला पोर म्हणून घेऊन नेऊन राजापुढे ठेवले.

"माझ्या मुकुटाचे अपहरण करणारा हाच तो?" उग्र होऊन राजा ने विचारले. "याचा शिरच्छेद करा" असे आज्ञा दिली.

अशा तऱ्हेने राजाची दुष्ट योजना सफल झाली. सैनिकांनी बोविसत्वाला कोठे मारत-मारत रस्त्यावरून त्याची धिड काढली व बाहेराबाहेर असलेल्या बलिपीठाकडे शिरच्छेद करण्यासाठी त्याला घेऊन गेले.

ही बातमी समजताच सुजाता दुःखी झाली, व पतीच्या मागेमागे जाऊ लागली. "तुमच्यावर हे संकट येण्यास मीच कारणीभूत झाले." असा ती विलाप करू लागली. बलिपीठाजवळ अतिशय वेदनेने "निरपराधी भोळ्या जिवांचे रक्षण करणारा उरला नाही का? दुष्टांचा वास असलेला वाढत राहू वेणार का?" असा आक्रोश लागली. महाभाषी असा-

लेल्या मुजाताचा असा विलाप चालला असता, स्वर्गलोकात देवेन्द्राचे सिंहासन उजळतू लागले.

"काय कारण झाले?" आश्चर्य वाटून देवेन्द्राने दिव्यदृष्टीने पाहिले. घडत असलेला घोर अन्याय त्याला दिसला.

इन्द्राने एक चमत्कार घडविला. राजा असलेल्या ठिकाणी बोधिसत्व व बोधिसत्व असलेल्या ठिकाणी राजा, वसा अदना-बदल आपल्या पहिमेने घडवून आणला.

हृषीच्या अंबारीत बसलेला राजाच आहे असे प्रजेला वाटत होते. परंतु राजाच्या पोशाकात असलेला बोधिसत्व निघे होता. तसेच बलिपीठावर बोधिसत्वाने कपडे घातलेला राजा आपल्या सैनिकांच्या साथ्यात होता!

हे रहस्य माहीत झाले. सैनिकांनी आपल्या हातात बंदी असलेल्या माणसाचा राजाजेंप्रमाणे शिरच्छेद केला. प्राण जाताच बलिपीठावरील कुपट राजाला आपले स्वरूप प्राप्त झाले. तेव्हा तेथे

गतप्राण हाऊन पडलेला मनुष्य दुनरा-तिसरा कुणी नसून आपला राजाच आहे हे प्रजेच्या लक्षात आले. त्याबरोबर मोठा हुल-कल्लोळ माजला. या विचित्र चमत्काराचे कारण काय म्हणून एकमेकांकडे पाहू लागले.

तेव्हा इन्द्र प्रत्यक्ष झाला. त्याने बोधिसत्वाला व प्रजेला दगाने देऊन घटसंना वृत्तांत सांगितला.

"आजपासून बोधिसत्व तुमचा राजा असून मुजाता पट्टराणी आहे!" असे मागून अंतर्धान झाला.

दुर्भागो राजाच्या वावाचा महा भयल्या-मूळे बलिपीठावर त्याची आहूती पडलेली पाहून प्रजेला झाला. इन्द्राच्या आज्ञेप्रमाणे बोधिसत्वाचा राजा म्हणून व मुजाताचा महाराणी म्हणून नांगर केला.

त्या दिवसापासून काशीराज्यात वस चारी ठावर नाहू लागला. निराश्रितपण पाऊस नवून देश धनधान्याने चढवला.

बोन्ही नगरांचा नाश

प्रसेनजितच्या कारकिर्दीत कोसल एक राज्य होते. त्याची राजधानी आवस्ती होती. कपिलवस्तूचे नाटक झालेल्या शाक्यांना; प्रसेनजितच्या वंशापेक्षा आपसा धेष्ट झाल्याचा गर्व असल्याचे एका वृत्ताकटून प्रसेन-जितला समजले.

आपले मांडलिक असलेल्या शाक्यांची त्याच्याबद्दल प्रजेच्या गुत्रेची भाषणा समजल्यामुळे त्याला वाईट वाटले. तो कपिलवस्तूला गेला शाक्यांनी त्याचे जोरदार प्रसेन-जितने आपली शाक्यराजकुमारीची विवाहबद्ध होण्याची एकदा केनी. या संबंधामागे 'आपल्या प्रतिष्ठेचा एक रत्न उभावण्याचा' त्याचा हेतू होता.

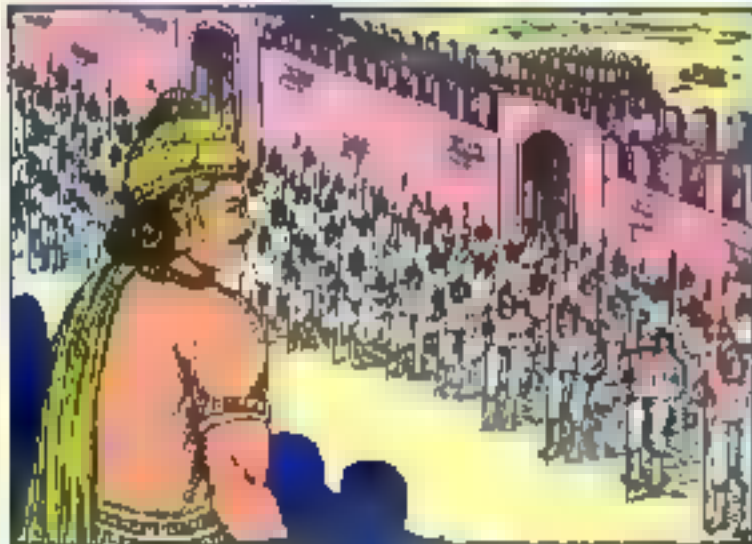

शाक्यांपुढे यशप्रसन्न उभा राहिला. प्रसेनजितच्या इच्छेचा तिरस्कार केल्यास मोठा प्रमाद घेतून हे त्यांना रुढून चुकले. गुप्तपणे आपापसात विचार-त्रिनिमय करून एका शाक्य-कन्येशी त्यांनी प्रसेनजितचा विवाह समारंभ करून दिलो.

प्रसेनजित मोठ्या समानाने अन्व-
स्तीता परत आला. त्या रात्री त्याच्या
विवाहित नववधूबरोबर असलेला नव-
राणा पहात असता एक पक्ष त्याच्या
कडोस पडले. त्या नववधूचा हेल
कापल्या एका मुलीने ॥ तिहिने
होले. प्रसेनजितने जिने पाणिग्रहण
केले आहे, ती एका मावळ-नायकाच्या
बातीची मुलगी असल्याचा मुलात
त्यास मिहिनेला होता.

काही काळ सोटल्यानंतर राणीने
एका सुंदर मुलाला जन्म दिला. तो
मुलगा विरोधक या नावाने बाळ
गालला. अतिशयचिंत सर्व विद्यांमध्ये
त्याने आविश्य मिळविले. एकदा
जापल्या बाबोबाच्या घेटीसाठी म्हणून
तो कपिलवस्तूला गेला. तिथे त्याच्या
पत्नीला शोधतात कुणीही
बघला नाही हे पाहून त्याला मजल
घाटले.

प्रसेनजितने राजाच्या भाविकास राज-
प्रासनाबरोबर दूध-धीपथेला नगरा
बाजवून सैनिकांना शोध करायची
जाजा दिली. त्याबरोबर सैन्यही
सैनिक ॥ थोडे काळानंतर घामावतुने
जमा झाले व राजाच्या ऐकण्यासाठी
उभे राहिले.

“जापल्या बा विविध धर्ममुकीने
कारण काय?” बाबानीला परत
आल्यावर त्याने आईला विचारले
व तिथे पडलेला सर्व वस्तुता त्याने
आईला सांगितला. बांदीही बाह-
बट्टा व ठेवता तिने सर्व वस्तुस्थिती
त्याला समजावून सांगितली. विरोध-
काच्या अतिशय सताप झाला.

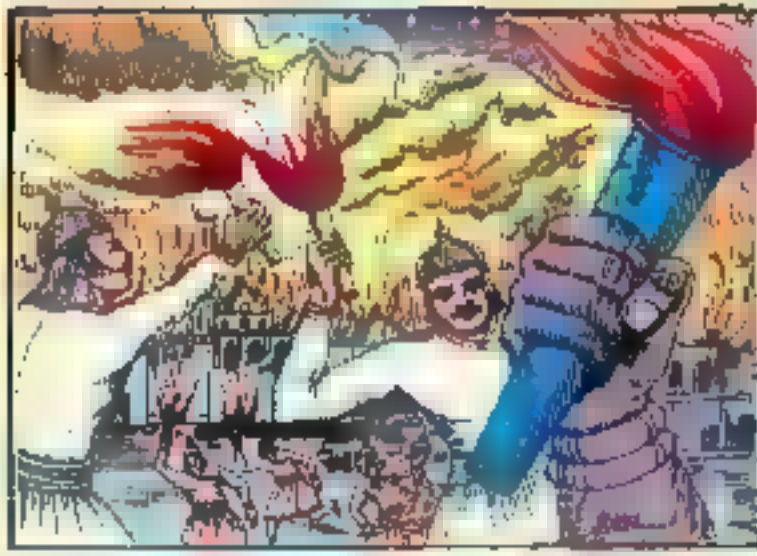

कपिलवस्तूवर स्वारी जाहीर करण्या-
पूर्वी एकदा जापल्या नववधून बघून
जावे म्हणून प्रसेनजित तिच्या महा-
कात गेला. ती भोळी-भाबडी मुलगी
दुःखानिमित्ताने रडत असलेली पाहून
त्याचे मन विरघळले. अनेक न्याने
सैनिकांना परत पाठवून दिले व ती
मावळकुमारी त्याची पट्टाणी असल्याने
जाहीर केले.

ती बहिर्जापणाने गेला, “जापल्यानी
केव्हा कोण जपमान मुम्मी कसा
बाहून केलात? गण का बसलात?” असे
त्याने तीव्र स्वरात पित्याला विचारले.
बुद्धापकाळी बुद्धराज असे दरबाबीत
असलेला पाहून प्रसेनजित, मराठ
वेजाची राणी असलेल्या जापल्या
मुलीकडे गेला व तिथे तो अंधक्याला
झिडला. जवळच त्याचे देहावसान
झाले. विरोधक जातां जावतीच्या
राजा झाला.

बिरोधकाने कपिलवस्तुवर आक्रमण
घोषित केले. सेनाधिपतीने युद्धास
ही येऊ अनुकूल नसल्याचे सांगितले.
संस्थानी देवीस "प्रभेनजित महा-
राजांचा अपमान ज्यांनी केला, त्यांपैकी
कोणीही आता राहिलेले नाही." असा
खरसा दिला. तरीसुद्धा बिरोधक
कपिलवस्तुवर आक्रमण केला.

या अपमानक आक्रमणासाठी भाकन
सिद्ध नव्हते. म्हणून बिरोधकांच्या
सैन्यापुढे त्यांचा निभाव जायला
नाही. बिरोधकाने राजवाड्यात
प्रवेश केला व तिथल्या मुख्यवान
वस्तू तुरुन राजवाड्याला आण लावली.
असंचित नुकसुन झाले.
कपिलवस्तु नगराचा विध्वंस झाला.
बिरोधकाने आतली राजधानी आक्रमण
करे साटवायला केला.

तो येईपर्यंत, राजासाद पुई-
सपाट झालेला होता. मगधचा राजा
आपले साहस प्रसन्नजित यांना बिरोध-
काने आतना दिल्याने अतिशय क्रुड
झाला होता. त्याने आवस्तीवर
आक्रमण व आवस्तीला मगध
राज्यात मिळवून घेतले.

नोकरीचे महत्त्व

श्रीरंगचे आईवडील लहानपणीच वेवा-
चरी गेले. एकुलता एक माऊ माऊ
मुकुंद होता. त्याला कसलोही कमतरता
न देता श्रीरंगने मोठ्या वाढ-
विले. अतिशय कष्टानेच त्याने
शिक्षण पूर्ण केले व मावालाही शिक-
विले. स्वकरच श्रीरंगला सरकारदरबारी
चागलीची नोकरीही लागली. बघाच
मुकुंदाचे शिक्षण संपले नव्हते. सरकारी
नोकरीमोठ एका गृहस्थाने श्रीरंगशी
आपल्या कन्येचा विवाह करून दिला.

पुढे मुकुंदाचे शिक्षण पूर्ण झाले. श्रीरंगने
आपल्या ओळखीच्या लोकांच्या मदतीने
मुकुंदाला एक छोटीशी नोकरी लावून
दिली. तिसऱ्याच दिवशी मुकुंदा ती नोकरी
सोडून निघून आला.

"नोकरी मोडलीय?" श्रीरंगने
मावाला विचारले.

"त्या मालकाला मान-मर्यादा काही
पोच दिसत नाही. दिलेली नोकरी वेगळी,
आणि निराळीच कामे करवून घेतो! ती
असली फाळू नोकरी मुळीच करणार
नाही." मुकुंदा म्हणाला.

"वर बाबा! ठीक आहे." असं म्हणून
श्रीरंगने त्याला दुसरी नोकरी लावून
दिली. त्या नोकरीलासुद्धा तीन दिवसा-
नंतर मुकुंदाचे राम-राम ठोकला.

यावेळी श्रीरंग त्याला सांगायला असता-
"माझ्यावरचा अधिकारी विनाकारणच
काहीतरी चुका काढून मला रागावेल
होता व माझ्यावर अधिकार गाजवून
'कामावरून काढून टाकील' असा वरचेवर
चाक घालीत होता. म्हणून 'तू' मला
काय वाढशील कामावरून? मीच निघून
जातो वच!" असे म्हणून मीच निघून
आलो" मुकुंद म्हणाला.

कीनती ■ कशी, ते सर्व समजवून सांगितले व निघून आला.

चार दिवसांनी मुकुंद बाबाबळ आला व "मला ही नोकरी जमणार नाही. जमिकारी मला लहान पोर समजतात. मी केलेसे कुठलेही काम त्यांना तिळमात्र रुचत नाही." मुकुंद म्हणाला.

श्रीरंगने राग आवकून विचारले- "नोकरी सोडून जाण्यास का?"

"जडून नाही! सोडल्यापूर्वी तुला सांगायला सांगितले होतेस ना?" मुकुंद म्हणाला.

"मग शेवटी ■ करायचे ठगविले आहेस?" श्रीरंग म्हणाला.

"नोकरी करीत राहून आपल्या स्वाभिमानाला साकून जगणे माझ्याक्याने होणारे काम नव्हे!" मुकुंदने स्पष्टपणे सांगितले.

"वाटेल ते कर, तर भग! तुझ्या मनाला वाटेल ते कर!" असे म्हणून श्रीरंग बाहेर निघून गेला.

ही घटना घडल्यानंतर चार दिवसांनी श्रीरंग चिंतायुक्त स्थितीत घरी आला.

"काम झालंय? असे कां दिसतंय?" बायकोने व भावाने धाई-धाईने विचारले.

"माझी नोकरी गेली." गळत्यासारखे श्रीरंग म्हणाला.

"हे काय? इतक्या दिसांपासून करीत आहेस ना?" बाबूबाई बाटून मुकुंदने विचारले.

"म्हणूनच तर काळजी वाटते, माहे. दुसरी एखादी नोकरी शोधावी म्हटले तर ती मुळा मिळण्याची लक्षणं दिसत नाहीत." श्रीरंग म्हणाला.

दिवसेंदिवस घरात आर्थिक टंचाई वाचू लागली. दिवस कंठणे कठीण होऊ लागले. अन्नासाठी इतराची तोंडे बघण्याची वेळ आली. आतापर्यंत श्रीरंगने मुकुंदाला कमलीही ■ भासू दिली नव्हती. कुठलीही जवाबदारी नव्हती.

आपल्याला भिल्लानेक्या नांक्या आपण स्वतःच्या झालांनी पालवल्या याची पक्क-

दाला खंत वाटू लागली. आज त्याची नोकरी असती तर कुटुंबाला अशा स्थितीला तोंड द्यावे लागले नसते. आता कुठली तरी नोकरी कळ्या, म्हटले तरी ती देणारा कुणी दिसत नाही. इतके दिवस घरांतले सर्व हवे नको भावानेच पाहिले होते. त्याने लावून दिलेल्या नोकऱ्या आपण हीन लेखल्या. परंतु आता मजुरी का होईना, करून कुटुंबाचे उदर-भरण करायला हवे, काहीतरी करून अथेल तेवढे कमवायला हवे. असे त्याला वाटू लागले.

आपला विचार त्याने भावाला सांगितला. चाकट्या भावामध्ये घडून आयल्या बदल पाहून श्रीरंगाच्या मनाचे समाधान झाले. "तू मागे सोडून आल्यास, ती मागा

अजून रिकामीच असावी. एकदा जाऊन चौकशी केलेली बरी." श्रीरंग म्हणाला. मुकुंदाचे बोलणे पाणावले. "स्वावेळी अधिकाऱ्यांशी मांडून, सुबेल तो बोललो, आतापर्यंत माझ्यासाठी ते जागा तशीच राखून ठेवणार आहेत का? कुणातरी भाग्यवंताला ती मिळाली असेल. तो मज्जेत ती नोकरी करीत असेल" तो म्हणाला.

"चौकशी करण्यास तर कांही नुकसान नाही ना?" श्रीरंगने त्याला धीर देऊन पाठविले.

ती जागा अद्याप रिकामीच होती. बरंचे अधिकारी आधी रामाबळे तरी देखील मुकुंद त्यांच्या हातापायां पडून विनवणी करू. अधिकाऱ्यांनी परत त्याला कामावर घ्यायची तयारी दाखविली. मुकुंदाचा वर्णनातीत आनंद झाला. जीवनात पहिल्या नोकरी मिळाल्याची अपूर्वई त्याला वाटली. आपल्याला नोकरी लागल्याची बातमी त्याने मोठ्या समाधानाने भावाला सांगितली.

दुसऱ्या दिवशी श्रीरंग चांगलं कपडे घालून कामावर जायच्या तयारीला लागला. "तुला सुद्धा परत नोकरीवर बोलवून घेतले की काय?" नवल वाटून मुकुंदने विचारले. "माझी नोकरी मूळी गेमेलीच नव्हती! मी करीत असलेल्या नोकरीबद्दल श्रद्धा, आसक्ती बरोबर गौरव सुद्धा वाटतो. असे असतांना मला कां बरं काढून टाकतील? तुला तु करीत असलेले काम कमीपणाचे वाटले. म्हणूनच मिळालेले प्रत्येक काम, होत राहणून त्याकडे दुर्लक्ष केलेस. म्हणूनच मिळालेल्या प्रत्येक कामाला कांहीतरी नांव ठेवून तु सोडून देत आलास. कालपर्यंत घरांत ज्या रिपतीला आपण तोंड देत होतो, मिळती योग्य निर्माण केलेली होती. तुझ्या बरक्या अधिकाऱ्याला भेटून त्याला सर्व सांगून ती जागा मीच रिकामी ठेवण्यास सांगितले होते." श्रीरंग म्हणाला.

आजवर अविचाराने केलेल्या सर्व कामाबद्दल मुकुंदाना खेद वाटला.

स्वामिभक्ती

अर्धतोने गहामंवी अमरपाम म्हणजे लाजात न्याय-नीतीचेच दुसरे होते. सेवारच्या राण्यांत खुशखबर त्यांचा घावा मूपात एकदा त्यांच्याकडे आला. बोलल्याच्या संदर्भित मूपातने विचारले—"माया! तुमच्या अर्धती राण्यातील संन्यासीस सैनिकांची किती बाहे?"

तार म्हणाला. मळल्यामुळे ताबडतोब उत्तर न देता अमरपामांनी क्षणभर विचार केला. म्हणजे—"बरे! हा एक प्रमुख असा विषय असून, तु माझ्याकडून ऐकल्यानंतर कुठेही शोकचार नाहीस अशी प्रतिज्ञा तुला करावी माझे."

हे ऐकल्यावर, माया आपल्या सचोटीबद्दल सर्वंकित भावित्त जसे बाळून मूपातला राम आला. "माया! वेदवत्तयांचा अभ्यास करून, यज्ञ-यागाची करणाऱ्या अग्निहोत्र्यांच्या वंशात जन्मलेल्या माझ्या हातून प्रतिज्ञासंग होऊन रहस्योद्घाटन तार नोकरीत व वरलोकात बघोपतीला होईन!" मूपात म्हणाला.

हे ऐकताच अमरपाम म्हणाले—"प्रतिज्ञेचा विषय काळजाजणीच आपल्या पितृकुळाच्या वेष्टेबद्दल. वारसा दुसऱ्या सचोटीबद्दल शोकलात ते पांक्तेच आहे! मोदेसीत महाराजांची रहस्य बाळून वेष्ट्यापुर्वी माझ्या सचोटीवर जांच येऊ नये म्हणून अशीच प्रतिज्ञा केलेली आहे." वरलोपी आपली मूक मूपातल्या माली.

कोपिष्ट नवरा

मुलगी व भावई प्रवासास निघाले. लक्ष्मीबाई परत एकदा भावई बापू विनायकराबांला म्हणाल्या—“तुमच्या बाटे-पंढरपूर पडले. देव-वर्षान थ्यावला विसकं नका, बरं का!”

यजमान लक्ष्मीबाई स्वयामी येऊन राहिल्या व शेती-वाडी बघू लागल्या. वासंती त्यांची एकुलती एक मुलगी. बाहेर गांभी तोकरी करीत असलेल्या विनायकराबांशी तिचे लग्न होऊन चारच दिवस झाले होते. वासंतीच्या लग्नापूर्वी लक्ष्मीबाई, ‘मुळीला जावयाला बोडीने वर्सनास पाठवीन’ असे बोलल्या होत्या.

वासंती व विनायकराव पंढरपूरला पोचल्या पर्यंत अंधार पडला होता. महत्प्रवासाने त्यांना घर्मेगाळेत एक खोली मिळाली होती.

“म्हातारीला गप्प बसवेना म्हणून तबस झोलली. खोली मिळाली नसती

तर आपलं कसे हाल झालं असते याची कल्पनाच नाही!” विनायकराव रागाने पुटपुटले.

वासंतीचा चेहरा फिक्का जाईला उद्देवान नवऱ्याचे अपमानजनक बोलणे ऐकून तिला वाईट वाटले. येईस्तोवर विनायकराव सासूबाईंवर तोंड खुलू बसत राहिले. वासंतीने झोलावळा तोंड उघडताच—

“तू तोंड मिटून पडून रहा!” विनायकराव तिच्या अंभावर सैकसले.

दुसऱ्या दिवशी सकाळी दर्शनाला जाण्यापूर्वी विनायकराबांला न्याहारीसाठी कांही ठरवून मागविले.

“वर्सान घेतल्यानंतर साळं वा!” वासंती म्हणाली.

“तू माझ्यासमोर बोललेलं मला चाल-चार नाही. मी जे सांगीन ते करणं एवढंच

नुस्रं काम आहे. ममजलं कां?” विनायकराव म्हणाले.

डोळ्यांचे पाणी पसराने टिपून, इच्छा नसतानादेखील वामंतोने न्याहारी उरकली. आपला नवरा, जमदग्नी आहे हे तिला कळून घुकले.

दोघं देवळात जाऊन दर्शन झाले. सामान आवरत वासंती म्हणाली—“देऊळ लूप छान आहे! पूर्तीच्या चेहऱ्यावर किती तेज आहे, नाही?”

“माझ्यापुढे बोलायचे नाही म्हणून आयोच होतं ना? मी सांगीन ते ऐकणं तोंड मिटून पडून राहणं; एवढंच तुमं काम, कळलं का?” रागाने विनायकराव म्हणाले.

वासंतीचे मन भेदरलं. त्या संध्याकाळी वहरात पोचले. वासंतीला नवीन संसार नरकासारखा वाटू लागला. दिवसभर घरातली कामं उरकायची. नवऱ्याला हवे नको ते बघायचे, तोंड माग उघडायचे नाही. पंधरा दिवस असेच निघून गेले.

त्या दिवशी संध्याकाळी कुणी तरी दार वासंतीने दार उघडले. दारास एक पन्नाशीचा म्हातारा उभा होता.

“आमच्या विनायकाचे घर हेच ना?” असे म्हणत म्हातारा घरात जाऊन बसला.

वासंती संकोचाने बघत राहिली. “मी तुम्हा चुकत सासरा आहे. कांही हरकत नाही, त्या जूथीत बस.” म्हातारा म्हणाला.

ती बसल्यावर “तुमं सासु-सासरे सध्या कुठं आहेत?” म्हातार्याने विचारले.

“त्यांना जाऊन देहा वर्ष झालीत नव्हे कां?” म्हातार्याकडे क्षणिक दृष्टीने बघत वासंती म्हणाली.

“हो, नव्हे कां, विसरूनच गेलो की! ते खरंच गेलेत, पावर विश्वासच बसत नाही. दोघेही नांवाला साजेसेच लक्ष्मी-नारायणासारखे बसायचे.” उपरण्याने डोळे पुसत म्हातारा म्हणाला.

वासंती अवाळार न काढता खांत निघून गेली.

“काय रे विनायक! मी माळवतोय कां?” खुपच आपलेंपणाने म्हातारा बोलू लागला.

त्या म्हातार्याची ओळख पटली नाही तरी तो आपल्या आई-वडिनांवद्दत, काका, मामाविषयी सर्व माहिती सांगू लागल्या-मुळे तो म्हातारा आपला पाहिजे याची खात्री पटली विनायक-रावांना.

विनायकरावांनी-“आमच्या काकांची कांही विचारपूस केलीस नाही? तुझ्या हाताच्या त्यांच्यावर भारी जोम होता. कळस का?” तंबी दिली.

त्या सर्वांनी नाव माहिती म्हातार्याला आपल्याकडूनच समजल्याचे विनायकरावांच्या कानावर धाळल्याचा वासंतीचा प्रसन्न निष्पत्ती ठरला. “तोंडाला बाधी कुसूप घाल व जेवायला वाढायच्या तयारीला लाग!” विनायकरावांनी दर-खाबले.

बसहेर दोघांच्या सप्पा रंगल्या बसता वासंतीने संपाक केला व दोघांना वाढले. नंतर बाहेरच्या खोलीत दोघांचे अंथरुण घालून देऊन ती स्वयंपाक घरात चटईवर निजली.

पहाटे नवऱ्याचा आरडा-बोरडा ऐकून तिची झोप मोडली. अटकन उठून नवऱ्याच्या खोलीत गेली. म्हातार्याचे अंथरुण रिकामे होते. बाजूलाच असलेली पेटो उघडी होती. सोलीभर कपडे अस्ताव्यस्त पसरले होते.

“तो कालचा म्हातारा अट्टल घोर होता! रात्री नातं ओढून, मला विचारात घेतल, घरात शिरला आणि काल पगाराचे सर्व पैसे घेवून फरार झाला.” विनायकराव दुःखाने म्हणाले.

यामनीला मुकुवातीपामूनच म्हातार्याचा संशय येत होता. “त्याने तुमच्या नातेवाईकांची माझितो पाक्याकडून काढून घेतली ते सर्व नातलग जणू काही त्याचेच असल्यासारके गुंमहाला सांगून फसविले” वासंती म्हणाली.

“ही मगळी हकीयत मला आधीच कां नाही सांगितलीस?” विनायकरावांनी ओठे बटारले.

“असल्या अनाठाई राणामुळेच! कधी तरी माझा तुमच्या पुढे तोंड उघडू दिलेत का? तुमचा असला अनाठाई रागच या अनर्थाला कारणीभूत झाला.” मोठे वर्य आणून वासंती म्हणाली.

विनायकरावाची चूक त्यांच्या लक्षांत आली. आपला क्रोधच आपला रिपू ठरला!

“पैसे गेले तर गेले. या अद्भुतपणाने बककल तरी ठिकाणावर आली.” विनायकरावांनी मनाला तसणाविले.

त्या विचारापासून नवऱ्याचा झालेला कायापालट बघून वासंतीला समाधान वाटले. चार दिवसानंतर हातात एक पिशवी घेऊन एक मुलगा आला व ती पिशवी विनायकरावांच्या हाती देत-

“कुणीतरी एक म्हातार्याने ही पिशवी तुमच्या स्वाधीन करण्यास सांगितले आहे” असे म्हणून पिशवी देऊन निघून गेला.

विनायकरावांनी ती पिशवी उघडून पाहिली ती त्यांच्या आश्चर्याला पारावार

“त्याच नांव पार्वती-शंकरराव होते ना!” वासंती संशय घेत म्हणाली.

“ते झाले गे! मगळी त्या भगवंताचीच नांवा! शंकररावांचे माऊ कुठे असतात हल्ली?” असे म्हणत त्यांची नांव, नांव मगळ विचारून घेतले म्हातार्याने हे सांगताना तिची शंका होती.

अंधार पडला, विनायकराव घरी आले. “हे तुमचे सांठवे काका आहेत म्हणे!” असे म्हणत वासंती पुढे आणखी कांही सांगणार होती. तिला अडवीत-

“मला तोंड आहे, विचारून माहिती करून घेईत! तू तोंड बंद करून खात या बंधू.” घिडून विनायकराव म्हणाले.

राहिला नाही. पिशवीत त्याच्या पगाराचे पैसे जसेच्या तसे होते ■ त्यांत एक चिड्डी होती.

वि. विनायक!

तुम्ही नवरा-बायको मला खोर समजून दिव्या देत असाल. परंतु या अनुभवामुळे तुझ्यात काही बदल झाला असावा अशी भाशा आहे.

कोपिष्टी नवऱ्याबरोबर संसार करणे जवळ असते! एक काळी मीदेन्नील जमदग्नीच होतो! माझ्या बायकोला तोंड उघडायला मगशी न देता कारीक सारीक कारणावळन धारेवर घरीत दिवस चालवीत असे.

माझी बायको सोपीक म्हणून ■■■ राग सोसून संसाराचा ■■■ डकलू वाकली.

जीवन फार मर्यादित असते. रागामुळे जीवनाला दुःखमय होऊ देऊ नये! बायको गेल्यानंतर माझी दुरावस्था बोकवली. ■■■ रागाळा ■■■ माझ्या दोन

मुलांनी व सुनांनी मला जवळ फटक दिले नाही.

त्या दिवशी धर्मशाळेत तुमच्या शेंजाराच्या सोलीत उतरलो वसतां, तुमचे राग संभाषण माझ्या कानी पडले. तुझ्यांत खरोखरच बदल झाला असला तर सो. वासंतीला घेऊन माझ्या बरी ये. मुलांना पारखा झालेल्या मला तू मुलासारखाच आहेस!

तुम्हा काका. माझा पत्ता :-"

पत्र वाचून विनायकरावांनी मोठ्या उत्साहाने वासंतीला हाक मारली. "वासंती, ■■■ बाहेर नीच कपू!"

वासंतीने डोके हलवून संमती दाखविली व गप्प राहिली.

"तू तोंड उघडताच 'गप्प बंद!' म्हणावची माझी कोवळीच मोडली. आज कुणीकडे दौरा, म्हणून विचारीत कां नाहीस? तुझ्या सासरीच, बल, ■■■ नीच!" म्हणत विनायकराव 'वाई' कस लावले.

समयस्फूर्ती

दुष्पगिरी राग्यात एक अट्टल चोर रहात असे. त्याचे म्हादबा ■ शिवबा नांवाचे दोन शिष्य ■■■ रहात असत. बुद्धावस्थेमुळे मरणाव्येवर पडले असता त्याने आपल्या शिष्यांना जवळ बोलाविले. "तुम्ही दोघेही मिळून एकीने चोरीकरीत मुझाने रहा. ■ अशा तऱ्हेने अगांत माझे नांव अमर करणारे व्हा." म्हणून सेवटचा उपदेश केला.

गुरु गेल्यानंतर म्हादबा ■ शिवबा धोडे दिवस एकीनेच राहिले. परंतु त्यानंतर चोरीचा वाटा घेण्याबाबत दोघांची भांडणे होऊन दोघे वेगळे झाले.

या दोघांमध्ये शिवबा चास्त चटास्त होता. तो कधीही चोरी करताना पकडला गेला नाही. म्हादबा मात्र अनेकदा चोरी करीत असतां धरला जाऊन तुरुंगात जाऊन शिक्षा भोगून आला होता.

एके दिवशी तुरुंगातून बाहेर पडतांच म्हादबा शिवबाकडे जाऊन थाला भेटला. "भाऊ! इतके दिवस चोरी करीत राहून-मुढा तुला एकवाही राजाचे. तैनिक धरुं वाकले नाहीत. ■ मागे गुपित काय आहे? आपण दोघेही एकाच नाभाकित गुरूने शिष्य आहोत ना? तसे पाहतां मी चार वर्ष शिष्यत्व केल्यानंतरच तू गुरुगृही आलास." म्हादबा म्हणाला.

ते बोलणे ऐकून शिवबा हुसला. "यामध्ये फार मोठे गुपित असे काही नाही, तर समयस्फूर्ती होय। एवढेच." तो म्हणाला.

"समयस्फूर्ती म्हणजे काय? जरा सम-बाबून सांगतोस कां?" म्हादबाने विचारले.

"गुरूची सेवा करीत आपण दोघेही, त्यांनी शिकविलेली कला एक सारखीच शिकली. परंतु तुझा या विद्येत हातखंडा न होण्याचे कारण तुझ्यात असलेला समय-

स्फूर्तीचा अभावच होय. काल मी एका शेतकऱ्याच्या घरी चोरी करायला गेलो होतो. अंधारात पाय लागून कुठलीतरी वस्तू झाडी पडली व आवाज साळा. त्या सरखी शेतकऱ्याची बायको जागी होऊन "कोण आहे तो?" असे मोठ्याने ओरडली. ताबडतोब मी "म्याऊं" असा मांजरासारखा आवाज काढला. ओपमोड झाल्यामुळे "मांजर आहे ते? ओप आतां." शेतकरी बायकोला रागावला व निजला. नंतर मी सावकाश जेवड्या हाती लागल्या त्या सर्व वस्तू गोळा केल्या व बाहेर पडलो." विवना म्हणाला.

"समयस्फूर्ती म्हणजे हीच काय?" या जुलूमक गोष्टीविषयी मी इतका काळ विचारच कसा केला नाही याचे आश्चर्यच आहे! सवड झाल्यानंतर परत वेळन भेटेनच. बरय, पेतो!" म्हणत म्हादवा निघाला.

त्या रात्री एका घराला भगवाड पडून जात असलेल्या म्हादवाला त्यांनी पाडून म्हादवा भात पिरला व कुठे भरले व राज-सैनिकांच्या ताब्यात दिले!

कोणत्या मूल्यवान वस्तू अहित याचा मागोसा घेऊ लावला असता दब्या-सारखी कांहीतरी वस्तू त्याच्या लागून साडी पडली व मोठ्ठा आवाज साळा.

त्या आवाजाने घरची मालकीज जागी झाली ■ मालकाचा उठवीत "कोण ते?" म्हणाली.

म्हादवा होता त्या जागीच दबकून असत "मांजर आहे" म्हणाला.

त्या सरखी "ओर! ओर! पकडा!" म्हणत दोघेही मोठ्याने ओरडू लागले.

विश्वाने सांगितलेली समयस्फूर्तीची युक्ती भक्ती कशी अंगकट आली, ते व कळलेला म्हादवा घाईघाईने, त्याने केलेल्या भगवाडानून बाहेर रस्त्यावर आला. परंतु तोवर घरच्या लोकांचा आरडा-ओरडा ऐकून शेजारी-पजारी जामे झाले व काठघा घेऊन बाहेर आले. रस्त्यावरून पळून जात असलेल्या म्हादवाला त्यांनी पाडून म्हादवा भात पिरला व कुठे भरले व राज-सैनिकांच्या ताब्यात दिले!

गणेश पुराण

"विघ्नेश्वरा! तू गजालुराचा धो विनाश केलास, त्याची म्हाणून आतांपासून, चिरकालपर्यंत गणपती-नवरात्राचा उत्सव, लोक मोठ्या सभारमाने करतील. स्वेच्छेप्रमाणे यज्ञप्राप्त करण्यासाठी करण्यात येणाऱ्या गणेशोत्सवांनी, आपल्या उद्योगात विजय मिळवून घेता, असे मानतील. सर्व उत्सवांमध्ये गणपती-नवरात्राचा उत्सव श्रेष्ठ उत्सव मानला जाईल!" अशी आकाशवाणी झाली.

"पार्वतीनंदना! भाचा आहेस म्हणून, माझ्यासाठी आणि एक काम वाढवून ठेवलेस ना? चांगले आहे नाते!" विश्व गणपतीला म्हणाला.

"माभाचे नाते सांगून, कंस म्हणून जन्मलेल्या कालनेमीचा, मृत्यु म्हणून तू जन्म घेऊन कुठणावताशात कंसाचा वध करणार आहेसच! ही असली नाली सांगून आपले काम साधण्याची कला तूच शिकविली आहेस, कमलनयना!" गणेश म्हणाला.

"विघ्नेश्वरा! तुझ्या परशूपुढे माझे ते काय! तुझे परशु फिरविण्यातील कौशल्य पाहतांना मोठ्यांचे पारणे फिटल्याचा आनंद घाटला." विश्व म्हणाला.

"परशुरामावतार घेतांना माझा परशु उसना घेऊन जा व गर्वोन्नत झालेल्या क्षत्रियांचा संहार करणारा हो वरे!" विघ्नेश्वर म्हणाला.

बुद्धरूपाने मानवांना, सुव्यवस्थित समाज-रचनेचा ■ निर्वाणमार्गाचा उपदेशक होशील बरे!' मायादेवीच्या स्वप्नामध्ये माझा पांढरा हत्ती प्रवेश करील, व बुद्धावतारातील सिद्धार्थ रूपाची नांदी गाईल." गणपती म्हणाला. विष्णूला थार मानंद.

परमात्मरूपांत असलेले विष्णू म्हणाले— "विष्णुराजा, मी तुझा सेवक आहे. तुझी आज्ञा मला शिरोधार्य आहे. जातो आता." असे म्हणून गणपतीची ■ मानून कालींदीच्या डोहात कालिया वनून लपून बसले. मूषकासुर ■ रूपाने प्रच्छन्नपणे लपून बसला होता. विष्णूची छालेली दुर्बळा पाहून त्याने रागाने दात-ओठ कावले. नंतर आज्ञास्र जटकून स्वतःचे रूप धारण केले व सिद्धगर्जना करीत गणपती सुमोर उभा राहिला.

गणपतीला त्याचे वलिष्ठ शरीर अधून समाधान वाटले. मूषकासुर त्याच्याकडे दुर्लक्ष करीत विपारी हास्य हसत म्हणाला— "विष्णू तुझा सेवक असल्यामुळे, गनांत येईल ते केलेस, परंतु मी तुझा जन्मवेरी आहे. सिद्धस्वप्नाचे नांव तुझ्या ऐकित्यात असेलच! सिंह वनून तुझ वक्षस्थल फाडतो." असे म्हणून सिद्धाचे रूप घेऊन भीषण गर्जना केली.

"सिंह, हावि! तू तर जगज्जननाचे वाहन आहेस. तुला मी अभिवादन करित आहे!" गणेश म्हणाला.

सिंहाने एक डरकाळी फोडली व गणपतीवर झडप घालणार तो, "शिवा, सरमा!" असे स्मरण गणपतीने केले.

सिद्धासमोर, सिवाना शरभावतार प्रत्यक्ष उभा ■ व मोठी गर्जना केली. शरभाला सिद्धाचे शरीर, आगळ व जवळा असून हत्तीची सोब व दांत होते. महासर्पासारखी ■ असून त्याच्या टोकाला भगरीचे तोंड असून ते ज्वाळा ओक्रीत होते. सरमाची ■ अग्निशिखाप्रमाणे वर उठत होती. तोंडातून उष्ण धूर 'घप घप' बाहेर ■ होता. शरभाने आपल्या सोडेने एक फटका मारताच सिद्धाचे तोंड मुजले. सिंह संरंटी पायात घालून पळू लागला. शरभावतार वस्तुमान पावला.

विष्णुदेवराने आपली सोड एक योजन लांब केली व पळणाऱ्या सिद्धाची कम्बर बांधून त्याला आपटले. सिंह गुरगुरत तडफडू लागला.

देवाधिक आकाशांत गोळा होऊन हे दृश्य बघत होते. "विजय विष्णुेश्वरा! तू घरलेला सिंह, मला पाळायची इच्छा होते आहे. जरा देखील कां?" विष्णू म्हणाला.

"पाळतो म्हणून घेऊन, ह्यासे डोकें, मर्ग काढून घेऊन, नरसिद्धावतारांत हिरण्यकश्यपूला फाडायचा विचार आहे कां? ते कांही जमायचे नाही बरे! या सिद्धाची मला गरज आहे. तुझ्या नरसिद्धावताराची तरतूद तुलाच करावी लागेल!" गणेशाने उत्तर दिले.

सोडेत घरलेल्या सिद्धाला हळूच नेऊन महाश्वेतेसमोर ठेऊन दिले. महाश्वेतेने हिताचे चार शब्द सांगितले ते न ऐकता मूषकासुर स्वतःच विष्णुेश्वराशी टक्कर घेण्यासाठी पळत सुटला होता. महाश्वेतेने देवीला आळविले. देवीने तिला दर्शन दिले. ती म्हणाली— "तुझा पती गणपतीचे

"गणासुर रूपातील विष्णावर चवून त्याला तुडवीत असताना, बटु असलेल्या तुझी छोटी-छोटी पावले पुढे टाकण्याची इतक पाहून माझे भरपूर मनोरंजन झाले." विष्णू म्हणाला.

"तसं असेल तर, शरभावतार धारण केल्यावर नेलीचक्रवर्तीला पाताळात घुसे-पर्वत पावलांनी दावशील बरे!" गणपती म्हणाला.

"तुझे बुद्धिसामर्थ्यदेखील मला आक-वित्त करते आहे, काय करूं?" असे विष्णू म्हणाला असता, "वर्मसंस्थापनाचा थारा अर्थ 'समाज, हिसेमुळे, अनाचारांमुळे, अध-श्रद्धेमुळे जिवीरीस आलेला असेच त्यावेळी

वाहन बनेल ■ विरंजीवी होईल; असे विपिलिषित आहे. तूतुद्धा खेतछत्र बनून चिरकालपर्यंत गणेशाची सेवा तुझ्या पत्नी-समवेत करीत राहवील!" असे सांगून अंतर्धान पावली.

वज्रदंताला त्याच्या इच्छेप्रमाणे कोणतेही रूप घेता येत असे. म्हणून त्याने हत्तीनामुद्धा धरून उबता येईल अशा महागवळाचे रूप धारण केले, व दोन हत्तींना आपल्या पायांच्या नखांनी धरून उडू लागला. त्यामुळे सर्वत्र हलकल्याळ माजला. त्यावेळी एका साबावर, गिषा-डाचे लहान रूप घेऊन गरुड, विष्णूचे ध्यान करीत बसला होता. या कल्लोळा-

मुळे त्याचे ध्यान मोडले. त्यामुळे संतापून त्याने त्या अजस्र गरुडाला बोलीने भोस-कले, त्याबरोबर, महाकाय गरुडाकारातील मूषकासुर जमिनीवर कांलमडून पडला. ते पाहून "याहूनही अधिक स्वादिष्ट असा मार जाणार आहेस! जा, लवकर जा!" गरुड म्हणाला.

नंतर मूषकासुर विघ्नेश्वराजवळ गेला ■ त्याला विहारीत म्हणाला—"तुझे दंत मोठे आहेत. कवठ घाबून माथ्यापरलिकडे दुसऱ्या ■■■■■ही कामाचे नाहीत माझ्या दातांनी मी वज्राचे देखील पोठ पाडतो, कंलासाला पोकळ ■■■ शकतो, मयप्रसे का?"

गणेशाने इकडे-तिकडे बघत स्वतःची पुट-पुटल्यासारखे "निकामी असलेल्या दातांचा, असून तरी काय उपयोग?" असे म्हणत एक दात मोडून फेंकल्यासारखा भिरकाऊन दिला.

तो दात इंधजाल केव्हासारखा हवेमध्ये गिरक्या घेत वज्रदंताला भोसकल्याप्रमाणे टोंबू लागला. रवताच्या घारा वाहू लागल्या. ते न बघवून महाश्वेता मुंचित होऊन पडली. वज्रदंताने छोट्या उंदराचे रूप घेतले व दगडाभाई तूफान पळत वाऊन बीळ केले व त्यांत शिरला. एकच दात उरल्यामुळे विघ्नेश्वराला एकदन्त असे नांव पडले.

तो दातमुद्धा विझात शिरला व त्याला मारीत मारीत त्याचा पाठलाग करू लागला. उंदीरमुद्धा बीळ उकरीत उकरीत पाताळात शिरला व दुसरी वाट काढीत जमिनीवर आला. शेपटीच्या भागोभाग रक्ताची धार बहत होती. संपूर्ण मूलो-काला घापा टाकीत ■■■ पाहून शेवटी असहाय होऊन विनायकाजवळ आला, "मला मरणही येत नाही, तुझा दात अगत शिखर शिखर मरणप्राय मातना देत आहे. माझा नाम बांचव देवा!" असे म्हणत शरण मागलेल्या मूषकासुराला धमय उऊन ■■■ मागे ■■■. तो तुटलेला दात त्याच्या हातातील अलंकार म्हणून शोभत होता.

"मूषका! दिशायला पिटुकला उंदीर असलास तरी महाबलवान आहेस. अनुकूल वाहनाच्या अभावी माझ्या लंबोदरामुळे मला फार त्रास होतो आहे. तुझ्यासारखे....." सदेहामुळे अगुरे वाक्य गणपतीने सोडून दिले.

विघ्नेश्वराने केलेल्या स्तुतीमुळे नवून जाऊन "विघ्नेश्वरा, तुझ्या दाताने माझ्या-तील ■■■ पळवून लावले असून टोंबून टोंबून माझ्यांत ज्ञान भरले आहे. चांगला औषधोपचार घडला मला! तुझे वाहन होण्यायोग्य मी आहे असे तू मान-तोस, हे माझे महद्भाग्य होय. कितीही

मोठे वाहन म्हणून मला होता येते." असे म्हणत मूषकासुर हत्तीएवढ्या मोठ्या आकाराचा उंदीर बनला.

त्या महाकाय उंदराच्या पाठीवर गण-पतीने पाय ठेवताच, किन्न-किन्न आवाज करीत उंदीर धरधर कापू लागला.

"बाबा रे! तू पिटुकला उंदीर बनूनच माझा भार मोटपणे वाहू शकशील. माझ्या आकारास सर्व तऱ्हेने सोयीस्कर असे वाहन, पिटुकला उंदीरच ठरू शकेल." गणपतीने मूषकासुरास सांगितले.

मूषकासुराने नेहमीप्रमाणे उंदराचा साधा आकार धारण केला. विघ्नेश्वराला पाठीवर बसवून भरभर एक चक्कर फिरव

माझे वाहन बनूच रहा. माझ्याबरोबर मला जे मिळेल ते सा. तुझे मनोरंजन म्हणून देवादिदेव, नाक घासून, उठा-बसा काढून, चुकले म्हणून गालांत पाडून घेतील." विघ्नेश्वराने सांगितले.

"सरंच देवा! माझोहो हीच इच्छा होती. मी वज्रदंत असनांना, देवांकडून माझ्यासमोर असेच करवून घेत असे. तुजं वाहन बनून मी कृतार्थ झालो." मूषकामुर म्हणाला.

स्वतःच बनून यणपतीच्या डोक्यावर साया करू लागलो. ती दंपती विनायकाची चिरकालपर्यंत अशीच सेवा करीत राहतील. विनायक मूषकवाहन बनला.

"एकदन्त! मूषकोत्तम वाहना! तुझे वाहन पाहून मला तुला हेवा वाटतो आहे! किती सुंदर वाहन मिळविलेस!" अशी विष्णूने स्तुती केली.

"तुझ्या कल्की अवतारात माझे वाहन, स्वतः-वश्व होऊन तुझे वाहन बनेल. तुला अंतरिक्ष ओलाडून ग्रहान्तरास घेऊन जाईल बरे! मानवांना नवीन वसाहती स्थापित करून दे." एकदन्त म्हणाला.

"अहाहा! तुझ्या वाचासिद्धीमुळे तसेच होऊ दे!" असे म्हणून विष्णूने आपला आनंद व्यक्त केला.

जाला, "सरंच, स्वामी! आता आपला भार वाहूतोय, असे वाटत नाहीये!" तो म्हणाला.

गुद्दीवर जालेली धवला विघ्नेश्वराला पाहून म्हणाली—"देवा! माझा पती उंचीवर तुझे वाहन झालेला आहे. तेव्हा स्वतःच बनून मलाही तुम्ही सेवा करू दे. माझ्या-बरोबर अनुग्रह करा!" ती म्हणाली.

"आई! तुझ्या स्वतःचत्वाची पार साबली माझे रक्षण करील. माझे भाग्य धोर म्हणून मला लाभली!" असे म्हणत विघ्नेश्वराने उदराकडे दृष्टी बळविली ■ "वज्रदंत, देवीचा अनुग्रह मिळविलेल्या साध्वी धवलेच्या शब्दाला माघार माहीत नाही.

यावर नारद म्हणाला—“विष्णेश्वरा! आतापर्यंत तुम्हाबरोबरच विष्णूच्या नऊ अवतारांची माहिती आम्हांला झाली. एकच उरली आहे!”

“लवकरच ती शुभमंगलाची बेट आली म्हणजे कळेलच तेही! कमली घाई आहे?” विष्णू म्हणाला. “कुणाचे शुभमंगल देवा?” नारदाने विचारले. “आपल्याला कल्याण कारण अशा विष्णेश्वराचेच!” विष्णू म्हणाला. विष्णेश्वराने संतापाने पाहिले. “हजार विष्णे घातल्याशिवाय गर्वतार नाही” निवचयी स्वरात तो म्हणाला.

“तेवढ्यावरच भागव, बाबा! हजार विष्णानंतर अर्धे विष्णूही उपस्थित करता येणार नाही बरे!” विष्णूने करीत असा इशारा दिला.

“हजार विष्णे ही किती असणार? त्यानंतर मात्र विष्णेश्वराचा लग्न-सोहळा पाहण्याचे भाग्य आम्हांला लाभेल!” असे म्हणून तिन्ही लोकांमध्ये नारदाची स्वारी निघाली. शंकराचा पार्वतीबरोबर अनुराग,

महातेजांत बदलला. अग्नीने ते महातेज शरवण सरोवरात पोचते करण्याची तत्परता दाखविली. सहा तोंडे असलेल्या स्रग्मुखाचा जन्म झाला. सहा ऋषि-पत्नींनी त्याचा सांभाळ करून त्याला पार्वतीपरमेश्वराकडे पोचते केले. कुमारस्वामी हळू-हळू मोठा झाला. गरुडाने त्याला मयूर-वाहन दिले. इन्द्राने त्याला अनेक आयुधे दिली. पार्वतीने आपले अपूर्व सक्ती अमलले शूल दिले. कुमारस्वामी नावू लागला असता तारका-सुरास बाईट स्वप्ने पडू लागली. तो भीतीमुळे परघर कापू लागला.

कुमारस्वामीने जोर तपस्या करून ब्रह्म-ज्ञानाचे रहस्य उलगडून घेतले. म्हणून त्याचे मुकुटाख्यम झाले. ठीकाराचे गुपित, शिवासारस्या परमेश्वराच्याच भूक म्हणून उपदेश देताना सांगितले. पार्वती-परमेश्वरांच्या डोळ्यांचे-पारजे कंडणारे ते दोघे भाऊ-गणपती. कुमारस्वामी संछत केळत मजेत केळासावर विहार करू लागले. (कमसः)

दोन वस्ताद

[६]

विलेला व जीवाबने फतवेगिरी केल्याला कांही काळ लोटल्यावर कैरो नगरा-तून 'पारा' नावाचा आपल्या नावाला साजेस असा एक पुरक बगदाद नगरी पोचला. त्याचे खरे नांव अली. दिसापला राजबिठा परंतु अट्टल चोर होता. तो कैरोचा रहिवासी होता. बगदादला कोत-वाल म्हणून निमुक्ती झालेला अहमद हा कैरो नगरातील नामांकित थोर म्हणून स्थायी पावत बसता 'पारा'ने त्याच्या-कडेच बोरविलेचा मुळमंत्र घेतला होता. अहमद बगदाद शहरी आला व तिघेसुद्धा चोर म्हणून विख्यात झाला व 'कोतवाल' ही पदवी मिळवीत असता हा 'पारा' कैरोतील चोरांचा नायक झाला होता. कित्येकदा घरला बाडून त्याला कैद केले असता तो निसटून गेल्यामुळे कैरोतील

बजा त्याला 'पारा' म्हणून ओळखू लागली.

'पारा' अलीला अहमदनेच बग-दादला बोलाविले. विलेलाच्या बाबतीत पराभव झाल्यापासून अणाअणाचा अह-मदला 'पारा'ची आठवण येऊ लागली. तो त्याच्या उजव्या हातासारखा होता. तो जर आपल्या हाताझाली असता तर पराभवाला तोंड द्यावे लागले नसते, असे अहमदला वादत होते. याशिवाय अह-मदला आता स्वतः दिलेलाचा सूड उगविता येत नव्हता. कारण आता तिघाही त्याच्या इतकाच लौकिक होता. म्हणून या कामा-करिता 'पारा'च योग्य होता.

'पारा' अली बगदादला पोचल्या-बरोबर सरळ अहमदच्या घरी गेला. त्याला पाहताच अहमदच्या जिवांत जीव

कबूतर असलेली सोन्याची टोपी घातलेली, व थोड्यावरून वात असलेली एक म्हातारी व तिच्या मागे लाल भरबरी वस्त्र परिधान केलेले चाळीस निघो दिसले. ते दुसरे-तिसरे कुणी नव्हते, तर दिलेला व तिचे नोकर होते. दिलेला त्या सकाळी दिवाणात गेली व तिच्या [redacted] घेण्या-जोग्या दातम्या गोळा करून तिच्या घरी परत जात होती.

'पारा' अलीचा नवीन व सुंदर चेहरा बघून दिलेकाला आपचं वाटले. परंतु तिचा बाजू असलेल्या अहमदमध्ये व या नवऱ्या सुंदर तरुणामध्ये असलेले साम्य तिच्या नजरेने टिपले.

कारं तर अली, अहमदने क्षिप्यत्व करीत असता 'पारा' व [redacted] त्याचे हावभाव, त्याची बघण्याची पद्धत यांचे अनुकरण करू लागला होता. अली अहमदच्या घराकडूनच येत असावा असा कयासही तिने बांधला.

घरी गेल्याबरोबर दिलेकाला आपली मुलगी जोनाब हिला, तिने पाहिलेल्या युवकाचे वर्णन करून सांगितले. "अहमदने या युवकास बोलवून घेतलेले दिसतेय, असे मला वाटते. त्याचे रस्त्याकडे जवळचे-पली पहाने दघितले तर तो [redacted] किंवा काळज इमे अला असावा असे वाटते.

आयणास फार आवडणारी बाळगावपास हवी!" असे म्हणाली.

जोनाबने आईने सांगितलेली सर्व हकीकत ऐकून घेतली व म्हणाली—"मोठ-मोठ्या तोंडपारखानांचो हाळ शिजू न देणारी तू, या दाढी-मिवाही न कुटलेल्या कोवळ्या पोराला बघून बाबरलीस की काय?" लगेच चांगले चांगले कपडे घालून, होळ्यात काबळ घालून [redacted] होळ्यांच्या कडा कोरून, बुरखा घातला व हातात पिशाबी घेऊन जोनाब निघाली व लग्नाळ-जाण्या विजंसारखी रस्त्यावर चालू लागली.

ती योंदे पुढे चालत गेली ती एका रुकानाजबळ तिला 'दुख' दिसता. आईने केलेल्या वर्णनावरून तिने त्याला ओळखले

व त्याला धक्का मारून पुढे गेली व मागे वळून "ओघळा मेला!" रागाने म्हणाली.

'पारा' तिला बघून तिच्या सौंदर्यावर मंत्रमुग्ध झाला व "बहा! मद्मुत् सौंदर्य! तू कोण आहेस?" म्हणाला.

"मी एका व्यापाऱ्याची मुलगी असून दुसऱ्या एका व्यापाऱ्याची बायको आहे. तुम्ही या गांवी तबखे असल्याचे दिसते. तुम्ही कुठे बतरलात?" तिने विचारले.

"अद्याप कुठे ठिकाण नाही. कुठेतरी बचायला हवे." अहमदना विषय गुप्त राखण्याच्या हेतूने 'पारा' म्हणाला.

"आमच्या घरी चला तरमग! आमचे घर मोठे आहे. माझे पती रुकानाज

अला. "दोस्ता! [redacted] घरी काही काळ गुप्तपणे रहाणार असलास [redacted] तुझ्याशी थोडे काम आहे. ते झाल्यावर तुला जाहीर-रीत्या सलीफाजकळ नेऊन तुम्ही शिफारस [redacted] चांगली नोकरी मिळवून देईन." असे अहमद म्हणाला.

'पारा'ने अहमदच्या घरी दोन दिवस घालविले. [redacted] मात्र त्याला घर तुळंग-सारखे वाटले. अहमद दिवाणीत गेल्यानंतर 'पारा' घराबाहेर पडला. बगदाद शहर चारीबाजूंनी बघून घेण्याचा त्याचा उद्देश होता.

तो थोडा दूर गेला असता त्याला पुरुष-वेश धारण केलेली, होक्यावर चांदीचे

कुसूप घालून कुकरांत जाई तो रात्रीच परते, हे जीनाबला माहीत होते.

"अहो! किसली कुठेतरी हरवलेली दिसते. आतां काय करावे? तुम्हाला काहीतरी कुसूप काढता येईल का?" जीनाबने 'पारा'ला विचारले.

"बघतो" असे म्हणत 'पारा'ने ते भले मोठे कुसूप सहजो तो अदृक कोरले असला पाहिजे हे जीनाबने ओळखले. दोघे गेले. "तुम्ही दिवाणकाम्यांत बसा. मी पाणी काढून स्वयंपाक करते." असे म्हणून जीनाब घागर बेंकल परसांत गेली.

बोड्या वेळानंतर विहिरीच्या बाजूने किकाळी ऐकू आली. झाले असावे असा विचार करीत 'पारा' धावतच तिकडे गेला ती, जीनाब पाणी काढायला म्हणून विहिरीत बाकलेली दिसली.

"काय झाले?" 'पारा'ने विचारले. "माझी हिच्याची अंगठी! पाचशे रुपये देऊन कालच माझ्या पतीने विकत घेतली. मेल होते आहे म्हणून तेव्हाच सांगितले होते. ती या विहिरीत पडली. माझ्या पतीला कळले तर गालफडात देईल!" असे म्हणत जीनाब इसडसा रडू लागली.

"तुला म्यायचे कारण नाही. मी काढून देतो." असे म्हणत 'पारा'ने विहिरीत दोर

माडला व त्याच्या माहितीत अति उत्तरला. विहिरीच्या बुडाची जातांच जीनाबने भरमर दोर काढून घेतला व "तुला अहमदनगर वर काढील! तोवर आतच बांध!" असे म्हणून त्याचे कपडे गुंडाळून घेवून घरी निघून गेली.

रात्री त्या घराचा मालक, व्यापारी तोंकरावरोवर बराच उशिरा घरी परतला. घराचे दार नुसतेच लोटलेले पाहून त्याला फार नवम वाटले. सगळे वर पाहून कुठलीही वस्तू चोरोला गेलीली नाही हे पाहून समाधान वाटले.

आंबोळीसाठी पाणी आणा-यला त्याचा नोकर विहिरीवर गेला. दोर बांदली विहिरीत सोडली व पाणी ओढू लागला. परंतु अतिशय वाढून त्याच्यापासून पाणी ओढवना. तेव्हा धावतच जाऊन "अरे बापरे! भूत, भूत!" असे ओरडत घरात पळाला. त्या दोराला "पारा" वर वेळ लागला. वर चढताना त्याला बघून,

बदमाश! तू कोण आहेस? माझ्या विहिरीत तुझे काम काय आहे? आधी सांग. नाही तर आताच्या आता तुला शिपायांच्या ताब्यांत देतो!" असे व्यापा-र्याने दरडावून विचारले.

"बापरे! हा कोणता देव आहे? कोणते गांव आहे? मी इजिप्त देशाचा रहिवासी असून आमच्या इजिप्त नदीत आंधोळ करीत असतां एका मोठ्यात सापडलो. मी किती खोल बुडालो हे मलाच माहीत नाही. परत पाण्यावर तरंगलो तो पुढच्या विहिरीत निघालो!" भोळा माव नेहण्यावर भाणून 'पारा' म्हणाला.

व्यापाऱ्याचा त्याच्या बावेवर विस्वास बसला.

"मुला! तुझा अनुभव आगळा आहे. बगदाद शहर आहे. फारच दुकन आकास. तुला कोरले कपडे देतो ते घाल. आजची रात्र ह्याच जेवून नीज. उद्या सकाळी तुझ्या गावी जाण्यास नीध म्हणजे झाले!" तो व्यापारी म्हणाला. (क्रमशः)

हेका

रस्त्यावरील कुऱ्यांचे भुंकणे ऐकून रामजीची सोपमोड सासू, त्यावेळी मध्यरात्र उठवली असावी. जाग आलीच आहे तर उठून बघितलेलेच बरे, विचार करून दार उघडून ते बाहेर आले. अंधाऱ्या रस्त्यावर एका गाढवाला पाहून कुऱ्या भुंकत होती. बाहेरची थंडी अंगाला ओवत होती. कुऱ्यांना हाकलून आत घेतांना, ओसरीवर कुणीतरी मुटकुळं करून सोपल्यासारखं त्यांना दिसलं.

“कोण आहे ते?” रामजी मोठ्याने म्हणाले. तिकडून उत्तर आले नाही. रामजीने त्या माणसाला हाताने हलविले. थंडीमुळे त्याला हुडहुडी भरली होती. अंग तव्यासारखे तापले होते.

“तुला बरे नाहीसे विसतेय, बाहेर थंडीही कडाक्याची आहे. आत येऊन नोव.” रामजी म्हणाले.

महाप्रयासाने उठून बसत त्याने रामजीला हात ओढले. हाताचा आधार देऊन रामजीने त्याला उठविले व आत चढई अंधकून एक घोंगडी पांघरायला दिली.

क्षणभरात माणसाला गाढ ओप लागली. त्याच्याबद्दल विचार करीत, बराच रामजीला ओप आली नाही.

कुणीतरी दार ठोठावत असल्यासारखे वाटून रामजीला जाग आली. दिवस कासराभर बर चडला होता. दार बाजविणारी व्यक्ती, त्याची वायको सीताबाई होती. ती आदल्या दिवशी, नातलगंढे लग्नाला गेली होती. सकाळ होताच घरी आली होती.

“दिवस वर येईलतोवर निजलातसे?” असे म्हणत ती आत आली. चढईवर

घोंगडी पांघरून कुणीतरी निजलेले पाहून—
“अय्या! कुणीतरी पाहणे आलेले दिसताहेत! कोण आसंय?” तिने नवऱ्याला विचारले.

“कोण आहे कुणास काळक!” असे म्हणत रामजीने पडलेला वृत्तांत सांगितला.

“बिचारा! थोडा कडत काढा करते, म्हणजे बरे वाटेल. तुम्ही त्याला उठवून तोंड घुन्याला सांगा.” सीताबाई म्हणाल्या व बाई बाईने स्वयंपाकघरांत गेल्या.

रामजीने माणसाला उठवायला म्हणून हात लावला तो त्याची बोवडीच बळली. सत्री अद्दी सारखे तापलेले त्याचे सरीर आता थंडगार पडले होते!

“हा गेला की मं!” रामजी चपत्कारोपकडे जोरडले.

ते ऐकताच सीताबाई पटकन बाहेर आल्या. “सरप की काय? अगो बाई! आता काय करावं? कोण? कुठला? कांही थांगपत्ता नाही!” म्हणत कपाळाळा हात लाऊन बसल्या.

रामजीने त्याच्या कनवटीला चांचपून पाहिले. त्याच्या हाताला एक पुरचुडी लागली. ती त्यांनी बाहेर काढली. ती पैसांची पिशवी होती. रामजीने तो पिशवी रिकामी केली. पैसांबरोबर एक चिट्ठी

ही त्यात विसकी. ते एक होते. बाईने मुकासा लिहिले होते. मजकूर असा होता:

“बि. नारायण! हल्ली तू तामाने भावारी असतोस असे आपल्या गांवाकडच्या एका माणसाकडून समजले. आता तुमी प्रकृती कशी आहे?

इकडे तुम्हा धाकट्या भावाची परिस्थिती हाताखीचीच आहे. ‘मृलीच्या लग्नासाठी तीन हजार रुपये कुटून जमे करुं’ या विवंचनेत तो आहे. स्थळ चांगले मिळाले आहे. अशा वेळी तुम्ही आपला हेका सोडून, सारी कित्तिपं विसरायला हवीस. राधाच्या लग्नासाठी तू मदत

करायला हवीम. तू मोठा आहोस म्हणून धाकट्याची अदवण तुला नांवमन घ्यायला हवी.

पत्र पोचताच प्रकृती बरी असल्यास, पैसे घेऊन बाहेर नीच. आम्ही हत्की घर बदलले आहे. नवीन पत्ता पुढील प्रमाणे आहे. हे पत्र सोबत आण म्हणजे घर सहज सांपडेल."

ही चिट्ठी वाचून रामजीला सर्व उलगाडा झाला. तो बायकोला म्हणाला—"विचारा! पुतणीच्या लग्नासाठी पैसे घेऊन निघाला व वाटेतच गेला! ही चिट्ठी जवळ होती म्हणून घरे, आपल्याला त्याच्या भावांचा तरी मिळाला!"

"तुम्ही लगेच बाहेर पडा बघू त्या गांवी जाऊन त्यांना हे पत्र व पैसे पोचते करून, घडलेली सर्व हकीगत त्यांच्या कानावर घाला व त्यांना घेऊन ये. तुम्ही येई पर्यंत मी लग्नघरी राहने. घराला कुलूप घालूया." सीताबाई म्हणाल्या.

लगेच ते दोघे ही घराला कुलूप घालून बाहेर पडले. रामजी भाड्याचा टागा घेऊन नारायणाच्या धाकट्या भावाच्या गांवी निघाले. तिथे पोचो पर्यंत दुपार झाली. घर सांपडायला विशेष त्रास झाला नाही. परंतु घराची पोचतांच आंतील संवाद ऐकून रामजी बाहेरच थांबले.

"आई! पैशांची कुठही सोय झाली नाही. हा संबंध जुळलेसे वाटत नाही. त्यांना 'दुसरीकडे वधा' म्हणून सांगून टाकतो." धाकटा भाऊ असला.

"हे कायरे तुम्हे बोकणे! पैशांच तोंड पाहून सोन्यासारकं हातचं स्पळ घालवितोस की काय? तुझ्या भावाला 'पैसे घेऊन ये' म्हणून पत्र लिहिलं आहे. नक्कीच घेऊन येईल तो!" म्हातारीचा आवाज झाला.

"मला न सांगतां तू कसं लिहिलस? दादाच्या पैशाला, मी मेलो तरी हात लावणार नाही! मलाचं लग्न झालं नाही

तरी चालले!" रागाने धाकटा भाऊ म्हणाला.

"विनाकारण होण्यांत राग घालून नकोस! तुमच्या हेक्यापायी पोरीच्या आयुष्याचं भातेर कसं नकोस! माझं म्हातारीचं एवढं तरी ऐक." थोडा दम घेऊन ती पुढे म्हणाली—"धुल्लक कारणा-वरून, गेली दहा वर्षे तुम्ही भावांनी एक-मेकांची तोंडं देखील पाहिली नाहीत. राधाच्या लग्नांत तरी भेटाल अशी मला आशा वाटली." म्हातारी म्हणाली.

रामजीने दार बाजविले व "नारायणा-च्या भावाचे घर हेच कां?" विचारले.

एका चाळणीच्या भाणसाने दार उघडले. "कोण तुम्ही? आत या!" वारकरीवाटून म्हणाला.

रामजी आत गेले व एका कुर्चीत बसले. पैशांची पिशवी टेबलावर ठेवली. चिट्ठी त्या गृहस्थाच्या हाती दिली. ती वाचून तो म्हणाला—"हे आईने, माझ्या मोठ्या भावाला लिहिलेले पत्र आहे. मला तोंड दाखवायची लाज वाटली म्हणून पैसे पाठवून दिलेले दिसताहेत! आमी ती पिशवी माझ्या समोरून उचला बघू!" चिडक्या स्वरात तो म्हणाला.

"तुमचे भाऊ स्वतःच येणार होते. परंतु येऊं शकले नाहीत! तुम्हा दोघांची

भेट या जप्ती तरी जराम्य आहे!" असे म्हणून रामजीने घडलेले सर्व काही सांगितले.

सगळे ऐकल्यानंतर धाकट्या भावाच्या तोंडून शब्द उमटला नाही. म्हातारी ओक्ता-बीजी रडू लागली.

"दादा मला क्षमा कर!" असे म्हणत ती गृहस्थ ही रडू लागला.

ते पाहून रामजीला थोडी सुद्धा दया आली नाही.

"जिवंत बाजसाची किंमत कळणे कठीण! तुझ्यावर तुझ्या भावाचे प्रेम असल्या शिवायच कां तो एवढे बरे नसतांही पैसे घेऊन निघाला? तू भातप्रेमाला इतके

दिवस मुकला होतास. परंतु आतां तर कायमचा पारला झालास!" ते म्हणाले.

तो आरडा-ओरडा ऐकून सोंजार-माषारचे सर्वलोक गोळा झाले.

तेवढ्यात "काय झाले? झाले तरी काय?" असे म्हणत एक पक्षाशीचा गृहस्थ पुढे आला.

त्याला पहाताच धाकटाभाऊ त्याच्या जवळ जात—"दादा! तू जिवंत आहेस का? मला मूर्खाला तुझा चांगुलपणा कळला नाही!" असे म्हणून त्याच्या पायावर पडला.

आता पर्यंत प्याला भापण मेसेला समजत होतो, तो नारामण तो हाच, समजायला रामजीला वेळ लागला नाही.

घडलेला वृत्तांत ऐकून तो थोड गृहस्थ हसला. "मी पैसे घेऊन परबांच मिघालो. राधासाठी एकाही बनारसी साडी ध्यामी म्हणून बाहेर गांभी गेलो. तिथे एक म्हातारा—'धर्म करा बाबा! मला कुणी नाही.' म्हणत मागे लागला. दया घेऊन दिले.

मी पैशांची पिजवी बाहेर काढून त्याला एक रुपया दिला. कापड खरेदीसाठी मी दुकानांत जाईस्तोवर तो मागेच येत होता. सोंवटी साडी खरेदी करून पैशांसाठी कनवटीला हात लाऊन पहातो तो पिशवी दिसेना! मला त्या म्हाताऱ्याची खंका आली. त्याच्यासाठी रूप शोधले. पण व्यर्थ! परत घरी गेलो व दुसरे पैसे घेऊन सरळ दुकानेच येतो आहे. तुमच्या-दरी मेसेला तो माणूस खोरच असावा!" तो थोड गृहस्थ रामजीला म्हणाला.

"त्या खोराने मरते वेळी पुण्य साधले! म्हणून तुम्हा भावांची घेट झाली!" म्हातारी समाधानाने म्हणाली.

"बरंय, मी येतो. घरी पुढचे काम निस्तरायला हवे!" रामजी म्हणाले.

"पुढच्या महिन्यांत आमच्या मुलीचे लग्न आहे. तेव्हा न विसरतां सव्ही परिवार लग्नाला या बरं का!" दोघा भावांनी रामजींना आवाहाने लग्नाचे निमंत्रण दिले.

[१५]

[शिवदत्ताच्या गोळात निघालेल्या समरसेनने, एका मगरीच्या ताबडीत आपलेल्या, आपल्या सैनिकांना बांधविले. त्यांच्याकडून त्याला, व्याघ्रदत्त कुणीकडे गेला समजले. तसेच आतावर त्याच्याकडे एक पक्षी त्याला मिळाले. तेवढ्यात, दोंगरावळी काही सैनिक एकाएकी बाणांचा धाव करू लागले. पुढे—]

समरसेनला; त्याच्यावर बाण सोडणारे बंदी बनवायचा त्यांचा प्रयत्न विसरतो सैनिक कोण आहेत, हे समजायला वेळ लागला नाही. "व्याघ्रदत्ताचा अय! व्याघ्रदत्ताचा विजय असो!" अशा आरोळांची दोंगर-दऱ्या दुमदुमून गेल्या.

"हे व्याघ्रदत्ताचे सैनिक असून, त्यांना आपण असलेले ठिकाण माहीत झाले आहे. सावध व्हा! आपल्याला चारीबाजूंनी वेळून, बंदी बनवायचा त्यांचा प्रयत्न विसरतो आहे!" असे म्हणून समरसेनने आपल्या सैनिकांना सावध केले.

व्याघ्रदत्ताचे सैनिक दोंगरातील खडकां-भागे लपून समरसेनावर व त्याच्या सैनिकांवर बाण सोडत पुढे-पुढे सरकू लागले. अशा संकटग्रस्त प्राण वांचवायचे म्हणजे समरसेनला एकच मार्ग दिसला. तो म्हणजे खडकांच्या आड लपत-लपत

तो प्रदेश सोडून तेथे लोकर निघून जाणे !

समरसेनच्या पाठोपाठ त्याचे सैनिकसुद्धा निःशस्त्रपणे स्वतःच्या आडून जवळच असलेल्या भुयाराच्या दिशेने रांगत-रांगत पुढे जाऊ लागले. 'या भुयाराच्या मार्गाने आपण कुठ पोचू? किंवा भुयाराबाहेर काय असेल?' अशा प्रश्नांना पीडले नाही. आधी व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांच्या कचाट्यातून बाहेर पडणेच त्यांना महत्त्वाचे वाटले !

शेवटी सर्वजण सुरक्षितपणे एका अंधाऱ्या गुहेत पोचले एकदाचे ! व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांच्या आरोळ्यांचा आवाज हळूहळू

कसा होऊ लागला. 'आपल्याला कोषत वहुतेक ते, दुसऱ्या दिशेला गेले असावेत'; असे समरसेनला वाटले.

तोवर भर दुपार आली होती. त्या अंधाऱ्या गुहेत जडझळत समरसेनने पुढे वाट काढली. थोडे पुढे गेल्यावर त्याला नारीकसा उन्हाळा कवडसा दिसला. आणखी थोडे पुढे गेल्यामंतर ते गुहेच्या पलिकडे पोचले.

तिथे दिसलेले दृश्य पाहून समरसेनला फार आश्चर्य वाटले. शिवदत्ताने दिलेल्या नकाशात दाखविलेले ते एक पठके नगर होते. कुठलेतरी महानगर भूकंगामुळे उध्वस्त झालेले दिसत होते. मोठमोठ्या भवनांच्या भिती कोसळलेल्या होत्या. दगडात कीरलेले काही अर्धवट मोडलेले कुडत्याही क्षणी कोसळतील असे वाटत होते.

"हे, शिवदत्ताच्या नकाशात दर्शविलेले 'शिथिल-नगर' असावे; याबद्दल काही शंका नाही ! शिवदत्त वहुतेक इथेच लगलेला असावा. म्हणून आपण पुढे जाणेच योग्य ठरेल !" समरसेन म्हणाला. त्याच्या साथीदारांना त्या शिथिलनगराकडे पाहून नवल वाटत होते.

त्या विंगल प्रासादांच्या भग्नावशेषांकडे जाण्याच्या विचारात समरसेन असता,

एकाएकी संसर्पनी व आरोळ्यांच्या आवाजांनी तो सगळ्याप्रदेश दुमदुमून गेला. थोड्याच क्षणांत पन्नास-साठ सैनिकांच्या समवेत व्याघ्रदत्त त्या शिथिलनगराकडेच येत असलेला, समरसेनला दिसला.

त्याने आपल्या सैनिकांना सावध केले. व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांबरोबर कुणीकडे जात आहे; हे गाहू लागला. व्याघ्रदत्ताच्या हालचालीकडे पाहता, तो समरसेनचा विषयच विसरून येलेला दिसत होता.

साधारणतः कार्यभाग साचल्यासारखा, व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांच्या पुढे-पुढे मोठ्या दिमावाने येत होता. त्याच्या पाठोपाठ त्याचे अनुयायी, हारम-

बिलोद करीत, मधूनच आपल्या नायकाच्या जयजयकार करीत येत होते.

'व्याघ्रदत्ताने शिवदत्ताला तर बंदी बनविले नाही ना?' अशी शंका समरसेनच्या मनात येऊन गेली. परंतु सैनिकांबरोबर कुणीही बंदीवान स्थाला दिसला नाही. "तरंग, अपूर्व शक्तिशाली असे शास्त्रेयाचे विशूल कोठे आहे, हे तर या व्याघ्रदत्ताला कळले नाही ना !" समरसेनच्या मनांत आले.

व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांना पळलेल्या भवनांकडे येऊन गेला. 'कुठे जायचे आहे' आधीच माहीत असल्याप्रमाणे तो आपल्या अनुचरांबरोबर सरळ संपादनाचालू लागला.

मध्याह्न संधीची वाट पहात असलेला समरसेन बगडीच्या आव लपट-छपट एका विशाल भवनाच्या प्रांगणाकडे आपल्या सैनिकांबरोबर पोचला. तिथे छिन्न-विच्छिन्न झालेल्या एका विशाल स्तंभाभाई लघूभ व्याघ्रदत्ताच्या हालचालीकडे लक्ष देऊ लागला.

आपल्या अनुयायांपुढे चालत असलेला व्याघ्रदत्त एकाएकी थांबला व मार्गवळून आपल्या सैनिकांना गंभीरपणे म्हणाला—
"व्याघ्रदलातील पोड्यांतो! आपले श्रम फळाला येण्याची वेळ आता येऊन ठेपली आहे. तुम्हापैकी प्रत्येकाला एकेका देशाचा अविपती करण्याचे वचन मी दिलेलं च

आहे. ते बाबदान मी पूर्ण करावयास तत्पर आहे. परंतु त्या आधी तुम्ही एक साहसपूर्ण असे काम करावयास हवे!"

"आम्ही कुठलेही साहसकार्य करण्यास सिद्ध आहोत! ते कार्य कोणते हे सांगा!" त्याचे अनुयायी उत्साहाने म्हणाले.

संवर्मित करीत म्हणाला—
"या क्षिप्रसनभरात आपली मनोकामनापूर्ण होणार आहे. ■ बघा, ■ समोरच्या प्रासादाकडे बघा! त्याचे सिंहद्वार मोडून, दगडा-खोदण्यांनी वाटच बंद झालेली आहे, तुम्ही ते मोडलेले स्तंभ ■ ■ ■ सर्व शिळा बाजूला सरकवून त्या प्रासादाची वाट मोकळी करा. ■ ■ ■ जी अप्रत्यक्षपणे मोडून काढण्यासाठी आला आहोत, ती त्या प्रासादातच आहे!"

व्याघ्रदत्ताचे बोलणे ऐकून त्याच्या अनुयायांना कधी नव्हे तो उत्साह आला. एकमेकांना सूचना देत ते त्या भवनाच्या दाराकडे निघाले. काही जणांनी हातांत पहार घेऊन दारापुढे भगलेल्या मोठ-मोठ्या शिळा सरकवायला सुरुवात केली.

उत्साहातिरेकाने कामाला लागलेल्या त्या सैनिकांना पुढे सज्ज असलेल्या संकटाची कांही कल्पना नव्हती. त्या जीर्ण-प्रासादाच्या भिती व खाच एकीकडे कलनले होते व अगदी पडण्याच्या तयारीतच होते.

पूर उभा असलेला समरसेन हे सर्व पहात होता. व्याघ्रदत्ताची आका पाळीत असलेल्या त्या सैनिकांवर कुठलीतरी भित किंवा स्तंभ कोसळून; त्या सर्वांवर भीषण अपघाताचे मरण भोडवणार असल्याचे तो उभड्या डोळ्यांनी पहात होता!

व्याघ्रदत्त मात्र दूर राहून, खडक आजूला सारणाऱ्या आपल्या सैनिकांना ओत्साहन देत होता. त्याचे मात वळवून त्या भितीकडे वारंवार पाहणे व नजर रोखून दाराकडे पाहणे, या दृष्टी त्या दुष्टाला, येऊ पातलेल्या संकटाची पूर्ण कल्पना असावी, असे समरसेनला वाटते. 'व्याघ्रदत्त जाणून-बुजून, आपल्या साथी-

दारांना या आपत्तीच्या तोंडी देत आहे की काय?' अशी शंका समरसेनच्या मनांत येतेच तोच; भडगडत ते त्रिभुलभवन कोसळले व कानठळ्या वसविणारा आवाज आसमंतात मरून गेला. कोसळलेल्या भितीच्या व स्तंभांच्या साठी चिरडलेले व्याघ्रदत्ताचे अनेक सैनिक कुरु किकाळ्या फोडून मरण पावले, तर अजमी झालेले काही जण हाहाकार करीत को- नसे आपले प्राण वाचवून बाहेर पडले.

ही भयंकर घटना, डोळ्यांची पापणी मवेस्तोवर घडून गेली. अजमी झालेल्या व जीव वाचवून बाहेर पडलेल्या थोड्या सैनिकांना घेऊन, व्याघ्रदत्त थोडाबाजूला सरला.

'त्याच्यावर विश्वास ठेवून जगांनी मरण-समाधी घेतली' याचे त्याला सोळमात्र दुःख झालेले दिसत नव्हते. त्या दारुण अपघाताने समरसेनचे काळीज पिळवटून निघाले.

"काहीतरी नकळत झालेल्या चूकीमुळे व्याघ्रेश्वरी कोपलेली असावी; म्हणूनच तिने या सिंहदाराजवळ अनेक जणांचा कळी घेतलेला दिसतो आहे. आता यापुढे आपल्याला कुठल्याही संकटाला तोंड द्यावे लागणार नाही! अगदी निर्वास्त व्हा!" असे म्हणत व्याघ्रदत्ताने आपल्या हातात

असलेला एक कायद त्यांना दाखविला व तो पुढे म्हणाला—"अद्भुतशक्ती असलेले शाक्तेयांचे विशूल असलेले ठिकाण, तुम्हाला दाखवायचा विचार आहे. त्या विशूलाच्या प्रभावामुळेच उरलेस सर्वजण या पृथ्वीवर राजाधिराज होणार आहेत! विशूल असलेले स्थान, नकाशात स्पष्टपणे दाखविलेले आहे. हत्तीच्या घनामध्ये, विश्वकापासून संभर पावस लाव, मृतवीरांच्या समाधी वाळी, युद्धोद्दोहीच्या अस्थि-पंजरात शाक्तेयांचे विशूल लपविलेले आहे!"

आडोळास राहून, सर्व एकत असलेल्या समरसेनच्या अंगावर, आश्चर्याने काटा उभा राहिला. भीतीने त्याचे अंग सरसर कापू लागले. अपूर्वशक्तीमुक्त विशूला करिता, एवढी युद्ध व एवढ्या हत्ती घडल्या; विशूल अक्षरीस या महा-दुष्ट व्याघ्रदत्ताच्या हाती लागवे ना!

"आता काय जरे करावे?" असा यत्नप्रयत्न समरसेनच्या मनांत काहूर माजवू लागला. शिवदत्ताचे काय झाले? त्याला विशून कोठे आहे; हे ठाऊक आहे का? त्याच्याबरोबर असलेल्या फक्त महा सैनिकांबरोबर व्याघ्रदत्तावर पाळून जाणे योग्य ठरेल का? असा प्रश्नांनी त्याला भंडावून सोडले.

समरसेनला काय करावे याचा निर्णय घेता आला नाही. व्याघ्रदत्ताच्या हाती एकदा का, ते विशूल गेले तर त्याच्यापुढे दुसऱ्या कुणाचाही टिकाव लागणे नाही. संवत्तन विश्वांमध्ये अद्वितीय असे एकाची व चतुराक्ष धांवादेखील 'दासोऽहं' झाले लागेल, त्यांचे देखील काही चाल- पार नाही! धनराशींनी भरलेल्या मौका व त्यांचे रक्षण करणाऱ्या नायक्यासुद्धा व्याघ्रदत्ताला वशीभूत होतील, यात काही शंका नाही.

अशा आपत्तिसमयी आपल्याला सहाय्य करू शकणारा एकदा चतुराक्षच होय! परंतु त्याला मदतिवृत्ती कळविणार कवी?

तो मावेळी नागकन्यांना वशीभूत करण्याच्या प्रयत्नांत असेल. चतुराक्षाला, शाक्तेयाच्या या महासामर्थ्यशाली विशालाबद्दल, कांही कल्पना असेल का? ते विंगुल जर आपल्या एकट्याच्या हाती लागेल, तर हे द्विपच नव्हे, तर साऱ्या विभुवनावर आपला अधिकार गाजविता येईल!

अशा अगणित विचारांमध्ये समरसेन गडला असता, व्याघ्रदत्ताच्या धीरगंभीर आवाजाने त्याची विचार मालिका तुटली. "उद्यां महागर्भ-विदस आहे. रविचार असून, अमावास्या आहे! तेव्हा आज रात्री आपण इथेच विसावा घेऊ या! रात्री, बरोबर एक राजता, आपण यज्ञ-वनांत प्रवेश करणार आहोत!"

आपल्या अनुयायांना अशी सूचना देऊन व्याघ्रदत्त एका मोठ्या शीलास्तंभावर बसला. आपापली आयुधं खाली ठेवून, त्याचे अनुयायीसुद्धा त्याच्या भोवती कोंवाळे करून बसले. व्याघ्रदत्ताचे डोकण ऐकल्यानंतर समरसेनाच्या मनांत आशेचे किरण

डोकावू लागले. अजून चोवीस तासांचा अवधी त्याला मिळाला होता. कालावधीत कांहीतरी करून-नव्हे आले तर-रात्री निजलेल्या व्याघ्रदत्ताचा गळा दावून कां होईना-आपला मार्ग साफ करायला हवा होता. तोपर्यंत त्याला व त्याच्या सौवर्यांना विसावा येईल...

विचार करीत समरसेनने मागे वळण्याकरिता एक गिरकी घेतली. ती गिरकी असता, ती ज्या तुटसेल्या कावाचा टेकला होता, तो घक्का लागून खाली कोसळला, त्यानरोबर मोठा आवाज झाला.

त्या आवाजासरशी पायाळ झालेल्या चित्वासारखा, व्याघ्रदत्त मंचेत होऊन उभा राहिला. पाठोपाठ त्याचे सैनिकसुद्धा आपापली हत्यार सरसावून सिद्ध झाले. व्याघ्रदत्ताची नजर, शिथिल-भयनाम दडून बसलेल्या समरसेनवर सरळ मिडली.

(क्रमशः)

आदर्शराजा

विकसावित्याने आपला हट्ट सोडला नाही.

साक्षात्पणवळ गेला, प्रेत आशावर कावून घेतले व तेहसोप्रमाणे मोन होऊन स्थानाच्या दिशेने चालू लागला. तेव्हा प्रेतात बसलेला बेताळ त्याला म्हणाला- "राजा! जगात सरकारी करून कांही लोक आदर्श व्यक्ती बनतात. परंतु पाप-कर्म करून देखील आदर्श व्यक्ती बनलेले कांही लोक आहेत. त्याचे उदाहरण म्हणून मी गुणसिंह नांवाच्या राजाची गोष्ट सांगतो, भ्रमपरिहार म्हणून ऐक." असे सांगून बेताळ गोष्ट सांगू लागला.

पूर्वी विदर्भ देशाचा राजा जयसिंह पाला दोन मुलगे होते. मोठा वीरसिंह व बाकटा गुणसिंह. लहानपणापासूनच गुणसिंहाची अभिरुची राज्यशासन व सत्रियोचित विद्याकडे होती. महामात्य माणिकबर्माजवळ ती राजनीती शिकला

व सेनापती शूरसेन यांच्या जवळून शस्त्रा-
स्त्रांचे व अन्य क्षात्रविद्यांचे स्थाने अध्ययन
केले. वीरसिंहाची आवड अगदी वेगळी
होती.

जयसिंहाने वंशपरंपरेप्रमाणे मोठ्या
मुलालाच, गादीवर बसवायचे ठरविले. हे
लक्षात आल्यानंतर, गुणसिंहाने आपले गुरू
असलेल्या मंत्री व सेनापतींशी संगनमत
केले व वीरसिंहाच्या राज्याभिषेकाच्या
आदल्या दिवशी रात्री पित्याला व भावाला
बंदी बनवून तुरुंगात टाकले. दुसरे
दिवशी स्वतःचा राज्याभिषेक करविण्याची
तरतूद केली. गुणसिंहाचा राज्याभिषेक
होत असता, महामात्यांनी राजमुकुट

उचलला व युवराजाच्या होक्यावर ठेव-
णार तोच.

"हे काय करताय?" गुणसिंह म्हणाला.

"महाराज! हे राजमुकुट आहे." महा-
मंत्री म्हणाले.

"राजमुकुट घारण केले नाही तर
प्रजापालन करता येत नाही कां. महा-
मात्य!" गुणसिंह म्हणाला. "माझ्यासून
राजवाड्यांत भोग-विलास करिता होणारा
व्यय थांबवा! मीसुद्धा राजदरबारातला
एक अधिकारीच आहे. म्हणून [redacted]
करिता योग्य असे वेतन [redacted]!"

मंत्र्यासकट सर्व दरबारी व सभासदांना
आश्चर्य वाटले.

गुणसिंहाने शेवटपर्यंत आपल्या वेतना-
तच अगदी सार्धेपणाने निर्वाह केला.
प्रजेच्या सोईसाठी व देशाच्या प्रगतीसाठी
अनेक योजना आणून त्या कार्यरूपाळा
आणला. थोड्याच [redacted] स्थाने देशाला
प्रगतीशील व [redacted] बनविले.

विदर्भापासून पंढर कोसावर विरूप
नांदाचे एक राज्य होते. चित्रसेन नांवाचा
राजा तिथला प्रतिपालक होता. सर्व
शास्त्रांमध्ये पारंगत व विद्वानिपुण अशा
आपल्या युवराजावर राज्य-भार सोपवून
आपण मातां विद्यांती घ्यावी, अशा निचा-
रात तो होता. स्थाने आपला सुयोग्य

पुत्र विजयसेन याला जवळ बोलवून असे
सांगितले.

"नुस्रा विद्याभ्यास तू पूर्ण केलस हे
सारे आहे. पण राजाला निव्वळ शास्त्र-
ज्ञानावर अवलंबून चालत नाही, जोडीला
बोडा अनुभव हवाच! म्हणून तू वेशाट-
नाला जा. आजूबाजूची राज्यव्यवस्था पहा.
कुणो आदर्श [redacted] दिसला तर काही दिवस
त्याच्या हाताखाली अनुभव घे व त्याच्या
व्यवस्थेतील चांगले व ब्राह्म ते शिकून ये!"

बहिलांची आज्ञा शिरोधार्य मानून
विजयसेन देशाटनासाठी बाहेर [redacted].
निरनिराळ्या राज्यांमध्ये जाऊन तेथील
राजांचे गुण-अवगुण, वासन व्यवस्थेतील
भारकाडे व राज्याची स्थिती-गती पहात

काही काळ लोटल्यानंतर विदर्भ देशात
पोचला. तिथल्या प्रजाजतांकडून गुणसिंहा-
बद्दल व त्याच्या प्रजापालनावद्दल ऐकून
गुणसिंहाची मेट घेतली व त्याच्याकडे
काही दिवस रहावे मशी आपली इच्छा
व्यक्त केली.

विजयसेनाने काही काळपर्यंत गुण-
सिंहाच्या दरबारी नोकरी केली. नंतर
स्वदेशी परत गेल्यानंतर त्याच्या पित्याने
त्याचा राज्याभिषेक केला.

दिवस गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला-
"राजा! राज्याभिषेक करवून सिंहासना-
वर बसायच्या वेळस पित्याची आज्ञा
मानून, त्रास येत देशाटन करीत विजय-
सेनने अखेरीस 'गुणसिंहाला आदर्श मानले'

ही त्याची चूक होती, असे ससा वाटते. राज्याच्या लोभामुळे पित्याला व पोरल्या-भावाला अत्याधाने बंदीवान बनविणारा गुणसिंह 'आदर्श राजा' कसा ठरेल? या शंकेचे समाधानकारक उत्तर माहीत असून तो दिले नाहीत तर तुझ्या डोक्याची शंभर शकलं होऊन तुझ्याच पायांवर लोळू लागतील."

त्यावर विक्रमादित्य म्हणाला—"गुणसिंहाने राज्य-लोभामुळे पित्याला व भावाला बंदी बनविले, असे म्हणायला कांही आधार नाही. असनी राजापासून प्रजेने रक्षण करून, तिचा उत्तमतःने प्रतिपाळ करण्या करिता त्याला तसे करावे लागले. गुणसिंहाने जर राज्य-लोभामुळे तसे केले असते तर तो राज-बैभव सोडून असा साधेपणाने राहिला नसता. प्रजेच्या सुखा करिता इतका नसता. इतकेच नव्हे तर, राजा म्हणून स्वतःला श्रेष्ठ न समजता आपणही राज्याचा एक सेवक आहोत असे मानले. व आपणही प्रजेतील

एक नागरिक बनून राहिलो तर प्रजेच्या समस्या अधिक चांगल्या तऱ्हेने समजतील व त्याचा परिष्कार करता येईल या भावनेने, राज्याच्या प्रगतीसाठी व प्रजेच्या सुख-शांतीसाठी त्याने जे प्रयत्न केले ते जमेल धरता, 'आदर्श राजा' ठरण्यास जी लक्षणं लागतात ती सर्व आपल्या ठायी आहेत हे दाखवून दिसते. पित्याला व भावाला बंदी बनविणे ही त्याची वैयक्तिक मान होती. व्यक्तिगत विवसापेक्षा, राजा म्हणून गुणसिंहाने प्रजेची कशी सेवा केली हे महत्त्वाचे ठरते. यावरून तो कदाचित आदर्श-पुत्र किंवा आदर्श-भाता नसेलही; परंतु तो आदर्श राजा होता ■ निविदार सत्य आहे. विजयसेनने गुणसिंहाला आदर्श राजा मानले ही त्याची चूक नव्हती."

अशा तऱ्हेने राजाचे मोन भंग होताच येताळ प्रेतासह नाहीसा झाला आणि साड्याला जाऊन लोंबकळू लागला.

(कल्पित)

ग्रहण-स्नान

नागोपंत ■ गांवातील मोठ्या शेतकऱ्या-पैकी एक असून बोलण्यात अगदी पटाईत होते. "भूक नसलेला व कर्ज नसलेला ■ जगात सापडायचा नाही!" असे ते नेहमी म्हणत असत. 'ते दिशायला थोमेत व शेती-वाडीवाले दिसले तरी त्यांच्या डोक्यावर भरपूर कर्जाचा बोजा आहे' असे इतरांना सांगत असत. परंतु कुणी अडचणीत सांपडलेला त्यांच्याकडे आला तर भारी व्याजाने कर्जाऊ रकम देत असत.

एकदा त्यांच्या शेजारचा एक गरीब शेतकरी सोमनाथ त्यांच्याकडे कर्ज भागायला आला. त्याचे दोन एकरांचे शेत नागोपंतांच्या शेताला लागूनच होते. ते आपल्या हाती आले तर बरे, असे बरेच दिवसापासून नागोपंतांच्या मनांत होते.

"सोमाजी! प्रत्येकावरच कधी ■ कधी अडचण ही येतच असते!" असे म्हणून

नागोपंतांनी सोमनाथाचे दोन एकर शेत गहाण ठेऊन पेतले ■ त्याच्या गरजेपेक्षा थोडी जास्तच रक्कम त्याच्या हातावर ठेवली.

त्यानंतर लागोपाठ दोन वर्षे पाऊस नीट पडला नाही व सोमनाथाच्या शेतांत पीक आले नाही. त्यामुळे आता हा कांही कर्जफेड करू शकणार नाही याची लागी पटल्यानंतर नागोपंतांनी सोमनाथाच्या भागे कर्जफेडण्यासाठी लकडा लावला. 'आणखी एकवर्ष थांबा' म्हणून सोमनाथाने मनधरणी केली.

"येत्या सुगीला पाऊस चांगला होईल याची खात्री आहे वाटत? मरण कधी येईल व पाऊस कधी पडेल हे जर खचित समजले तर मग आणि काय हवं होतं! इकडे सावकार माझ्या उरावर बसला आहे. तुम्ही तर दोन एकरच जमीन आहे

पण माझी कर्जापायी वहा एकर जाणारसे दिसतेय!" नागोपंत म्हणाले.

'आपले दोन एकर भेत हा गिळंकुत करून पाहतो आहे' हे सोमनाथाला कळून चुकले. परंतु गत्यंतर नसल्यामुळे त्याने ते नागोपंतांना कर्मफेड म्हणून देऊन टाकले.

त्यानंतर एका आठवड्याची सूर्यग्रहण होते. नागोपंतांच्या मित्रांनी त्यांना ग्रहण-स्नानासाठी नदीवर चलय्याचा आग्रह केला. नदीवर आंधोळीला गेल्यानंतर तिथे येणाऱ्या वाचकांना वान-धर्म करावा लागेल या भीतीने ते म्हणाले-"त्या नदीचेच पाणी एका छोट्या कालव्यातून बाजूच्या तळ्यांत येतेय ना? मग ग्रहणाची आंधोळ करायला ते चालत नव्ही का?"

नागोपंतांचा चिक्कूपणा माहित असलेले मित्र हुसले व निघून गेले. जरावेळानंतर नागोपंत तळ्याकडे निघाले. तळ्याकडी काही भिकारी त्यांना दिसले व काही म्हातारे तळ्यांत आंधोळ करीत असलेलेही त्यांनी पाहिले.

त्या भिकाऱ्यांच्या नजरेत पडू नये म्हणून नागोपंत दुरूनच तळ्याच्या दुसऱ्या-बाजूला जाऊ लागले. एका घोंड्यावरून पाय घसकून ते तळ्यांत पडले. पाणी खोल होते व नागोपंतांना पोहता येत नव्हते! "बाप्पा हो" म्हणत ते ओरडत लागले.

शेजारच्या गावी गेलेला सोमनाथ मुदेवाने त्याच काटेने पायी येत होता.

नागोपंतांचा आवाज त्याने ओळखला व मागचा पुढचा विचार न करता तळ्यांत उडी टाकली व त्याने नागोपंतांना काठावर आणले.

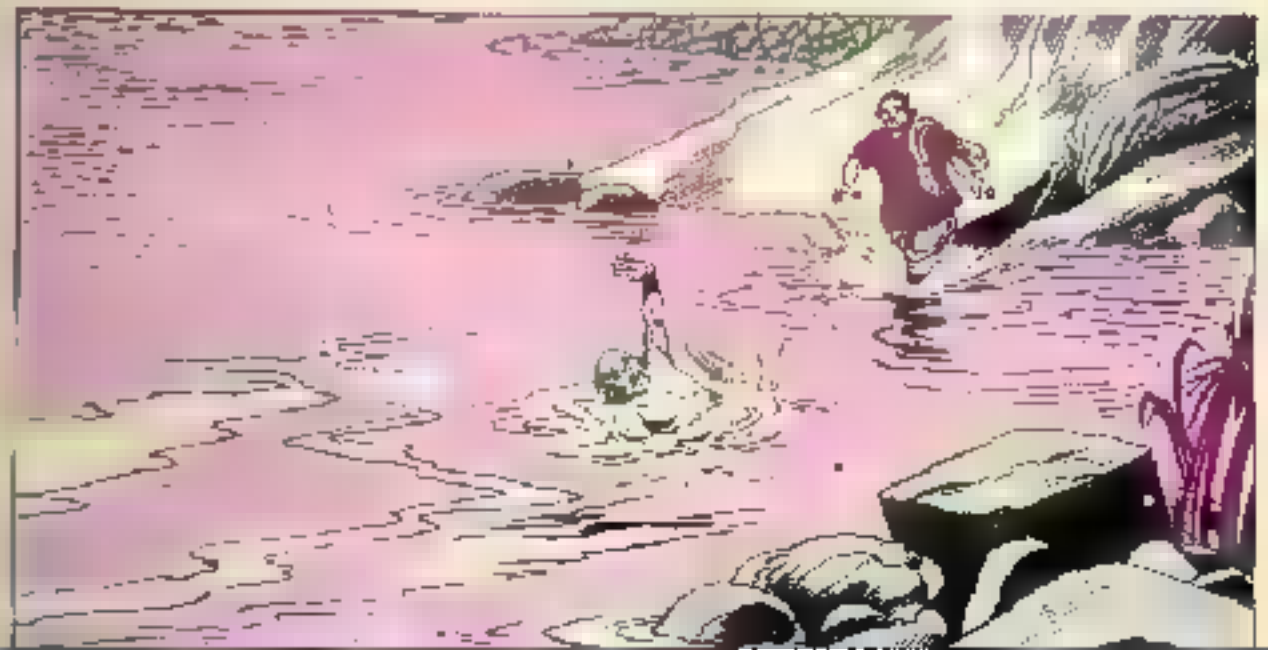
दगडावरून पाय पडताना त्यांचा उजवा पाय चांगलाच मुरगळला होता. अंगाला चांगलेच झरझरले होते. नागोपंतांना उठून उभे रहाता येईना. त्यांनी सोमनाथाकडे केविलवाणी दृष्टी टाकली. सोमनाथाला त्यांची कीव आली. त्यांनी नागोपंतांना पाठीवर उचलले व घरी पोचविले.

नागोपंतांना भंघरणावरून हलता येईना. वैयाच्या चिकित्सेने काही पडेना. पाय कुडी तर कमी झालीच

नाही, उलट जखमांतून वास्तव ठणकावाहू. ही बातमी समजल्यामुळे त्यांचे जवळचे व दूरचे नातलग त्यांना भेटायला येऊ लागले व घरांतच मुबकाम ठोकू लागले.

शारीरिक बुद्ध्याबरोबर घरांत फिरलेल्या या पाहण्यांना कसे धाळवावे या विचचनेने त्यांची सोपच नाहिशी केली.

एके दिवशी त्यांची मून त्यांच्या मोठ्या मुलापाशी गान्हाणे गात असलेले त्यांनी ऐकले. "या घेरण्याचा एकदा निकाल लागला तर सुटून एकदाची! घरांत भर नेल्या वंजीभर नातलगंची उदबस करता करता व राधून-वाढून-वरकटी पडेना. पाय कुडी तर कमी झालीच जीव जातोय माझा!"

हे ऐकल्यापासून नागोपंतांच्या जिवाची चालभेल सुरू झाली. त्यांचे मन भेचून झाले. जिवापाड कष्ट करून एवढे कमवले ते मुलासाठी व नातवंडांसाठीच ना! सून म्हणाली ते मुलाने गप्प ऐकून घेतले गोष्टीत त्यांचे मन दुखावले.

दुसरे दिवशी नेहमीप्रमाणे सोमनाथ त्यांना भेटायला आला. पाहून नागोपंतांना गहिबकन आले. बडका प्रकार त्यांनी सोमनाथाला सांगितला. "सोमाजी! मला जाण आल्यापासून एकही धर्मकार्य माझ्या हातून चढलेले नाही. केलेली पापं फळांला भेट आहेत. बाकाड्या वाटेने धन कमवण्यात ह्यात गेली. आतां भोवावे लागते आहे."

सोमनाथाने त्यांची समजूत काढली. "सर्ज पाप धुवून काढायची क्षमता पश्चात्तापांत असते म्हणतात! तळ्यांत तुम्ही केलेल्या पाहण-स्नानांमुळे तर सर्ज पापांतून तुमची सुटका झालेलीच आहे. या गांभ्या वेद्याकडची चिकित्सा. आतां पुरे झाली.

गहरांत चांगले निष्णात वैद्य बसतात आपण त्यांच्याकडे जाऊं ना."

नागोपंत सोमनाथाबरोबर गहरांत आले. निष्णात वेद्यांची चिकित्सा सुरू झाली. महिन्या भरत धडधाकट होऊन गांधी परतले. अजूनही नातलग भरत बसलेले त्यांनी पाहिले. सर्वांचा चांबला पाहणवार करून त्यांनी सर्वानांप्रमाणे निरोप देऊन वाटेला लावले.

एके दिवशी सकाळी सोमनाथाला नागोपंतांनी हांक मारली. त्यांच्याबरोबर आपल्या शेताकडे गेले. शेताच्या शेताच्या मधल्या बांधावर असून बोलू लागले. सोमनाथाच्या शेताकडे बघत त्याला म्हणाले-"सोमाजी! त्या दिवशी तू म्हणालास 'मी बहण-स्नान पुण्यवान झालो आहे'; त्या वादरीत मला काही माहीत नाही, परंतु यापुढे न करता जगायचे ठरविले आहे. कर्जापायी गिळकुत केलेले तुझे हे शेत तुला धी आज परत देत आहे!"

हुशार भिकारी

रंगापूरत एक नवीन भिकारी आला. चार घरी मोक पोड मस लागला. परंतु एका भरता घावक "भाकर नाही, का तुकडा माही! जल चावता हो!" जसे म्हणत त्याला नेहमीच हुसकाऊन देत असे.

ते घर महत्त्वाची रंगाराबाचे होते.

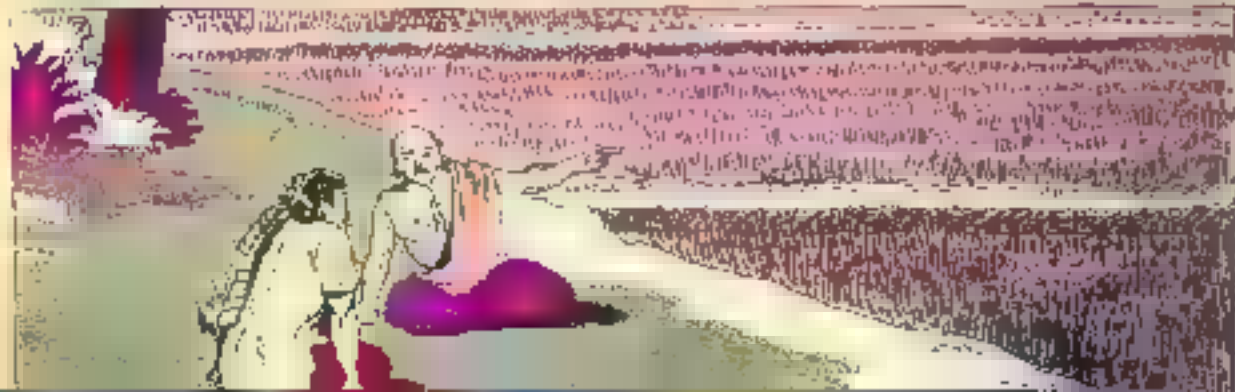
एके दिवशी तो भिकारी त्यांच्या बाराबर पाऊन "माताप्रपूर्णेभरी, पिमादेही!" जसे बोट्याने बोरड्या.

ते ऐकताच रंगाराब ताबताबाने बाहेर आला व "तुला कितीवां पांगायने? भिकार नाही धी बघ नाही! मीच इकून!" जसे म्हणून वार लावून घेऊं लागला.

"करा: मी मागायला आलेचो नाही!" जसेच भिकारी म्हणाला.

"यग कजाला झाला?" रंगाराब संकमला.

"मी कजोही आलो तर 'अज नाही' म्हणता ना? म्हणून इकडून-तिकडून कडून आजलेल्या मज्जातलं चोड आपल्याला देऊन जाण्यासाठी आलो आहे. मांड वाजाल!" जसे म्हणत भिकार्याने ठचवली.

चंदामामाची कथा

एका गावांत सोमशास्त्री नांवाचा, सर्व विद्यांमध्ये पारंगत असा विद्वान् रहात असे. त्यांनी सर्व धर्मांचा केला होता. त्यांच्या जवळील ज्ञानाचा सर्वांना उपयोग व्हावा म्हणून त्यांनी एका गुरुकुलाची स्थापना केली.

सोमशास्त्र्याचा नांव-लीकिक ऐकून धनेक विद्यार्थी त्या गुरुकुलात येऊ लागले. परंतु दुर्दैव असे की त्यांनी शिकविलेले विद्यार्थ्यांना काहीही समजत नसे. हळूहळू त्या गुरुकुलातील विद्यार्थ्यांची संख्या खूपच कमी झाली.

असे असतांना सुधांत नांवाचा, वध्यम वयाचा एक प्रौढगृहस्थ त्या गांवी आला. त्याला जवळचे असे कुणीच मज्हाते. जस-लेली सर्व माळ-मत्ता जमीने स्वाहा केल्यामुळे व 'फुलं विकलेल्या ठिकाणी काळं कधी विकणार?' म्हणून या गांवी

आला. एका शीवंत मानसाचा आपली कर्मे-कहानी ऐकविली.

त्या धनिकाने सर्व ऐकून बेंतले व म्हणाला—'तुला करण्याजोगे काम, मज नाही.' या विद्या-दान करू शकणारा कुणीही सुयोग्य गुरु नसल्यामुळे पार जोळबा होतो आहे. तुला जर मुलांना शिकविणे असत असेल तर, इथे तुला काही कमी पडणार नाही."

सुधांत विद्यांमध्ये तज्ञ होता असे नव्हे! ही गोष्ट त्या धनिकाला न सांगता— "इहा दिवसानंतर मुहूर्त आहे. त्या शुभमुहूर्तावर मी एका नव्या गुरुकुलाचा प्रारंभ करीन, पण त्यासाठी सोईस्कर जगा जागेची सोय आपल्यालाच करावी लागेल!" सुधांत म्हणाला.

धनिकाने ते आनंदाने मान्य केले. भूतर्तव्या बाधी सुधांत सोमशास्त्र्यां-

जवळ गेला व त्यांना अभिवादन करून म्हणाला—'पंडितसेष्ठ! आपल्या-सारके महान्ज्ञानी या गांवांत असतांना येथील लोकांना सुखी उन्मील कां मासते आहे?"

"बहिल्लोपाजित धन-संपदा सरपूर आहे. आपल्या जवळील ज्ञानाचा इतरांना करून द्यावा मला वाटते. धनार्पणाची माझी इच्छा नाही. तरीमुद्दा कां कोण जाणे, मी शिकविलेले विद्यार्थ्यांना धाकलत होत नाही!" सोमशास्त्री गंभीर बाबीने म्हणाले.

"बादून येणं नये! आपल्या मी इतरांना मोक्ष करवून देईत!" सुधांत म्हणाला.

"जे साधलं नाही, ते तुला जनेऊ वाटतंय कां तुला?" सोमशास्त्र्याच्या स्वराने शंका बोकवत होती.

"आपण मनांत किंतु बाळगण्याचे कारण नाही!"

सोमशास्त्र्यांनी आचकाठी न घेता सुधांतला आपला ज्ञान्य मानण्याचे कबूल केले. सुधांतने गुरुकुलाचा प्रारंभ केला.

सुधांतची वाकलनशक्ती वांगळी होती. सोमशास्त्र्यांनी शिकविलेला प्रत्येक विषय सर्व बारकाव्यांसकट त्याला समजत असे. तोच विषय साध्या व सोप्या भाषेत तो

शिष्यांना सांगत असे. सुधांतची अध्यापन-पद्धती विद्यार्थ्यांना आवडत असे व विषय सहज असे. निरुप- गहन असलेली शास्त्रं सुद्धा त्यांना सम- जायला वास होत नसे.

परदिवशी सुधांत सोमशास्त्र्यांजवळ जाई. नवा पढा शिकून घेई व स्वतः शिकलेला विषय गोष्टीरूपांत गुंफून विद्यार्थ्यांना सांगत असे. शिकविण्याच्या हातोटीमुळे त्यांच्या शिष्यांची संख्या क्रमा- क्रमाने वाढू लागली. एवढ्या मोठ्या ज्ञान्य समुदायाला एकट्याने शिकविणे अशक्य असल्यामुळे, आपण रचलेल्या कथा त्याने पुस्तकरूपाने लिहिल्या. त्या पुस्त-

कांच्या आधाराने कसे शिकवावे, हे ही त्याने काही नव्या लोकांना शिकविले. कालांतराने सुशांतचे गुरुकुल, विषय-विद्यालय बनले.

सुशांतच्या प्रतिभेची कीर्ती राजाच्या कानावर गेली. त्याने मुशांतला बोलावून घेतले व 'काही विषय राजधानीत राहून, राजकुमारांना शिकवावे' अशी इच्छा प्रदर्शित केली.

मुशांतने लक्षपणे राजाला असे निवेदन केले—“प्रभू! या बाबतीत माझे योडेपण असे काहीच नाही! सोमशास्त्री नांवाच्या महानुक्ताची पुरुषाकडून मी स्वतः रोज थोडे थोडे ज्ञान मिळवितो व लहान मुलांना ते समजावे म्हणून साध्या-सोप्या भाषेत लिहीत असतो. तेव्हा, आपण कृपाकक्षीय राजकुमारांना काही विषय गुरुकुलात पाठविलेत तर आम्हां सर्वांवर कितीतरी उपकार करणारे ठराले!”

“तो सोमशास्त्री तुम्हाला अथवा म्हण-तोस? हे जर खरे असेल तर, तो सोम-

शास्त्रीच हे गुरुकुल चालवू शकेल की!” राजा आश्चर्य वाटून म्हणाला.

“प्रभू! आपणाला माहीत नसलेले असे काय आहे? या सृष्टीला शक्ती देणाऱ्या त्या सूर्याकडे डोळे उघडून बघू शकतो का? आम्ही पाहू शकत नाही, म्हणून सूर्याची प्रकरणाकरी कोटी ठरेल का? सोमशास्त्री, भगवान् सूर्याप्रमाणे महान् तेजस्वी आहेत. मला व माझ्या सहकाऱ्यांना त्यांच्या कडूनच शक्ती प्राप्त होत आहे.” सुशांत म्हणाला.

■ एकूण राजा म्हणाला—“सोमशास्त्री सूर्य असतोस तर, डोळे दिपविणाऱ्या त्या तेजाचे, शीतल वादल्यात कपातर करणारे 'चंद्र' ते आहोत!” असे म्हणून राजकुमारांना विद्याभ्यासासाठी गुरुकुलांत पाठविले.

तेव्हापासून सुशांतला 'चंद्रामामा' असे टोपण नाव मिळाले. अवघड असलेला विषय मुलांना सोप्याशीलीत सांगणाऱ्या सर्वांनाच 'चंद्रामामा' म्हणण्याचा प्रघात

तथे पाहिले जातीचे

पूर्वी एकदा विक्रमसेन हा मगधाचा राजा असतांना बोधिसत्वाने एका हत्तीच्या बाबतला होता. तो पांडरावाज्र हत्ती ऐरावतासारखा दिसायचा. म्हणून त्याला प्रमुख हत्ती मानले.

एका पर्वदिनी मगधाचे राज्य स्वर्गा-काही लाजवील असे सजविले होते. राजधानीमध्ये एक वैभवसंपन्न मिरवणूक काढायचे आयोजन झाले होते. म्हणून त्या श्वेतहत्तीला वांगले नटविले होते. मुसज्ज सैनिक मागेपुढे असलेल्या, हत्तीच्या नटलेल्या अंबारीमध्ये बसलेल्या, राजाची मिरवणूक निवाळी.

राजमार्गाच्या दुतर्फा उभे असलेले लोक मोठ्या उत्साहाने. “अहा हा! या गज-राजाची चाल तर बघा! याच्या दमदार चालीचा डोल पाहता, एखाद्या सर्वभौम

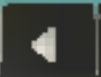
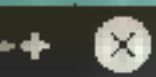
राजाचे वाहन होण्यास आहे!” असे त्या हत्तीच्या गुणांचे कीतुक लागले.

लोक हत्तीची स्तुती करीत असलेले पाहून राजाच्या मनात आले—“राजा म्हणून माझा गौरव करण्याऐवजी हे लोक हत्तीचीच स्तुती करीत आहेत म्हणायचे! एकही माणूस अंबारीत विराजमान झालेल्या साक्ष्यांकडे पहायला तयार नाही! सर्वांची वृद्धी या हत्तीवरच झिळली आहे. याची शिधा म्हणून वांछीतरी उपाय योजून या हत्तीची बिल्हेवाट लावली पाहिजे.”

दुसऱ्या दिवशी सकाळी राजाने माहु-ताला बोलाविले. व “काय रे, तो पांडराहत्ती वांगला प्रशिक्षित आहे काय?” असे विचारले.

“त्याला योग्य प्रशिक्षण देऊन अंबा-रीचा हत्ती मीच बनविले, प्रभू!” मातहत म्हणाला.

"काम की! तुझ्या सांगण्यावर विश्वास नाही. नुसता अहंकारी व मानी हत्ती असावा अशी मला शंका वाटते आहे." राजा म्हणाला.

"तसं काही नाही, प्रभू!" माहुत म्हणाला.

"बर, तू सांगितल्याप्रमाणे चांगल्या तालमीत वाडलेला तो हत्ती असेल तर तू त्याला समोरच्या पर्वतशिखरावर चढवू शकशील का?" राजाने विचारले.

"चढवू शकतो, महाप्रभू!" असे म्हणून माहुताने क्षणभरात त्या अंबारीच्या हत्तीला पर्वतशिखरावर चढविले.

राजा काही बरनाच्यानाबरोबर बेलून मागाहून पर्वतावर चढला. शिखराचा

थोडासा भाग सपाट होता व कुठे कुठे मुळा होता राजाने "हत्तीला दिवें थांबव," असे माहुतास सांगितले.

"तू याला कसे प्रशिक्षित केले आहेस. बघूया! हत्तीला तीन पायांवर उभे कर!" राजा म्हणाला.

जसेच माहुताने हत्तीच्या मस्तकावर अंकुश ठेवले त्याला करीत म्हणाला-"दे! महाराजांची आज्ञा आहे, तीन पायांवर उभा रहा बरे!"

हत्तीने तसेच केले.

राजा, "अहा! छान!" असे म्हणाला.

"आता पुढच्या दोन पायांवर उभा राहू शकतो बघ." अशी आज्ञा दिली.

माहुताचा इशारा मिळताच हत्ती पुढच्या दोन पायांवर उभा राहिला.

"हेही छान आहे! माझ्या दोन पायांवर उभे रहायची आज्ञा दे!" राजा म्हणाला. त्यासरफी हत्ती मागच्या दोन पायांवर उभा राहिला.

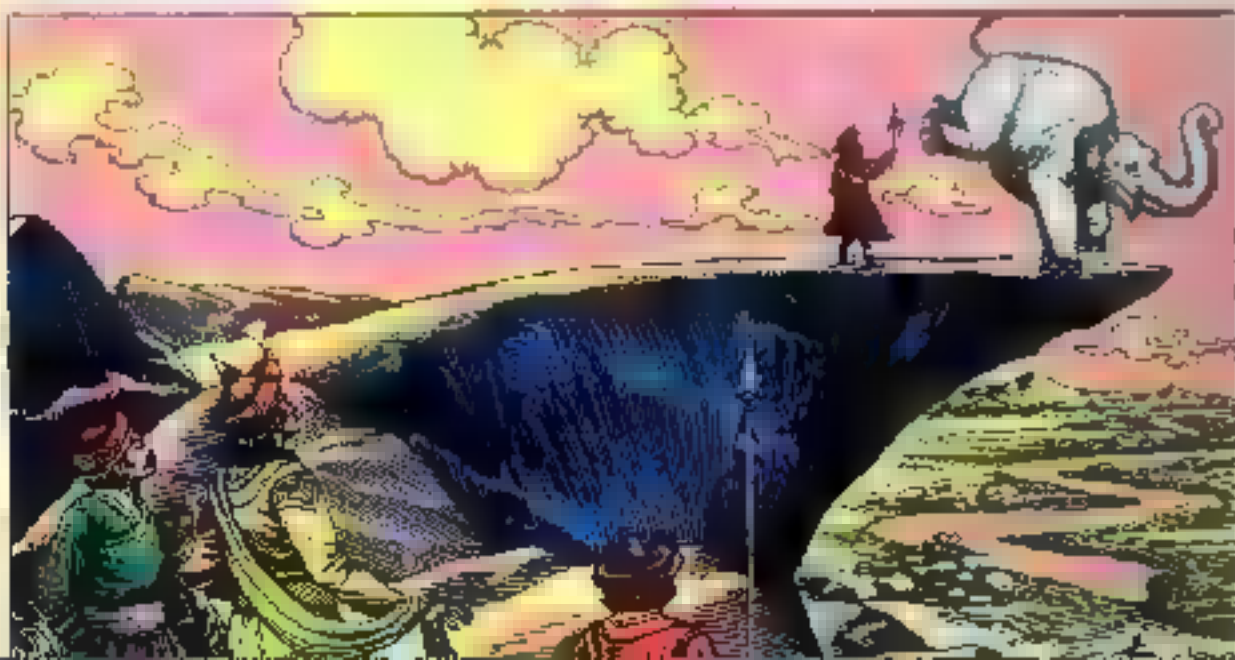
"एका पायावर उभा राहू शकतो का?" म्हणून राजाने माहुताला विचारले.

हत्ती एकापायावर सहज उभा राहिला. नाना तऱ्हेने विला तरी हत्ती पर्वतशिखरावरून साळी पडला नाही हे पाहून राजा जळफळाट लावा. "एवढीसो तात्तोंम दिली तर कोणताही हत्ती हे सारे शकेल आणि एक परीक्षा म्याची म्हणतो!" राजा म्हणाला.

"जशी आपली आज्ञा! ती परीक्षा कोणती, महाप्रभू!" माहुताने विचारले.

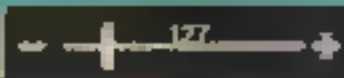
"हत्ती जसा आपल्या पायांनी या पर्वतशिखरावर चढला तसाच मधांतरी हवेत चालेल असे कर. ही माझी आज्ञा आहे!" राजा म्हणाला.

ते ऐकताच राजाच्या दुष्टहेतू माहुताच्या आला. परंतु थोडेमुद्दा न डळमळता माहुताने हत्तीच्या कानांत तुळूच असे सांगितले-"बाबा रे! तू पर्वतशिखरावरून बसून खाली पडावेस म्हणून राजाने हा कड रचला आहे. त्याला तुझे मूर्खाने करत नाही. तुझ्यात जर अद्वितीयशक्ती असेल तर तू असाच या कडधाबळून पुढे हवेत चालत जा."

Restore

अद्भुतशक्तीचा महिमा असलेला ही हत्ती पर्वतशिखरावरून तसाच पुढे गेला व अघातरी तरंगत जाऊ लागला. तेव्हा माहुत असे म्हणाला—“हे राजा! हा हत्ती असामान्य अशा वैवीर्यशक्तीचा अंश असून तुझ्यासारख्या गाजरपारख्याच्या अंबारीचा प्रमुख हत्ती होण्याच्या योग्यतेचा नाहीच नाही! किंमत न जाणणारे तुझ्या सारके मूर्ख, अशा हत्तीलाच नव्हे तर, अमूल्य वशा कोणत्याही गोष्टीला गमावून बसतात. मूर्ख स्वतःच्या अविवेकाची प्रौढी देहा लोकांमध्ये मिरवीत असतात.

हवेत चालत ■■■ हत्ती काशी राजा-
■■■ उद्यानात मधातरी उभा राहिला.
■ पाहुन काशीचे वीरजन आनंदाने ते वृक्ष पहाण्यासाठी उद्यानाभोवती गेला झाले.

ही बात्रा राजाच्या काशी आली.
काशीराज स्वरेने राजोद्यानात ■■■ ■
हत्तीकडे पहात हात जोडून म्हणाला—
“गजराजा! तुझ्या घेण्यामुळे माझे राज्य

पावन झाले. साली उतरून ये, बशी मी प्रार्थना करतोय!”

राजाने असे म्हणताच हत्तीच्या रूपांत असलेला बोधिसत्व साली आला. राजाने विचारले असता माहुताने बघलेली हकिगत सांगितली. ती ऐकून काशी राजाला व तिथे जमलेल्या नागरिकांना अत्यनंद झाला.

राजाने हत्तीला भुंगारले व त्याच्या-
साठी सुंदर गजमाळा बनविली. व त्याची उत्तम व्यवस्था राखायची सोप केली. स्थानंतर राज्याने तीन समान भाग केले. एक भाग हत्तीच्या ■■■ असणाऱ्या बोधिसत्वाच्या पौढणाकरिता नेमून दिला. दुसरा भाग माहुताला दिला ■ तिसरा स्वतःसाठी ठेवला.

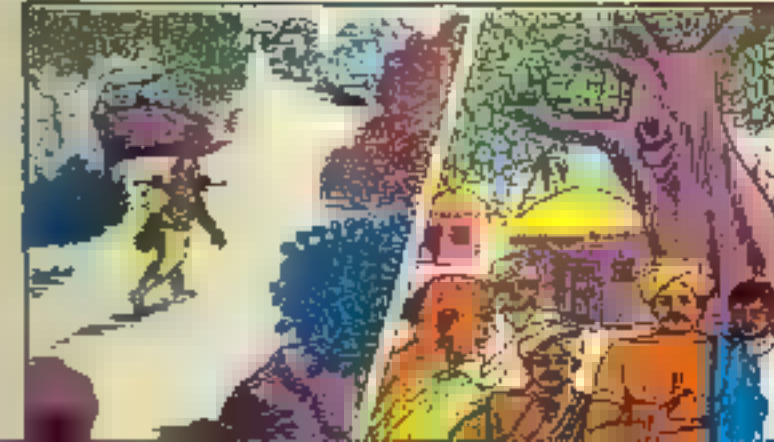
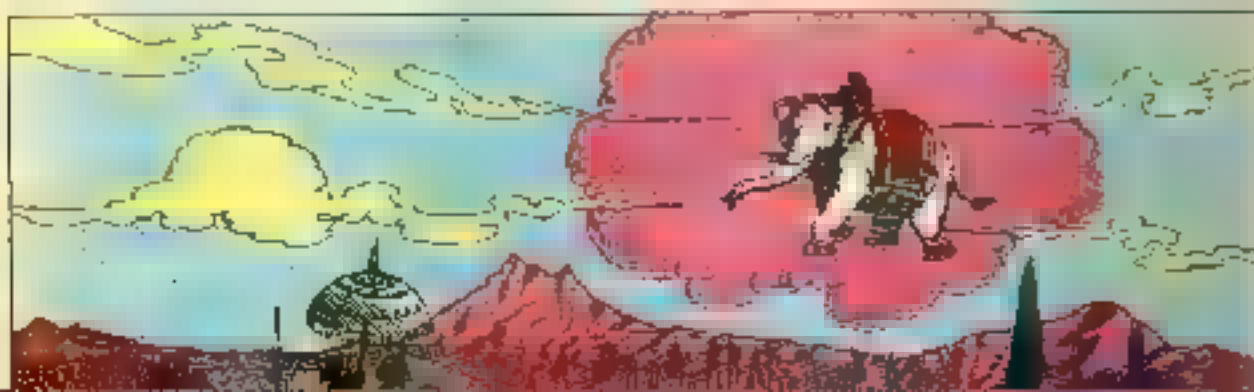
बोधिसत्वाने काशीराज्यात पाऊल टाकताच काशी राजाचे ऐश्वर्य, पन-संपदा व वैभवानी दिवसेंदिवस अभिवृद्धी होऊ लागली. त्याची कीर्ती दक्षदिशांमध्ये पसरली.

गुणाढ्य

■■■ प्रान्तांतोळ प्रतिक्रान नगर ही शान्ताहून राजाची राजधानी होती. राजदरबारातील पंडितां पैकी गुणाढ्य व शबंवर्या नांवाचे दोन पंडित होते. एकदा शबंवर्याने ‘आमण राजाभा सहा महिन्यांच्या अवधीत संस्कृत शिकवू शकतो’ असे मागितले.

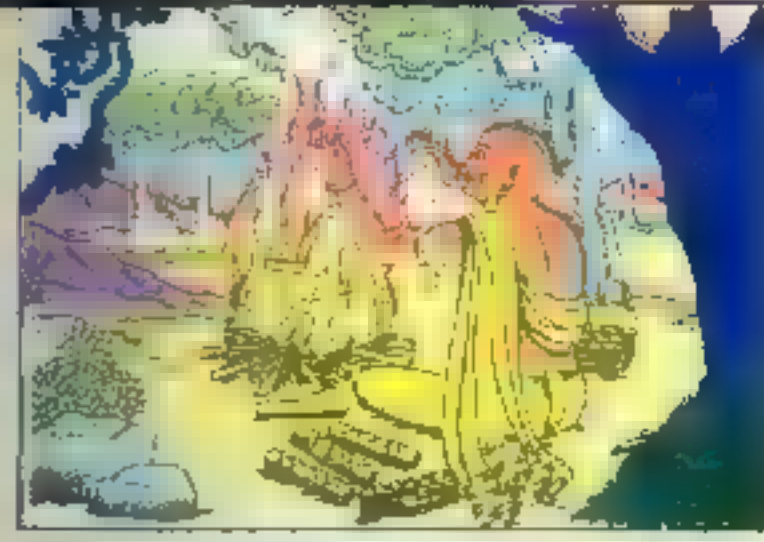
■ दिवशी त्या दोघा पंडितांमध्ये वाद-विवाद झाला व ■■■ पैक साधली. ‘राजाला जर ■■■ तडा महिन्यात संस्कृत शिकवू शकला, ■■■ संस्कृतमध्ये काव्य-रचना कर-
■■■ नाही’ असे गुणाढ्य म्हणाला. परंतु राजा चिकाटोने सहा महिन्यात संस्कृत शिकता. गुणाढ्य हरला.

गुणाढ्याने ■■■ ■■■ करून देवाटन ■■■ कन्याकुमारी पासून हिमालया पर्यंत पायी फिरून त्याने ■■■ जनांकडून ससेच निदानां-
कडून अनेक कथांचे संकलन केले. त्या सर्व ■■■ त्याने पैसाची आवेत मिळून ■■■

इन्चाच वधनिंतर तो प्रतिष्ठात नकरांत परत आला. त्याच्या मित्रांनी व पंढितानी त्याचे मोठे स्वागत केले. त्याने 'बृहत्कथा' नांवाच्या बहान घेवाची रचना केली. कथांचे संकलन असलेल्या हा कथातील पहिला बंध होता.

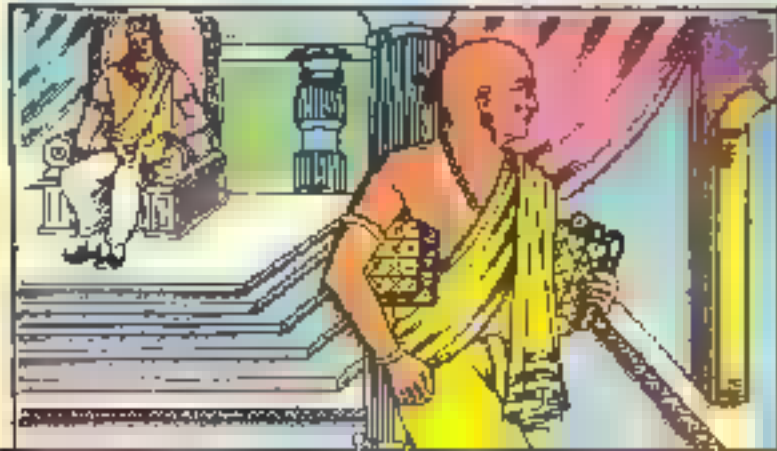
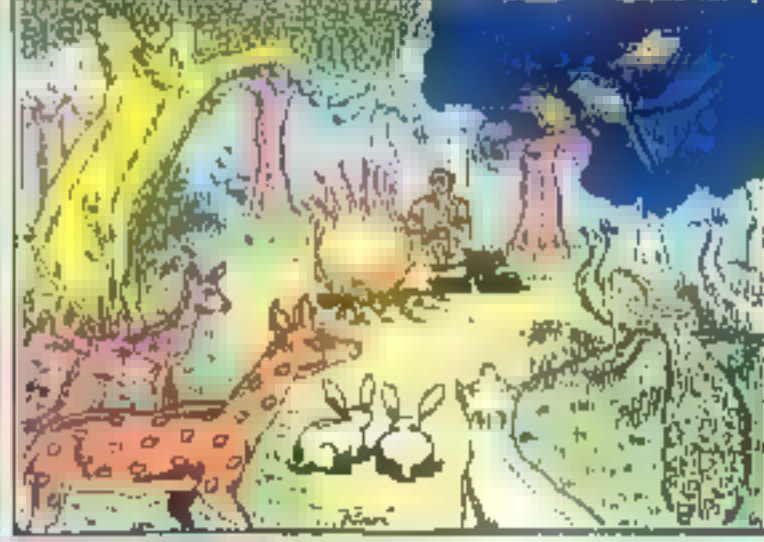

गुणादपासचा वधनातीत दुष्ट झाले. तो नगरा जवळील एका डोंगरावर गेला. तिथे त्याने अली प्रज्वलीत केला. एक एक [redacted] घेऊन आगीत टाकू लागला. अशा रीतीने त्याने त्रसपूर्वक लिहिलेली ती दस्तऐवज रचना अन्वीला शरण जाऊ लागली.

गुणादपासने आपली बृहत्कथा राजाला ऐकवायचे ठरविले. दरबारात तो जायली कथा ऐकवीत असता, राजा यंत्री वर्गातील अन्य विषयावर चर्चा करीत राहिला. राजाचे दुर्मंज गुणादपासला अस्मानजनक वाटले.

त्यापेढी तो [redacted] बसनेन [redacted] पाहून पळून-धानी मुढा नष्ट झाले ! बुधातीही बुधातिशयाने जोके बाकाबले म्हणे ' या गोष्टीकडे नक्ष न देता गुणादप [redacted] रचनेची आहूती अन्वीला समर्पण करीतच राहिला.

त्याने जायले नादपलाचे पुस्तक जावरले व तत्कालीन तरुण निघून देता. राजाच्या हे नवतर मुढा असे नाही-तमासदांनी देखील गुणादपासला यांच-दोषांचा प्रयत्न केना नाही.

त्या वाटेने जात असलेल्या राजवर्षा-रात्रीत एका सेवकाने. गुणादपासला पाहिले. तो पळत पळत राजाकडे गेला व त्याने पाहिलेला प्रकार राजाला सविस्तर सांगितला. आपल्या हातून पळलेली कूक राजाच्या नक्षत आली.

राजा आपल्या घोड्यावर बसून नाग-
 कोट गुंफेकडे असलेल्या ठिकाणी
 पोचला. मंत्रीगण व दरबारातील
 अन्य अधिकारीवर्गाने गताचे अनु-
 करण केले.

राजा गुंफाकडे पोचला तेव्हा व
 "महाराजिबत असलेल्या मला
 जमा करावी. व आपल्या अमूल्य
 ग्रंथांना आठ अंतिम स्वातंत्र्या आहारी
 कृपा करून काढ. पेऊ तवे!" त्याने
 गुंफाकडाला विचारिले. परंतु तोपर्यंत
 ग्रंथांचा फक्त एकचचमोडच निस्संक
 झरला होता. उरलेली ताडपत्रे राजाने
 आपल्याकडे घेतली.

त्यानंतर गुंफाकडचा कधी नव्हे तो
 राजमन्थान करविला जाला. त्याची
 संपूर्ण रचना मात्र अप्राप्त राहिली.
 पैसाची आया सुद्धा राहिली होती.
 परंतु जमीनच्या काहारी व जागा
 राहिलेल्या बहुत्वेचा, काही शतकां-
 नंतर योग्यवेळ नावाच्या पंढिनाने
 जोणेंद्वार केला. 'क्या करितुं साकर'
 कंठाने त्याने पंढिनाला म्हणून ज्ञान

कर्ज मिळविण्याची युक्ती

सूर्याप्रकाश जमिनदार एकदा बेड्यात बसला बसला, जवळच्या एका बोंड्यातला गोमाजी
 त्याच्याकडे आला. 'आपल्या मुलीच्या लग्नाकरिता दीन हुजार रुपये कर्जाक घावेत'
 असो त्याने जमिनदाराला विनंती केली.

"एवढेसे कर्ज तुझ्या नांवात मिळवायचीही तुला ऐश माही म्हणावची?" जमीनदार
 म्हणाला.

"परमलोभी असल्यानच कर्जही कर्ज काढायची मला जाहे. परंतु आपण
 स्वातंत्र्याची स्वाती ऐकून मो आपणाकडे आलो!" गोमाजी म्हणाला.

"असं म्हणतात? बर, तर आपल्या नांवातल्या मासोजीकडून तू जर कार्य
 मिळवू शकतास तर हे मासं पांच हुजार किमतीच मी सुला बंधीस विनं म्हणून
 तयार!" जमीनदार म्हणाला.

"हे मासं मासं या' म्हणजे मासोजीकडून कार्य घेऊन मो तिकडल्या तिकडे जाईन.
 विश्वास आपल्या नाणसोना पाठवा!" गोमाजी म्हणाला.

जमिनदाराने विचार केला आपण गोमाजीला दिलं त्याच्याबरोबर
 सोबाय पाठवित

गोमाजीने ते कर्ज मासोजीकडे गहाण ठेवत, दीन हुजार रुपये कर्जाक घेतले व
 आपल्याबरोबर आलेल्या माणसांना परत पाठविले आपल्या बाटेने तिचून गेला.

सावकरीचा व्यापार

विक्रयनगरात रामजी नांवाचा एक सावकार रहात जसे. तो आपल्या व्यापारात निपूण होता. एकदा त्याने आपला मुलगा व्यंकटी यांनाजवळ बोलाविले. म्हणाला—“मला मातां बाबतच आलेले आहे. एकदा तीर्थयात्रा करून यावी म्हणतो. यापुढे तुलाच हा व्यापार चालवावा लागेल.”

पित्याने सांगितलेले ‘ठीक आहे’ म्हणून व्यंकटीने मान्य केले. रामजीने प्रवाशाला लागणारी सर्व तयारी केली व निघण्यापूर्वी मुलाला जवळ बोलाविले व त्याला व्यापारातील कांही रहस्य सांगितली. “अनुभवाने तुला बाकीचीही गुपित उमजतील. कधी कांही शंका आल्यास जुनी वही-जाती उघडून बघत जा.” पित्याने सल्ला दिला.

रामजी तीर्थयात्रेला गेल्यानंतर व्यंकटी व्यापार-व्यवसायात जातीने लक्ष घालू

लागला. एकदा त्याच नांवातील एक फळांचा व्यापारी त्याच्याकडे आला व “मला पांच हजार बराह करून हवे आहे. कातव लिहून घेऊन घाबेत.” तो व्यंकटीला म्हणाला.

“तुम्ही कोणता व्यापार करता?” व्यंकटीने विचारले.

“मी फळांचा व्यापार करतो.” व्यापारी म्हणाला.

“कस-विकस झाल्यानंतर दररोज किती शिल्लक तुमच्याजवळ उरते?” व्यंकटीने विचारले.

“पन्नास बराहापेक्षा जास्तच उरतात. माझा माल घेऊन पडला आहे. तो सोडवायचा आहे. लौकर करून देववा!” फळांचा व्यापारी धाई करीत म्हणाला.

रोज पन्नास बराहाप्रमाणे, एका महिन्याची याची मिळकत फक्त पंधराशे

बराह होते. मग याला पांच हजार बराहाने व्यापार घेऊन कर्बफेड करणे होईल का? अशी शंका व्यंकटीच्या मनात झाली.

“पांचहजार बराह मला देता येणार नाहीत. एक हजार देईन. पटसे तर घेऊन जा!” व्यंकटी म्हणाला.

“बस कसं म्हणता? तुमच्या बत्तिलांनी कांही वेळा मला सहा हजारापर्यंतही करून दिलेले आहे!” आश्चर्याने व्यापारी म्हणाला.

एवढ्यात एक हिऱ्यांचा व्यापारी तिथे आला. व्यंकटीकडे पहात, “मला सहा हजार बराह हवेत!” असे म्हणाला. स्वरांत अदरेची होती.

त्या जवाहिऱ्याचे बाजारपेठेत एक लक्ष बराहापेक्षाही जास्त किंमत होईल असे दुकान असल्याचे व्यंकटीला माहीत होते. त्याने सांगितलेले सहा हजार बराह व्यंकटीने मुकाट्याने काढून दिले. जवाहिऱ्याला पाठवून दिले. फळविक्रयाने मान कितीही गयाब्या केली तरीही हजार बराहापेक्षा एक पैसाही अधिक त्याने विला नाही.

त्यानंतर बरमहिऱ्या-महिऱ्याला फळांचा व्यापारी कांही ना कांही आणून आपल्या साऱ्यांत जमा करवून घेऊन लायला. हिऱ्यांच्या व्यापाऱ्याने मान चार महिने सोडले तरीही तोंडमुढा दाखविले नाही. कर्बफेडीबद्दल विचारपूस करायला गेलेल्या

सूप व चाळणी

शिल्लेनेरीच्या राजाच्या दरबारात एका उन्नाविकाच्यानी जागा रिकामी होती. जसा बागो कुणा नव्या मानसाची नियुक्ती करण्यापूर्वी राजा आपल्या गुरूकडून त्याची परीक्षा करवून घेत असे.

या जागेसाठी जातेल्या रामशास्त्री व गोपाळशास्त्री-यांना त्याने आपल्या गुरूकडे पाठविले. परीक्षेनंतर गुरू उमेदवाराच्या हातांत कांहीतरी वस्तू देऊन त्याला राजाकडे पाठवीत असे. त्या वस्तूवरून राजाचा त्या व्यक्तीच्या स्वभाव-वित्तपाची माहिती होत असे.

बाबेळी गुरूकडून परत येतांना रामशास्त्रीच्याच्या हाती सूप व गोपाळशास्त्रीच्याच्या हाती चाळण या वस्तू होत्या.

कित्याही विचार केला तरी राजाला, गुरूने पाठविलेल्या त्या वस्तूचे आकलन होईना. म्हणून त्याने ते काय राजपुरोहितावर सोपविले. पुरोहिताने कितीही डोकेंफोड केली तरी त्याचा गुरूचा अभिप्राय समजला नाही. विचारांच्या तंत्रीत तो बरी पोचला. समोरच त्याची बायको काढलेले पोहे घुसले पायडीत होती व कसनेतरी पीठ चाळणीने चाळीत होती.

गुरूने विषयी दरबारात येण्यानंतर पुरोहिताने राजाला असे सांगितले—”महाराज ! गुरूबाबांचा अभिप्राय असा दितोय—रामशास्त्री हे सुपाप्रमाणे उचयोनी गोष्टींचा संग्रह करून निष्पयोगी गोष्टींना धारा न देणारे विवेकी असून गोपाळशास्त्री हे चाळणीप्रमाणे उचवून ते टाकून, कोडपासारखे जे टाकाऊ तेच धरून बसणारे मंदबुद्धी विसताहेत !”

दरबारातील रिकाम्याजागी राजाने रामशास्त्रीची नियुक्ती केली.

मानसाशी वाकडे बोलून त्याला परत पाठवून दिले. या मुदतीत फळांच्या व्यापाऱ्याने अर्धे कर्ज फेडले होते.

रामजी तीर्थयात्रा करून परत आल्यावर एकदा जही-जाते पहात असतां व्यंकटीने फळांच्या व्यापाऱ्याला व जव्हेच्याका दिलेले कर्ज त्याच्या दुष्टीस पडले.

त्याने मुलाच्या हाक मारली व “जव्हे-च्याला दहा हजार बराह—एवढी मोठी रक्कम कशाका दिलीस ?” असा जाब विचारला.

अपराध्यासारखा वेहुरा करून व्यंकटी म्हणाला—”तो श्रीमंत आहे, कर्ज सहज-फेडील या भरोशाने मी त्याला मोठी रक्कम दिली. परंतु आज पावेलो त्याने एक दमडीही परत केलेली नाही.”

”मी तीर्थयात्रेला जाण्यापूर्वी तुला आपल्या सावकारीच्या बंधातली काही रहस्यं सांगितली होती, एक महत्त्वाची गोष्ट सांगायची राहून गेलेली विसरेय ! आपण कर्ज देताना विचार करण्यासारखी

गोष्ट म्हणजे ‘कर्जदाराची आर्थिक स्थिती आजमावण्यापेक्षा त्याच्या मनांत शक्य तेवढे लवकर कर्जफेड करण्याची इच्छा आहे की नाही’ हे पाहणे महत्त्वाचे असते. जशी तळमळ असलेल्याला त्याच्या आर्थिक स्थितीपेक्षा जास्त कर्ज विसरे तरी त्याची परतफेड होण्याची जाशी असते. जव्हेच्या-कडे भरपूर श्रीमंती आहे पण नीतीमला नाही.”

त्यानंतर थोड्या दिवसांतच व्यंकटीचे लग्न ठरले. रामजी, जव्हेच्याच्या दुकानांत गेला व आपल्या मुनेसाठी दामिने विकत घेऊन आला. दामिण्यांचो निवड-करताना त्याची किंमत दहा हजार बराह व त्याचे व्याज दावेक्षा जास्त होणार नाही याची रामजीने जाबरदारी घेतली. बरी आल्यावर जव्हेच्याच्या कार्यावर ती किंमत जमा केली व जाते वगडिले.

या अनुभवामुळे व्यंकटी आपल्या वडिलांची सावकारी मोठ्या कुसळतेने चालवू लागला.

भूत-भ्रम

कालिंदी नदीच्या काठी पुजिका मांवाच्या गांवी प्रशावंत नांवाचा एक ब्राह्मण रहात असे, मांवा चांगले असले तरी कुठल्याही कामांसाठी निरूपयोगी असा तो दुर्दैवी होता.

'कावळ्याच्या नाकात मोठ्याची बेसर' म्हटल्या प्रमाणे त्याच गांवातील मुलोचना नांवाच्या मुलीशी त्याचे लग्न ठरले. सुलोचना अप्सरेलाही लाजवीक अशी लावण्यावती होती.

प्रशावंत माहितीतला मुलगा असल्या-मुळे आपली मुलगी आपल्या डोळ्यापुढेच राहील असा तिच्या आई-बापांनी विचार केला.

मुहूर्त ठरला. सुलोचनेच्या अंगाला हळद लावली. तिला हे लग्न मुळीच पसंत नव्हते, परंतु काय उपयोग? म्हणून तिने आत्महत्या करायचे ठरविले. लग्नादिवशी

पहाटे बागर चेंऊन ती काजिरीकडे निघाली. बागर काठावर ठेंऊन ती नदीत उडी बेजार, एवढ्यांत पाठीमागून कुचीतरी तिला धरले.

मुलोचनेला आत्महत्या करून देणारा तो तरुण, वित्तकर्मा होता. तो दक्षिणेतील कुंभकोणम् या गांवी व्यापार करीत असे. लग्न करव्याच्या हेतूने तो आपल्या स्वयामी आला होता. बऱ्याच मुली पाहिल्या, परंतु त्याला एकही मुलगी पसंत पडली नाही. बाजूबाजूच्या गांवीही मुली पहाव्या, या विचाराने तो थोड्यावर बसून निघाला. अज्ञता दुसूनच त्याने सुलोचनेला पाहिले ■ थोड्यावरून उतरून चालू लागला. ती सारखी वळून वळून मागे पहात पुढे जात असलेली पाहून ■ संशय आला. म्हणूनच त्याने ऐन वेळी देवासारखे तिचे प्राण दाखविले.

नवनव्या पोशाखात असून हे का- करते आहेस? ■ कोण आहेस?" वित्त- कर्माने तिला विचारले.

कांहीही आडपडदा न ठेवता तिने सवें कांही त्याला सांगितले. "तसल्या बाव- ल्यादरोबर जन्मघालविण्यापेक्षा मेलले बेहतर म्हणून मी निघाले, परंतु ऐन वेळी तुम्ही मोडता घालून सारे बिचडविले!" असे म्हणून ती रडू लागली.

"बांगळेच झाले की! माझ्यादरोबर येतेस का? मी कायसाठीच बटकतो आहे. कित्येक मुली पाहिल्या परंतु तुझ्या सारखी रूपवती कुची भेटली नाही. दक्षिण देशांत, तुझ्याकडच्या लोकांपासून एवढे लांब जायची तुम्ही तयारी असली तर मी तुझ्याशी लग्न करीन!" वित्तकर्मा म्हणाला.

"आत्महत्या करायची ठरविली तेंम्हाच मी सर्वांचा मोह सोडून दिला कारण ज्यांनी माझ्या बऱ्या आईचा विचार न करता माझे भवितव्य एका मुर्खीच्या हातीं सोपविले त्यांचा विचार करण्याचे कांही कारण नाही. परंतु तुम्ही मला मरू हो दिले नाही! म्हणून ■ लग्न करून पत्नी म्हणून माझा स्विकार करा." सुलोचना आगतिकपणे म्हणाली.

वित्तकर्माने तिला थोड्यावर बसवून घेतले व उजाडायच्या आंत तीन पांच

भोलांबून पुढे निघून सरळ कुंभकोणम्ला पोचला.

ती दोघ निघून गेल्यानंतर थोड्या वेळाने गांवात सुलोचनेसाठी शोधाशोध सुरू झाली. कांही लोकांना नदीकाठी तिची बागर दिसली. ती ओळखून ■ तिचा कुठे ही तपास लागला नाही म्हणून नवरी मुलगीच नदीत बुडून मेळी असे लोकांना वाटले. लग्नासाठी आलेले नातेवाईक, सुलोचनेबद्दल ज्याला असे सुचेल तसे बोलू लागले.

लग्नच करावयाचे ठरविल्यानंतर मग ती व्यक्ती किती ही बावळट किंवा वेढगळ असो-मुलकी मिळत नाही, असे होत नाही!

काही काळ लोटल्या नंतर राधा नावाच्या एका मुलीशी प्रज्ञावंताने लग्न झाले. ती नांदायला आली व काही दिवसांनी तिला दिवस राहिले.

गरोदर स्त्रियांची प्रकृती नाजूक असते त्यांत राधाला कबक डोह्याळे लागलेले. तिला भिती वाटू लागली. त्यातच शेजारपाशाच्या आमा-बाया येऊन-“वेहे, काळिंदीच्या कांठी कशाळा गेलीस? मुली-चन्ना तिचे भूत होऊन हिडत असते. लग्नाविन्शी सकाळीच तिचा वारुण मृत्यू झाला. तिच्या होणान्या नवऱ्याशी तुं लग्न केलंस म्हणून आता तुला पीडते आहे!” तिला, अधिकच भीती वाणवीत.

राधाबरोबर पोटांतल्या वाळाला काही इजा होऊ नवे म्हणून प्रज्ञावंताने निर-निराळ्या भांत्रिकांना दाखविले. कितीही जणांना दाखविले तरी ते सगळे ‘सुखोचना भूत वनून प्रास देते आहे’ असंच सांगत. प्रज्ञावंताचा रवा भूतावर विश्वास बसला. भाजूभाजूच्या खेड्यांतल्या मंत्र-तंत्र जाण-णान्या लोकांना बोलाऊन त्याने तांबीज करवून घेतले.

भूत-वाधा टळावी म्हणून अंगारे-बुपारे इत्यादी नाही नाहीते उपाय केले. एका-नंतर एक चार भांत्रिकांनी भूत वार-विण्यासाठी जे काही सांगितले. ते सर्व उपाय करून झाले. हळूहळू राधाची प्रकृती सुवाक लागली.

‘भूत सोडून गेले’ असे सर्वांना वाटले.

योग्यकाळी राधाने एका मुलाला जन्म दिला.

जन्मल्यानंतर काही वेळाने तो मुलगा दगावला. ‘हे भूताचेच काम असावे’ असे सर्वांना वाटले. इतक्या लोकांनी इतके मंत्र करून काय उपयोग झाला? या सूत्र देवतांच्या उपासनेने भूत काही पिच्छा सोडत नाही! कुठल्यातरी तीर्थात्रेला जाऊन ये!” काही लोकांनी दिला.

“रामेश्वराला येथे जांगले! तो भोळ्यासांब, भूतनाथ असून भक्तांच्या हाकेला धाऊन येतो. एकाका असेच भूत

लागले होते ते रामेश्वरला जाऊन आल्या” वर सुटले!” एकजण म्हणाला.

बायकोला बरोबर घेऊन रामेश्वरला जाऊन यायचे असे प्रज्ञावंताने ठरविले. चांगला मुहूर्त पाहून दोघे बाहेर पडले. बरेच दिवस प्रवास केल्यानंतर एके दिवशी कुंभकोणमूळ पोचले. तिथे एका धर्म-शाळेत उतरले. त्या रात्री त्यांचे सर्व सामान कुणी चोराने चोरले.

या चोरीमुळे राधा व प्रज्ञावंताजवळ जगावरच्या कपटपाशिराव काही उरले नाही. पुढे घबासाला जाणेही शक्य नाही की मागे घरी परतणेही शक्य नाही! त्यांची दुरंशा पाहून तिथले लोक म्हणाले-“घडलेल्या घटनेवर विचार करीत

बसण्यात काय हंशीळ आहे? या बाहेरात तुमच्या गांवाकडचाच एक व्यापारी, धानवीर कर्णसारखाच आहे. त्याच्याकडे जाऊन तुमच्यावर ओढवलेला प्रसंग त्याला सांगा म्हणजे तो तुमची पुढची सर्व सोय करून देईल!"

त्या व्यापाऱ्याच्या घराचा पत्ता विचारून प्रभावंत बायकोसह त्याच्याकडे गेला. नवरा व्यापाऱ्याबरोबर बोलत असता, राधा व्यापाऱ्याच्या बायकोकडे गेली व 'मुलोजना भूत होऊन तिचा कसा पिच्छा पुरवीत आहे', त्यातून सुटण्यासाठी ते कसे रामेवधराला जायला निघाले, वाटेत चोरांनी त्यांना कसे सुबाडले; सर्व सविस्तर सांगत बसली.

■ सर्व ऐकल्यानंतर त्या व्यापाऱ्याच्या बायकोने आपल्या अंगावरचे सर्व दागिने काढून ठेवले, साथीच साथी मेलली व "आपल्या माककाची बोलत असलेल्या प्रभावंताला आंत बोलाव" असे आपल्या नोकरीला सांगून पाठविले.

प्रभावंत आला परंतु त्यान व्यापाऱ्याच्या बायकोकडे दृष्टी उठवून पाहिले नाही.

"काय हो! मला पूर्वी कधीतरी पाहिल्याचे आठवतेय का?" व्यापाऱ्याची बायको म्हणाली.

प्रभावंताने वर पाहिले. मुलोजनेला समोर उभी असलेली ओळखून आश्चर्याने दिग्भ्रष्ट होऊन पहात राहिला.

मुलोजना राघेकडे वळत म्हणाली- "पाहिलंस बाई? मी भूत बनून तुम्हा पिच्छा पुरविला या भयामुळे तुम्ही नाना उपाय मोजता आहात! 'भूत' हो एक भ्रामक कल्पना आहे; हे मातां तरी समजून व घरी जाऊन मुलाचा संसार करा!" असे म्हणून तिने जोडध्याला आपला सारा इतिवृत्तांत ऐकविला.

■ व राधा मुलोजनेच्या घरी दोन दिवस राहिले तिचा पाहुणचार घेतला ■ घरी परत जाण्यासाठी तिच्याकडून काही पैसे घेतले व आपल्या गांवी निश्चिंत मनाने परत गेले.

दुःखादुखाचे मूळ

जनाबाईच्या घराचे दार उघडे पाहून रस्त्यावरून येणारा एक चोर पटकन मात शिरला व आतून दार लावून घेतले त्याला पाहून जनाबाई ओरडणार तोच-

"ओरडलीस तर जीव बाईस! मी काही तुज्या घरांत चोरी करायला आलेलो नाही. बाजारात, एका भांगुसाचा भर-जरीचा शालू मी पळवून आणित असता तो माझा लागला म्हणून मी बचावासाठी इथे आलो आहे." चोर म्हणाला.

मरजरी शालूचे नांव ऐकताच जनाबाईच्या तोंडाला पाणी सुटले. "कुठे आहे? बघू वर?" त्या म्हणाल्या. हातातल्या पिस्तोलातून शालू काढून चोराने त्यांना दाखविला व लगेच पिस्तोलात ठेऊन दिला. 'असलाच शालू घेऊन या' म्हणून

आमच्या ह्यांना कित्येक वेळा सांगून आले, पण ह्यांनी अणलाच नाही. रोवटी काल मी त्यांच्याकडे हट्टच घरला. 'वनारसी शालू म्हणजे काय साथी बाब वाटली होय? एवढे पैसे आणू कुठून?' चिडून म्हणाले. तुज्या कडचा शालू तर तू पैसे घेऊन आणलेला नाहीस! चोरीच्या भालाची ती किमत काय लावणार? मला तो दू बीनमो रुपवाला. पैसे मोजून घे शालू देऊन जा! कुणी तुम्हा पाठलाग केला तरी हरकत नाही." जनाबाई म्हणाल्या.

"ठीक आहे! पैसे घेऊन ये!" चोर म्हणाला. एवढ्यात बाहेरच्या दारावर गडबड ऐकू आली. त्याबरोबर चोर शालू घेऊन माळ्यावर बडून बसला.

जनाबाईंनी बाहेरचे दार उघडले. दारांत दोन पोलीस उभे होते. "बाई! एक चोर कुणाच्या तरी हातातला शालू पळवून थाप

विशेने पळाला आहे. तो एकडे तर आला नाही ना?" त्यांनी तिला विचारले.

क्षणभर विचार करून जनाबाई घाई घाईने म्हणाल्या—“एकडे कुणीही आलेला नाही रे बाबा!” चोराला पोलिसांच्या हाती देऊन तिला काय मिळणार होते? चांगला हजार रुपयांचाही मिळणार नाही असला छान शाळू, तो चीर तिला दोनशे रुपयांचा घायला तयार झाला होता. दार सावून आत आल्या व महाबासाने गोळा केलेले दोनशे रुपये घेऊन आल्या. चोराला माळयावरून उत्तरायका सांगून, त्याच्या हाती दोनशे रुपये दिले व शाळू घेऊन कागल्या चोराने दोनशे रुपये व्यवस्थित पाकिटात ठेवले. जनाबाईच्या हातून पिशाची हिसकाऊन घेतली ■ तो पसार झाला.

क्षणांत, घडलेल्या मा घटनेमुळे जनाबाईच्या पायातली शक्तीच नाहीशी झाली. ‘चोरीच्या मालाची आशा वाटून, चोराला आश्रय दिल्याबद्दल देवाने चांगली बदल घडविली,’ असे त्यांना कळत चुकले.

जरा वेळाने त्यांचा नवरा विठोबा घरी आला. त्यांना पाहून असे म्हणाला—

“तुजं नश्विनच फुटकं दिसतंय! कंक दिवसापासून ‘शाळू घेऊन घा’ म्हणून मागे लागली होतीस ना? त्या साठी दोघांची मांडणं मुद्दा झाली ना? ‘आऊ दे’ म्हणून एका मित्राकडून एक हजार रुपये कर्जाक घेतले व दुकातांतून भरजरी शाळू विकत घेतला. पिशाचीत ठेऊन बाजारपेठेतून घेतलं होतो, कुणो तरी चोर हाताला हिसका देऊन पिशाची घेऊन पळून गेला. हजार रुपयांची साडी ■ मेल्याच्या हाती उधक्या होळघांती कशी जाऊ देऊ म्हणून ■ पाठलाग करू लागलो. परंतु त्याने माझ्या हातावर तुरी बिल्या! लगेच पोलिसांत किर्वाई तोंदविली. पण चोर सापडायची आशा वाटत नाही ये!”

हे ऐकल्या नंतर जनाबाईंना दुराशा भरल्या बद्दल मिळालेल्या कठीण शिक्षेची पूर्ण कल्पना आली! परंतु मूग मिळून तप्य बसण्या शिवाय कांही इलाज नव्हता!

गणेश पुराण

एकदा नारद, कैलासाला ■ वाटेने निघाले असता, कंटकमुळी असे नाव असलेली एक यक्षिणी घेटने त्याला म्हणाली—“भाऊपाशी लपन कर की रे नारदा! ब्रह्मचर्य सोडून दे रे ब्रह्मपुत्रा!”

“मी कलह-भोजन-प्रिय म्हणून विख्यात आहे! तेव्हा कलह-भोजन शिजविणारी हवी बरंका पला!” नारद म्हणाला.

“मी भांडण लावण्यात, तुझ्याहून वर-ताणन ठरेन बरं!” यक्षिणी म्हणाली.

त्याच वेळी, समोरून गणेश व कुमार-स्वामी दोघे ‘चित-का-पट’ घालीत घत होते. त्या दोघांना घेत असलेले पाहून, नारद त्या यक्षिणीला म्हणाला—“त्या दोघा भावांमध्ये भांडण लावशील का?”

“हातंभ्या! एवढेच नां?” असे म्हणत ती कंटकमुळी, लग्न जवळ असलेल्या बल-सरोवरांत भिरकी ■ सुवर्ण-कमळाचे रूप धारण करून “पार्वती-परमेश्वरांच्या सुपुत्रा करिता मी उपलब्ध आहे!” असे गाऊ लागली. ते ऐकून ते दोघे भाऊ “हे माझे आहे”, म्हणून भांडू लागले. “आईने बनविलेल्या वाहुळा आहेस नू! मळाचा नुसता गोळा आहेस झालं!” कुमारस्वामी गणेशाला चिडवीत म्हणाला. त्यावर बाळग घेवून “चिखलाचे आयर असलेल्या शरवण सरोवरांतूनच तू आलंला आहेस!” गणपतीने उलट चिडविले.

कार्तिकेयाने हाताची मूठ बळवून गणपती वर ठोसा उगारला तेव्हा गणेशाने आपल्या

सोंडेने रयाचे मनगट घरले. दोघाचे भांडण जुंपले. गणपतीने आपल्या सोंडेने कार्तिक-स्वामीची कम्बर धरली व त्याला वर उचलले. त्या बरोबर कुमारस्वामीने आपल्या भाव्याचा नेम-लंबोदराच्या पोटा-वर धरला.

घाघत येऊन नारदाने त्यांना सोडविले व "तुम्ही दोघे ही कुठली तरी पैज लावा बघू!" नारद म्हणाला.

अणभर विचार करून कुमारस्वामी म्हणाला—"विश्व प्रदक्षिणा करून, आधी जो येईल, त्याचेच ते स्वर्ण-कमळ!"

"छान आहे! चांगली पैज लावलीत!" नारद म्हणाला.

कुमारस्वामी समेच मोरावर वसून विश्वप्रदक्षिणा करण्यास निघाला.

गणपतीने हताश होवून एक उसासा सोडला. "काय विघ्नेशा! तुझा काय विचार आहे?" नारदाने पृच्छा केली.

"ज्याच्या आवानवात येवदे आहे; तेवढेच त्याला प्राप्त होणार! स्वर्ण-कमळ घेताच मिळूदे म्हटके, तर मिळणार आहे का, नारदा! माझे लंबोदर व माझे हे उदोर-वाहन राहिलेस ना? मला कसली जमते विश्व-प्रदक्षिणा! घाकट्या भावालाच मिळू ■ ■ स्वर्ण-कमळ!" गणपती म्हणाला.

"विश्व-जननी व जनक असलेल्या पार्वती-परमेश्वराचे दर्शन घ्यावे, या विचाराने या माजूला जाली होती. परंतु बघू पुढे कधी तरी! बरंय विघ्नपती! येईन परत!" असे म्हणत नारद निघून गेला.

गणेश पटकन उठला व एका चबूतऱ्या-वर बसलेल्या पार्वती-परमेश्वराभोवती तीन वेळा प्रदक्षिणा घालून, घाकटा भाऊ मायची वाट पहात बसला.

चव्याच वेळानंतर कुमारस्वामी विश्व-प्रदक्षिणा घालून परत आला व मधूर-वाहनावरून साडी उतरला. गणपतीने कुमारस्वामीला मिठी मारली व "छोट्या! फार त्रास घेऊन विश्वाला प्रदक्षिणा घात-

लीस! आधी जाऊन ते स्वर्ण-कमळ घे बघू! पैज मोच जिकली, पण मला ते नकोय!" गणपती म्हणाला. "ते कसे काय?" नवल वाटून कुमारस्वामी म्हणाला.

"तुझ्या आधीच मी शिवार विश्व-प्रदक्षिणा घालून इथे बसलो आहे, कुणाला विचारतोस, ते विचार!" गणेश म्हणाला.

"पैज गणपतीनेच जिकली!" अशी आकाज-बापी जाली. सत्य समजल्यानंतर कुमारस्वामीने गणपती पुढे गुडघे टेकून व म्हणाला—"दादा! मी मोठी तपवचर्या करून ब्रह्मज्ञान मिळविले, परंतु छोट्या विषयात अजागीब राहिलो! तुम्ही दुसरी कुशाग्र आहे. तुझ्यापुढे माजी कुशारकी तो किती? तुझ्यानंतरच मी झालोय ना? तारकामुराची युद्ध करण्यास निघतो आहे. मला आशीर्वाद दे!"

त्याला वर उठवून विघ्नेश्वर म्हणाला—"छोट्या! मी मोठा, तू लहान, असे मानण्याचे काही कारण नाही. तुझा जन्म, विद्वित अशा कारणे करिता झालेला आहे. तू म्हटल्याप्रमाणे, मी मात्र, कांही-तरी खंड म्हणून आईने केलेला मातीचा कोळाच आहे! तुझ्यासाठी म्हणून शिव-पार्वतीचे महा-मिलन घडले! त्यांच्या अनुरागाचे तू फळ आहेस! 'तुझा विश्व

होणे' हे आधीच ठरलेले विधीलिखित आहे! 'तुझ्या हातून मरण यावे' असा तारकासुराने वर मागून घेतला आहे. तू मुक्तहृष्येस्वर असून काही भागांमध्ये तुम्ही मोठ-मोठी दबालये होतील. काही तीक्ष्णेने होतील! प्रमुख देवत म्हणून लोक तुम्ही उपासना करतील! शक्य तेवढे लवकर तारकासुराच्या कपाटघातून सर्वांना मुक्त कर!"

देवांचा सेनापती म्हणून कुमारस्वामी तारकासुरावर चालू करून गेला.

मक्षांचा अधिपती कुबेर याने कंटक-मुसीला असा शाप दिला—"शिव-पार्वतीच्या मलांमध्ये भांडण लावणाऱ्या पापी मुली!

पृष्ठीतलावर 'गोकर्ण' म्हणून जन्माला येतील!"

कंटकलतेने कुबेराची क्षमा मागितली मसता—"विष्णेश्वराच्या कृपेमुळेच तुला सापमुक्त होता येईल!" कुबेराने तिला उशाप दिला. कंटकमुखी, तत्काळ गोकर्णची रोपं बनून जमिनीवर उगवली व पसरू लागली. देवादिकांचं सेनापत्य कंकन कुमारस्वामीने तारकासुराचा वध केला. त्यामुळे समाधान वाटून देवेन्द्राने आपली कन्या देवयानी हिच्याशी कुमारस्वामीचा विवाह करण्याचे योजिले. परंतु मोठ्या भावा आधी धाकट्याचे लग्न कसे करणार! म्हणून ते लग्न लांबणीवर पडले.

"प्रियनंदना! छोट्याचे लग्न व्हावे असे तुला वाटत असेल तर 'तू लग्नासाठी तयार होजे' हे तुझे कर्तव्य ठरत नाही का?" पावंतीने हळूच गणेशाला विचारले.

"आई! अर्थ नसलेले हे नियम कसा करितां? विवाह, हा ज्याचा-त्याचा ऐच्छिक प्रश्न होय! माझ्यासारख्या एकदाताच्या व एकान्त प्रिय व्यक्तीला या पिचक्यात कां ओढू इच्छिता?" अशाच किरवक पळवाटा गणपती काढीत राहिला!

वावेळेस मात्र पावंतीने गणेशाच्या लग्नाविषयी हळूच धरला. तेव्हा "आई! मला तप करायचे आहे! धाकट्याभावाने केले, परंतु मी केले नाही ना?" असे म्हणून गणपती तपश्चर्ये करिता बाहेर पडला.

इवाने, स्वर्गातील अप्सरांना विनायकाच्या तपोभंग करण्यासाठी पाठविले. अर्का नावाच्या अप्सरेने आपला विरोध दाखविला. तेव्हा "तू होवकावळा आहेस! अस्पृश्य रुईचे रोपटे बनून जमिनीवर उगव!" असा तिला श्राप दिला.

तपाकरिता अनुकूल असो जागा शोधून विष्णेश्वर तप करू लागला. त्या जागी सर्वत्र गोकर्णची रोपं उगवली होती. रुईच्या झड्ड्यांवर फुलांना बहर आलेला होता. विष्णेश्वराचे तपाचरण मुरू होते.

तपोभंग करायला आलेल्या अप्सरा नृत्य करू लागल्या; तो त्यांच्या पायाला गोकर्णचे कांटे बोकू लागले. अंगभर गोकर्ण बोकल्यामुळे त्या पातना सहन न होऊन त्या अप्सरा आर्त-नाद करू लागल्या. विष्णेशाचे ध्यान मोडले. डोळे उघडून पाहिले तेव्हा आला प्रकार त्याच्या लक्षांत आला. बाबरलेल्या अप्सरा लंगडत-पडत पळू लागल्या. गणपतीला गोकर्ण सराट्यां-बहुल अभिमान वाटला. तेव्हा 'गोकर्ण' म्हणून जन्मलेली कंटकमुखी म्हणाली—"स्वामी! तुम्हा मावड्यामध्ये भांडण अपराधावरून कुबेराच्या सापाला बळी पडले आहे. अनुग्रह असावा!" असे म्हणून गणेशाची मागितली.

त्या दिवशी माद्रपद शुक्ल चतुर्थी होती. तो गणेशचतुर्थीचा दिवस! गणपती कंटक-मुखीला म्हणाला—"आजच्या दिवशी लोक 'विचित्र-विनोद' म्हणून तुम्ही कांटेरी फळें उपसंगात आणतील बरे!"

यसिणी सापमुक्त होऊन अलकापुरीस निघून गेली. तेव्हा लई असे म्हणाली—"स्वामी! माझ्याकडेही तुमची कृपादृष्टी पळू दे! मी अर्का नावाची अप्सरा असून, दयाची आज्ञा अमार्ग्य केल्यामुळे, आज अशी अस्पृश्य रुई झाले आहे. तुम्ही माझे श्रद्धास्थान असून, तुमच्या ठायी माझी नितांत भक्ती आहे!"

"विष्णेश्वर म्हणाला—"या सृष्टीत अस्पृश्य असे काहीच नाही! तुम्हा कळपा

"तप जाले ना? म्हणून काय विचारलेस? तर सोनावचं तर तपाची सुखातच झाली नाही! हा बघ, तप करावयास निशा-लोच!" असे म्हणून विष्णेश्वराने दुसऱ्या एका ठिकाणी ध्यान बसले त्या जागेच्या चोहीकडे सर्पांची गर्दी होती गणपती तपावरच करीत असता वास्तुछांतीत सारे नाग तडक येऊन व विष्णेश्वराच्या चोही-कडे कपा उभाकन लक्षा पंढारा देऊ लागले ते पाहून इराने-मुक्तामुराचे कनूचर असलेल्या विष्णुविले—

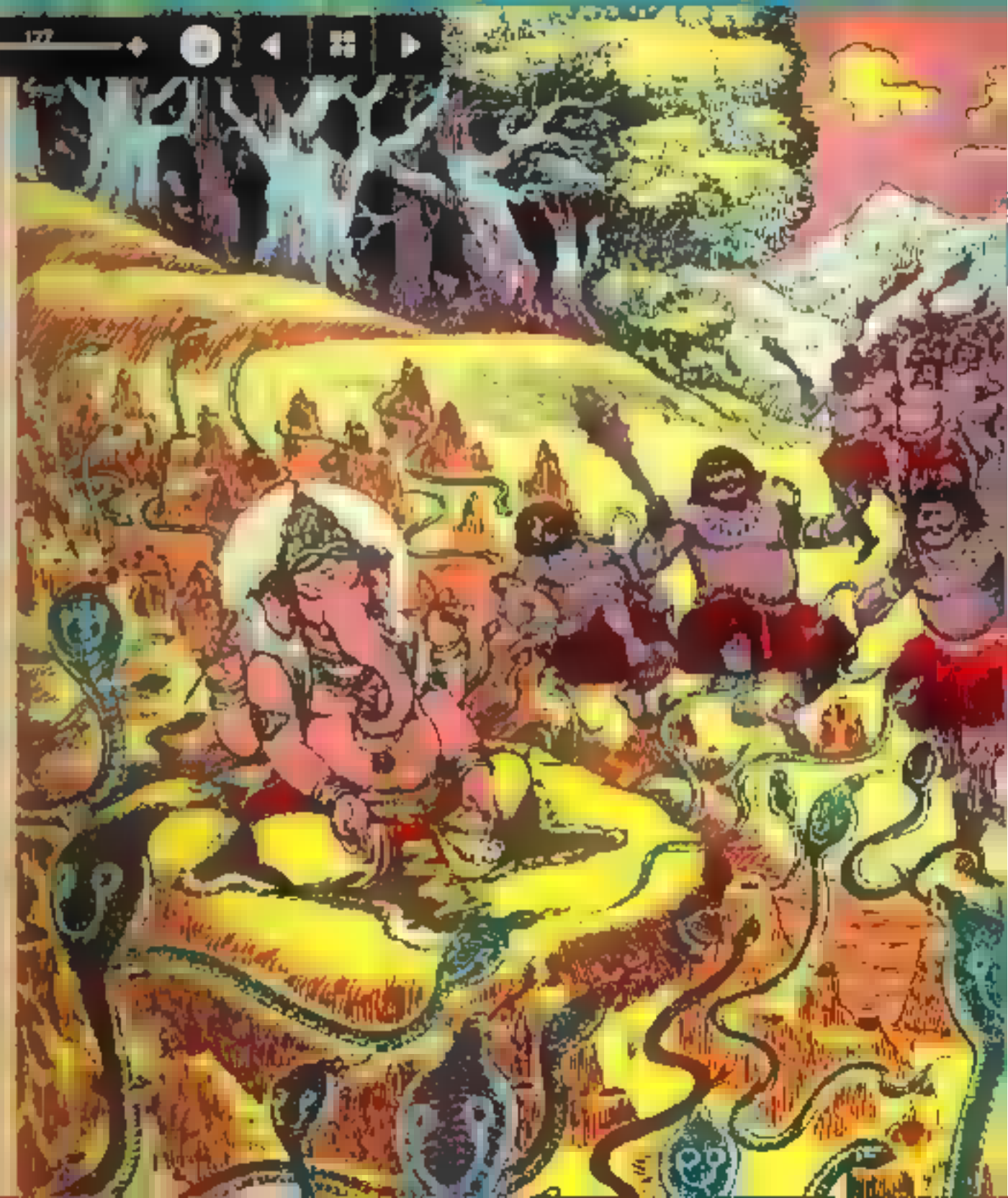
"तुमच्या राजासा ज्ञान आपले बाहुन केले आहे, तो विष्णेश्वर, तुम्हा सर्पांचा समूळ विनाश करण्यासाठी येऊन करीत आहे तेव्हा तुम्ही त्याचा सूड उगविण्यास ही उत्तम संधी आहे!"

ते ऐकून विष्णेश्वरावर चालून गेलेल्या राक्षसाना; पाताळातून आलेल्या महा-सर्पांनी पळवून लावले जे थोडेबहुत राक्षस जीव बांधवून पळाले, ते आपल्या अविशेकाका व इद्राणा बोल लाऊ लागले

आता इद्राने, अतिशय उरमाही व सुंदर देवांना तसेच भूतशरणा—"गणपतीचे मन अनुरागाकडे वळेल असे करा!" अशी आज्ञा देऊन पाहिले व बऱ्याच हाती करून स्वतः त्यांच्या मार्गाने निघाला.

कुलाचा हार भी घेवामे गळ्यात बाळीन! हापर घुंगारध्वे नू कुड्या म्हणून जन्माला वेलील मगवान हाण तुजा उदार कर-तील. त निभंय होऊन स्वर्गात जा! तुजा ह्हाकीच नळे तर कुजाचीही भीती बाळ-पण्याचे कारण नाही कुठलाही शाप तुम्हा लागू पडणार नाही. अर्कमुळे आवर्जवानील मीषपांसाठी उपपोनी ठरतील. अर्कपत्रे सूर्याला शिव राहानील!" अर्का, अप्सरेचे कप वारण करून स्वर्गात निघून गेली.

विष्णेश्वर केलासाकडे निघाला त्याला पाहतांच पारंगती म्हणाली—"बाळा! तप जाले ना? अस्ता लग्न..." तिचे म्हणणे पूर्णपणे ऐकून न घेता, गणपती म्हणाला—

Restore

17

स्वर्गातील देवपुरुष व अप्सरा जोडी-जोडीने सुरापान करीत नाचत-गात कोला-हल करीत निघाले. त्यामुळे महासर्पाना राग आला व त्यांनी वेशांच्या पायांना विळखा घालून चावा घ्यायला सुरुवात केली. इंद्राने त्या सर्पांवर आपले वज्रायुध उगारले. ते पाहून सर्प चबताळले व पाताळातून लक्षावधी महासर्पांनी बाहेर पडून वेशांना तळी की पळी करून सोडले. देव ■ नागांमध्ये छोट्यासा संग्रामच झाला! इंद्राच्या वज्रालाही न जुमानता त्या सर्पांनी स्वर्गातसुद्धा हाहाकार माजवला. नंतर सर्व सर्प मागे परतले. त्यांनी केलेल्या या सहाय्यामुळे गणपतीला फार समाधान वाटले. त्या सर्पांना उचलून घेऊन विष्णूने त्यांचे कौतुक केले व सर्पांचे दागिने अंगभर घातले ■ कंलासाला निघाला.

गणपतीच्या अंगभर सर्व रुळत ■ पाहून पार्वती आश्चर्यचकित झाली. "आई! वडिलांचा वारसा मुलाला मिळणे साहजिकच नव्हे का! शंकराची आभारणे,

तीच माझी भूषणे! शिवाय हे सर्व माझे जीवदेव मित्र आहेत. प्राण पणाला लाऊन यांनी माझे रक्षण केले आहे. आप्तस्वकी-यांच्या सदीच्छा पाठीशी असणे भूषणाव्ह असते! म्हणून मी नागभूषण हे नाव माझी लावले." विष्णूने म्हणाला.

पार्वती विनायकाच्या विचित्र-चेष्टांना कंटाळली. शंकर मात्र मनापासून हसत होता. भसा रीतीने विनायक नामा विष्णू उपस्थित करीत राहिला.

पार्वतीने अखेरचा म्हणून परत एकदा लक्षाचा विषय काढला. तेव्हा—"आई! कांहीतरी घनकायं केल्यानंतरच ना मला प्रतिष्ठा मिळेल? ■ भावासारखे कुठले तरी मोठे कार्य साधून 'समर्थ' ठरल्यानंतरच मी लक्षाचा विचार करीन!" गणपतीने निक्षून सांगितले.

"तुझ्यांत कसली कमतरता आहे? समर्थ नव्हेस तर काय शंळपट आहेस. होय?" पार्वती नादलाजाने म्हणाली.

(क्रमशः)

दोन वस्तुनाद

[७]

दुसऱ्या दिवशी सकाळी ■ भलीला घरी आलेला पाहून अहमदच्या जिवांत जीव आला. ■ प्रिय शिष्याचा तपास लागला नाही म्हणून ■ दिवशी रात्री तो जेवला नाही की सोपला नाही. उजाडताच ■ साधीदार दुसरा कोत-वाल हसन याला बोलावून त्याचा ■ विचारला. ते दोघे बोलत असतां पादरस घरी परत आला.

त्याने स्वतःवर गुदरलेला सर्व प्रसंग त्यांना ऐकविला. तो ऐकून मिस्तिलपणे हसत, हसन म्हणाला—"एवढी करामत करू शकणारी तरुणी, बगदाद मध्ये एकटीच आहे. ती, कबुतरांकरवी टपात-खाते चालविण्याच्या दिलेलाची मुलगी जीनाबन! शेवटी तिचे काय करायचे ठरविले आहेस?"

"लग्न करावे म्हणतो शिष्याशी!" पादरस म्हणाला.

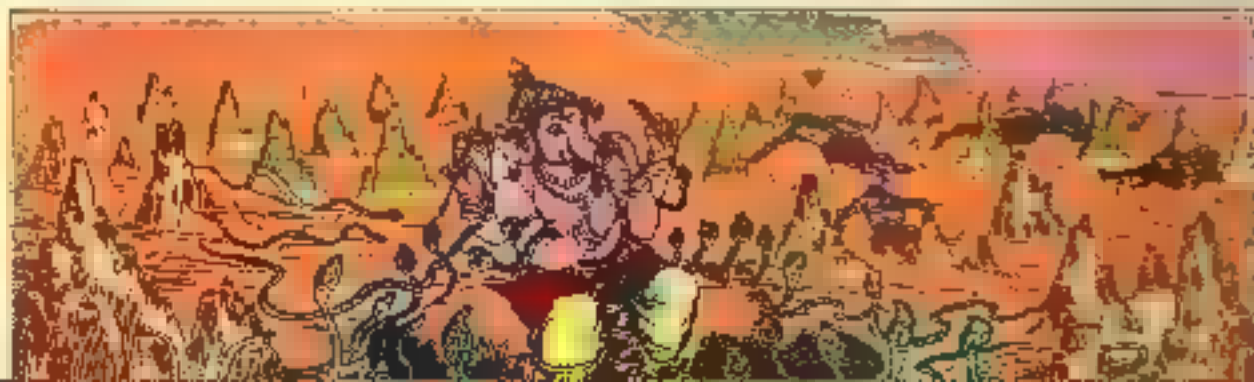
"एवढी अहल बगली तरी सुद्धा?" हसन नवल वाटून म्हणाला.

"तिने एवढे केले तरी मी तिला माफ करू शकतो. ती माझी पत्नी व्हावी याशिवाय आयुष्यात माझी दुसरी कस-लीही इच्छा नाही." पादरस मनापासून म्हणाला.

"तुम्ही एवढी तीव्र इच्छा असली तर ती पूर्ण व्हायलाच हवी. धू सुद्धा देखणा आहेस. तुमचा जोरा खान दिसेल!" हसन म्हणाला.

"या कामांत याची धोडी मरत कर!" अहमद हसनला म्हणाला.

हसनने ताबडतोब पादरस जली करिता एक योजना बनविली.

तो त्या नियोजकावर दिलेला घरी गेला. स्वयंपाक घरात गेला. तेवढ्यात दिलेला व जीनाब जेवणसाठी आल्या. स्वयंपाक्याने त्यांचे जेवण व पेय तयार केली व एकेक नेऊन बाहेरच्या दालनात ठेऊ लागला. तो बाहेर पादरसने सुरईमध्ये भांग मिसळली.

बोवपाच वेळात पादरसाचा हेतू साधला.

दिलेला, जीनाब, चाळीस गुलाम स्वयंपाकी इतकेच नव्हे तर राजाणीचे कुत्रेसुद्धा आपली खुद हसून, होते त्या ठिकाणी निपचित पडले.

पादरस यथेच्छपणे घरभर हिडला. टपाभाधिकारी म्हणून घालावयाचा दिलेलाचा पोशाख, सोन्याची टोपी, तसेच निधींचे भरवारी लाल कपडे सर्व गोळा करून गाठोडे बांधले. मन्त्रीवर जाऊन सर्व कबुतर एका पोठ्या पिजव्यात ठेवली. नंतर "हे काम बोरवर पादरस अली शिबाम कुणाचे जसावे?" अशी चिठ्ठी तिथे लिहून ठेवली व कपड्यांचे गाठोडे, कबुतरांचा पिजरा घेऊन सरळ अहमदच्या घरी आला.

दिलेलाला जाग येईपर्यंत संध्याकाळ झाली होती. तिने पादरसने ठेवलेली चिठ्ठी वाचली. नंतर घरभर दृष्टी फिर.

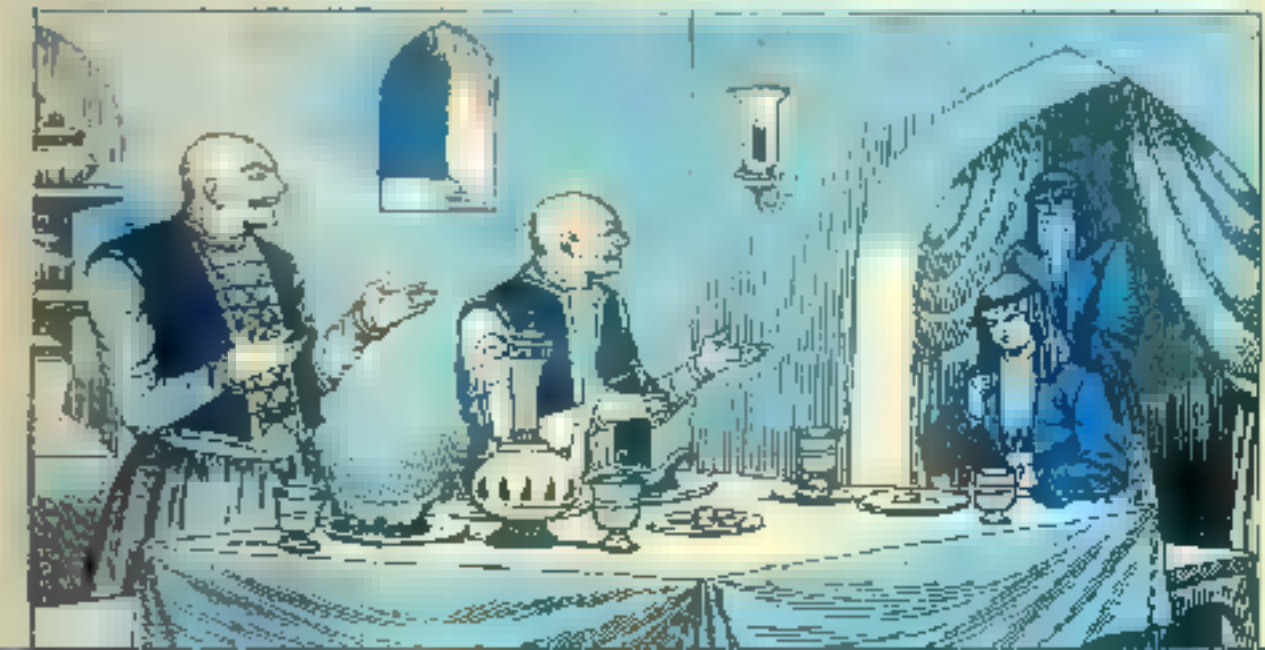
विली तेव्हा 'खलीफांशी संबंधित असलेला दस्त-ऐवजच याने पळविलेला दिसतोय' हे तिच्या लक्षात आले.

ही घटना जर बाहेर समजली तर आपली बेअबूच नव्हे तर दरबारातील नोकरी मुट्या जाईल हे तिला समजून चुकले. पादरसचा सूड उगविण्यात फायदा नव्हता! अहमदनेच हे त्याच्या करवी करविले असणार. त्याच्या पापापडून का होईना; दरबाराचा पोशाख व टोपी परत आणायला हवी! अहमदचा मूढ घेण्यासाठी तिने आपल्या मुलीकडून पादरस अलीचा परामर्श करविला होता. त्याचं तद्द काढण्यासाठीच अहमदने पादरसकडून काम करविले. आतां फिटुमफाट झाली. अह-

मदला आतांतरी तिची विनंती मान्य करण्यास हरकत नसावी. "आतांच येते." असे मुलीला सांगून दिलेला अहमदच्या घरी निघाली.

दिलेला तिचे गेली तेव्हा, अहमद, हसन, पादरस अली वगैरे बसून जेवत होते. तिला पाहताच अहमद, हसन उठले व होके लवचून मलाम करीत "वा दिलेला! इत्या कल्प आम्हांला तुमचा पवती लाभ मिळू या।" असे आदराने म्हणाले.

ते खात असताना भात कबुतरांचे आहे हे समजताच दिलेलाच्या झोळ्यापुढे अंधारी आली. तिला चक्कर आल्यासारखे झाले. "अहमदला पाझा मूढ उगवायचा असला

पादरसने आपल्या अंगाचा काळारंग लाऊन घेतला व नियोजका वेग धारण केला. घोडे पैसे व बोडी भांग बरोबर घेऊन मंडईत निघाला. तिथे त्याने दिलेलाच्या स्वयंपाक्याला पोचून काढले. त्याच्याजवळ आऊन "दादा! मी या राह-रात नवसा आहे. एक आपला वाटलास. चर, वाकच्या दुकानात आऊन यथेच्छ पिक्या!" हसत पादरस म्हणाला.

"सला क्षणाचीही उरत नाही. आमच्या घरीच ये! तिथे सर्व तज्ज्ञांची पेय जेवण सुद्धा मी तुझ्यासाठी आयोजित करीन." दिलेलाचा स्वयंपाकी म्हणाला.

पादरसला तेच हवे होते.

तरी, खलीफांना प्राणप्रिय असलेली कबुतरं चोरून जाणून ती शिकवून लावित ना! चोरीलासुद्धा नीती-शास्त्र असते!" कापण्या भावाजात दिलेला म्हणाली.

"ही टपालाची कबुतरं माहेत, हे माहिती असते तर जास्सी नफती की!" पादरस म्हणाला त्यावर सर्वजण हसले.

हसन तिला विलासा देत म्हणाला— "तू काही घाबरू नकोस! टपालाची कबुतरं कुठेही गेलेली नाहीत! खलीफांची अमानत सुरक्षित आहे. या छोट्याची एक छोटीशी इच्छा आहे. ती तू पूर्ण केलीस तर या क्षणी तुझे कपडे ■ कबुतरं तुझ्या स्वाधीन करू!"

"कोणती ते सांगा! मी असहाय आहे हे तुम्हाला माहित नाही कां?" अगतिकपणे दिलेला म्हणाली.

"विशेष काही नाही! हा मुलगा अली, तुम्ही मुलगी जीनाब हिच्याशी लग्न करू इच्छितो!" हसन म्हणाला.

"जरे बाबांनो! यासाठी कां मला एवढा त्रास दिलात? मी कबूल करून ही काही फायदा नाही. ■ ती सज्जन होई पर्यंत तिचा मामा तिचा ■ आहे. माझा मोठा भाऊ 'जुरेक' आहे ना? तो कबूल शास्त्राविषय हे लग्न होऊ शकत नाही. तो किती निर्दयी आहे, हे तुम्हाला माहित नाही काय? त्याची कबुली मिळवायची पूर्ण जबाबदारी ■ अलीचीच राहिल!" दिलेला म्हणाली.

जुरेकला भेटून त्याची अनुमती मिळवित्यानंतरच जीनाबशी लग्न करण्यास पादरस अली तयार झाला.

दिलेला आपले कपडे व कबुतरं घेते घेऊन निघून गेली.

दिलेलाचा माऊ जुरेक हा एकेकाळचा प्रसिद्ध चोरच होता. त्याने केलेल्या चोऱ्यांची कधी चौकशी, फिराद वगैरे झाली नाही. असल्या जामे वरूनच तो कधी, कधी कुठे चोरी करायची ती हातोहात करीत असे.

हल्लो म्हातारपणामुळे चोरी सोडून दिली होती त्याने! तळकेले मासे विकून तो आपला निर्वाह करीत असे. अजूनही त्याच्या हाती हस्तचातुर्य होते.

आपल्या दुकानाकडे ग्राहकांचे चित्त वेधण्यासाठी त्याने एक युक्ती योजली होती. जुरेकने आपल्या दुकानापुढे हजार दिनारांची एक घेली टांगली होती. 'तो घेली जो कुची पळवू शकेल त्याला तो बहाल करण्यात येईल,' अशी अफवा सर्वत्र पसरली होती. दिनारांची घेली हस्तगत करण्याच्या उद्देशाने हजारो लोक त्याच्या दुकानांत बरेदी साठी येत राहिले, परंतु मजून एकालाही या कामात यश मिळाले नाही.

पिदाबोला हात लावताच शेंकडो घंटा व इफ एकाएकी दुकानभर बाजू लागत.

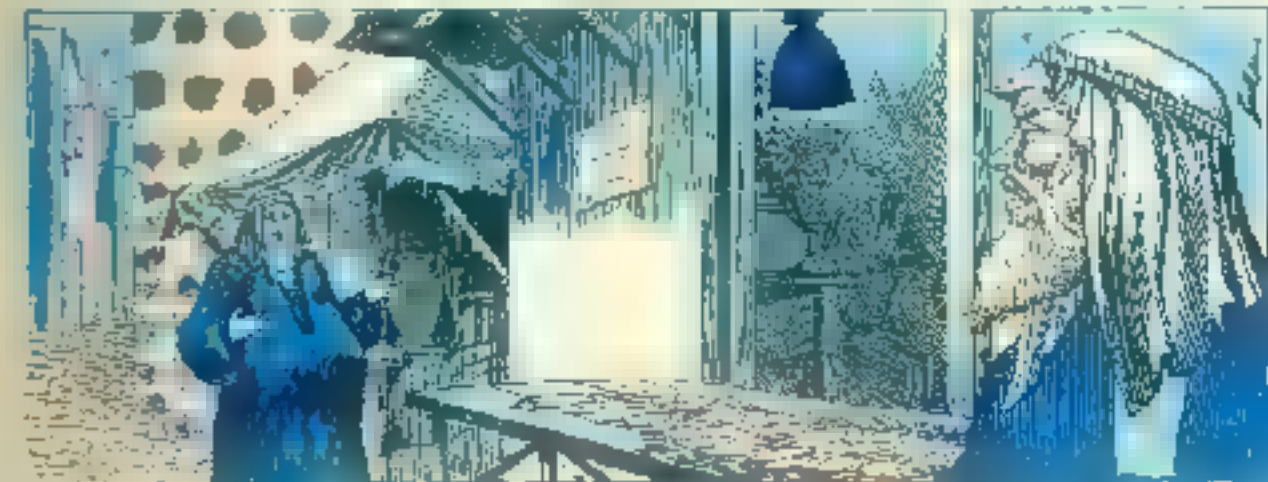
त्या बरोबर जुरेक कुठेही असला तरी पळत येत असे व चोराला धरत असे. किंवा तपलेल्या शिशाचे सरे त्याच्या

हातापायावर मारीत असे. अशा भाराने हात-पाय दुखावलेले कंक लोक होते.

पादरस अली जुरेकला भेटला. आपली ओळख करून दिली. आपण कोतवाल अहमदच्या घरी रहात असून जीनाबशी विवाह करू इच्छितो असेही त्याने सांगितले. ■ लग्नाला अनुमती देण्याकरिता जुरेकची मनधरणी केली. परंतु जीनाबशी पादरस अलीचा विवाह व्हावा असे त्याला किंचितही वाटले नाही. जीनाबच्या योग्यतेला भली साजेश नाही असे त्याला वाटले.

जुरेकची विनारांची पिशाची पळवून, त्याची आपल्या लग्नाला सम्मती मिळवावी असे पादरस अलीने ठरविले. म्हणून तो गर्भवती स्त्रीचा वेश घालून जुरेकच्या दुकानांत गेला. मासे विकत येत असता पोटांत पुसू लागल्या सारखे कणू लागला. हे पाहून भांबावलेला जुरेक आपल्या बायकोला बोलवायला घरांत गेला.

(कथनाः)

मुखदुर्बल

आपल्या महतीच्या मध्योप्रमाणे गोपाल रावाच्या बायकात धराचा केर काढला व ती उभलून भितोच्या पलीकडे शजारच्या अगभात टाकून दिला व मागे वेळली व एकाएकी धावडम गेली घाईपाईने आपल्या नवऱ्याजवळ जात म्हणाली—“अहा! महतीप्रमाणे मी आज-मुझा केरकचरा शजाऱ्याच्या अगभात टाकून दिला! शेजारी गंगारंगाने भोंडाला घेतोय, तेव्हा तुम्ही आधी जाऊन त्यांना समजुतीने सांगा वर!”

आपल्या बायकोच्या तोंडून हे सर्व ऐकून गोपालरावांचा धाव दणाणला. कुणाशीही माझावच म्हणजे त्याला मोती वाटत असे.

त्याच अगं होत की शेजारच वर बरेच दिवसापासून रिकामच होत केर नऊन खिरड्यावर टाकायचा कटाळा वाट.

म्हणून निघलावाई भितोयसून शेजारच्या आवासात ती सहजच टाकून देत असत. बकऱ्याचा शेऊन, कासच कुणोतरी त्या घरात आले होते.

गोपालराव बायकोला रागावले व त्यांनी शेजारी होकावून पाहिले. मागच्या पर्यात पाळशीचा एक माणूस, बकऱ्यांना बाभळीच्या शगा चारोत होता.

“आमच्या घरापासून अकिरदा थोडा दूर आहे. इतके दूर आहे! घर रिकामच होत म्हणून माझी बायको केर इथेच टाकत असे आज देखील तिने त्या मवरी प्रमाणेच केले.” गोपालरावांनी, “पा माणसाला म्हणून मध्यानशीचा सुरांत सांगितले.

ऐकून शजारच्या घराचा नवा मानक भितोयकळ आला व म्हणाला—“तुम्हांला कानकोड वाढायचा कारण नाही, रोजच

तुम्हां आपल्या घरातला सगळा केर आमच्या परड्यात बेलशक टाकत जा! माझी बायको रोजच अंगण व परड श्रावून स्वच्छ करतेच तेव्हा आमच्या केरावरोगर तुमचा केरही उचलून टाकोल!”

‘हा निव्वळ मोळा-साव आहे’ हे गोपालरावांना उभजल तमय त्याच नांव सदाशिव असून ‘बकऱ्या’ होव त्याची संपत्ती असल्याचे त्यांना समजले.

गोपालराव घरात येऊन बायकोला म्हणाले—“आपला शेजारी निव्वळ मावळट दिसतो आहे. समज्या केर त्याच्या घरात टाकत जा.”

एके दिवशी गोपालरावांनी सदाशिवाला हमराटी दिली—“काय रे! तुझ्या बकऱ्यांच्या जोरड्याने रोज रात्री माझी झोपमोड होते आहे. पंचांगुदे तक्रार नोंदवू का?”

“नका हो! माझ्या पोटावर पाय देऊ नका! पा बकऱ्यांचे माझी सारी धन-संपदा आहेत.” सदाशिवने मयावया केली.

त्यावर गंभीर आव आणून गोपालराव म्हणाले—“रात्री बकरीचं दूध पिऊन निव्वळ तर गाठ झोप येते म्हणे! तेव्हा तू रोज रात्री शेरशेर दूध पाठवत जा, म्हणजे आमची झोपमोड व्हायची नाही!”

“एवढंच ना? रात्रीच कशाळा? मुकाळी एक शेर व रात्री एक शेर दूध मी आनंदाने पाठवीत जाईन!” सदाशिवने ककार दिला.

त्या दिवसापासून गोपालराव, सदाशिवच्या भोळेपणाचा फायदा घेऊ लागले. त्याच्याकडून ते सर्वतऱ्हेची वेठविणार करून घेऊ लागले. विहिरीचं पाणी शेवायच, ज्ञानता आळी करायची, त्याच्या दुकाना-माठी आणलेले सामान गाडीतून पाली उतरवून दुकानांत ठेवायचे, अशी सर्व कामे सदाशिव मुकाट्याने करू लागला.

गोपालराव आपल्या किराणा दुकाना-माठी लागणारे महिन्याभराचे सामान

एकदम मागवीस असे त्यासाठी ना भल्या पक्षाटे गहूराच्या वाटला लागत असे. एके दिवशी निघताना त्याने आपल्या बायकोला उठवून दार लावून घ्यायला सांगितले. बकरीचे एक शोकक त्यावेळी, कुणास ठाऊक कसे वाड्यातून बाहेर पडून व ये करीस त्याच्या दारापुढे होते.

त्या कोकरांना पक्षाताच निर्मलाबाईच्या मनात एक विचार बसकून गेला. ती नवऱ्याला म्हणाली-“हे कोकरू खंड्यात गुदमरत आहे. याला उचलून गहूरात घेऊन जा! विकलं तर पंचवीस रुपये तबकीच मिळतील. या अघारात कुणाच्या लक्षातही यायचं नाही.”

आपल्या बायकोचे सांगितले ऐकून गहूराची कोकरांना लाजावर उचलून घेऊन लायला. मध्याकाळी परतताना एव- वीस रुपये पंऊन घरी आला.

“ने रुपये इकडे आणा! बकऱ्याच्या पंशाचे मला दागिने घडवायचे असं म्हणत निर्मलाबाईंनी रुपये घेतले व पदराने बांधले.

“किती बकऱ्या विकणार आहेत?” गोपालरावांनी विचारले.

“किती म्हणून काय विचारता? सदा- शिवच्या सपेपर्यंत! त्याच्या मनाला शंकासुद्धा विकणार नाही अशी एक गुरतो सुचली आहे!” असे म्हणत निर्मलाबाईंनी गोपालरावांच्या कानात गुपित सांगितले. तेव्हापासून सदाशिव त्याच्या आटांना पाणी पालायला आला. तो म्हणाला-“मालक! माझ्या बकऱ्यांच्या कळ- पातलं एक कोकरू नाहीस झालं आहे!”

ते ऐकून निर्मलाबाई म्हणाली-“तरी वाटतच होतं की असलं काहीतरी होईल म्हणून! काम भुताचंच आहे. माझी तरी खायी आहे!”

“भुताचं म्हणतां? मृत तर माझ्या मातऱ्या कडून नाश्यालंच आहे! भूत असलं काम करू शकतं. म्हणतां?” नवल वाटून सदाशिव म्हणाला.

महाराष्ट्र बायकोचा आलेख व भांडकुड्ड हाता म्हणून त्याच्या बायको- त्याचे ‘भूत’ असे म्हणत होते. सदा- शिवला वाट त्याच मनातून असतं. गोपालराव म्हणाले-“हाय, काळजी न घ्याताना”

“आता बायकोचा आलेख हा हा मारी बकरी म्हणून त्याच्या बायको- रुपये मिळतील! निर्मलाबाई नवऱ्याला म्हणाल्या.

इकडे काही दिवसांपासून जी गोघळ चालला हाता त्याच्या बकरीच्या त्या तयराबायकोमधील मवाद बाजूच्या पिप- लाच्या साडावर असल्या छोट्या भुतात ऐकला तर तर ते सदाशिव, नवऱ्या- नऱ्या विनेच्या साडावर असले. त्या चिंचे नवल एक मांड साड होत त्या वडावर एक मांड भूत राहत असे. न या छोट्या भुताला दमदाटी करत त्याच्याकडून हव काम करवून घेत असे.

त्या वेळ-विगारोन्हा चंतागून छोट्या भुतात रडवेलं साड केलं पाहून मांड भूत म्हणाले-“त्या सदाशिवकडून गोपाल- राव बऱ्या काम करवून घेताना त्यातलं एक महत्वाचमुद्धा मां तुझ्याकडून करवून घेत नाही! जा, जाऊन त्याचा किना

गिरडल ये. त्या नवराबायकोच एका त्या छोट्या भुताला, सदाशिव तापटोवून मुटापथा ज्ञान प्रपाय भुथला.

एक दिवशी गोपालराव भल्या पक्षाट उठून व सदाशिवच्या वाड्यातून एक पुष्ट बकरी हाकवीन शहराकडे निघाले. वाटेत एक छोटसं गन लासायत. अघार असतयामले, गोपालरावांचे काळीज घड- पट लागलं. अघागन थोडा पोर यावा म्हणून ते गेताल नी गाणी मांठयान म्हणत वाट चालू करू लागले. बकरीच्या डोक्यावर एकापकी दिगं उगवली असल्या- सायला त्यांना भास झाला आणाची थोडं दूर गेल्यावर बकरीच्या तोंडावर

दारी-मिया व अगावर वाघासारखे पट्टे
दिसू लागले.

ते पाहून गोपाळरावांना धडकी भरली
व ते आपल्या गांवाच्या दिशेने पळू लागले.
नकरोदेखील वाघासारखी डरकाळी काडत
त्यांच्या माथे लागला. गावाच्या वेशीपर्यंत
आन्धावर वटवाघळाचे रूप घऊन ती
समशान्तातल्या चित्तेवर जाऊन बसली.

गोपाळराव धावा टाकीत घरी आले
व घडलेला वृत्तांत बायकाला सांगून
म्हणाले- "मो जिवांविशी आला, ते तुझ्या
पानिग्रस्थाने पुण्य म्हणून! आपण सदा-
शिवाला निव्वळ ठगविले पण
थरच 'भूत' त्याच्या नात्यातलच दिसतय!
आपण त्याची क्षमा मागू या."

ते ऐकून मिनीने निर्मलाबाईंचा थरकाप
उठाला. शितीजवळ जाऊन त्यांनी सदा-
शिवाला हाक मारली व म्हणाले-
"भाऊराव! आम्हाला माफ करा! तुमच्या
भुताला आसच्या मागे लावू नका! आपुढे
आम्ही तुमच्याकडून वेढ-बिगार घणार

नाही!" त्यानंतर त्या दावाती रुवाश्या
जवळ आपली नव कबूत केली व आता-
पर्यंत त्यांच्या कडील दुधाचे जेवडे पेंने झाले
होते ते लव नर दिलेच, त्यावरंवर कीकरा-
वातलच पचवीस रुपयेसुद्धा चुकते केले.

हे सारे 'गोंडयगाल' काय आहे हे
त्याला मुळीच कळले नाही. त्याला वाटले
"आपल्या सासरकडून नात्याच्या भुताच्या
नांवानेच हे वावरलले दिसताहेत." या
घटननंतर ते सारे भूत, वडाच्या झाडा-
वराल मोठ्या भुताकड येले व सारा
इतिवृत्तांत त्याला सांगितला व म्हणाले-
"आपुढे गोपाळराव व त्याची बायको
गदाशिवाकडून वेढ-बिगार घेणार नाहीत
तुमुद्धा त्याचा किता गिरव!"

मोठे भूत प्रदाखदा हसले व म्हणाले
मुक्तदुर्बळ व भिष्याचे जिणे अमेच जमते
व त्या गोपाळरावांना लागला भरा शिक-
विलास परंतु मला वहा शिकविणारा
जन्माला येईपर्यंत, तुला मात्र माझी वाकरी
करावीच लागेल!

[१६]

[व्याघ्रदत्ताची मठा बुकून पळून निघून समरसेन शिथिलभवनाला पोचला. आपल्या बसवगवरावर असलेल्या अपूर्व कवचींनी युक्त असे त्याच्या हातात विंगूळ. पुढाहाच्या आसपड्यांत अमलघात घडला यमजने. त्या प्रवेशांत नृत्याच्या आस्तिव्याना सारखे व्याघ्रदत्ताचा माला. आसपड्यांत-]

समरसेन व त्याचे सैनिक दडलल्या दिशेने

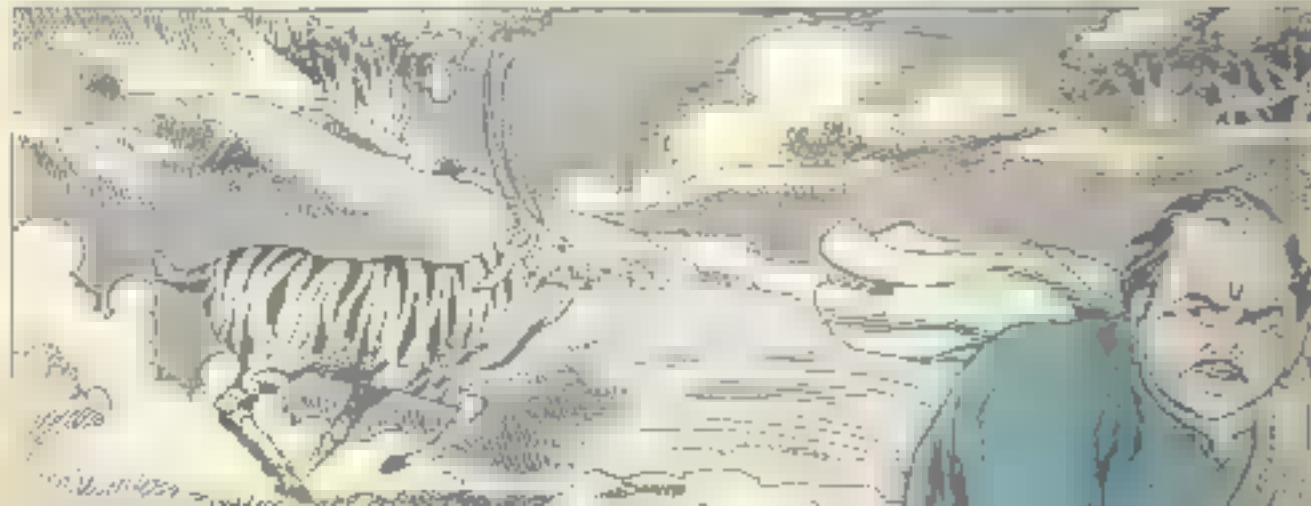
व्याघ्रदत्ताने दृष्टीअप टाकला व
आपल्या सैनिकांना म्हणाला- "एका, सैनिक
शिथिलभवनाकडे दुसरे कुणीतरी दडलले
आहे. ते आपल्या प्रवळशत्रू-शिथिलदत्ताचे अनु-
यायी असल्याची शक्यता आहे. ते कुणी का
असेनात. माधी त्यांना पळवतो वंदो वनवा!"

ते ऐकून समरसेनला पुढच्या सकटाची
कल्पना आली.

आपल्या जवळील सहा सैनिकांच्या

जोगवर आपल्या सामना करणे
निव्वळ आत्महत्या करण्यासारखेच होईल.
तेव्हा यावेळी शिथिलदत्ताचे एकदम हा
प्रदेश सोडून निघून जाणेच अव्यक्त
ठरणार होते.

तेव्हा व्याघ्रदत्ताचे समळे सैनिक
एकाएकी समरसेन असलेल्या शिथिल भव-
नाकडे आरीळ्या ठोकित सरसावले.

"धूमकेतु"

मोडलेले खांब व भिंतीचा आडोसा घेत
समरसेन व त्याचे सैनिक वाकून व
जवळ आलेल्या व्याघ्रदत्ताच्या
अनुकराचा सामना करू लागले. 'व्याघ्र-
दत्ताच्या अधिकांश सैनिकांना नारच्या
शिवाय इयून निघता रेणार नाही.' हे
समरसेनला कळून चुकले.

व्याघ्रदत्त आपल्या सैनिकांना धीर देत
होता आपण समरसेनशी मुजाबे
अस त्याला वाटू. एवढ्यांत समर-
सेनने त्याच्या चार-पाच सैनिकांना स्वर्गात
पोतविले.

अखमी सैनिकांच्या किकाळधांनी आम-
मत भरून गेला चोहीकटे हाहाकार
माजला अशावेळी व्याघ्रदत्ताने मोठ्या
घाबसाने समरसेनला जॉन दिले.

दोघेही अतिशय बलवान, पंयंवान,
पराक्रमी व कुशल पोढे होते बगता
दोघांमध्ये भयंकर असे खूनयुद्ध
सुरू झाले त्यांचे वार चूकून आंमना
लागले तर आधीच मोडकळीस आलेले
ते भराभर कोसळू लागले. प्रचंड
शस्त्रकडून असलेले नलवारीचे वार
कोसळणाऱ्या दगडांचे मार पुकवीत
दायामध्ये भयंकर असे युद्ध उपल्ले.

वराच वेळ त्यांचे युद्ध सुरू होते. सरने-
सेवटी व्याघ्रदत्त असे पाहून समर-

सेन अधिक उत्साहाने त्याच्यावर तुटून
घडला

एवढ्या वेळात सव्यंन दुपट असलेल्या
व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांना, समरसेनच्या
सैनिकांना बंदी बनविण्याच्या कामी यश
आले होते. त्यापैकी दोघे-तिघे जखमी
जखमी झाले होते अशा रीतीने समर-
सेनच्या सैनिकांना बंदी बनविल्यानंतर
आपल्या सरदाराच्या मदतीसाठी धावले.
मोडावेळ, ती सारा कोलाहल झाला.
'आपले सैनिक बघियान तरी झाले
असावेत किंवा मेलेतरी असे
समरसेनला वाटले तेव्हा आता तेवढे
लोकर व्याघ्रदत्ताला चकमा देउन
पळायला हवे होते.

विचार घेताच समरसेन व्याघ्र-
दत्तावर दुपट हमला केला. पाठीमागून
व्याघ्रदत्ताच्या सैनिकांना अज्ञानक हमला
करता यऊ नय धुणून तो भिंती लगत
राहून मजत राहिला.

भिंतीचा आपण आधार घेतला
आहे ती भीत अगदी कोसळण्याच्या वेळात
आहे. विचाऱ्या समरसेनच्या लक्षातही
आल नाही परंतु समालून लढणाऱ्या
व्याघ्रदत्ताच्या ते ध्यानी आले

व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांचा कठोर ध्वनी
एकाएकी धुमला. 'आपल्या सरदाराच्या
मदतीसाठी हे सारे सैनिक एकदम शीं
ध्यायला होते' समरसेनने एका

या आकास्मिक हल्ल्यामुळे समरसेन
वचकला व आपल्या सैनिकांना सावध
कारीत माग आळला, मूषना देऊ

सैनिक व समरसेन एकीकडे तर
बोस सैनिक व त्यांचा नायक व्याघ्रदत्त
दुभरीकडे काय विचारता त्याच्या
आरोळ्या किकाळधांनी तो सारा
दुमदुमला.

शिथिल सवनाच्या भिंतीआड
समरसेन व त्याचे साथीदार तिथून निसट-
ण्याच्या पयत्नात होते. परंतु व्याघ्रदत्ताने
आपल्या सैनिकांना दोन गटात विभागून
दिले समरसेनच्या सैनिकांना व त्याला
चारी बाजूने घेरण्यास सांगितले.

या भक्तातून स्वतःचा सावरण्याकरिता, आपल्या तलवारीचा एक जोरदार वार व्याघ्रदत्तावर करण्यासाठी म्हणून, मोठ्या जपछाईने मागच्या भिंतीवर उडी घेतली.

उडी मारून समरसेन त्या भिंतीवर उभा राहता क्षणीच आधीच सोडकळोस आलंली ती गीत मोठ्ठा करीत मागच्या बाजूला एकाएकी कोसळली व समरसेन दगडाच्या गिऱ्यात पडला.

आयती चालून आलेली ही सुवर्णसंधी पाहून व्याघ्रदत्त आपल्या दलाचा जयजयकार करीत समरसेनवर तुटून पडला. व्याघ्रदत्ताने सगळे सैनिकही तिथे आलेच

होत. त्यांनी समरसेनने हात-पाय आवळून धरून सुटण्यासाठी त्यान केलेली घडपड निष्फळ ठरली. अशा रीतीने तो धवूच्या तावडीत मापडला.

व्याघ्रदत्ताची आज्ञा होताच त्याच्या सैनिकांनी समरसेनला बंदी बनविले. मनः व्याघ्रदत्ताने त्याची तलवार काढून आपल्या हातात घेतली.

आपल्या शत्रूला बंदी बनविल्यामुळे त्याचा आनंद मागेना. कुरतेने हसत व्याघ्रदत्त म्हणाला— "समरसेना! मू आधीच माझ्याशी महामत्त आम्हा अमतास तर तुम्ही असो दुंदुपा झालो नसतो! जागतेगाचे त्रिशूळ कुठे आहे हे मला माहीत नाही. नव्हा आता तुम्हा फूर मृत्यु निश्चितच आहे!"

व्याघ्रदत्ताचे बोलणे ऐकून समरसेन पोवाभुदा नाही. पदाकदाचित्त कूर मृत्युचा सामना करावा लागलाच तर तो, त्या साठीही सिद्धच होता. स्वतःवर भोडवलेल्या या जिविरवाण्या प्रसंगापेक्षाही त्याला काळजी वाटत होती ती, त्याच्यावर विश्वास ठेवणाऱ्या त्याच्या सैनिकांची! 'सेनापती' असून देखील आपल्या सैनिकांचे योग्य नेतृत्व करू शकलो नाही; या विचाराने स्वतःच्या अक्षमतेची त्याला खत वाटू लागली.

समरसेनच्या मरण वहाण्याचा व्याघ्रदत्ताने दुसराच अर्थ घेतला. अत्यंत निमिक व निश्चित असा समरसेनचा स्वभाव पाहून तो बचून झाला. कुणा असाभान्यव्यक्तीकडून मदतीच्या अपेक्षेने तर हा इतका निश्चित नाही ना? की स्वतःच्या बचावाकरिता काही उपाय आंखतोय?

असे विचार मनात येता क्षणीच व्याघ्रदत्त तीक्ष्णस्वराने म्हणाला— "राख! माझ्या ठायडीतून तुम्ही सुटका करणारा कुणीच नाहीय!"

ही घमकी ऐकून समरसेन मदतीस येणाऱ्यांची नांवे पटापट सांगत असे व्याघ्रदत्ताला वाटले.

परंतु प्रखरबुद्धीच्या समरसेनने व्याघ्रदत्ताची साशंक मनोदशा ओळखली. या संधीचा फायदा घेऊन व्याघ्रदत्ताला चांगली दहशत बसविण्यातच आपला फायदा आहे, हे समरसेनने ताडले.

असा विचार करून समरसेन म्हणाला— "व्याघ्रदत्ता, शाकतेयाच्या त्रिशूळाची माहिती असलेले, तुम्या व्यक्तिरिक्त इतरही अनेक आहेत, हे विसरू नकोस! शिवाय नसता त्रिशूळाचा ठाव-ठिकाणा माहिती झाला, म्हणजे तुम्हा हेतू साध्य झाला असे नव्हे!"

ऐकून व्याघ्रदत्त पक्क 'शाकतेयाने त्रिशूळ गजवनात आहे', आपल्या खेरीज एकट्या शिवदत्ताला माहीत असल्याचे, त्याला माहीत होते. आपण व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांना, त्रिशूळाची माहिती असताना, समरसेनने तो ऐकली असावी, अशी शंका त्याच्या मनात आली.

"तुं भिंतीबाहेर दडून 'त्रिशूळ कुठे आहे' ऐकले आहेस, हे मला ठाऊक आहे शिवदत्तालाही ते माहीत आहे. तरी बुद्धा, त किंवा शिवदत्त, ते त्रिशूळ हस्तगत करताना, अडवू शकणार नाही. अशा स्थितीत, दिव्यशक्तींनी युक्त

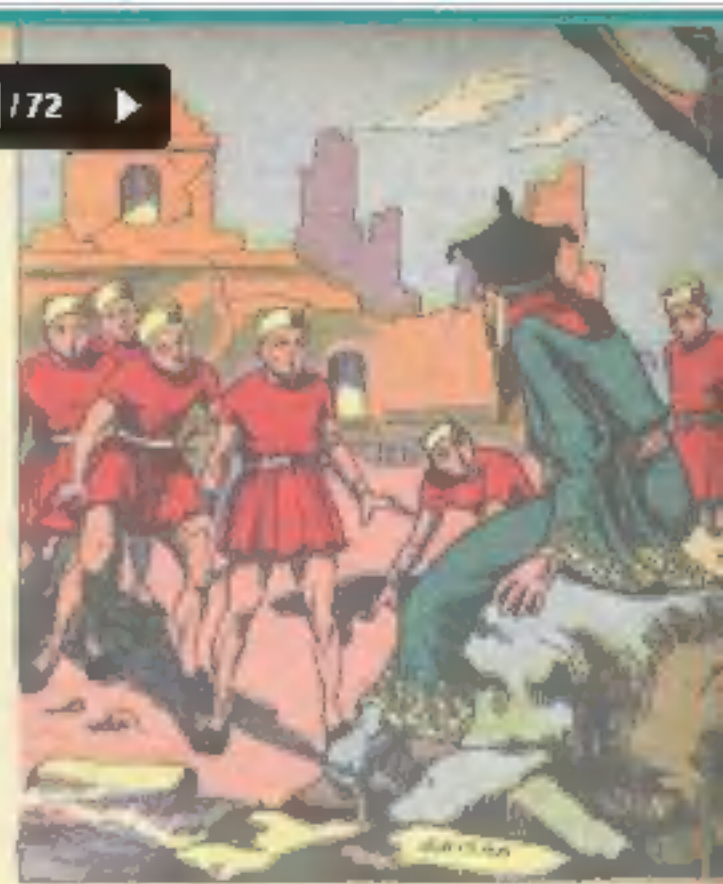
॥ त्रिशूल घेत असता, माझा प्रतिकार करणारा आहेच कोण? ॥ व्याघ्रदत्त म्हणाला.

समरसेनने त्या प्रश्नाचे काही उत्तर दिले नाही. नुसते स्मितहास्य केले. व्याघ्रदत्ताचे मनोवैयर्थ्य लक्षात घेता त्याचा विचार होता. लक्षांत घेता ते मित्रिकाल हसणे पाहून समरसेनला आश्चर्य उत्पन्न लागू पडल्याने समाधान आले.

॥ व्याघ्रदत्ता, ते शिव त्रिशूल तुझ्या हाती लागू नसेल म्हणून लक्षात घेता करणारे दोघे आहेत. त्या पैकी एकाला तू बंदी बनविले आहे. परंतु त्या त्रिशूलावर तुझी दृष्टी पडण्यापूर्वीच तुझा बंदी करणारी आणखी एक व्यक्ती आहे. ती व्यक्ती, माझा जिवलग मित्र असून, त्याची आज्ञा पाळण्यासाठी, मी तुझ्या व्याघ्रमंडळात प्रवेश केलेला आहे. खाले काय लक्षांत? ॥ समरसेन म्हणाला.

हे ऐकून व्याघ्रदत्ताची बोंबडी बळली. आपल्याला वाटत होते तेवढे हे काम काही साधे नाही, याची त्याला जाणीव झाली.

॥ सला अडविण्याची क्षमता असणाऱ्याचे नांव तरी काय आहे? ॥ व्याघ्रदत्ताने विचारले.

॥ चतुराक्ष! ॥ समरसेनने उत्तर दिले.

चतुराक्षाचे नांव ऐकून व्याघ्रदत्ताच्या अनुयायांमध्ये खळबळ उडाली. स्वतः व्याघ्रदत्त मुळा हादरला. त्याचे सैनिक मयंकपित होऊन व्याघ्रदत्ता गायकाकडे विस्मयाने पाहू लागले. ते लक्षांत घेताच झोळी उत्साहाने ताकडीत घेऊन समरसेन आणून व्याघ्रदत्त म्हणाला—॥ असे होय! आले लक्षांत. तू त्याला ओळखतोस म्हणायचे? ॥

॥ मी त्याच्या आज्ञेनेच या प्राप्तात आलो आहे; हे मी घोंड्या वेळापूवी सांगितलेले, तुझ्या लक्षांत असेलच! ॥ समरसेन शांतपणे म्हणाला. ॥ उत्तर

ऐकताच व्याघ्रदत्ताचा घरकांच उडाला. चतुराक्ष व त्याच्या अद्भुत शक्तीबद्दल त्याने पूर्वीच ऐकलेले होते.

'आता पुढे काय करावे' अशा विचारात तो गर्क असता दुकून सैनिकांचा कोलाहल ऐकू घेऊ लागला. वेवढ्यात एक विषाई आवा टाकित त्याच्या जवळ आला व कापण्या आवाजात-"सरदार, शिवदत्त त्यांच्या अनुयाया समवेत शिथिल नगरात प्रवेश करीत आहेत!" असे म्हणाला.

हे ऐकताच अंगावर खोज कोसळल्यासारखी त्याची दशा झाली.

सातः स्याच्या पुढे दोनच मार्ग होते. एक तर आपल्या मूठभर अनुयायांबरोबर शिवदत्ताचा सामना करणे किंवा तिथून जीव वाचवून पळणे. परंतु 'समरसेनचे आवा करावे' हा प्रश्नही त्याच्यापुढे होताच. या क्षणीच समरसेनचा अंत करावा, असे त्याच्या मनांत आले. पण हे कामसुद्धा भोकादायकच आहे असे त्याला

वाटले. कारण आपल्या मित्राच्या मृत्यूमुळे राग येऊन, अद्भुतशक्तीमुळे वाटलेले करू शकणाऱ्या चतुराक्षाने मान्या व्याघ्रदत्ताच्या जमोनदोस्त करायलाही मार्गपुढे पाहिजे नसते.

या सर्व गोष्टींचा विचार करून व्याघ्रदत्त म्हणाला-"समरसेन, तू मान्या घटना झाल्या असल्या तरीही, मला असे वाटते की आपल्या दोषामध्ये काहीतरी तडजोड झाली, तर ती दोषानाही हिताकड ठरेल. तडजोडीच्या अटीबद्दल आपण नंतर निवृत्तपणे विचार करू. तूतं आपण दोघेही एकाचा मुरसित स्थानी जाऊ या."

त्यानंतर निःशस्त्र झालेल्या समरसेनाला घेऊन तो व त्याचे अनुयायी वेगाने पळू लागले.

दुकून व्याघ्रदत्ताचे उरलेले अनुयायी व शिवदत्ताचे अनुयायी, यांच्यात होत असलेल्या संघर्षाचा गोंगाट व आरोळ्या ऐकू येत होत्या. (क्रमशः)

हृदय परिवर्तन

आपला हेका न विक्रमादित्य साहायक परत येला व झाडावरील प्रेत काढून झाडावर टाकून नेहमी जमाली मोन पणे कमशानाच्या दिशेने पावले लावत जाऊ लागला, तेव्हा प्रेतातील वेताळ म्हणाला-"राजा, माणस पावलोभावली आपली मते बदलत असतात, हे पाहून मला आश्चर्य वाटते. याचे उदाहरण म्हणून मी तुला विक्रमवर्मा व समरसेनाची गोष्ट सांगतो. लक्ष देऊन ऐक." असे म्हणून वेताळ गोष्ट सांगू लागला.

विक्रमपुरी व आनंदपुरी या राज्यांत चिरकाला पासून वेर चालत आले होते. जेव्हा एकाद्याची स्थिती वास्तविक असे तेव्हा तेव्हा परिस्थितीचा फायदा घेऊन दुसरा त्याच्यावर चालून जात असे. व त्याच्यात युद्ध होत असे.

असे गेल्या कित्येक पिढ्यांपासून सुरू होते. या युद्धांमुळे घनाची व पजाननांची अपार कमी होत असे. परंतु एकमेकांवर विजय मिळविणे त्या दोघां नाही अमल रावते.

चालू पिढीत, विक्रमपुरीचा राजा विक्रमवर्मा झाला असून आनंदपुरीचा राजा आनंदवर्मा बनला. आनंदवर्माचा मंत्री भद्रपाल असून सेनापती समरसेन होता.

आनंदवर्मा मादोवर बसताच त्याने विक्रमपुरीचा पराभव करण्याचा निश्चय केला. तेव्हा मंत्री भद्रपालने त्याच समर्थन केले.

“विक्रमपुरीवर विजय प्राप्त झाल्या-
मूढ, आपल्या पुढेजांना जे जमले नाही, ते

साधल्याने थक आपल्याला मिळत न त्या-
वरोवर, राज्यथीच्या गौरवावर कळस
बडविल्याचे श्रेयही आपल्यालाच लाभेल!”
भद्रपाल म्हणाला.

परंतु सेनापती समरसेन असे म्हणाला—
“आजवर या दोन्ही राज्यात ज्या लढाया
झाल्या, त्यामुळे आपल्या देशाचे कारख
नुकसान झालेले आहे. दोन्ही राज्य समान
शक्तिशाली आहेत, म्हणून एकमेकांना
हरविणे शक्य झाले नाही. विनाकारणच
दोन्ही राज्य इतका दीर्घकाळ भांडत बसली
असे मला वाटते. तेव्हा विक्रमपुरीशी येथी
संबंध स्थापित करणे हितावह ठरेल असे
माझे मत आहे.”

राजा आनंदवर्माने समरसेनच्या मताचा
तिरस्कार केला व युद्धाच्या तयारीला
लागाये असा आदेश दिला.

तेव्हा सैनिकांना प्रशिक्षण देणे व किल्ले-
पाणी हागडुजी करून, पक्का बंदोबस्त
करणे या कामात समरसेन मग्न
गेल्या. मंत्री भद्रपाल, युद्धासाठी लागणारे
अत जमकिल्यासाठी हर वजुलीच्या मार्गे
लागला.

विक्रमपुरीचा राजा विक्रमवर्मा हा
प्रखरयुद्धज्ञान व दक्ष प्रजाशासक असून
महान योद्धा होता. आपल्या गुप्त हेरा-
कडून आनंदवर्माच्या युद्धाच्या तयारीची

माहिती समजल्याने तेथेर त्यानेही आपले
सैन्य मुसज्ज केले.

‘आनंदवर्मा आपल्यावर चालू करून
येण्याची वाट पाहण्यापेक्षा आपणच त्या-
च्यावर चालून जावे’ असा विचार करून
विक्रमवर्माने निश्चय न करता युद्ध घोषणा
दिली व आनंदपुरीवर आक्रमण केले.

आनंदवर्माने आपल्या सैन्याला, किल्ल्या-
च्या बाहेर जाऊन विक्रमवर्माच्या सैन्याचा
सामना करायची आज्ञा दिली. दोन्ही
सैन्यांमध्ये काही दिवस भयंकर युद्ध झाले.
विक्रमवर्मा स्वतः आपल्या सैन्याने संघाण
करीत आहे हे माहीत होताच आनंदवर्माही
आपल्या सैन्याचे नेतृत्व करण्यासाठी सर-
सावला. परंतु दुसरे दिवशीच यापुसैन्याचा
एक विपारी वाण लावून घारातीर्षी पडला.

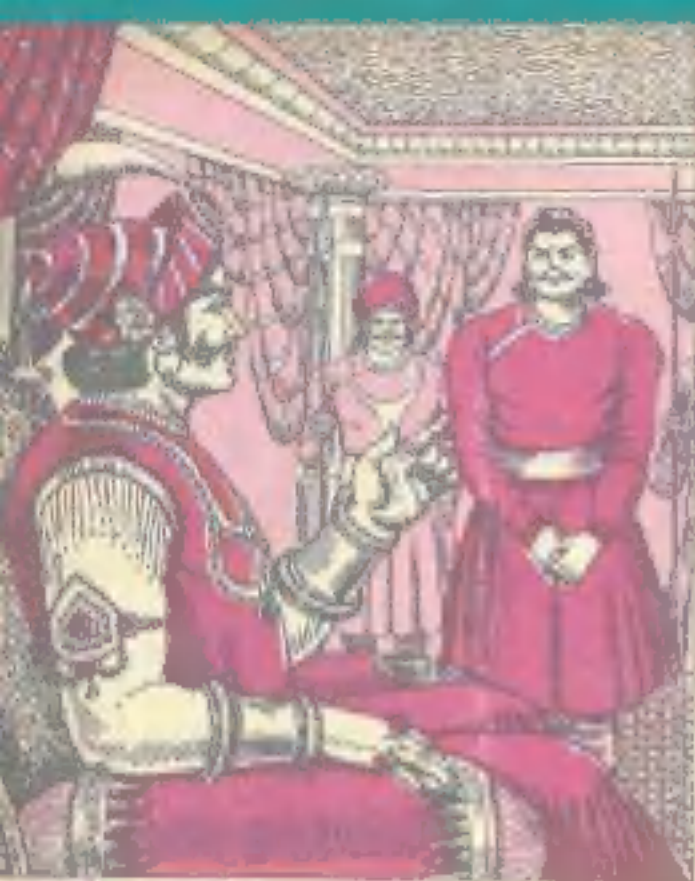
समरसेनने आपल्या सैन्याला किल्ल्यात
सुरक्षित बाणून किल्ल्याचा कडेकोट बंदो-
बस्त केला. आनंदवर्माला पुढी वारस
नसल्यामुळे, ‘पुढे काय?’ असा प्रश्न
उभा राहिला. त्याच्या समोर त्याने मंत्री
भद्रपाल यांच्याशी विचार-विनिमय केला.
तेव्हा भद्रपाल म्हणाला—“आपल्या राज्याला
कुणी वारस नसल्यामुळे विक्रमवर्माशी संघो
करणे युक्त ठरेल!”

परंतु समरसेनने त्याचा विरोध केला.
“आपला किल्ला अजय असून कंक महिने

पुरेल एवढी शक्ती आपल्याजवळ आहे.
तेव्हा किल्ल्याच्या आंत राहूनच युद्ध
सुरू ठेवावे. विक्रमवर्माला जेव्हा कळून
सुकल की यांच्याशी युद्ध करीत राहणे
कांही सोपी वाव नव्हे, तेव्हा आपण संघो
करण्याचा प्रयत्न करू या! कारण आतां
हार मानून संघोचा प्रस्ताव मांडला तर
त्याच्या अटी वारस कट असतील.” समर-
सेनने आपल्या म्हणण्यावर जोर दिला.

किल्ला जिंकण्यासाठी विक्रमवर्माने केलेले
सारे प्रयत्न फोल ठरले तेव्हा वेढा काढून
यागे फिरण्याच्या विचारांत विक्रमवर्मा
होता. एवढ्यात मंत्री भद्रपाल याने त्याची
थेट घेतली. त्यामुळे विजय प्राप्तीची

त्याला राजा वाटू लागली. 'आनंदवर्माच्या मृत्यूनंतर पाहीला कुणी राजा नसल्यामुळे सेनापती समरसेन मादी बलकवोल' अशी शंका भद्रपालच्या मनात आली.

समरसेन जर राजा झाला, तर तो आपल्याला मंत्रीपदावरून नक्कीच काढून टाकील अशी भद्रपालला भीती वाटू लागली.

'कितला विक्रमवर्माच्या ताब्यात देऊन आपले मंत्रीपद टिकवावे,' असा त्याने विचार केला. विक्रमवर्माशी गुप्त कर रचला.

भद्रपालच्या फितुरीमुळे, एके दिवशी रात्री विक्रमवर्माने आनंदपुरीचा किल्ला

आपल्या ताब्यात घेतला. समरसेनसकट बऱ्याच आधिकाऱ्यांना बंदी बनविण्यात आला. भद्रपालच्या अपेक्षेप्रमाणे विक्रमवर्माने समरसेनला काशी दिली नाही म्हणून भद्रपालची निराशा झाली.

एके दिवशी विक्रमवर्माने समरसेनला आपल्यापुढे बोलाविले व त्याला असे म्हणाला—'तुला काशी द्यायचा मी विचार केला होता, परंतु तू माझ्या प्रती राजभक्ती दाखविलीस तर मी तुझी प्राणरक्षा करून तुझी परत सेनापती पदावर नियुक्ती करीन!'

ते ऐकून समरसेन म्हणाला की तो आनंदाने मृत्यूचे स्वागत करील पण विक्रमवर्माची चाकरी करणार नाही.

त्यावर विक्रमवर्मा म्हणाला—'ठीक आहे, तुम्ही अखेरची इच्छा काही असली तर ती सांग!'

समरसेन म्हणाला—'महाराज, मेल्या काही पिढ्यां पासून विक्रमपुरी व आनंदपुरीत, जो वारंवार युद्धे झाली, त्यांचे मूळ कारण 'काही लोकांचा मूर्खपणा' होता, असे मला वाटते. तुम्ही विजेते आहात, म्हणून मी आपल्याला एक निवेदन करू इच्छितो—आपण कृपा करून, आनंदपुरीच्या प्रजेवर न्यायपूर्ण शासन करावे, प्रजेला शांत नसे!'

समरसेनचे बोलणे ऐकून विक्रमवर्माने त्याला कासावर तर चढविलेच नाही, उलट बंधमुक्त केले. आपल्या विस्वामाहं गुप्तहेरांना त्याच्यावर पाळत ठेवायला नेमले.

मंत्री भद्रपालला वाटले की, विक्रमवर्मा आपल्याला मंत्रीपदावर नेमेल. परंतु बरेच दिवस लोटले तरी राजाकडून त्याला कसलाही निरोप मिळाला नाही. विक्रमवर्माला भद्रपालचे विस्मरण झाले होते. आपल्या कुशल घामन व्यवस्थेमुळे कालांतराने विक्रमवर्माचा चांगला नाव लौकिक झाला. आपल्या विरुद्ध, युद्धाला उभे राहिलेल्या अधिकाऱ्यांना त्याने कुठलीही शिक्षा केली नव्हती.

एके दिवशी समरसेनने विक्रमवर्माची भेट घेतली. आपण ह्या ती नोकरी करायला आपण स्वच्छेने तयार आहोत, असे त्याने निवेदन केले.

हे ऐकून विक्रमवर्माला अत्यानंद झाला. त्याने समरसेनला आपला 'प्रमुख सल्लागार' म्हणून नेमले. तसेच 'माझ्या अनुपस्थितीत, समरसेन माझा प्रतिनिधि म्हणून राज्य व्यवस्था सांभाळील.' अशी घोषणा दिली.

इयबरे गोष्ट सांगून वेताळ म्हणाला—'राजा, विक्रमवर्मा व समरसेन विषयी

माझ्या मनात अनेक शंका येत आहेत. समरसेनने आधी 'युद्धाला आपला विरोध दाखवून विक्रमवर्माशी मैत्रीचे संबंध ठेवावेत,' असा आनंदवर्माला सल्ला दिला. परंतु जेव्हा युद्ध सुरू झाले व आनंदवर्मा मृत्यु पावला, तेव्हा त्याने विक्रमवर्माशी 'तड करण्याचे नाकारले. तसेच जेव्हा विक्रमवर्माने, त्याला सेनापती बनवायचे ठरविले तेव्हा त्याने ते पद अस्विकारले, नंतर मात्र तो विक्रमवर्माच्या दरबारात कसलीही नोकरी पत्करायला तयार झाला.

नयेच विक्रमवर्माचे. त्याने आधी समरसेनला कासावर द्यायचे ठरविले, नंतर सेनापती पदावर संभाषची तयारी दाख-